

SREDNJOVEKOVNI
STALAC

DUŠICA MINIĆ ♦ OBRENIJA VUKADIN

♦ ARHEOLOŠKI INSTITUT ♦

Monografije

SREDNJOVEKOVNI
STALAĆ

MEDIEVAL STALAĆ

ARHEOLOŠKI INSTITUT, Monografije
ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE, Monographs

Izdavač •• Published by
ARHEOLOŠKI INSTITUT
Beograd, Knez Mihailova 35
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
Kraljevo, Cara Lazara 24

Za izdavača •• Editors
SLAVIŠA PERIĆ, direktor Arheološkog instituta
GORDANA TOŠIĆ, direktor ZZZSK Kraljevo

Recenzenti •• Reviewed by
MARKO POPOVIĆ
MILOJE VASIĆ

Crteži, planovi •• Drawings, Plans
NADA PAJOVIĆ
SLOBODAN ĐORĐEVIĆ
ALEKSANDAR MATOVIĆ
IVANA MRKONJIĆ

Fotografije •• Photographs
Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo

Lektor •• Lector
MIRJANA RADOVANOVIĆ

Prevodilac •• Translated by
MARINA ADAMOVIĆ KULENOVIĆ

Grafička oprema knjige •• Graphic design by
DANIJELA PARACKI

Priprema za štampu •• Prepress
D_SIGN, Beograd

Štampa •• Printed by
ALTA NOVA, Beograd

Tiraž •• Printed in
1000 primeraka/copies

DUŠICA MINIĆ
OBRENIJA VUKADIN

SREDNJOVEKOVNI
STALAC

MEDIEVAL STALAC

Redaktor •• Edited by
MARKO POPOVIĆ

Beograd, 2007

*Knjiga je štampana uz finansijsku pomoć
Skupštine grada Beograda,
Ministarstva nauke (projekat broj 147004)
i Ministarstva kulture Republike Srbije*

ISBN 978-86-80093-53-6

Sadržaj

- 6 • UVOD
- 6 • POLOŽAJ UTVRĐENJA I HRONOLOŠKI OKVIR
- 12 • STANJE OČUVANOSTI I TOK ISTRAŽIVANJA
- 16 • OBLIK UTVRĐENJA I SISTEM FORTIFIKACIJE
- 38 • PROSTORNO REŠENJE UTVRĐENJA
- 44 • UNUTRAŠNJE UREĐENJE MALOG GRADA
- 56 • KULTURNI SLOJ I ARHEOLOŠKI NALAZI
 - 58 • Posude od keramike
 - 103 • Posude od stakla
 - 106 • Posude od metala i drveta
 - 109 • Građevinski metal
 - 111 • Oružje i ratnička oprema
 - 127 • Predmeti za svakodnevnu upotrebu. Privredne delatnosti
 - 145 • Predmeti kultne namene
 - 151 • Nakit
 - 153 • Ostali predmeti od kosti i kamena
 - 154 • Novac
- 156 • PODGRAĐE I NEKROPOLA
- 162 • ZAVRŠNA RAZMATRANJA
 - 176 • Anex
- 180 • KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA
- 234 • MEDIEVAL STALAC – Summary
- 246 • BIBLIOGRAFIJA
- 261 • PRILOZI
 - 262 • *Vujadin Ivanišević*, Stalac – nalazi novca
 - 268 • *Marko Popović*, Kapije srednjovekovnog Stalaca – analiza konstrukcija i sistema odbrane
 - 281 • Summary. The Gates of Medieval Stalac: Structure and defensive system analysis
 - 284 • *Slobodan Đorđević*, Konzervatorski problemi i radovi na konstruktivnom osiguranju kule u Stalacu
 - 287 • Résumé. Les problèmes de restauration et les travaux de consolidation constructive á Stalac

UVOD. U opštem fortifikacionom sistemu srednjovekovne srpske države Stalać je krajem XIV i početkom XV veka predstavljao jedno od najvećih i izuzetno važnih utvrđenih mesta. Zajedno sa Petrusom kod Paraćina, Bovnom i Lipovcem kod Aleksinca, Koprijanom kod Niša i zasad bezimenim gradom kod sela Trubareva činio je moćnu zaštitu istočnih predela Moravske Srbije. Izgrađen nadomak Kruševca, bio je istovremeno i neposredna odbrana tadašnje prestonice, a obezbeđivao je sigurnost i okolnim manjim i neutvrđenim naseljima. Shodno takvoj ulozi, imao je sva svojstva kompleksne i jake fortifikacije, tipične za srednjovekovno vojno graditeljstvo predturskog perioda. Po strateški važnom položaju bio je blizak većini utvrđenja u tadašnjoj Srbiji, a po dimenzijama i opštem rešenju odgovarao je već razvijenim gradskim centrima, koji su služili i kao upravno-privredna središta određenih oblasti. Pod njegovim okriljem odvijala se i živa trgovina na stalnim saborima, gde su se pored trgovaca i drugih poslovnih ljudi sticale i zanatlije zajedno sa ostalim stanovništvom obližnjih naselja. Vreme i ljudi, međutim, uveliko su doprineli tome da se od nekada jakog i velikog grada do danas zadrže samo pojedini delovi, i to u manje ili više obrušenom stanju, a ponegde i u jedva vidljivim tragovima. Uprkos tome, prvobitna monumentalnost Stalaća još uvek je jasno sagledljiva. Osim preostalih bedema, kula i drugih objekata, na osnovu kojih mogu da se rekonstruišu oblik, veličina, sistem odbrane, a delimično i uređenje unutrašnjeg prostora, i obilje raznorodnih arheoloških predmeta pruža dragocene podatke o visokom stepenu materijalne kulture njegove posade i ostalog gradskog stanovništva.

POLOŽAJ UTVRĐENJA I HRONOLOŠKI OKVIR

SREDNJOVEKOVNI STALAC se nalazi u ataru današnjeg istoimenog naselja, na oko 12 km severoistočno od Kruševca (sl. 1). Obično se kaže da je na stavama Južne i Zapadne Morave i da je po tome dobio ime.¹ U stvari, obe reke prolaze pored utvrđenja, i to Zapadna Morava na udaljenosti od oko 400 metara, a Južna oko 800 metara, ali se sastaju tek na 2,5 km severnije, na mestu Sastavci. Kako od Stalaća do Sastavaka i jedna i druga Morava teku kroz prostrano i potpuno ravno polje, najpre Stalaćko a zatim Varvarinsko, nije isključeno da su im se korita vremenom menjala i da su stave nekada bile bliže gradu, pa tako neposredno uticale i na njegov naziv. S druge strane, postoji mišljenje da je ime Stalać nastalo po plovnoj Velikoj Moravi, odnosno po lađama koje su sa severa dolazile sve do tih predela i zaustavljale se tačno pod gradom.² Tu su ostajale usidrene do povratka, jer dalje nisu mogle da idu zbog klisure koju Južna Morava upravo odatle pravi kroz Mojsinjsku goru. Često nisu mogle da idu ni dalje prema Kruševcu, pošto je korito Zapadne Morave dosta široko, pa se pri većim vodostajima reka razlivala, a pri manjim je postajala prilično plitka.

Utvrđenje Stalać leži na vrhu omanjeg brežuljka, na jednom od krajnjih severnih ogranaka Mojsinja. Na tom mestu ono je imalo izvanredan strateški položaj, sa velikim pregledom okolnog terena. Sa grada se lako kontrolisao gotovo svaki prilaz – sa severa iz Varvarinskog polja, sa istoka iz pravca glavne saobraćajnice koja je vodila od Sofije i Niša prema Beogradu, sa juga duž korita Južne Morave i sa zapada s mesta gde se valovito dižu ostali Mojsinjski visovi. Kontrolom svih tih prilaza uspešno se štitio najvažniji pravac – put kojim se dolinom Zapadne Morave stizalo u Kruševac. Istim putem išlo se zatim i dalje, u unutrašnjost srpskih zemalja.

I pored očigledno važne uloge koju je Stalać svojevremeno imao, pisani istorijski izvori o njemu malo govore. Postojeće vesti su retke i mahom fragmentarne, ali su ipak dovoljne da se steknu osnovni podaci o vremenu njegovog nastanka, značaju koji je od samog početka imao i o događajima koji su bili presudni za njegovo rušenje, i to samo nekoliko decenija posle izgradnje.

Stalać se prvi put pominje u povelji kojom knez Lazar daruje brojne posede novoosnovanom manastiru Ravanici. Darovnom poveljom tom prilikom se poklanja »И панагюръ Петров оу Сталакоу з врьдомъ«, a zatim »И врь доуѣравничкаа до Ражань и до Сталака«. ³ Dokumentat je sačuvan u tri prepisa, od kojih su Bolonjski i Vrdnički nastali krajem XVII veka, a Ravanički je prepisan tek u XVIII veku. ⁴ Prva dva zaslužuju znatno veću pažnju, između ostalog i zbog ubeležene godine izdavanja originala, iako i te godine nisu iste. U Vrdničkom prepisu stoji 1380/81. godina, a u Bolonjskom 1376/77. Međutim, bez obzira na ovu razliku i na konačan ishod rasprava o tačnoj godini izdavanja prvobitne Ravaničke povelje sa koje su oba prepisa urađena, ⁵ za ovu priliku je važno to da se tokom tih poslednjih sedamdesetih, odnosno prvih osamdesetih godina XIV veka Stalać navodi kao potpuno formirano i poznato mesto. U njemu se tada već održavao godišnji sabor, verovatno u podgrađu, a pod stalnom zaštitom gradske posade odvijao se i prelaz preko Morave. Prihodi od panađura i sa broda bez sumnje su bili znatni, i to je bio osnovni razlog što su darovani vlastelinstvu Ravanice koje se tek zasnivalo.

Iako nema pouzdanih podataka o tačnom vremenu izgradnje Stalaća, iz više razloga se može pretpostaviti da je utvrđenje nastalo približno kada i Kruševac. Na prvom me-

stu to je već pomenuta blizina oba grada, kao i činjenica da je Kruševac važio za skrovito mesto budući da je od samog početka bio određen za centar državne vlasti i sedište vladara. Nasuprot tome, Stalać je bio isturen prema istoku, kao neposredna zaštita prestonice. S druge strane, za oba grada je svojstven niz zajedničkih karakteristika, kao što su položaj, veličina, oblik i način gradnje fortifikacije, kao i opšte rešenje odbrane. ⁶ Tome u prilog ide i skoro identičan arheološki materijal, koji u Kruševcu prati najstarije srednjovekovne slojeve, dok je u Stalaću datovan i nalazima kurentnog novca. ⁷

Doduše, i Kruševac se prvi put pominje tek u Ravaničkoj povelji, ali takođe kao mesto po kojem se već određuju položaji drugih naselja. ⁸ Prema usvojenom mišljenju, njegova izgradnja otpočela je odmah posle Maričke bitke i pomeranja državnog središta Srbije u severne oblasti nekadašnjeg carstva. ⁹ U moravskim predelima obnovljene države tada je čitav fortifikacioni sistem organizovan u skladu s novim političkim uslovima i opštim potrebama koje su takvi uslovi nalagali. Pored nekih postojećih utvrđenja koja su u manjoj

♦ 1 Milićević 1876, 714.

♦ 2 Riznić 1891, 63; Kanic 1991, II, 99.

♦ 3 Novaković 1912, 770.

♦ 4 Petković 1922, 21–23; Valtrović 1885, 121–125; Vulović 1966, 25–31; Barišić 1974, 367–371; Ćirković 1981, 69–82; Škrivanić 1981, 83–99; Stričević 1955, 116–117.

♦ 5 Barišić 1974, 370–371; Ćirković 1981, 79–82.

♦ 6 Kovačević 1980, 13–28; Isti 1967, 137–140.

♦ 7 Minić 1980a, 43–47.

♦ 8 Spremić 1972, 10.

♦ 9 Spremić 1972, 10; Kovačević 1980, 13; Kalić 1994, 43.

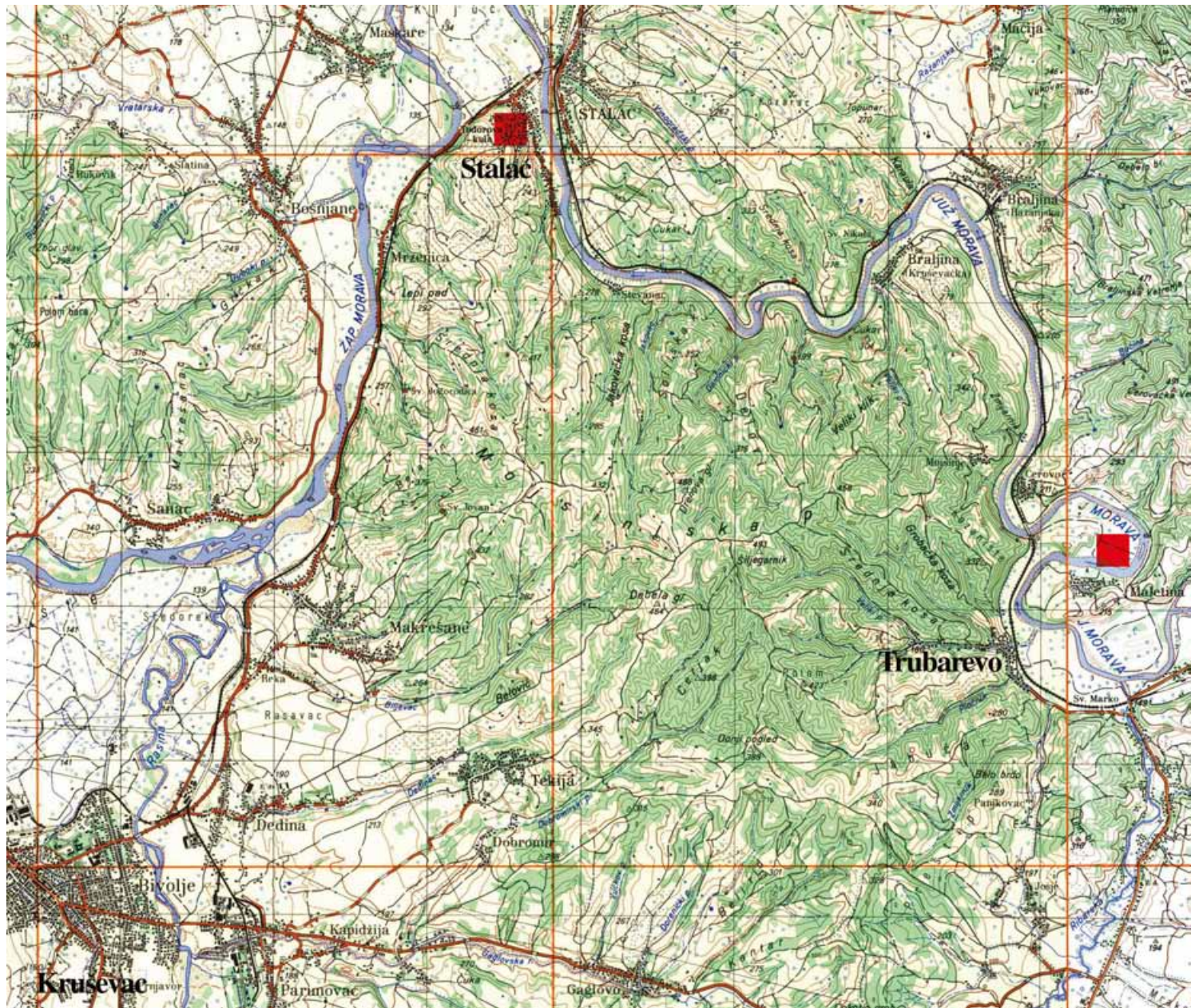
♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

ili većoj meri morala da budu obnovljena, mnoga su iz osnove izgrađena radi što bolje zaštite graničnih državnih oblasti, većih komunikacija i važnijih privrednih centara.¹⁰ U tom smislu vredni navesti i neke podatke Konstantina Filozofa, biografa despota Stefana Lazarevića. Kada govori o knezu Lazaru, on doslovce kaže: »Въ своємъ оубо животѣ създа грады тврды, създа же и Крошевецъ глаголемыи, въ немъже създа

краснѣишоу црковь...«. ¹¹ Tim rečima pisac je jasno izdvojio izgradnju Kruševca od izgradnje drugih »tvrđih gradova«, čija imena, nažalost, ne navodi. Zato ostaje da se pretpostavi da je pod jednim takvim gradom podrazumevao i Stalac.

Sledeći pomen Stalaca potiče s kraja XIV veka. Poveljom iz 1395. godine, kojom kneginja Milica sa sinovima Stefanom i Vukom daruje posede manastiru Pantelejmonu na

Sl. 1. Stalac sa okolinom, detalj sekcije

Svetoj gori, poklanja se »И оу градоу Сталакю чловѣкъ Стаико«. ¹² Podatak je neobično važan zbog toga što se Stalac tada navodi kao grad, i to na potpuno isti način kao Kruševac. Za mnoga druga mesta koja se u povelji dalje nabrajaju takva oznaka izostaje. ¹³ Ako je to urađeno omaškom, pre svega za Novo Brdo, jer ni kraj njegovog imena ne stoji da je grad, činjenica je da se na tom mestu u nabranju najpre pošlo od Stalaca, a tek zatim slede Kruševac, Prokuplje i dr. Sva ova mesta izjednačena su u obavezama. U njima se daruju, između ostalog, i ljudi sa svojim kućama i baštinama. ¹⁴ Stalac se u takvim obavezama, dakle, našao na čelu spiska najznačajnijih mesta i najvećih privrednih i vojnih središta srednjovekovne Srbije.

Jako i veliko utvrđenje stradalo je već početkom XV veka. Kada je sultan Musa 1413. godine zauzeo Svrlijig i Sokolac, gde je pokorio svog odmetnutog vojvodu Hamzu, on je provalio, prema Konstantinu Filozofu, u Srbiju i zauzeo je Bovan, Lipovac, Stalac i Koprijan: »Подобно же и Сталакь разграбленъ бысть. Въ коуль же оудръжа се градъ съблюденъ благороднъ нѣкыи моужь сы, дондѣже съ коулюо съгорѣ, и тѣ велико кѣто отъ дровѣниихъ доблаествовавъ. Обьходитъ же и прочеи грады и приходитъ на Коприанъ...«. ¹⁵

Dosta kasnije srpski letopisac ponovo beleži taj događaj, ali znatno kraće: »В лѣто .сѣца. царь Моуѣа разви Стефана деспота на Врѣвници и расипа Кроушеваць, и Петроуць и Сталакь и Копіань и дроуге градове, и безъ числа множество рода христїанскаго оуби и посече сабломь«. ¹⁶ (Czar Mussia vastavit Stephanum Despotam ad Vrbnicam et destruxit Krussevaz, Petrus, Stalak et Coprian, et alias arces et innumerosam Christianorum populum gladio peremit). ¹⁷

Slični, takođe kratki podaci nalaze se i u pismu dvojice Dubrovčana – Marina Gradića i Benedeta Gundulića, koje je iz Novog Brda upućeno u Dubrovnik 8. marta 1413. godine. U pismu se kaže da je Musa zauzeo Lipovac i Bovan i da je zatim došao pod Stalac i osvojio ga. Vojska je potom stigla do Braničeva i Borča i topličkim putem sve do Luzane. ¹⁸

Sve te vesti u suštini teku istim redom, s tim što je biograf despota Stefana više podvukao stradanje Stalaca, za koji kaže da je pored rušenja i pljačke doživio i požar. Izgleda da je grad tada i napušten, pošto se više uopšte ne pominje pri ostalim turskim pohodima na Kruševac i Srbiju. Naime, posle naleta i poraza Musine vojske u tim predelima je nastupio kratak pe-

riod zatišja. Potom su usledili novi napadi na srpske zemlje, a naročito na Kruševac. Već 1425. godine sultan Murat ga je opljačkao zajedno s okolnim naseljima, ¹⁹ a ubrzo zatim bivša srpska prestonica pala je konačno u njegove ruke. U turskoj vlasti tada je bio i Stalac, mada se u postojećim izvorima to nigde ne navodi. Ne spominje se ni u jednom turskom niti ugarskom pohodu na Kruševac i okolinu – po svojoj prilici zato što utvrđenje više nije bilo aktivno i vredno pažnje.

Da je ova pretpostavka verovatna pokazuju i podaci iz putopisa Bertrandona de la Brokijera. Vraćajući se 1433. godine sa Istoka u domovinu, francuski vitez se zadržao najpre u Kruševcu, a zatim, na putu prema Beogradu, prošao je pored Stalaca i tom prilikom zabeležio: »...prođoh kraj jednog gradića koji nazivaju Estalash (Estalache) koji je nekada bio vrlo jako i lepo utvrđenje na vrhu jedne planine, tamo gde se reka Nišava uliva u Moravu. I još stoji uspravno jedan deo zida, a ima i jedna velika kula slična gradskoj kuli (donžon), a drugog nema ničeg, jer je sve porušeno, a pripadalo je rečenom despotu«. ²⁰ Brokijer je zatekao, dakle, Stalac napušten i u ruševinama – u skoro istom stanju u kojem se nalazi i danas. On, međutim, dalje kaže: »A u podnožju te planine, tamo gde se ove reke sastaju, ima 80 do 100 šajki koje tu drži Turčin, a to su galijice i lađice da bi prebacio konje i svoju vojsku. I naredio je da ih stalno čuva 300 ljudi koji se tu smenjuju svaka dva meseca ... ja ih nisam video, jer oni ne dozvoljavaju ni jednom hrišćaninu da ih vidi. A od rečenog

♦ 10 Popović 1989, 71–72, 81–82.

♦ 11 Konstantin Filozof 1875, 262; Stojanović 1890, 104.

♦ 12 Novaković 1912, 518; Grujić 1955, 65.

♦ 13 Ni za Novo Brdo ni za Bovan se ne kaže da su gradovi – Leonid 1868, 273.

♦ 14 Grujić 1955, 65; Blagojević 1972, 41 i nap. 46 – Manastirima su se darivali ljudi sa svojim kućama i baštinama kako bi se monasima, koji su ovuda prolazili, obezbedio boravak a eventualno i neki prihodi i druge pogodnosti.

♦ 15 Konstantin Filozof 1875, 307.

♦ 16 Stojanović 1890, 126, 140.

♦ 17 Stojanović 1927, br. 1121.

♦ 18 Jireček 1959, 454.

♦ 19 Kalić 1982, 212.

♦ 20 Brokijer 1950, 129 – pisac greškom Južnu Moravu naziva Nišavom.

Stalaca do Dunava ima 100 milja. I (u Stalacu) nema nikakvog utvrđenja, već postoji samo jedno selo i jedna kuća koju je Sinan beg sagradio i jedna džamija na uzbrdici«. ²¹

Podaci su potpuno jasni. Nema nikakve sumnje da je utvrđenje u Stalacu zapustelo odmah po rušenju 1413. godine. Ostalo je samo naselje sa stanovništvom, koje je nastavilo da živi svakako na prostoru nekadašnjeg podgrađa. U njemu se u vreme prolaska de la Brokijera nalazila turska posada pod zapovedništvom onog istog Sinan-bega čije je sedište bilo u Kruševcu i kome je sultan dao na upravu čitavu tu oblast. ²² U takvim okolnostima selo Stalac je dobilo ulogu pograničnog mesta prema srpskoj Despotovini.

Jaka turska flotila predstavljala je prepreku i u pohodu kralja Žigmunda na Kruševac 1437. godine, pa se navodi da ju je ugarska vojska spalila. ²³ O stalačkom utvrđenju ni tada nema pomena, kao što ih nema ni u kasnijim izvorima iz XV veka. U trgovačkoj knjizi Živana Pripčinovića iz 1473. godine, a potom i u testamentu jednog Dubrovčanina, takođe iz druge polovine XV veka, navodi se samo panadžur u Stalacu, koji se po svoj prilici održavao i u vreme turske vladavine. ²⁴ Trgovina se na saboru, znači, obavljala i dalje na istom mestu, samo ovoga puta u okviru seoskog naselja koje je i dalje nosilo ime nekadašnjeg gradskog kompleksa.

Najzad, na poslednji pomen srednjovekovnog grada nailazi se tek u putopisu dr Brauna iz 1668–1669. godine, u kojem piše: »Prešavši Jastrebac (Jasnebatz, Jastrebatz) došli smo do Stalaca (Echelleck, Stalaki), na stavama dveju Morava i prošli smo pored jednog grada na brdu, blizu koga je jedan čuveni manastir u kome se čuvaju tela Kneza Lazara i sv. Romana«. ²⁵

Imajući u vidu citirane izvorne podatke, izvesno je to da je Stalac po rušenju bio napušten. Izgubio je ulogu zbog koje je nastao, pa zato nije ni obnavljan. Svi turski napadi na Kruševac, koji su usledili posle pohare sultana Muse, odvijali su se drugim pravcima, uglavnom sa juga, od Niša preko Mramora i Jastrepcu, zbog čega je Stalac ostajao po strani. Kasnije, u vreme turske vladavine, odbranu puta prema Kruševcu sa istoka preuzela je vojna posada stacionirana u selu Stalac kod granične linije prema Despotovini. Ona je ujedno čuvala i prelaz preko Morave, i to možda na istom mestu na kojem se nalazio brod, nekadašnji knežev dar vlastelinstvu Ravanice. Utvrđenje nije bilo potrebno ni Turcima,

pošto je tok Južne Morave bio u njihovim rukama, a time i putevi duž njenih obala i svi lakši prelazi preko reke.

Naselje Stalac javlja se i na nekim poznijim kartama, iz XV, XVI i XVII veka, ali bez kartografske oznake koja prati veća i značajnija mesta. ²⁶

Usko ograničen period postojanja srednjovekovnog Stalaca – na oko četiri decenije – potvrdili su i rezultati arheoloških istraživanja. Na preostalim i bolje sačuvanim delovima bedema i drugih objekata u gradu, ne zapažaju se znatnije prepravke, preziđivanja ili zamene porušenih zidnih površina nastali kao posledica obimnih razaranja ili požara koji su 1413. godine zadesili grad. Doduše, pored primarne, postoji još jedna građevinska faza, ali ona označava dodatno obezbeđenje grada u godinama po Kosovskom boju, u okolnostima pojačane opasnosti, dakle, pre 1413. godine. Na arheološki istraženim prostorima utvrđenja pokazalo se da je i kulturni sloj jedinstven, sa nalazima materijala koji je karakterističan isključivo za kraj XIV i početak XV veka. U okviru srednjovekovnog sloja, međutim, nađeno je nekoliko fragmenata praistorijske keramike, kao i dve fibule sa tordiranim, odnosno narebrenim lukom. Nalazi su konstatovani nezavisno jedan od drugog, a na gradski plato sigurno su dospeli s nekog obližnjeg lokaliteta. ²⁷ Izuzetan nalaz predstavljaju šest sitnijih ulomaka praistorijske keramike u kv. E/7d, neposredno nad zdravicom. Sa veoma bliskog nalazišta doneto je i više fragmentovanih antičkih opeka, kao i jedan dosta oštećen rimski novčić tipa srednje bronz. ²⁸ I ovi predmeti su otkriveni u okviru srednjovekovnog sloja, pa nema sumnje da su rimske

♦ 21 Ibid., 129.

♦ 22 Spremić 1972, 15.

♦ 23 Stojanović 1927, br. 653; Dinić 1978, 76. Postoji, ipak, nedoumica da li je reč o lađama kod Stalaca ili kod Kruševca.

♦ 24 Dinić 1978, 76 i nap. 23.

♦ 25 Popović V. 1934, 291.

♦ 26 Nikolić M. 1972, 121; Tomović 1996, 192. Na karti fra Maura, nastaloj sredinom XV veka, ubeleženo je više naselja i utvrđenja, među kojima su Beograd, Borač, Kruševac, Stalac, Smederevo...

♦ 27 U podnožju Stalaca, u dvorištu savremene seoske crkve, prilikom istraživanja rimskih ciglarskih peći konstatovani su ostaci praistorijskog naselja.

♦ 28 Minić 1991, 309–315.

opeke tu poslužile kao sekundarni građevinski materijal. Njihovo prisustvo, međutim, navelo je neke istraživače na pomisao da je srednjovekovno utvrđenje izgrađeno na temeljima starijeg, rimskog, što se tokom arheoloških radova pokazalo kao netačno.²⁹ Ni taj antički materijal nije ni na jednom mestu izolovan u vidu odgovarajućeg kulturnog sloja, niti ga je bilo u velikoj količini. Slično je i sa jednim vizantijskim folisom iz VI veka, koji je otkriven na prostoru glavne gradske kapije, takođe u srednjovekovnom sloju. Za ovaj nalaz, kao i za više fragmentovanih opeka iz tog vremena, pretpostavlja se da su na lokalitet doneti ili sa nalazišta Ukosa, gde su ustanovljeni ostaci razrušenog ranovizantijskog utvrđenja, ili pak sa utvrđenja u Maskaru, na drugoj obali Zapadne Morave.³⁰

Protekla istraživanja nisu pružila ni srednjovekovni materijal iz XI–XII veka, kako bi se potvrdile postojeće pretpostav-

ke o identifikaciji Stalaća sa mestom Istaaglana iz povelje vizantijskog cara Vasilija II. Ovakvo mišljenje svojevremeno je izneo St. Novaković prilikom ubiciranja eparhija Ohridske arhiepiskopije iz XI veka.³¹ Raspravljajući o obimu Srbije u XII veku, on je severoistočnu granicu Nemanjinih zemalja postavio do Stalaća, a odatle preko Mojsinja i Jastrepca do Prokuplja. Glavnu odbranu prema Vizantiji video je, između ostalih mesta, i u Stalaću i Koprijanu.³² Nesporno je da je Stefan Nemanja posle smrti Manojla I Komnina osvojio župe Reke, Ušku, Zagrlatu, Levač, Belicu i Lepenicu, čime su se i oblasti oko ušća Zapadne i Južne Morave našle u sastavu tadašnjih srpskih zemalja. To, međutim, ne znači da je utvrđenje u Stalaću tada već postojalo. A kada je reč o Koprijanu, tu na sreću postoji i natpis u kom se navodi da je izgrađen tek u XIV veku.³³

♦ 29 Riznić 1891, 60; Kanic 1991, II, 99.

♦ 30 Vukadin 1988, 281–282; Rašković, Đokić 1997, 137–138.

♦ 31 Novaković 1908, 36.

♦ 32 Novaković 1877, 176.

♦ 33 Deroko 1950, 89. Na kamenom nadvratniku iz Koprijana uklesan je natpis iz koga se doznaje da je grad podigao Nenanad, sin kaznaca Bogdana 1372. godine, u vreme blagovernog gospodina kneza Lazara.

STANJE OČUVANOSTI I TOK ISTRAŽIVANJA

U TVRĐENJE U STALAĆU bilo je dugo vremena u skoro istom stanju očuvanosti u kojem ga je ranije video Bertrandon de la Brokijer. Sve do pred kraj Prvog svetskog rata ono se nalazilo u okviru državnih zemljišnih poseda, kao celina koja je obuhvatala kompletno uzvišenje zajedno sa padinama i delom podnožja gde se sada nalaze škola i seoska crkva. Vremenom je taj prostor isparcelisan i podeljen meštanima sela Stalaća. Tako je izdvojeno i samo utvrđenje i poklonjeno zaslužnim učesnicima u Prvom svetskom ratu. Ono je postalo privatno vlasništvo nekolicine meštana, koji su ga pretvorili u obradivo zemljište. Novi vlasnici su porušili mnoge zidove, a naročito one koji su već bili dosta oštećeni, povadili su i uklonili kamen, raščistili šut, a zemljište su duboko preorali.³⁴ Sada su tu njive, voćnjaci, vinogradi i veliki zasad oraha, zbog čega su mnogi podaci o gradu zauvek izgubljeni. Arhitektonski objekti u unutrašnjem prostoru grada mahom su nestali, kulturni sloj je velikim delom uništen, a sa njim je bez traga propala i masa pokretnih nalaza.

Progresivna razaranja su nastavljena i u novije vreme, iako se Stalać već našao u spisku velikih srednjovekovnih srpskih gradova koji su zahtevali veću pažnju i zaštitu. Desetak godina po završetku Drugog svetskog rata buldožerom su iznižen centralni i južni deo Malog grada, kako bi se dobio ravan teren za održavanje proslava povodom prvomajskih praznika. Na sličan način buldožerom je oštećena i kula na severnom kraju Velikog grada, nad čijim ostacima je bilo predviđeno podizanje spomenika palim borcima iz Stalaća i okoline.³⁵

Ovakvi poduhvati, kao i niz drugih manjih, doprineli su da se prethodno stanje očuvanosti bitno izmeni. Velikih rušenja ostali su pošteđeni samo donžon i platno severoistoč-

*Sl. 2. Stalac, glavna gradska kula (donžon)
u drugoj polovini XIX veka, prema E. Kanicu*

nog bedema, koje pominje i Brokijer, dok su objekti koji su i u njegovo vreme bili više oštećeni gotovo nestali. Tako je Stalac postepeno propadao, prateći sudbinu većine ostalih napuštenih srednjovekovnih gradova.

Uprkos postojećem stanju, utvrđenje je dosta rano privuklo pažnju istraživača. Već krajem prethodnog veka obišao ga je M. Riznić, koji je dao prvi opis i zabeležio i legende koje obično prate takva mesta. Prema izveštaju sa obilaska, Stalac je opasan dvostrukim bedemima, od kojih je unutrašnji jači od spoljašnjeg. Još onda se videlo da je grad bio podeljen na dva dela, istočni – manji i zapadni – veći. U zapadnom delu ni tada se nije ništa zapažalo, jer je sve bilo pretvoreno u njive, dok su se u istočnom raspoznavali »zidovi i temelji od kula i drugih građevina«. ³⁶ Najveću pažnju M. Riznić je posvetio opisu kule »Todorova vezira«, ali takođe i obližnjem terenu. Naveo je da je najbliža okolina kule prepuna ruševina i zidova, tako da se tuda teško prolazi. Pro-

stor Malog grada izgleda da je u to vreme još uvek bio netaknut u smislu novijih prekopavanja terena i raznošenja kamena. U boljem stanju bio je i severni zid Velikog grada, pošto se u opisu tvrdi da se i tu nalazi jedna kula, a da je u bedemu, kraj te kule, bila vidljiva kapija kroz koju se ulazilo u grad. ³⁷ Posebno je zanimljiva kako legenda o prvobitnoj lokaciji Stalaca kod sela Mrzenice i lađama koje su se sidrile između ovoga mesta i Bedema, na drugoj strani Zapadne Morave, tako i ona o vezi Stalaca sa utvrđenjem u Maletini, odnosno Trubarevu. Obe legende govore da je Stalac najpre bio na drugom mestu i da je tu premešten tek na početku turske okupacije. ³⁸

Slične, ali dosta skraćene podatke o gradu daje i E. Kanic. Sudeći po redosledu njegovih izlaganja stiče se utisak da ih je preuzeo od M. Riznića i dao s manjim korekcijama. On takođe tvrdi da je grad podeljen na dva dela, od kojih je veći deo, veličine oko četiri hektara, sasvim porušen, a u manjem delu se nalazi »raspuknuta Todorova kula«. ³⁹ Kula je zapravo već tada bila delimično porušena i, kako navodi M. Riznić, imala je tri čitava zida, dok je četvrti zid bio iskorutan iz

♦ 34 Prema podacima M. Riznića, u Velikom gradu je još krajem XIX veka bilo obradivih površina. Kasnije je došlo do intenzivnije obrade i uklanjanja svih vidljivih arhitektonskih ostataka, s tim što je kamen, navodno, raznet i ugrađen u mnoge seoske zgrade. Riznić 1891, 61.

♦ 35 Blagovremenom intervencijom Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu lokacija spomenika je izmenjena, a ubrzo zatim je sprečeno osnivanje novog seoskog groblja na prostoru Velikog grada.

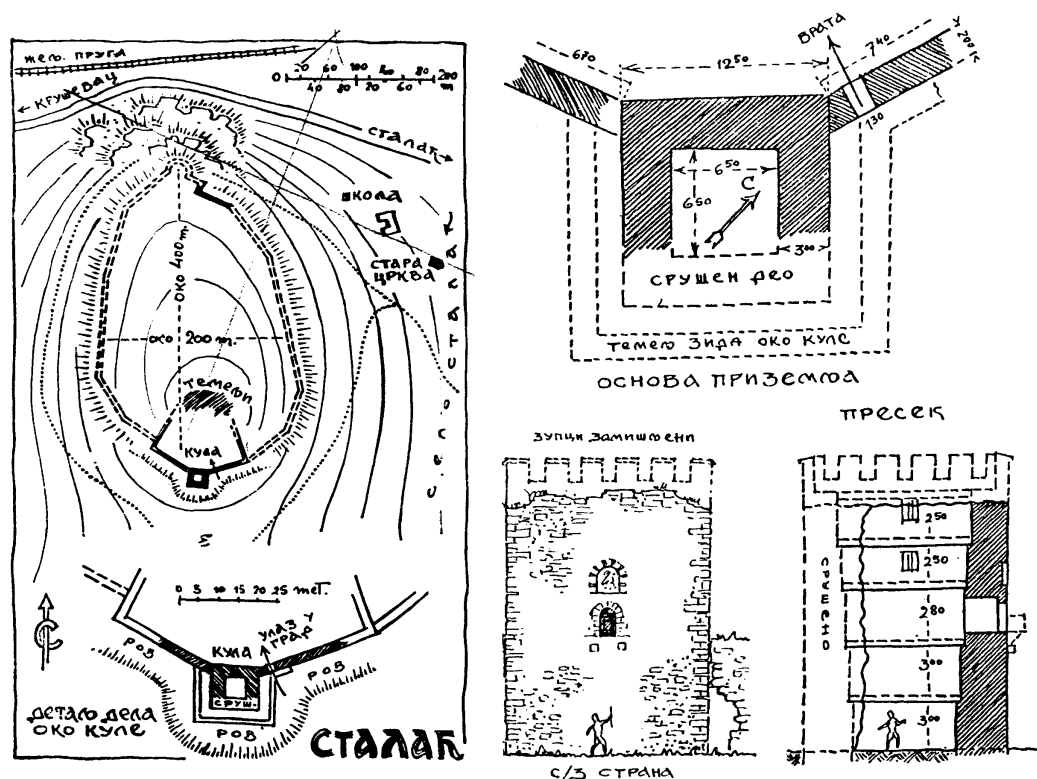
♦ 36 Riznić 1891, 59–64.

♦ 37 Ibid., 60–62.

♦ 38 Ibid., 63–64.

♦ 39 Kanic 1991, II, 99.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 3. Stalac: a) osnova utvrđenja; b) osnova, izgled i presek donžona, prema A. Deroku

zemlje i srušen.⁴⁰ F. Kanic to ponavlja, a i potvrđuje crtežom na kojem se vidi da na kuli nedostaje južni zid i da su ostali zidovi sačuvani u skoro istoj visini kao što je danas (sl. 2).⁴¹

Na samom početku prošlog veka prvi put je posvećena pažnja i arheološkom materijalu sa grada. Lokalitet je u toku 1905. godine obišao prof. M. M. Vasić i prikupio je mnoštvo površinskih nalaza, pretežno fragmenata keramičkog posuđa.⁴² Na padinama uzvišenja konstatovao je i nekoliko jama različitog oblika i veličine. U zasečenom bregu pored železničke pruge, između tadašnje železničke stanice grada Stalaca i mosta preko Zapadne Morave, u profilu je video jamu kruškolikog oblika, dubine 2,60 m i najvećeg prečnika od 1,85 m. Na dnu ukopa nalazio se sloj pepela sa ostacima ljuščica od zrnevlja, na osnovu čega je zaključio da je jama služila kao ostava.⁴³ Slične jame zabeležio je i u useku puta prema levoj obali Južne Morave, kao i pored seoskog puta koji vodi iz sela prema osnovnoj školi i kuli.⁴⁴ Ove poslednje su možda pripadale, sudeći po blizini antičkih ciglarskih peći, kompleksu veće radionice, koja je morala imati, osim peći, i niz drugih propratnih objekata. Isto tako, nije isklju-

čeno da je neka od njih bila u sastavu praistorijskog naselja čije je prisustvo konstatovano na tom istom prostoru.⁴⁵

Od prvog crteža donžona, koji je uradio F. Kanic, do sledećih publikovanih tehničkih snimaka grada, koje je dao prof. A. Deroko, proteklo je čitavih pedeset godina. U *Korpusu srednjovekovnih gradova Srbije, Crne Gore i Makedonije* data je osnova celog utvrđenja, zajedno sa više detalja glavne gradske kule: osnovom, izgledima i ornamentikom na ulazu (sl. 3).⁴⁶ U osnovi celog utvrđenja, za koje je zabeleženo da je dugo ukupno oko 400 m i široko oko 200 m, A. Deroko je odvojio Mali grad od Velikog i oko donžona je ucrtao

♦ 40 Riznić 1891, 61. Isti termin »iskorutan« upotrebio je i M. Đ. Milićević u opisu Stalaca – Milićević 1876, 714.

♦ 41 Kanic 1991, II, 102.

♦ 42 Vasić 1906, 46–56, sl. 13–15.

♦ 43 Ibid., 49, t. III/11.

♦ 44 Ibid., 49, t. III/12.

♦ 45 Minić 1991, 309–314.

♦ 46 Deroko 1950, 150, sl. 145, 146.

pretpostavljen spoljni bedem, a ostale bedemske zidove je omeđio na osnovu postojeće konfiguracije terena. Na priloženim fotografijama, prvim na kojima se Stalać našao, zapaža se da je zapadni zid kule napukao i delimično se odvojio od severnog.⁴⁷ Na crtežu F. Kanica to nije prikazano, ali zato M. Đ. Milićević navodi da istočni, severni i zapadni zidovi kule stoje još uspravno, samo što su »jedan od drugog otpojeni«. ⁴⁸ To može da znači da se delimično rušenje kule dogodilo davno i da se ona u takvom stanju nalazila i sedamdesetih godina pretprošlog veka.

Konačan interes za konzervatorske radove, a s tim u vezi i za arheološka istraživanja, ispoljen je tek u novije vreme. Neposredan povod za to bio je zemljotres koji je 1969. godine zahvatio šire područje Mojsinjske planine i uzrokovao dalja oštećenja na donžonu. Postojeće vertikalne naprsline na bočnim zidovima kule počele su progresivno da se šire, pa su već 1972. godine preduzete hitne intervencije na saniranju kako se i ta zidna platna ne bi sasvim odvojila i porušila. Iste godine otpočeli su i prvi arheološki radovi, koji su najpre bili ograničeni na raščišćavanje unutrašnjeg prostora kule od šteta sa obrušenih zidova. Konstatovano je da je tu kulturni sloj potpuno uništen, budući da su ga meštani u više mahova i sistematski prekopavali. Tražili su blago i lagum, u čije se postojanje u narodu i sada veruje. Navodno, od kule, odnosno njenog prizemnog dela, lagum je vodio s jedne strane prema Južnoj Moravi, a s druge ka obližnjem izvoru Vodice, koji se nalazi u podnožju brda u pravcu jugozapada.

Na prostoru oko kule istraživanja su nastavljena 1974. godine, a zatim se ukazala potreba za sistematskim radovima na širim površinama lokaliteta. Pri tome su bila presudna velika oštećenja na celoj fortifikaciji, kao i nedovoljni podaci da se utvrđenje sagleda u celini.⁴⁹ Stoga je u periodu od 1975. do 1989. godine otkriven celokupan prostor Malog grada, zajedno sa bedemima kojima je opasan i kapijom koja ga povezuje s Velikim gradom. U Velikom gradu je ustanovljen pravac celog istočnog obzida – sve do glavne gradske kapije na severnom kraju utvrđenja. Trasa severnog bedema je takođe ustanovljena, dok je na zapadnoj strani bedemski zid bio uglavnom uništen i konstatovan je samo na dva mesta. Granica utvrđenja prema zapadu i jugozapadu određena je na osnovu današnjeg izgleda terena i većih komada obrušenog zidnog platna, koji još uvek nisu uklonjeni.

U toku proteklih radova, dakle, omeđen je gradski plato, izvršene su korekcije ranije snimljenih osnova, otkriveni su i locirani svi najbitniji elementi fortifikacije, a ujedno je data i tačna procena njihove očuvanosti. Arheološka istraživanja je od početka sinhrono pratila konzervacija otkrivenih arhitektonskih objekata radi očuvanja i prezentacije spomenika. S tim u vezi, u međuvremenu je izvršen i delimičan otpup zemljišta, pa stoga prostor Malog grada sa donžonom više nije u privatnom vlasništvu.

Uporedo sa istraživačkim radovima na samom utvrđenju ubicirana je gradska nekropola na zaravnjenom platou ispred donžona, a ujedno je obavljeno i rekognosciranje šire gradske okoline. U podnožju uzvišenja, u dvorištu sadašnje seoske crkve, otkriven je deo veće ciglarske radionice,⁵⁰ a na oko 2 km južnije konstatovani su ostaci potpuno uništenog ranovizantijskog utvrđenja.⁵¹ Manji sondažni radovi sprovedeni su i na relativno dobro sačuvanom srednjovekovnom utvrđenju kraj sela Trubareva, na samoj obali Južne Morave.⁵²

Realizaciju celokupnog istraživačkog projekta finansirala je najpre Republička zajednica za kulturu SR Srbije, a od 1980. godine to su činile Osnovna zajednica nauke regiona Kraljevo i SO Čičevac. Nosioci projekta bili su Zavod za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu i Arheološki institut u Beogradu, uz saradnju Narodnog muzeja u Kruševcu.⁵³ Članovi ekipe bili su O. Vukadin, N. Pajević i S. Đorđević, iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu, E. Tomić, iz Narodnog muzeja u Kruševcu, D. Minić, iz Arheološkog instituta u Beogradu i E. Pejović, student arheologije.

♦ 47 Ibid., sl. 144.

♦ 48 Milićević 1876, 714.

♦ 49 Pre početka istraživanja na terenu su bili vidljivi samo donžon kula, sa početnim delovima bedema na njenim bočnim stranama, i veliko zidno platno na severoistočnom kraju Velikog grada, što je bilo nedovoljno za sagledavanje celokupne osnove utvrđenja – *Srednjovekovni Stalać* 1979, 5.

♦ 50 Minić 1991, 309–315.

♦ 51 Vukadin 1988, 281–282.

♦ 52 Minić 1990, 140–145.

♦ 53 Tehnička dokumentacija se čuva u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu, a arheološki materijal sa istraživanja u Narodnom muzeju u Kruševcu.

OBLIK UTVRĐENJA I SISTEM FORTIFIKACIJE

UTVRĐENJE STALAC je i oblikom i veličinom maksimalno prilagođeno postojećoj konfiguraciji tla. Izgrađeno je na izduženom sedlastom vrhu uzvišenja, zbog čega je u osnovi nepravilne elipsoidne forme, i orijentisano dužim stranama po osi jugoistok–severozapad (sl. 4). Najveća dužina mu je oko 255 m, a najveća širina oko 170 m, pa po ukupnom prostoru koji obuhvata spada u najveća utvrđena mesta srednjovekovne Srbije.

Celokupan utvrđen kompleks sastoji se od tri osnovna dela: donžon kule, Malog grada i Velikog grada. Mada čine jedinstvenu celinu uokvirenu bedemima, svi delovi su bili osmišljeni tako da su mogli i samostalno da postoje i da u izuzetnim okolnostima preuzmu sve funkcije tvrđave. Kula je podignuta kao najtvrđi deo grada, predviđen da prima prve neprijateljske nalete i da bude ujedno i poslednja vojna odstupnica. Zajedno sa Malim gradom ona je činila širu, dobro branjenu celinu, a zajedno sa Velikim gradom – moćno utvrđenje (sl. 5).

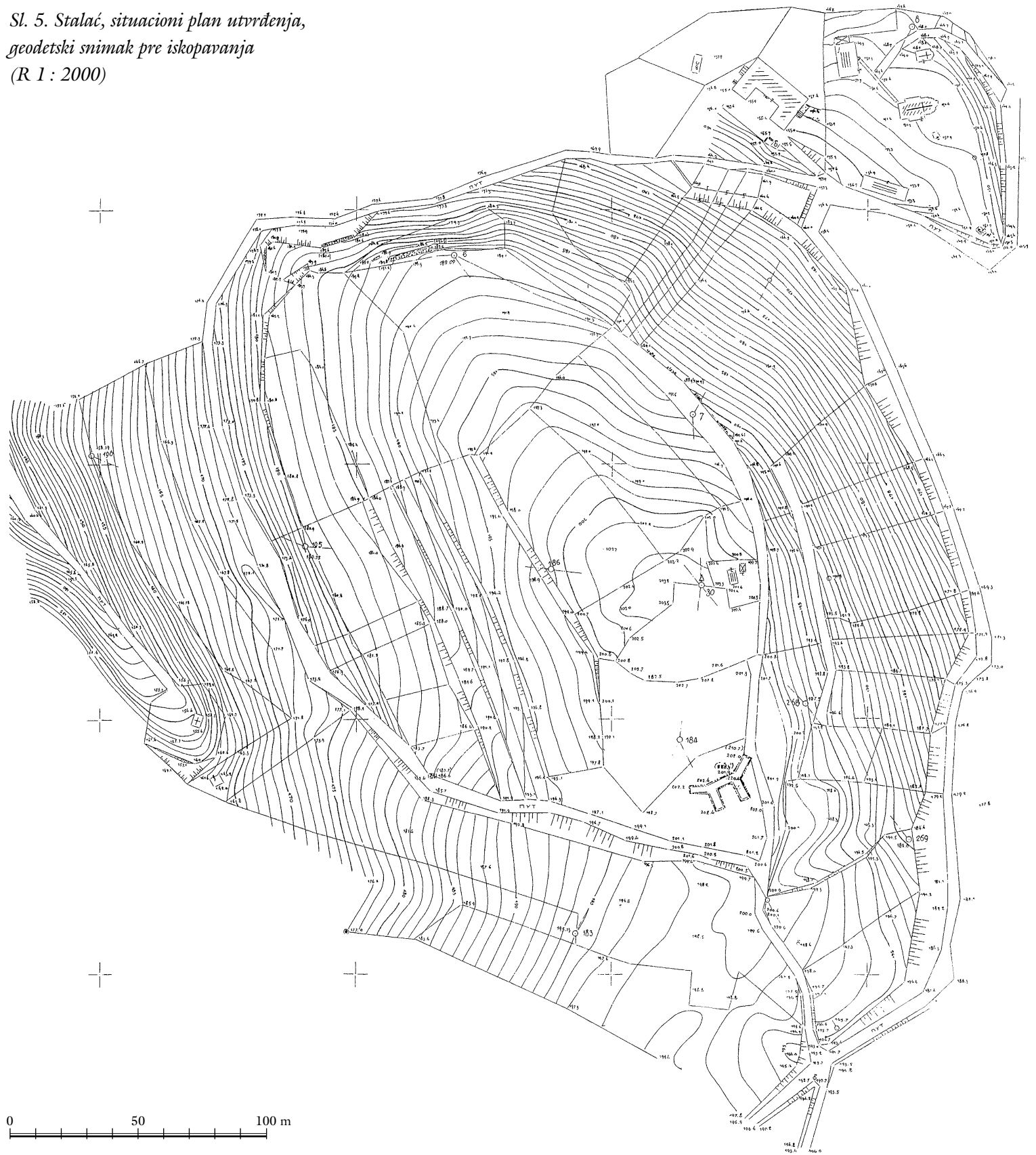
Mada je cela fortifikacija nastala spontano, u veoma kratkom vremenskom periodu i po unapred razrađenoj koncepciji, terenska zapažanja su pokazala određen redosled u gradnji. Kao i kod mnogih drugih srednjovekovnih utvrda, najpre je podignut donžon, a tek zatim je otpočela izgradnja bedema celog utvrđenja. Formiranje Malog grada izvršeno je pregrađivanjem užeg prostora uz kulu i predstavljalo je poslednju fazu u ukupnom postupku prvih građevinskih poduhvata. Takav redosled je jasno uočljiv na terenu, a pre svega na mestima gde se pojedini objekti i zidovi susreću i naslanjaju jedan na drugi. On je ujedno i potpuno logičan, jer je prirodno da se najpre obezbedi spoljna odbrana, a potom formira unutrašnjost.

*Sl. 4. Avionski snimak Stalaća.
U prvom planu je Mali grad posle arheoloških istraživanja*

◆ SREDNJOVEKOVNI STALAC ◆

Sl. 5. Stalač, situacioni plan utvrđenja,
geodetski snimak pre iskopavanja
(R 1 : 2000)

Glavna gradska kula (donžon) predstavlja najimpozantnije zdanje stalačkog utvrđenja. Nalazi se na južnom kraju uzvišenja, na koti 202.4 i okrenuta je prema padini koja je najblaža i kojom se najlakše stizalo do grada. To je ujedno i najdominantnije mesto, sa širokim pregledom okolnog prostora, pa je kula, osim za osnovnu namenu, služila i kao svojevrsna osmatračnica. Skoro celom osnovom isturena je upolje, a samo severnim zidom je uklopljena u bedeme utvrđenja. Sada su bolje sačuvana samo tri zida u visini od 17 m, dok je četvrti, južni, najvećim delom porušen (sl. 6). On se zapravo zadržao do 1,5 m visine zahvaljujući šutu kojim je bio pokriven, s tim što je i taj ostatak jako iskošen upolje. I oba bočna zida su u gornjim delovima odvojena od severnog, tako da pri vrhu odstupaju od prvobitne vertikale za čitavih 0,70–0,80 m.⁵⁴ Kada je i kako kula ovako postradala, nije poznato. Možda je južni zid porušen još u vreme Musine opsade grada, a možda i prilikom nekog zemljotresa, budući da Mojsinjske planine spadaju u trusno područje. Po rušenju južnog zida razumljivo je zašto su i bočni zidovi izgubili prvobitnu stabilnost.

Kula ima prizemlje i četiri sprata, sa galerijom na vrhu, duž čije ivice se svojevremeno nalazio parapet sa zupcima i strelicama. U osnovi je skoro kvadratnog oblika, spoljašnjih dimenzija 12,57 x 12,80 m. Zbog znatne debljine zidova unutrašnji prostor je osetno manji i u prizemnom delu meri oko 50,20 m² (6,60 x 7,60 m).⁵⁵ Sva tri isturena zida su pri dnu široka 3 m, dok je severni, kao najbezbedniji, širok samo 2,20 m. Počevši od drugog sprata debljina zidova se na unutrašnjoj strani postepeno smanjuje, i to za po 0,20 m na nivou svakog sprata, tako da je svaki zid pri vrhu tanji za 0,60 m u odnosu na prizemlje (sl. 7). Na sličan način smanjuje se i visina pojedinih spratnih delova, pa je prizemlje visoko 3,40 m, prvi sprat 3,30 m, treći 3,15 m, a četvrti 2,95 m. Od ove progresije odstupaju jedino drugi sprat, čija visina iznosi 3,70 m (sl. 8).⁵⁶ Budući da se na njemu nalazio ulaz u kulu, sva je verovatnoća da mu je bila određena i posebna namena. U svakom slučaju, i sve tanji zidovi kao i sve niži spratovi smišljeni su sračunati na što veću čvrstinu i stabilnost u celini. U isto vreme, ispusti nastali prilikom smanjenja debljine zidova poslužili su i kao oslonac za grede međuspratnih konstrukcija. Po takvoj zamisli kula ne predstavlja jedinstvenu pojavu u srednjovekovnom vojnom graditeljstvu. Rešenje je preuzeto

iz zemalja sa razvijenom tehnikom i dužim iskustvom u poslovima te vrste, a zatim je u više slučajeva primenjeno i kod nas. Jedan od primera je kula u Vršcu, čija se debljina zidova mestimično smanjuje u nivou spratova, a primetna je i razlika u visini spratnih delova.⁵⁷ Donekle sličan slučaj je i sa pirgom u Resavi, gde je smanjenje vršeno u visini svakog drugog sprata.⁵⁸ Na donžonu u Kruševcu takav sistem u toku zidanja nije primenjen, a nije primenjen ni na pirgu u Ravanici, iako su oba mesta neznatno udaljena od Stalaća, od koga ih ne deli ni velika razlika u vremenu nastanka.⁵⁹

Prirodno bi bilo da zdanje takve veličine ima duboke i jake temelje, poput donžona u Kruševcu, čiji temelji dosežu i do 3 m dubine.⁶⁰ U isto vreme, temelji glavne kule u Ravanici visoki su samo 0,20–0,30 m, pa se smatra da je to razlog što joj je fasadni zid napukao celom visinom, preko visoko postavljenog ulaza.⁶¹ Kula u Stalaću, međutim, leži na masivnoj ploči debljine 0,50–0,55 m, koja u celosti zamenjuje temeljne delove zidova, a ujedno predstavlja i pod u prizemlju. Ploča je od lomljenog kamena obilno zalivenog krečnim malterom, a na isturenim stranama kule po ivici je zidana krupnim tesanicima, katkada velikim i po 1,50 x 0,40/0,30 m. Slični tesanici su korišćeni i u početnim delovima zidova, naročito na južnoj strani, gde je ovakvo zidanje bilo sve do 1,40 m visine. Na severnom, bezbednijem zidu tesanika nema, zbog čega se može zaključiti da su upotrebljavani prvenstveno na zidovima i mestima koji su bili najviše izloženi neposrednim napadima, odnosno opasnosti od nasilnog rušenja. Pri tome ne treba zanemariti ni dekorativan izgled takve gradnje, jer je daleko efektniji u poređenju sa ostalim jednostavnije izvedenim zidnim površinama.

Prema dostupnim informacijama, temelje u vidu kompaktne ploče četvorougaoonog oblika na našim prostorima ima

♦ 54 Minić, Vukadin, Đorđević 1975, 197.

♦ 55 Ibid., 195, sl. na strani 194.

♦ 56 Sve mere preuzete su iz tehničke dokumentacije S. Đorđevića – Minić, Vukadin, Đorđević 1975, 194–195.

♦ 57 Deroko 1950, 51, sl. 63.

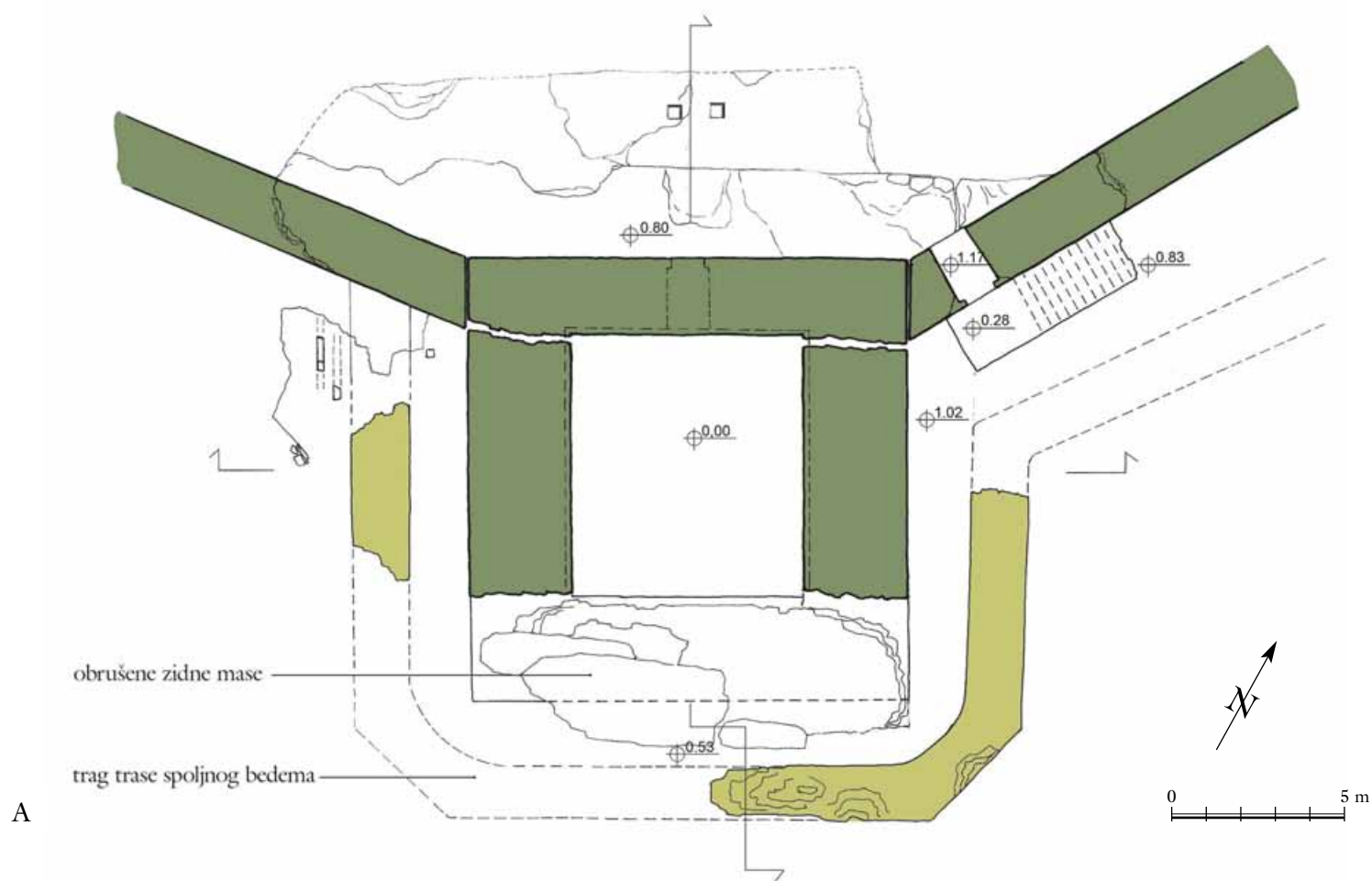
♦ 58 Simić 1992, 75, sl. 12g.

♦ 59 Ibid., sl. 12b.

♦ 60 Kovačević 1967, 139; Isti 1980, 14.

♦ 61 Vulović 1981, 29, 30.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

A

Nebojša kula u Beogradskom gradu.⁶² Ona je nastala, međutim, tek polovinom XV veka, pa je rešenje temeljnih delova donžona u Stalacu očigledno starije. Doduše, na drugim srednjovekovnim kompleksima gradskog i manastirskog tipa temelji kula su ispitivani uglavnom sa spoljašnjih strana. U unutrašnjosti se obično, iz više razloga, kopanjem dolazilo samo do nivoa poda, zbog čega podaci o temeljima u celini izostaju. Nije, dakle, isključeno da je još koja kula bila utemeljena na ovakav način, koji je obezbeđivao jaču povezanost obimnih zidova. Postojanje temeljne ploče u Stalacu ustanovljeno je ranijim, duboko napravljenim oštećenjima, koja su za sobom ostavili meštani tražeći blago, odnosno lagum.

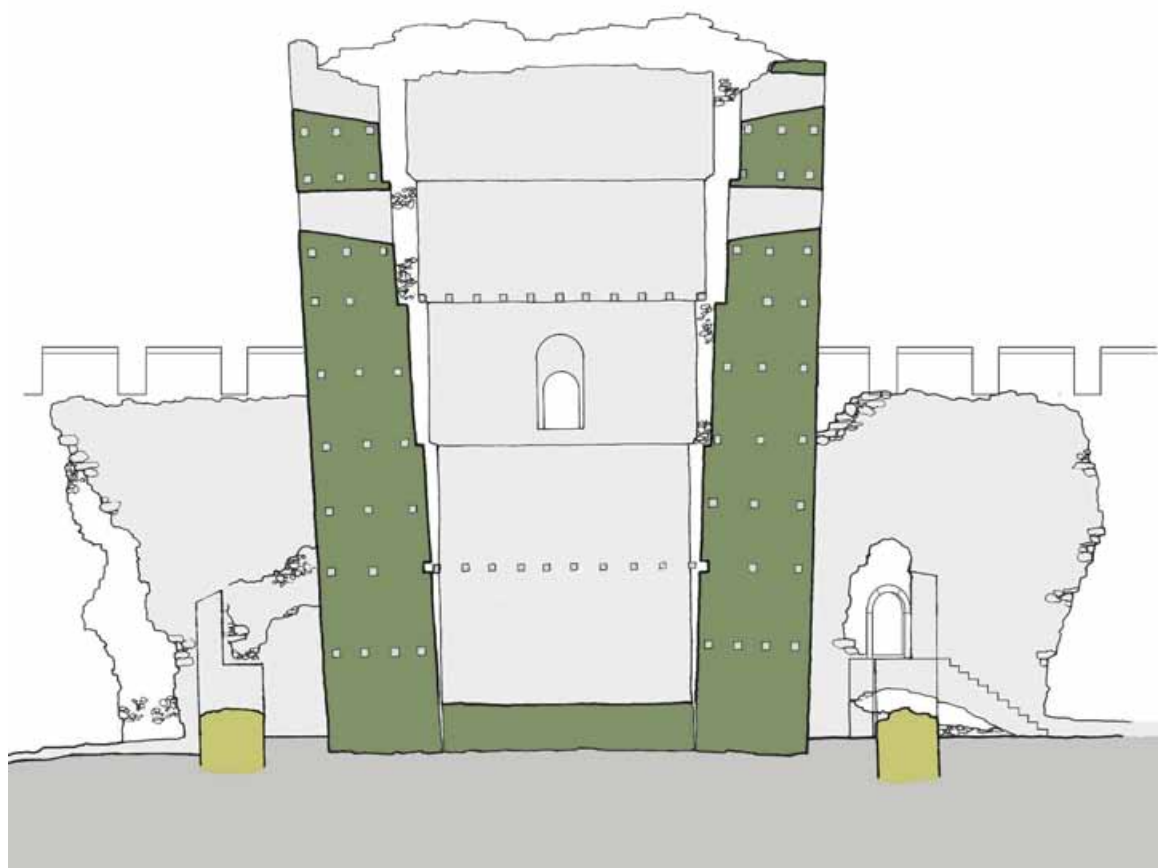
Zidovi kule se prirodno nastavljaju na ploču i celom visinom su potpuno vertikalni. Nemaju eskarpu kakva postoji na glavnim kulama Kruševca, Ravanice, Resave i dr.⁶³ Izgrađeni su od lomljenog i pritesivanog kamena vezanog krečnim malterom mešanim sa sitnim rečnim peskom. Pri zidanju je

korišćen pretežno lokalni krupnozrni kamen tamnosive boje poreklom iz Stalaca (gnajs sa porfiroidno izlučenim kristalima kvarca), a u znatno manjoj meri svetlosivi krečnjak, kojeg ima u susednom selu Mrzenici.⁶⁴ Ova druga vrsta kamena je pogodnija za obradu, zbog čega je u vidu pritesanih komada češće upotrebljavana na licu zidova. Od istog kamena su i tesanici na uglovima kule, kao i okviri na otvorima za vrata i prozore. Pri zidanju je povremeno upotrebljavana i opeka, uglavnom fragmentovana i jednostavno ubačena u zidnu masu bez određenog reda. Sistem santrača, međutim, korišćen je dosledno, počev od prizemnog dela pa sve do vrha (sl. 6, 9). U visini i po sredini svakog sprata u zidnu masu su

♦62 Popović 1982, 116.

♦63 Kovačević 1967, 138; Vulović 1981, 30; Popović S. 1994, 216.

♦64 Žujović 1893, 121. Iz postojećih kamenoloma u Stalacu i Mrzenici korišćen je materijal pri konzervaciji.

B

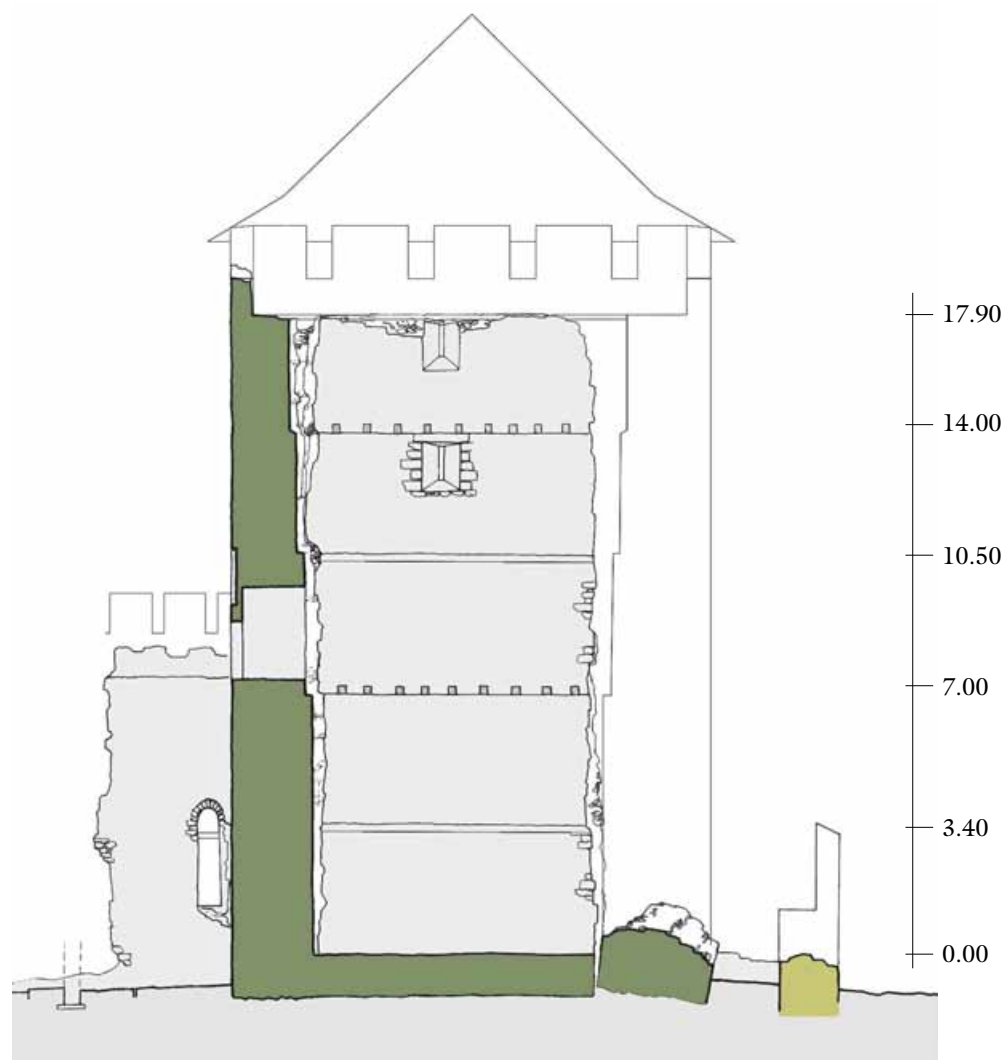
Sl. 6. Stalac, glavna – donžon kula, osnova (A) sa poprečnim presekom (B) (R 1 : 200)

u horizontalnim redovima polagane drvene grede četvorougaoznog preseka, debljine oko 0,20 x 0,20 m. Od ravnomerno raspoređenih greda iste debljine bile su urađene i međuspratne konstrukcije. Na osnovu očuvanih udubljenja na unutrašnjim stranama zidova vidi se da su na svakom spratu bile usmerene u suprotnom pravcu. Iznad prizemlja grede su se oslanjale na severni i južni zid, a iznad prvog sprata na zapadni i istočni. Dalje su ponovo naizmenično menjale pravac sve do poslednjeg sprata, te je i na taj način čitava kula bila čvršće povezana i zategnuta.

Sudeći po očuvanim otvorima na zidovima, unutrašnjost kule je morala biti izuzetno mračna. U prizemlju i na prvom spratu severnog, zapadnog i istočnog zida nema nikakvih prozorskih otvora, niti otvora za vrata, a njih svakako nije bilo ni na južnom, porušenom zidu, budući da je najviše on bio izložen napadima. Prozorski otvori se nalaze tek na trećem i četvrtom spratu, i to po dva na istočnom i zapadnom zidu.

Verovatno su se slični prozori nalazili i na južnom zidu, tim pre što su postojeći služili ne samo kao izvor svetlosti već i za osmatranje, a i kao streljačnice. Naime, veličina sva četiri prozora na unutrašnjem licu zidova iznosi 1,38 x 0,87 m. Kroz zidnu masu ti otvori se postepeno smanjuju, tako da se na spoljašnjem licu vide kao uzani prorezi veličine 0,88 x 0,25 m, slično donžonu u Resavi.⁶⁵ U kulu se ulazilo u nivou drugog sprata, kroz vrata okrenuta prema unutrašnjem prostoru Malog grada. I taj otvor je na unutrašnjoj strani zida znatno prostraniji nego na spoljašnjoj. Unutra je prilagođen i osobama većeg rasta, pa je visok 2,35 m, dok na spoljašnjoj strani visina iznosi samo 1,55 m. Smanjene spoljašnje dimenzije bile su bez sumnje sračunate na efikasniju odbranu u slučajevima opasnosti, dok su prostranije unutrašnje imale da doprinesu raskošnijem izgledu tog spratnog dela kao celine.

♦65 Simić 1992, 69.

Sl. 7. Stalac, glavna – donžon kula, poprečni presjek (R 1 : 200)

Dovratnici su brižljivo urađeni od tesanih blokova kamena, a klinasto isklesanim komadima ozidan je gornji, presvećen deo. Na spoljašnjoj strani, iznad ulaza je plitka lučna niša veličine 1,50 x 1,30 m, sa dekorativno urađenim vencem od naizmenično upotrebljenih opeka i kamena. U niši se nekada nalazila freska svetitelja zaštitnika grada, od koje danas nema nikakvih tragova. Fresko-dekoracija zadržala se samo na unutrašnjim stranama ulaza.

Prema crtežu A. Deroka, ukrasi su se sastojali od prstenastih krugova koji se seku i čiji su središnji delovi ispunjeni ukrštenim trakama i stilizovanim cvetovima (sl. 10).⁶⁶ Sada su vidljive površine sa slično komponovanim, ali jednostavnijim i jednoobraznim ornamentima izvedenim pomoću šestara, a zatim oslikanim tamnocrvenom bojom na beloj pozadi

(sl. 11). Ovaj drugi snimak je autentičan, pa predstavlja korekciju pojedinih detalja prethodno iscrtane ornamentike viđene iz podnožja kule.

Nije poznato da li je fresko-ukrasa bilo još na nekom zidu u unutrašnjosti donžona, jer se ni na jednom mestu nisu zadržali. U štu prizemlja je bilo crveno obojenog maltera, ali u veoma sitnim fragmentima.⁶⁷ Na osnovu njih se nije moglo zaključiti da li potiču sa ulaza ili sa neke druge zidne površine. Na nešto bolje sačuvanim delovima uočavaju se samo prvobitna nijansa tamnocrvene boje osetno jačeg intenziteta od one sačuvane u ulazu i fino urađena malterna

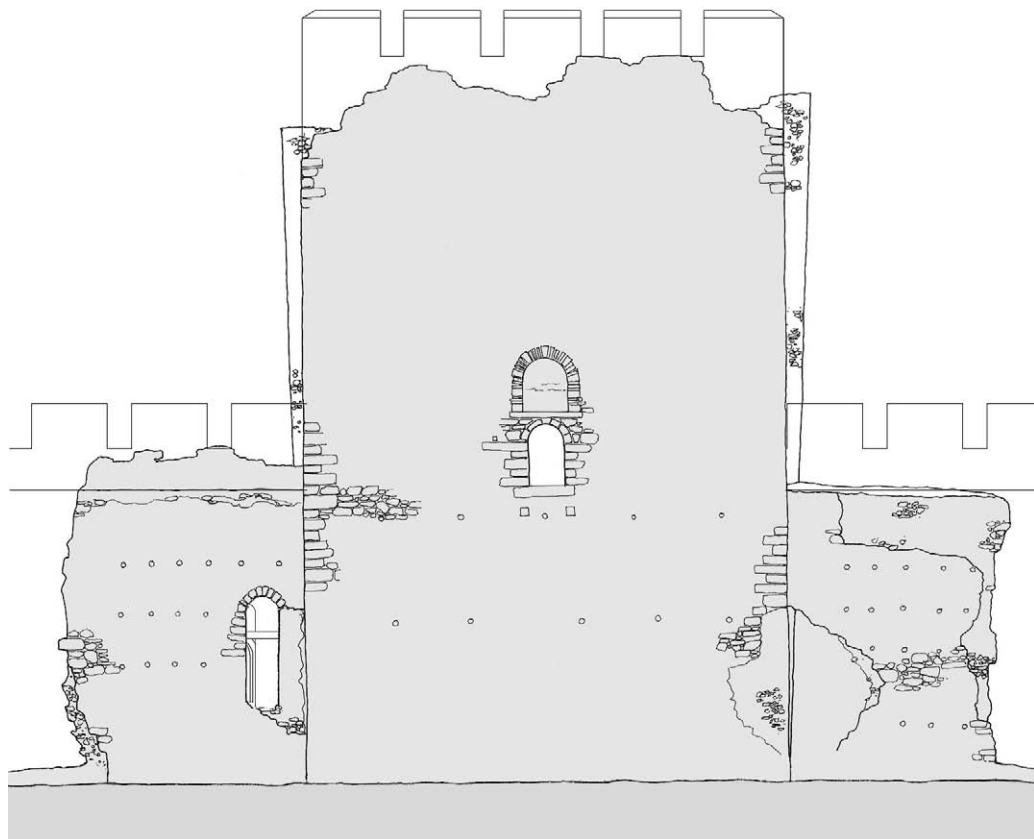
♦ 66 Deroko 1950, sl. 70.

♦ 67 Minić, Vukadin, Đorđević 1975, 195 i nap. 22.

podloga, preko koje se pre bojenja vršilo urezivanje oštrim metalnim vrhom šestara.

Donžon je i sa spoljašnje strane bio dekorativno obrađen. Mada je lice zidova danas uglavnom isprano, na zapad-

Pomoravlja. Osim na slično slikanim opekama na fasadama hramova u Ljubostinji, Rudenici, Lazarici, a možda i Naupari i Veluču,⁶⁹ isti postupak je primenjen i na pirgu manastira Ravanice. Na njemu su redovi opeka slikani na mestima

Sl. 8. Stalać, glavna – donžon kula, unutrašnji izgled sa delom bedema Malog grada i poternom (R 1 : 200)

noj i istočnoj fasadi još uvek se vide široko dersovane malterne površine u vidu horizontalnih traka na međusobnim razmacima od oko 3 m. Na trakama su delimično vidljiva po tri reda crvenom bojom oslikanih opeka, u pravilnom horizontalnom slogu (sl. 12). Na isti način je bio ukrašen i južni zid, što se opaža na jednom većem obrušenom komadu koji je u podnožju dotičnog zida otkriven u šutu. Na njemu su oslikane opeke zadržale prvobitan intenzitet jasne crvene boje (sl. 13). Takvom oslikanom dekoracijom postizao se efekat pravog zidanja u alternaciji kamena i opeke, tipičnog za graditeljstvo Moravske Srbije.⁶⁸ Slično oponašanje izvornog načina zidanja zapaža se na mnogim objektima kako crkvene, tako i vojne arhitekture, i to u neposrednom okruženju Stalaća, pa se može reći da je bilo karakteristično za taj deo

gde su se nalazili horizontalno položeni santrači, preko kojih je nanošen deblji sloj maltera.⁷⁰ Na severnom zidu u fresko-tehnici je izveden i natpis, na 7,40 m visine od nivoa terena, u kojem se navodi da je ktitor tog svetog mesta knez Lazar.⁷¹ Upravo ovaj natpis, kao i neki drugi urađeni u različitoj tehnici, ali sa istim ciljem – da ovekoveče ime ktitora ili posvedoče rad na podizanju jednog značajnog objekta – navodi na pomisao da se sličan natpis mogao nalaziti i na donžonu u

♦ 68 Đurić 1965, 57. i dalje.

♦ 69 Pavlović 1975, 199–202.

♦ 70 Vulović 1966, 25, sl. 3 i nap. 115; Isti 1981, 29; Popović S. 1994, 215.

♦ 71 Vulović 1966, 25; Isti 1981, 29.

*Sl. 9. Stalac, glavna – donžon kula pre arheoloških i konzervatorskih radova:
a) zapadna strana; b) porušena južna strana (snimljeno oko 1970. godine)*

Stalacu. Pod takvom pretpostavkom on bi trebalo da stoji na najistaknutijem mestu, na južnom zidu kule, koji, nažalost, više ne postoji. Na tako istaknutom mestu nalazi se pomenući natpis u Ravanici, a zatim i natpis izveden uzidanim opekama u Smederevskoj tvrđavi.⁷²

U donžonu stalačkog utvrđenja nisu se sačuvali ostaci stepeništa kojim se komuniciralo sa sprata na sprat. Stepenište je bilo urađeno od drveta i jednostavno prislonjeno uza zidove, za razliku od donžona u Kruševcu ili glavne kule u Resavi – gde je od kamena.⁷³ I u ravaničkom pirgu je između prvog i drugog sprata postojalo kameno stepenište izgrađeno u strukturi severnog zida.⁷⁴ Graditelji donžona u Stalacu očigledno su bili orijentisani na jednostavnija i lakša rešenja, bez obzira na obližnje uzore, i to kako one u aktuelnoj prestonici, tako i one u zadužbini tadašnjeg vladara. Pravac drvenog stepeništa zavisio je od pravca drvenih greda u međuspratnim pregradama. Stepenište je uz isti zid moglo da stoji na svakom drugom spratu – od prizemlja do prvog sprata uz is-

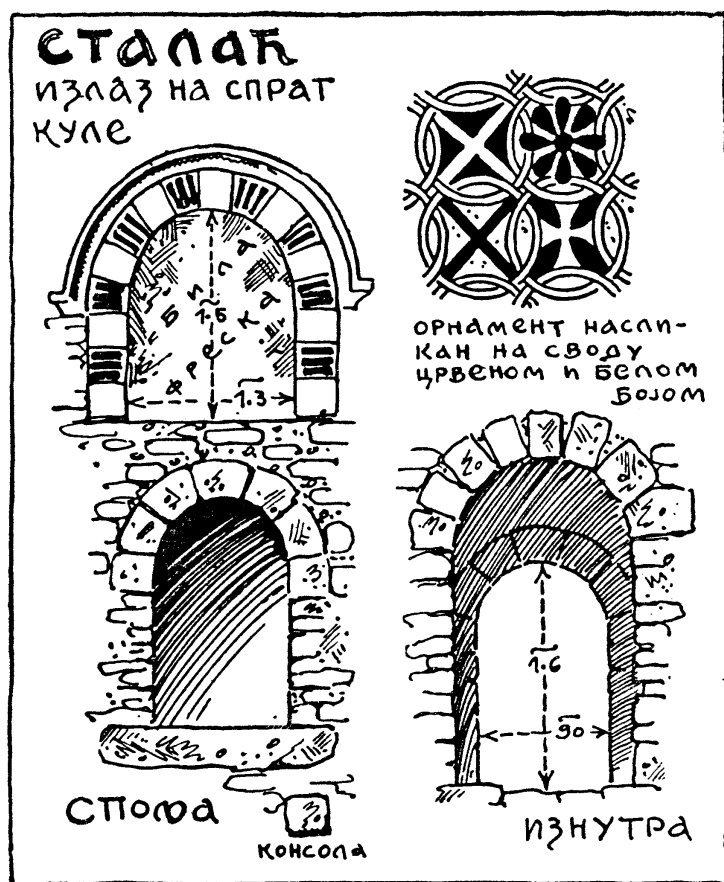
točni ili zapadni zid, od prvog do drugog uz severni ili južni, a zatim ponovo istim redom do vrha, kako bi se postigao prolaz između spratnih greda.

Drvenim stepeništem stizalo se i sa spoljašnje strane do ulaza na drugom spratu kule. Iako je taj prilaz bio okrenut prema unutrašnjem prostoru grada, stepenište je, izgleda, bilo pokretno. U datom momentu moglo je da se ukloni, odnosno podigne, kako bi se onemogućio svaki pristup i inače visoko postavljenim vratima. Konstrukcija stepeništa se pri vrhu oslanjala na dve konzole ispod vrata, odnosno na neku vrstu balkona oformljenog na konzolama, a donjim delom na platformu koja se pružala celom dužinom severnog zida kule. Platforma je bila od sitno lomljenog kamena utopljenog u krečni malter i sastojala se od dva sukcesivno urađe-

◆72 Deroko 1950, 88–89; Tomović 1974, 110.

◆73 Kovačević 1967, 138; Deroko 1950, 76; Simić 1992, 71.

◆74 Popović S. 1994, 215.

Sl. 10. Stalac, glavna – donžon kula, izgledi ulaza na spratu, sa detaljem fresko-dekoracije, prema A. Deroku

Sl. 11. Stalac, glavna – donžon kula, ostaci zidnog slikarstva na svodu ulaza

na pojasa. Prvi je širok 2,50–3 m, a drugi 1,80–3 m. Ukupna širina oba pojasa iznosi 5,50 m na istočnom i 5 m na zapadnom kraju. Na spoljašnjem pojasu, približno u liniji vrata, otkrivena su dva udubljenja za drvene grede koje su bile vertikalno usadene i koje su činile sastavni deo stepeništa. Oba udubljenja su obložena sitnim komadima kamena, sa jednim većim na dnu, čime su grede bile čvrsto podglavljene, s tim što je donji kamen služio za to da ne utonu u zemlji.

Do vrata na kuli moglo se stići i sa šetne staze oba bedemska zida, koji se oslanjaju na njene severne uglove. Poređenjem visine šetne staze na bedemima i visine vrata na kuli vidi se da je takva mogućnost postojala, a mala je verovatnoća da ona nije bila iskorišćena. Moglo bi se reći da je to već pri zidanju isplanirano, jer ne predstavlja usamljenu pojavu u vojnom graditeljstvu. Slična situacija je i u Užičkom gradu, na glavnoj gradskoj kuli, gde se pretpostavlja prilaz vratima i preko bedema i putem drvenog stepeništa iz dvorišnog prostora.⁷⁵ U Stalacu bi u ovom slučaju duž celog severnog zida

na visini ulaza u kulu morao da postoji drveni balkon oslonjen na konzole pod vratima.

Zidovi kule su se pri vrhu završavali galerijom, odnosno šetnom stazom sa parapetom i zupcima po ivici. Zupci nisu sačuvani, pa nema podataka o njihovoj visini i međusobnom razmaku. Ne postoje podaci ni o krovnoj konstrukciji, odnosno obliku krovnog pokrivača. Može samo da se pretpostavi da je krov bio četvoroslivan, s obzirom na skoro kvadratnu osnovu kule (vidi sl. 99). Svakako je pokrivač čitavu kulu, zajedno sa galerijom, jer je na taj način čuvao celokupnu potkrovnju površinu, a sa njom i šetnu stazu. Pri vrhu zidova, u uglovima kule svojevremeno su zapaženi ostaci pendentifa, što navodi na razmišljanje o završetku poslednjeg sprata.⁷⁶ Ukoliko bi se pretpostavilo da bi to mogla da bude

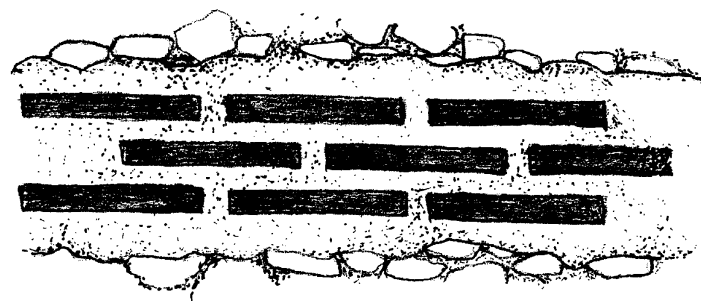
♦75 Popović 1995, 65, sl. 28, 29.

♦76 Usmeni podaci stručnjaka Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu.

Sl. 12. Stalac, glavna – donžon kula, zapadno zidno platno sa tragovima oslikanih redova opeka

kupola, trebalo bi imati u vidu i materijal neophodan za takvu konstrukciju. Prilikom istraživanja u unutrašnjosti kule nije konstatovana veća količina opeke, niti je bilo sige ili specijalno obrađenog kamena. Odsustvo takve građe, međutim, može da znači i to da je tokom vremena razneta, kao što je urađeno sa kamenom iz drugih delova utvrđenja, mada bi u takvom slučaju bar nešto preostalo. Ako je i pored svega ipak postojala kupola od čvrstog materijala, pa makar samo da poduhvati krovnu konstrukciju, nameće se i pitanje izlaska na galeriju. Ima, dakle, više mogućnosti da se problemi ove vrste reše, bar kao pokušaji u vidu nekoliko varijanata.⁷⁷

Sl. 13. Slikana imitacija zidanja opekom na obrušenom delu južnog zida donžona

Pri tome treba ukazati na idealnu rekonstrukciju pirga u Banjskoj, uz napomenu da je i to urađeno bez odgovarajućih materijalnih dokaza, a na osnovu analognih pojava na svetogorskim pirgovima, što na Stalac ni u kom slučaju ne bi moglo da se primeni.⁷⁸ Ne zna se mnogo ni o krovnom pokrivaču stalačke kule. U predelu njenih zidova nije bilo ni ostataka olova, ni kamenih ploča, pa ostaje da se pretpostavi da je u tu svrhu bila upotrebljena šindra. Tome u prilog ide i znatna količina kovanika različite veličine, otkrivenih u šutu, mada oni jednim delom potiču i sa drugih drvenih elemenata kule, a pre svega sa međuspratnih konstrukcija i stepeništa.

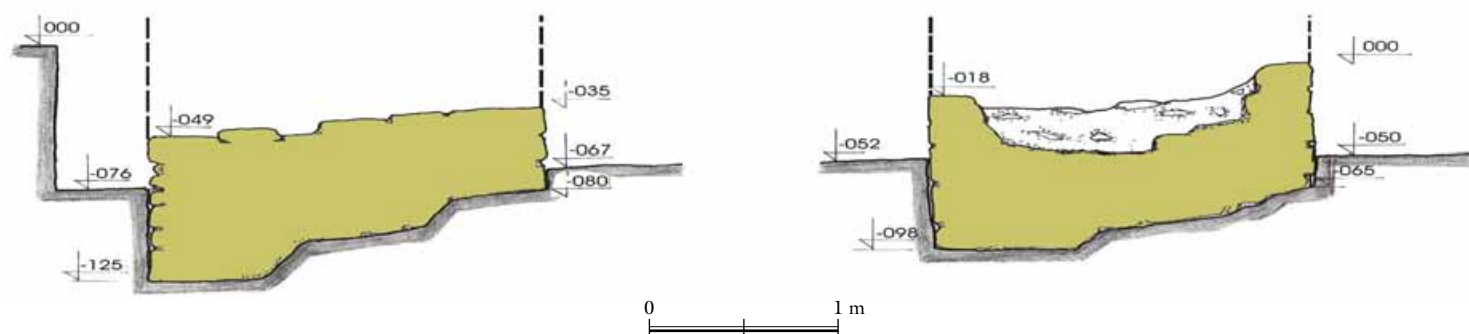
Posmatrano u globalu, funkcija donžona nije nepoznata. U svim fortifikacionim celinama, i gradskim i manastirskim, glavna kula je imala približno istu namenu, a po tome se nije razlikovao ni donžon u Stalacu. Služio je kao svojevrsna osmatračnica, kao odbrana celog utvrđenja, posebno Malog grada, a najzad i kao poslednja odstupnica u slučajevima opsade. Detalja nema, već se raspolaže samo pretpostavkama – uostalom, kao i kada je reč o drugim objektima te vrste. Donji prostori, bez ikakvih prozorskih otvora, navodno su služili kao ostave za hranu, oružje, odeću i druge predmete potrebne, između ostalog, i za slučajeve dužih opsada. Za donju prostoriju u pirgu manastira Resave, na primer, smatra se da je korišćena kao žitnica, a možda i kao cisterna,⁷⁹ dok se u pir-

♦ 77 Rešenje konačnog izgleda donžona, kule II i prolaza između Malog i Velikog grada, kao i glavne gradske kapije povereno je arhitekti S. Dorđeviću i biće publikovano kao poseban rad.

♦ 78 Popović S. 1994, 193, sl. 58.

♦ 79 Nenadović 1963, 307–308; Simić 1992, 71; Popović S. 1994, 232.

♦ OBLIK UTVRĐENJA I SISTEM FORTIFIKACIJE ♦

Sl. 14. Stalać, istočni bedem Malog grada, preseći očuvanih ostataka sa detaljima temelja (R 1 : 40)

gu manastira Banjske, prema legendi, čuvalo blago kralja Milutina.⁸⁰ Na nivou poda oba pirga nađen je kameni žrvanj, zbog čega se može smatrati da su se na takvim mestima najpre čuvale veće zalihe hrane, i to prvenstveno žitarice.⁸¹ Na ovakvu namenu ukazuju i pojedine pisane vesti iz tog vremena. U povelji kojom kralj Milutin daje dobra obnovljenom manastiru Sv. Đorđa kod Skoplja navodi se izgradnja pirga koji je trebalo da služi kao žitnica, a car Dušan poklanja Sv. arhangelima kod Prizrena utvrđenje na brdu da bude žitnica i vinica umesto pirga.⁸² S druge strane, jedna kula manastira Gračanice, prema zapisu s kraja XIV veka, izgorela je zajedno sa knjigama koje su se u njoj čuvale.⁸³

Fresko-dekoracija u vratima drugog sprata stalačkog donžona nagoveštava luksuzniju opremu dotične prostorije kao celine. Pod uslovom da je na južnom zidu imala prozorski otvor i bila donekle osvetljena, mogla je da predstavlja bezbedno sklonište lokalnom vlastelinu u vremenima neposredne opasnosti.⁸⁴ Na poslednjim spratovima kule svakako je bio deo gradske posade, koja je, između ostalog, vršila i stražarsku službu. Ni u jednom prostoru ništa ne ukazuje na eventualno postojanje kapele, kao u pirgovima Ravanice, Banjske i svetogorskih manastira.⁸⁵

Kula je sa sve tri isturene strane okružena *spoljašnjim bedemom*, koji je udaljen za 1,50–1,70 m. Širok je u proseku oko 1,65 m i celom visinom je građen od lomljenog i pritešivanog kamena u malteru, bez upotrebe santrača. Oba lica su mu ravna i potpuno vertikalna, bez eskarpe kakvu imaju takvi zidovi u Kruševcu, Ravanici i Brveniku.⁸⁶ Budući da nema temelj, na mestima jačih oštećenja potpuno je nestao, kao, na primer, na krajevima, zbog čega se ne uočava njego-

va veza sa unutrašnjim bedemom Malog grada. Na južnom delu, gde je malo bolje sačuvan, on prati pravac zidova kule, s tim što su mu uglovi sa unutrašnje strane zaobljeni, a sa spoljašnje zasečeni (vidi sl. 6). Nema sumnje u to da je ovako urađeno radi pojačane stabilnosti ugaonih delova i efikasnije odbrane, odnosno težeg obrušavanja, budući da je zid u celini tanji u odnosu na glavni gradski bedem.

Spoljašnji bedem je imao ulogu neposredne zaštite donžon kule, a time i Malog grada. Mada je na očuvanim delovima pri vrhu obrušen, izvesno je da je bio relativno nizak. Njegova prvobitna visina približno može da se odredi prema vratima koja se nalaze u bedemu istočno od kule i koja su postavljena na oko 2 m više u odnosu na spoljašnji nivo terena. S obzirom na to da se očuvani deo istočnog kraja pruža tačno prema vratima, on je morao da dolazi do njih, zapravo do zida koji stoji uz vrata (kv. G/3, 4), pa je prag vrata približno odgovarao visini šetne staze na bedemu. Ako se tome doda pretpostavljen parapet sa zupcima, onda je ukupna visina bedema trebalo da iznosi najviše 3,5–4 m, a to znači da je on bio skoro dvostruko niži od obimnih zidova utvrđenja.

♦ 80 U Banjskoj i sada postoji verovanje o nekadašnjem blagu u pirgu, koje je zasnovano svakako na vestima iz Karlovačkog rodoslova – Stojanović 1927, br. 22.

♦ 81 Popović 1989, 84; Popović S. 1994, 193.

♦ 82 Novaković 1912, III, 613, 683.

♦ 83 Stojanović 1903, I, br. 155, 162.

♦ 84 Minić 1984–85, 151; Popović 1989, 80.

♦ 85 Vulović 1981, 29–30; Popović S. 1994, 193, 215.

♦ 86 Kovačević 1967, 138; Vulović 1981, 30; Popović 1989, 78, 81, 83.

Sl. 15. Stalac, deo bedema Velikog grada kod kapije, spoljna strana sa tragom parapeta zubaca i šetnom stazom

Sl. 16. Stalac, deo bedema Velikog grada kod kapije, unutrašnja strana

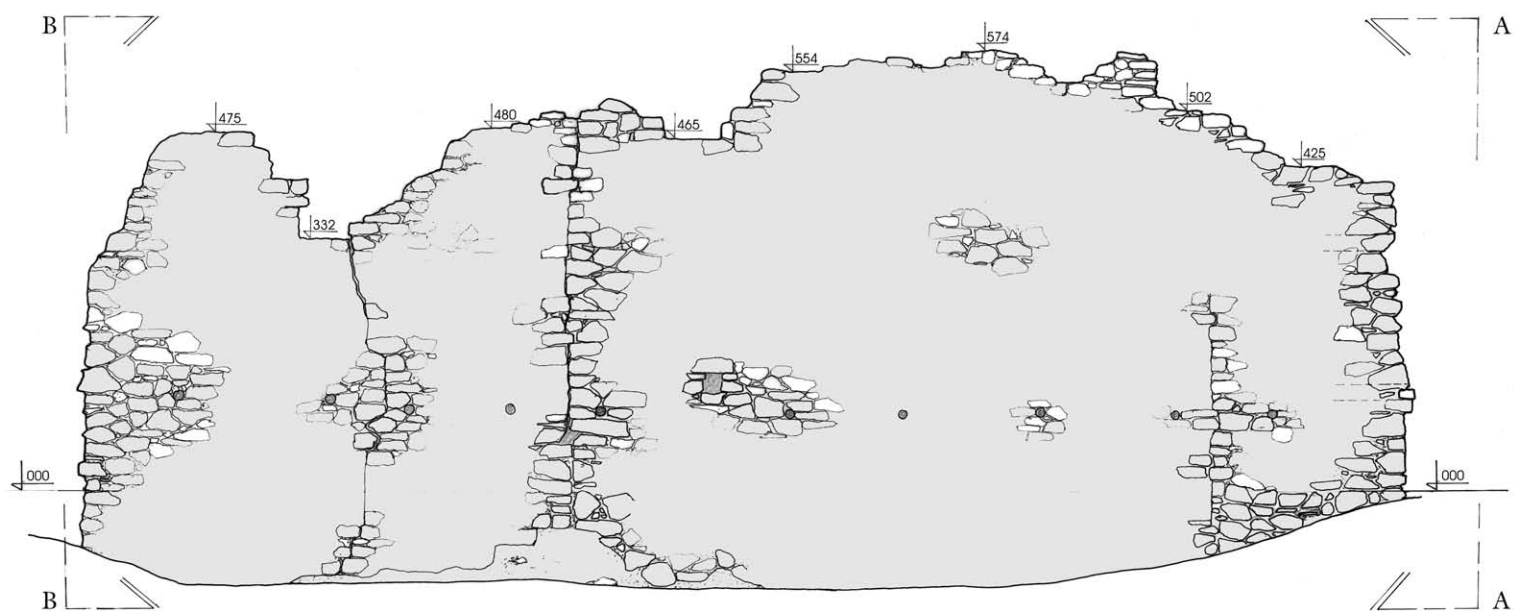
U svakom slučaju, izgleda da je bio neznatno viši od rekonstruisanog bedema ispred ravaničkog pirga.

Prostor između kule i spoljašnjeg bedema služio je kao skriveni prolaz, za kretanje vojne posade i pristup kruništu zida. Taj prostor je samo delimično ispitan, pošto je istočni deo oštećen sve do zdravice, a južni je pod krupnim komadima obrušenih zidova kule. Na istraženoj površini ustanovljeno je postojanje čvrstog malternog premaza koji ima dva, a mestimično i tri sloja. Gornji sloj se vezuje za bedem oko kule, a donji se podvlači pod zid, dok na pojedinim mestima izlazi i na spoljašnju stranu. U tom donjem sloju, koji je očigledno nastao pre zidanog bedema, vidljivi su tragovi horizontalno položenih drvenih greda četvorougaoanog preseka i debljine 0,15–0,23 m. Na jednom mestu grede su ležale paralelno, na odstojanju 0,30 m jedna od druge i na 0,25 m od zida, sa kojim su takođe paralelne. Kako se ovi otisci nalaze uglavnom uz zid, a nekada i sa njegove spoljašnje strane, stiče se utisak da je donžon u početku imao drvenu prstenastu odbranu, koja je kasnije, po konačnom formiranju grada, zamenjena kamenim zidom. U svakom slučaju, odbrani se pridavala velika pažnja, što se vidi kako po stalnom održavanju prolaza i popravkama malterne površine, tako i po čvrstoj podlozi od sitno lomljenog kamena koja se nalazi ispod malternog premaza.

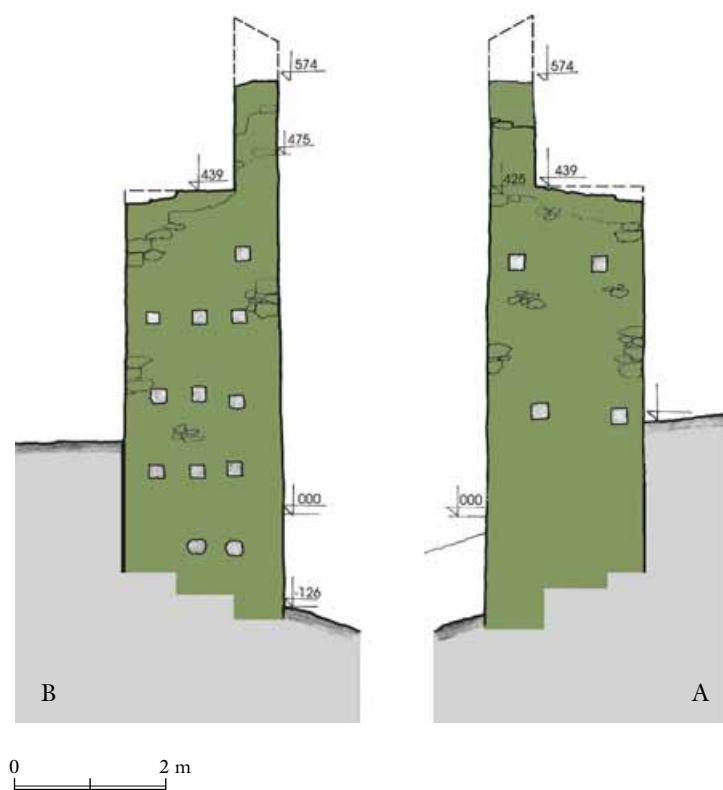
Utvrđenje je sa svih strana opasano *bedemima* koji polaze od oba severna ugla donžona i završavaju se u predelu kapije Velikog grada. Oni celom dužinom teku kontinuirano, bez ijedne kule, pa se zato na određenim razmacima jednostavno povijaju ili skreću pod sasvim blagim uglom, prateći oblik terena i jače izražene neravnine zemljišta. Bedem nema ukopan temelj, već leži neposredno na zemlji. Budući da je podizan na padinama uzvišenja, trasa planiranih zidova najpre je morala da bude dobro pripremljena, što je najčešće podrazumevalo nivelisanje terena. Na blažim kosinama zemljište je bilo jednostavno zaravnjeno u širini zida, dok je na strmijim deonicama zasecano kaskadno, po dužini. Tako su stvarani jedan, dva, a nekada i tri stepenika različite širine. Na taj način postizala se potrebna stabilnost zida, a ujedno i veća visina sa spoljašnje strane u odnosu na unutrašnju (sl. 14).

Bedem je zidan na sličan način kao i donžon – od lomljenog i pritesivanog kamena sa vezivom od krečnog maltera. Korišćen je pretežno tamnosivi kamen iz Stalaca, a u znatno manjoj meri svetliji iz Mrzenice. Opeke su retke, isključivo fragmentovane, i ubacivane su u zidnu masu bez određenog sistema. Oba lica su ravno izvedena od krupnijih i pritesanih komada kamena, između kojih je sitniji kamen kao ispuha. Središnji deo je od trpanca obilno zalivenog malterom, sa drvenim santračima postavljenim podužno, a mestimično

♦ OBLIK UTVRĐENJA I SISTEM FORTIFIKACIJE ♦

i poprečno. Drvene grede su uglavnom četvorougone, rede oble, debljine oko 0,18 x 0,20 m. Podužne su raspoređene u četiri ili pet redova na rastojanju od oko 1,50 m, sa po tri grede u istom nizu (sl. 15, 17). Poprečni santrači su kraći u odnosu na širinu zida, zbog čega se ni na jednom licu nisu videli. Oni katkada leže pri samom dnu zida jedan uz drugi, naročito na strmijem zemljištu, gde su imali ulogu početne libaže. Doslednom primenom santrača vršena je nivelacija tokom celog zidanja sve do šetne staze. Takva drvena građa istovremeno je služila i kao svojevrsan skelet, koji je držao celu zidnu masu u čvrstom stanju kako u toku zidanja, tako i kasnije, prilikom sleganja, i sve do konačne konsolidacije celokupnog gradiva. Međutim, po truljenju drveta, bedem se lomio upravo na takvim mestima. Rušio se u velikim blokovima, pa obrušeni komadi bedemskih zidova i sada leže po padinama brda. Tome je uveliko doprineo i nedostatak temelja, ali i zidanje u pojedinačnim platnima srazmerno male dužine. Naime, bedem nije zidan kontinuirano po dužini ili u vidu dugih deonica, već u relativno kratkim delovima. U blizini kapije Velikog grada, na primer, uočavaju se četiri samostalno zidana dela, od kojih je samo jedan dug 8,50 m. Ostali su znatno kraći – od 2,54 do 3,70 m (sl. 16, 17). Svako platno zidano je od početka zasebno, a sa drugim, susednim platnima vezivano je mestimično ponekim većim kamenom.

Sl. 17. Stalać, deo bedema Velikog grada kod kapije, izgled spoljnog lica (6-6) sa bočnim presecima – izgledima A i B (R 1 : 100)

Ustaljeno je mišljenje da je takav način zidanja posledica obaveze stanovništva područnih naselja u »gradozidaniju« utvrđenja, pri čemu su pojedine osobe, odnosno grupe ljudi, bile zadužene za podizanje određenih dužina bedema.⁸⁷ Međutim, pre bi se moglo reći da se tako gradilo i iz nekih drugih razloga, npr. zbog sleganja zidova, pri čemu bi se kontinuirano zidani bedemi daleko lakše lomili. Jedan od uzroka leži možda i u eventualnim kasnijim oštećenjima, jer su se u takvim slučajevima manja zidna platna uvek mogla popraviti i obnoviti jednostavnije i brže od velikih.

Bedem je u proseku širok 2–2,10 m. Njegova ukupna visina nije poznata, jer je i na bolje očuvanim delovima pri vrhu oštećen. Tako je kod kapije na Velikom gradu sa spoljašnje strane sačuvan u visini od oko 7 m, dok je na unutrašnjoj strani zasut zemljom, zbog čega vidljiva visina iznosi samo 4,45 m. Na toj strani šetna staza je na 3,10 m visine od današnjeg nivoa tla. Staza je široka 1,44 m, a po spoljašnjem obodu je parapet, sačuvan u visini od 0,77 m. Od ravne linije parapeta polazili su zupci, izgleda na međusobnim razmacima od oko 1 m, mestimično vidljivi najviše do 0,58 m visine. Ako se prihvati procena da se visina zubaca na kula i bedemima pojedinih srednjovekovnih utvrđenja kretala u proseku oko 1 m,⁸⁸ onda bi ukupna visina bedema kod glavne kapije Stalaca iznosila sa spoljašnje strane oko 7,50 m, dok je sa unutrašnje, s obzirom na kosinu terena, bila znatno manja – najviše za 0,30–0,40 m (sl. 17).

Delovi bedema pored donžona bili su primetno viši, pošto im je i visina do šetne staze veća. Naime, tu se bedem nalazi na potpuno ravnom zemljištu, zbog čega su oba lica imala istu visinu, sačuvanu do 8,60 m. Na unutrašnjoj strani je šetna staza na 7,80 m od zemlje, dok je ostatak parapeta sa početnim delovima zubaca sačuvan samo do 0,80 m. Ukoliko se pretpostavi da je i tu ukupna visina parapeta sa zupcima i strelicama iznosila oko 1,70–1,75 m (slično kao na bedemu kod kapije Velikog grada), onda je celokupna visina tih bedema, zajedno sa kruništem, bila negde oko 9,60 m.⁸⁹ Znatno viši bedemi kod donžona svakako su imali za cilj pojačanu odbranu kule, odnosno Malog grada, a činili su u isto vreme efikasniju zaštitu prilaza celom utvrđenju najpristupačnijom padinom brda.

Kako duž obzida Stalaca nije bilo kula da bi se kroz njih stizalo na krunište bedema, u te svrhe su korišćena stepeništa.

Na očuvanim obimnim zidovima grada nisu konstatovana ozidana stepeništa, pa ostaje da se pretpostavi da su bila od drveta, jednostavno prslonjena uza zid. Nije, međutim, isključeno da je bilo i zidanih, ali nedovoljno povezanih sa bedemom, pa su kao takva vremenom potpuno nestala.

Za razliku od jednostavnog bedemskog zida, koji je bio dovoljno visok i čvrsto građen da čini osnovnu odbranu grada, rešenje *glavne kapije* je znatno složenije. Kapija je formirana na krajnjem severnom delu fortifikacije, neposredno uz strmu liticu brega. Do nje se stizalo sa istoka, i to putem koji od podnožja pa sve do vrha ide ukoso oko uzvišenja i koji je celom dužinom usečen u padinu. Deo istog puta se i danas koristi kao najpogodniji prilaz, s tim što je u novije vreme prilično proširen i produžen dalje oko grada, sve do donžona. Jednim delom put je bio usečen i u stenovito tle, ali je neizvesno da li su svi postojeći useci prvobitni ili su pak neki nastali nedavno. U svakom slučaju, bio je prirodno zaklonjen, što je umnogome doprinosilo da prilaz gradu bude veoma bezbedan. Sa severne strane graničio se sa ivicom padine koja je velikim delom gotovo nepristupačna, dok se sa južne dobro kontrolisao, jer je upravo sa te strane prilikom pravljenja puta padina vertikalno zasečena. Gornja ivica useka našla se na znatno većoj visini u odnosu na put, pa se sa nje efikasno nadgledalo svako kretanje tim pravcem. Dobra odbrana prilaza gradskoj kapiji praktično je bila omogućena od podnožja sve do vrha, s tim što je mogla najbolje da se organizuje u drugoj, gornjoj polovini. Zbog širenja starog, srednjovekovnog puta i delimičnog uklanjanja površinskih slojeva zemlje ostalo je nepoznato da li je i ispred same kapije postojala neka dodatna prepreka.

Prirodan položaj terena i postojeće pogodnosti bile su maksimalno iskorišćene kako bi ulazni kompleks bio rešen na primeren način i prilagođen dobroj odbrani. Nažalost, on nije potpuno otkriven, a na istraženim površinama zatečena su znatna oštećenja. Na pojedinim mestima zidovi su

♦ 87 Deroko 1950, 91; Popović 1982, 85.

♦ 88 Prvobitni zupci na donžonu manastira Resave bili su visoki 1,10 m – Simić 1992, 75.

♦ 89 Izuzetnu visinu imali su i bedemi u Resavi i Smederevu. U Resavi je najpre trebalo da budu visoki samo 7 m, ali su već u toku gradnje dozidani – Popović 1989, 82–83.

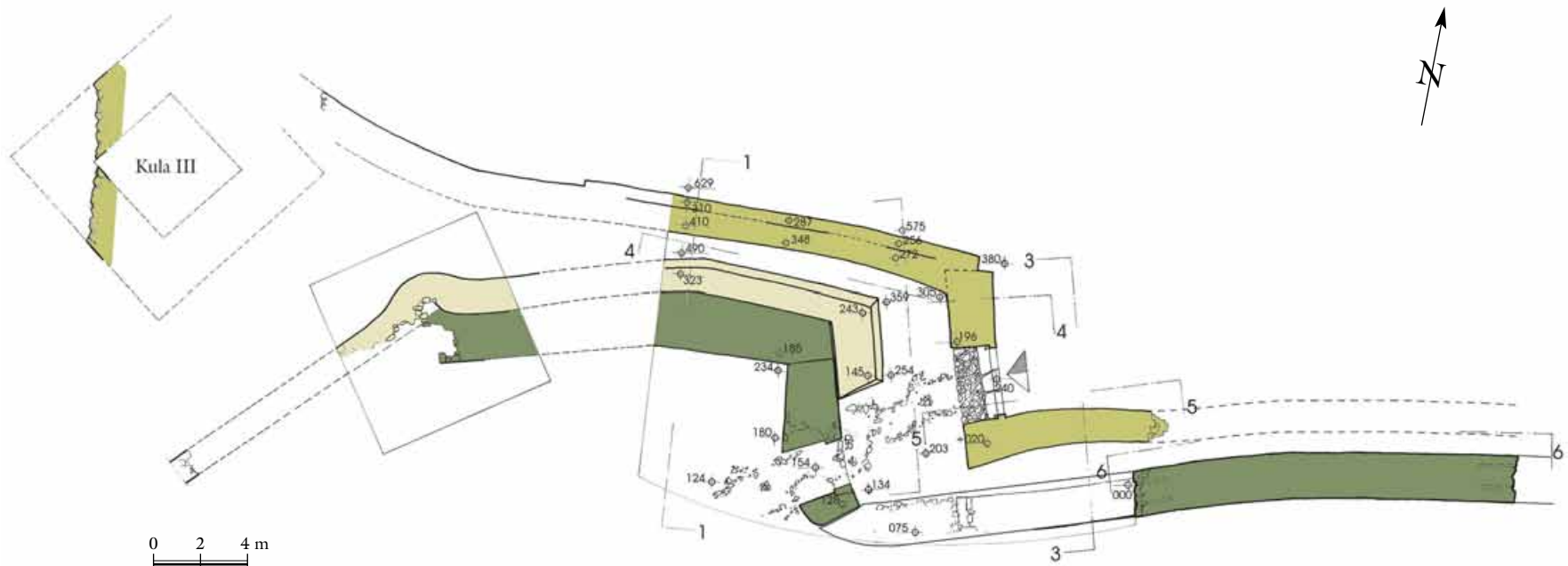

Sl. 18. Stalać, kapija Velikog grada, osnova (R 1 : 100)

se sačuvali u skoro zanemarljivoj visini, a mestimično od njih nije bilo nikakvih vidljivih ostataka. Kamen je sistematski po-vađen, a zatim je sve zaravnjeno kako bi se napravili ulazi u privatna imanja. Postignuti rezultati radova na arheološki istraženom prostoru, zajedno sa sadašnjom konfiguracijom tla, ipak su dozvolili da se oblik glavne kapije sagleda u osnovnim crtama i da se njeno funkcionisanje bar donekle rekonstruiše.

Na prostoru ulaznog kompleksa primenjen je sistem dvoj-
nih bedema, s tim što glavni, unutrašnji bedem leži na gornjoj, početnoj ivici padine, na obodu platoa, a spoljašnji ga prati

na neujednačenom odstojanju po nižoj i strmijoj liniji brda (sl. 18, 19). Na mestu kapije oba bedemska zida se smiču i prave prolaze, koji su jedan prema drugom postavljeni ukoso. Južno od kapije unutrašnji bedem se sužava i završava se u vidu dovratnika, koji je vidljiv u neznatnim ostacima sitnog kamena i maltera. Sa druge strane kapije isti bedem je najpre neuobičajeno širok, a zatim se postepeno sužava, kako bi postigao normalnu širinu od oko 2,10–2,20 m. Ova izrazita širina u predelu prolaza može da znači da je odatle polazilo stepenište prema kruništu bedema. Zbog velikih oštećenja

Sl. 19. Stalac, kompleks kapije Velikog grada – osnova sa označenim presecima i izgledima

ostaci stepeništa nisu konstatovani, ali je indikativno rešenje bedema koji deli Mali grad od Velikog. Sa obe strane kule II ovaj bedem je na sličan način proširen, kako bi se obezbedilo mesto za formiranje stepeništa (sl. 30). Nije isključeno ni to da je uz unutrašnji prolaz na Velikom gradu postojalo stepenište i sa druge, južne strane, pa bi u tom slučaju sličnost sa bedemom kraj kule II bila potpuna.

Severni deo unutrašnjeg bedema je spolja ojačan eskarpom, od kapije pa sve do mesta na kome se spajao sa spoljašnjim bedemom. Eskarpa je strma i od istog kamena kao i bedemski zid, s tim što je spoljašnje lice od krupnijih i bolje pritesanih komada (sl. 20, 21).

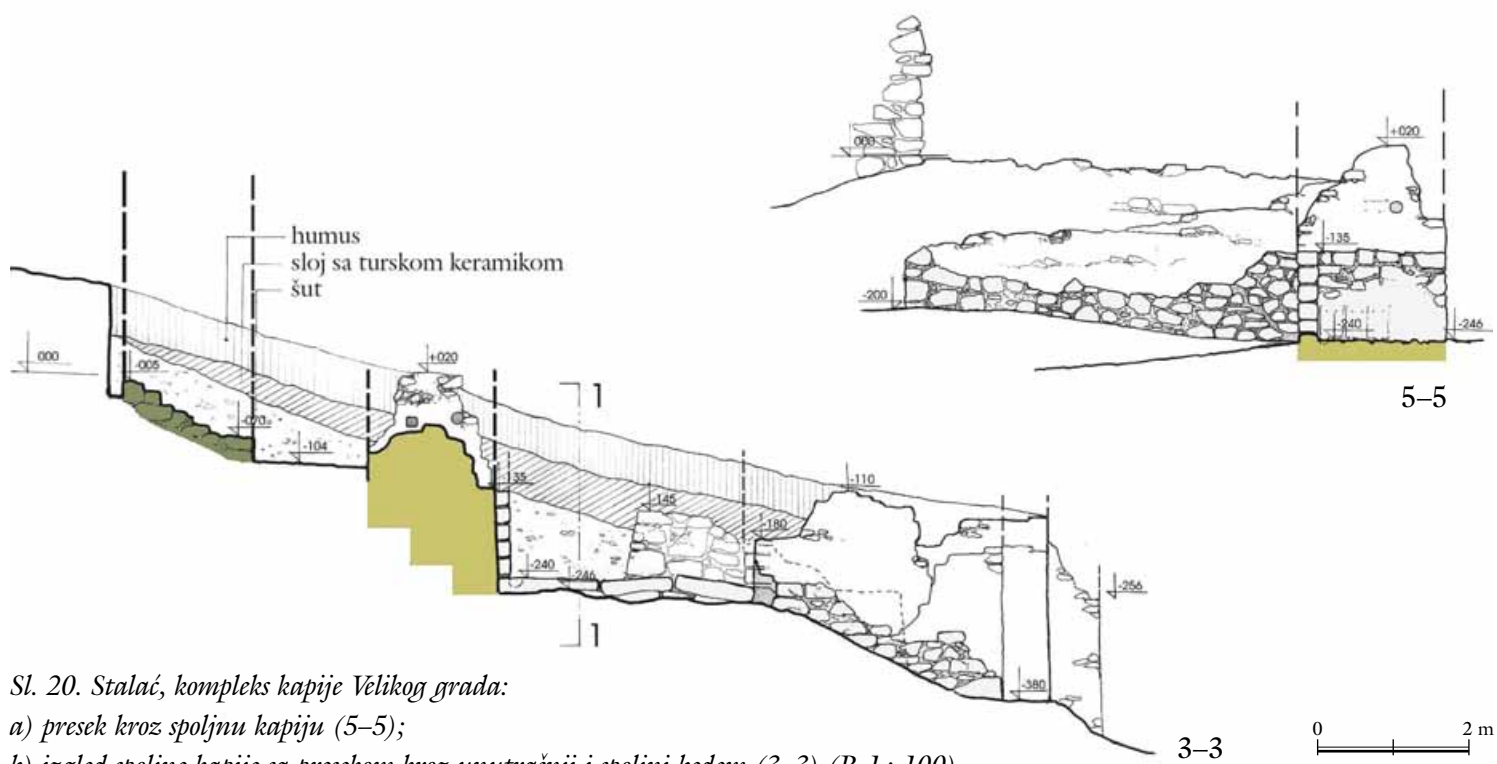
Spoljašnji bedem je najbolje očuvan severno od kapije, gde je otkriven u dužini od oko 30 m. Izgrađen je na izuzetno strmom terenu, pa velikim delom visine ima oblik podzida. Na pojedinim mestima spolja je sačuvan i do 3,20 m visine, a na istim mestima je unutrašnje lice visoko samo 1,53 m. Na toj strani šetna staza se nalazi već na 0,80 m od donje nivelete zida (sl. 22). Staza je široka 0,85 m i sasvim je ravna, a ispred nje, duž spoljašnje ivice zida, postoji parapet vidljiv u najvećoj visini od 0,73 m. Zupci su obrušeni, ali se na osnovu preostalih, početnih delova može zaključiti

da se krunište zida završavalo na uobičajen način – strelnicama. Ukupna širina zida je 1,40–1,60 m, što je za čitavih 0,60–0,70 m manje od širine unutrašnjeg bedema. Uprkos velikom padu terena na kojem se nalazi, spoljašnji bedem ima oba lica vertikalna i bez temelja je. Po svoj prilici je podignut na stepenasto zasećenom zemljištu – slično pojedinim delovima bedema oko Malog grada. Građen je bez santrača, nalik bedemu ispred donžona. Na njegovom spoljašnjem licu uočavaju se samo horizontalni nizovi manjih kružnih udubljenja od drvenih skela, koji postoje i na bolje sačuvanim delovima unutrašnjeg bedema, kao i na donžonu. Zapadni kraj spoljašnjeg bedema se povija, obilazi oko manjeg platoa i spaja se sa unutrašnjim bedemom. Na platou je postojala četvorougona kula tipa osmatračnice (kula III), do koje je spoljašnji bedem stizao i možda pravio prstenastu odbranu (sl. 23).⁹⁰

Sa druge strane ulaza spoljašnji bedem je skoro sasvim uništen. Pravac mu se prati samo na početku, gde je paralelan sa unutrašnjim bedemom, na malom odstojanju, a zatim mu se gubi trag. Dalji pretpostavljen pravac pružanja dolazi

♦90 Upravo je taj deo zida u novije vreme uništen.

♦ OBLIK UTVRĐENJA I SISTEM FORTIFIKACIJE ♦

Sl. 20. Stalać, kompleks kapije Velikog grada:

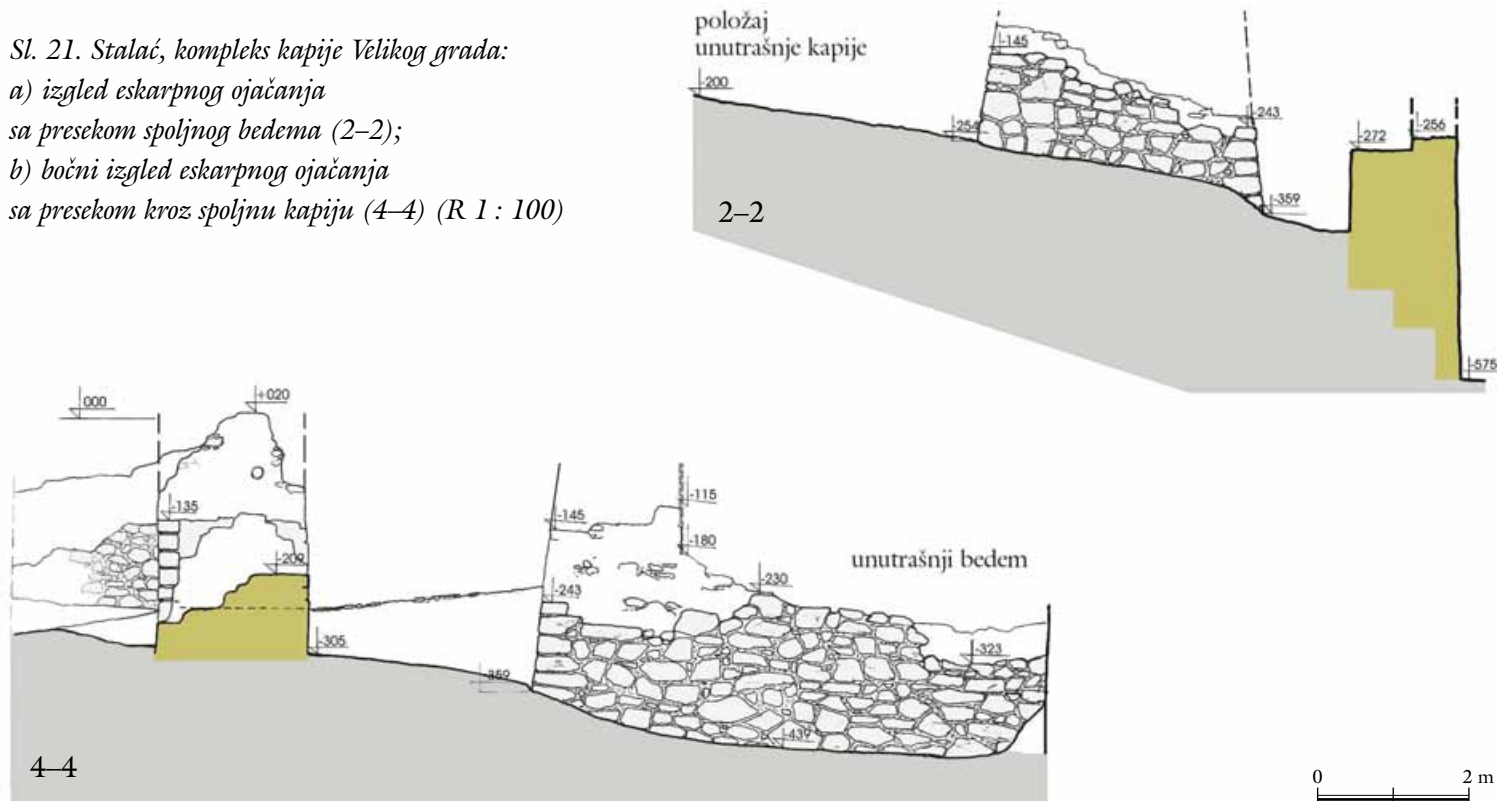
a) presek kroz spoljnu kapiju (5-5);

b) izgled spoljne kapije sa presekom kroz unutrašnji i spoljni bedem (3-3) (R 1 : 100)

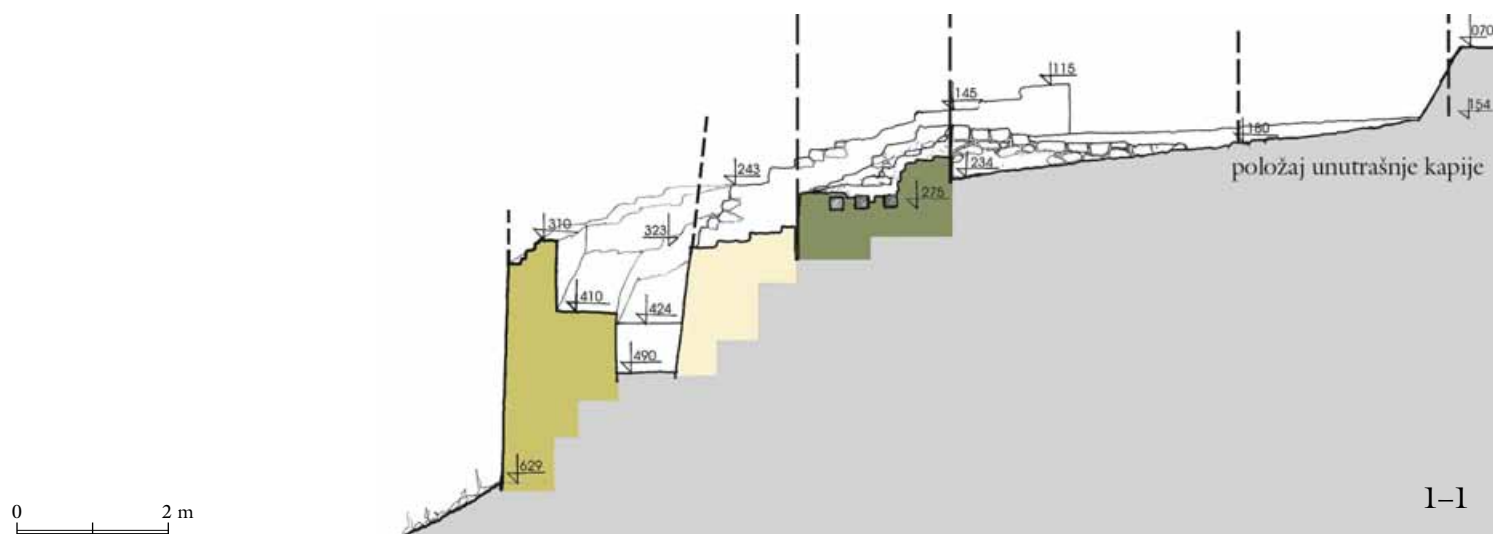
Sl. 21. Stalać, kompleks kapije Velikog grada:

a) izgled eskarpnog ojačanja
sa presekom spoljnog bedema (2-2);

b) bočni izgled eskarpnog ojačanja
sa presekom kroz spoljnu kapiju (4-4) (R 1 : 100)

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 22. Stalac, kompleks kapije Velikog grada, presek kroz spoljni i unutrašnji bedem sa eskarpnim ojačanjem i položajem unutrašnje kapije (1-1) (R 1 : 100)

do jedne oveće hrpe šteta, koja stoji neposredno uz spoljašnje lice unutrašnjeg bedema i za koju se opravdano smatra da pod sobom krije ostatke još jedne kule (kula IV).

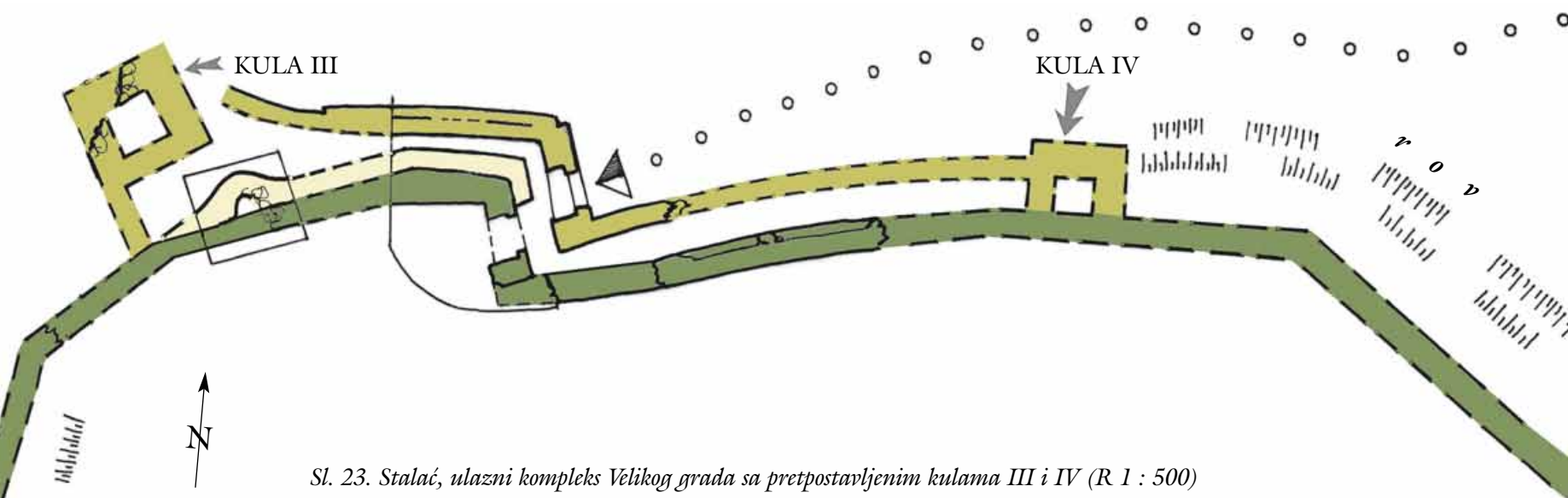
Polazeći od iznetih zapažanja, od kojih pojedina tek treba nekim budućim istraživanjima potvrditi, kule III i IV su imale višestruku ulogu. S obzirom na položaj isturenog platoa, s kojeg se pruža nesmetan pregled ogromnog prostora potpuno ravnog Stalačkog (Ključ) i Varvarinskog polja, kula III je služila prevashodno kao osmatračnica. U isto vreme činila je i sastavni deo opšteg rešenja ulaznog kompleksa u Veliki grad, jer se od nje skrivenim prolazom između spoljašnjeg i unutrašnjeg bedema sasvim jednostavno stizalo do kapije. Prolaz je prilično uzan i u vidu rampe prati prirodan nagib terena. Najširi je kod kapije – negde oko 3 m, mereno između donje ivice eskarpe i spoljašnjeg bedema, a potom se sužava na 1,10 m, pa se ponovo levkasto širi prema kuli III. Ovo proširenje postignuto je skretanjem oba bedema, i to jednog prema unutrašnjem prostoru grada, a drugog upolje. Prolaz takvog oblika, na krajevima širok a na sredini sužen, bio je krajnje funkcionalan i sračunat na veoma dobru odbranu u slučaju da neprijatelj probije prvu barijeru i prodre kroz ulaz na spoljašnjem bedemu. Iz skrivenog prolaza lako se stizalo na krunište spoljašnjeg bedema, pa se i njegovom šetnom stazom moglo nesmetano kretati u oba pravca. Na donekle sličan način funk-

cionisao je i prolaz prema kuli IV, koja je, između ostalog, imala i ulogu neposredne zaštite prilaznog puta prema kapiji.

Sudeći po svemu, ulazni kompleks je predstavljao jedinstvenu celinu. Međutim, on nije nastao spontano, u jednom dahu, već postupno, u dve građevinske faze. Prvu fazu predstavlja unutrašnji bedem sa ulazom, što je na početku činilo dovoljnu odbranu prilaza tvrđavi. S tim u vezi je i eskarpa, koja je između ostalog primenjena i kao svojevrsna zaštita od neposrednog pristupa bedemu, budući da na tom potezu nije bilo suvog rova. Od kapije pa sve dokle postoji eskarpa rov nije mogao da se prokopa zbog velikog pada terena, blizine litice i kamenite podloge. Spoljašnji bedem predstavlja u izgradnji kompleksa drugu fazu, koja je ubrzo po završetku prve primenjena kao dodatak postojećem stanju. Time je sistem odbrane ulaza u grad postao potpuniji i u svakom pogledu efikasniji. I novonastali sklop je kao celina morao da bude u potpunosti prilagođen konfiguraciji terena, zbog čega postoje znatne razlike između Stalaca i drugih utvrđenih mesta tadašnje Srbije. Ulaz nije flankiran kulama kao u Resavi i Beogradskoj tvrđavi,⁹¹ niti su kule bile blizu ulaza kao u Magliču, Kozniku i Malom gradu u Smederevu.⁹² Od njega

♦91 Popović 1982, 88; Popović S. 1994, sl. 82.

♦92 Đorđević 1980, 330; Isti 1980a, 335; Popović 1978, 104, pl. I.

Sl. 23. Stalać, ulazni kompleks Velikog grada sa pretpostavljenim kulama III i IV (R 1 : 500)

su se nalazile na udaljenosti od skoro 30 m, locirane na mestima na kojima je to dozvolilo prirodan oblik zemljišta. Sa kapijom su ipak bile izvanredno povezane i zajedno sa spoljašnjim bedemom u potpunosti su odgovarale funkciji koja im je bila namenjena. I drugi detalji graditeljstva iz tog vremena ispoljavaju se na stalaćkom utvrđenju u specifičnom obliku. Upadljiv primer je sistem dvojnih bedema, koji se kao nova pojava na fortifikacijama srednjovekovne Srbije ne javlja po celom obimu utvrđenja, već samo na izrazito ugroženim mestima koja su izložena jačim neprijateljskim napadima.⁹³ Ni kosa kamena eskarpa ne stoji na spoljašnjem bedemu kao u Beogradskoj tvrđavi i Resavi, već se sticajem okolnosti našla na unutrašnjem odbrambenom pojasu.⁹⁴

Oba ulaza u grad formirana su sasvim jednostavno, na mestima gde se odgovarajući bedemi smiču. Prva kapija, u spoljašnjem bedemu, široka je 3,40 m, a na samom ulazu, ispred vrata – 3,15 m. Tu je pri dnu prag od dva profilisana kamena bloka, sa ovalnim udubljenjima na krajevima i kanalima za navlačenje osovina dvokrilnih vrata (sl. 24). U oba udubljenja zadržale su se gvozdene čašice čankastog oblika, koje su kao okovi stajale na krajevima osovine ukovane klinovima (sl. 70/17, kat. br. 117). Istovetne su konstatovane u manastirima Banjskoj i Mileševi, a služile su kao neophodno ojačanje drvenih osovina.⁹⁵

Unutrašnja kapija je više oštećena, i to naročito u predelu južne bočne strane koja je zajedno sa delom bedema sa-

čuvana u jedva vidljivim tragovima. Na početku je široka 2 m, a zatim, idući prema unutrašnjosti grada, postepeno se širi. U njoj nije otkriven prag kao u prethodnoj kapiji, ali je sigurno da se on svojevremeno nalazio iznad krupnijih komada kamena poređanih u pravilnom nizu. Između jedne i druge kapije je široka staza od sitno lomljenog kamena, koja se produžava dalje prema unutrašnjem prostoru grada. U predelu unutrašnje kapije ona je predstavljala podlogu za pločnik, koji je svojevremeno povaden i od kojeg su preostali manji poremećeni komadi kamena ravnih površina. U spoljašnjoj kapiji, u produžetku praga, kamen je utopljen u malternu podlogu.

Obe kapije su bile presvedene, što se vidi po nalazima klinasto klesanih svodara od peščara i po fragmentima opeka. Obično se iznad takvih ulaza nalazila niša sa freskom svetitelja zaštitnika grada, pa su opeke mogle da potiču i od dekorativnog venca oko niše, slično kao iznad ulaza u donžon. Budući da su i opeke i svodari konstatovani na nivou praga i kaldrmisane staze, jasno je da su prilikom rušenja kapija

♦ 93 Vulović 1981, 31; Popović 1978, 104; Isti 1982, 97; Isti 1989, 83. Iako Brokijer kaže da Kruševac ima dvostruke bedeme, tokom arheoloških istraživanja konstatovani su samo ispred dve manje kule na severozapadnom delu grada – Kovačević 1967, 139.

♦ 94 Popović 1989, 83; Isti 1992, 189; Popović S. 1994, 216.

♦ 95 *Manastir Mileševa* 1995, 26, kat. br. 20.

Sl. 24. Stalac, spoljna kapija Velikog grada, izgled sa unutrašnje strane

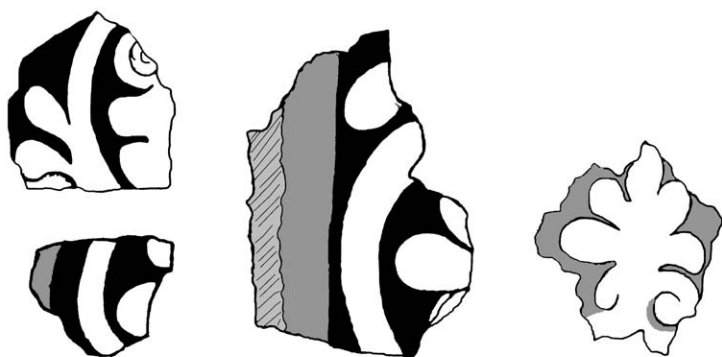
najpre stradali njihovi gornji delovi. Nije poznato kako su se oni pri vrhu završavali i da li je krunište i nad njima imalo parapet sa zupcima ili je postojao neki drugi sistem za neposrednu zaštitu prilaza. Za eventualnu rekonstrukciju takvih izgleda indikativan je spoljašnji bedem, koji na mestu gde skreće prema kapiji, na samom uglu obrazuje zubac kojim je označen završetak parapeta.

U unutrašnjem ulazu, na nivou kaldrmisane površine bilo je dosta zidnog fresko-oslikanog maltera, pretežno u trošnom stanju. Na bolje sačuvanim fragmentima najviše ima bordura crne i crvene boje na zaglačanoj beloj pozadini, dok su u manjoj meri zastupljene palmete i loza, izvedene oker, crnom i tamnocrvenom bojom (sl. 25). Imajući u vidu najveću koncentraciju opalog maltera, izgleda da su bile živopisane samo unutrašnje površine prolaza. Iako je realno očekivati da je iznad te kapije morala da stoji pomenuta freska u niši, na postojećim fragmentima nisu uočeni ostaci figurálnih predstava.

U sloju sa freskama, a naročito nad samom kaldrmom, na kojoj su vidljivi tragovi jakog požara, otkriveni su ostaci drvenih vrata u vidu ugljenisanih dasaka debljine 4–4,5 cm

i oblica prečnika oko 9 cm. Na istom mestu nalazili su se i okovi od vrata, urađeni od dugačkih gvozdениh ploča prosečne širine 11–11,3 cm, koje su delimično nalegale jedna na drugu i u horizontalnim redovima bile prikovane za drvena vrata (sl. 70/18, kat. br. 118). Na njima su se sačuvali i klinovi ovalnih ili četvorougao nih blago ispupčenih glava, prečnika oko 2–2,5 cm. Sa druge strane ploča, na vrhovima klinova su vidljivi ugljenisani ostaci dasaka koje su na vratima bile u vertikalnom položaju. Na osnovu takvih podataka izvesno je da su vrata unutrašnje kapije bila masivna i izuzetno jaka – od vertikalnih debelih dasaka spojenih na unutrašnjoj strani ravnim ili ukošenim oblicama, a spolja okovanih poprečnim metalnim pločama.

Nije poznato da li su slična vrata postojala i na spoljašnjoj kapiji. Kraj nje je nađeno dosta gvozdениh klinova, ali ne i okova u obliku pravougaonih ploča. Tu nije bilo ni ostataka živopisa, pa se čini da je ona, iako znatno šira od prethodne, bila skromnije opremljena. Pri tome opet treba skrenuti pažnju na velika oštećenja kojima je obuhvaćen i prostor ispred spoljašnje kapije. Tu je u novije vreme formiran ravan plato, pri čemu su zajedno sa šutom uklonjeni i neka-

Sl. 25. *Fragmentsi fresko-dekoracije iz unutrašnje kapije Velikog grada*

dašnji površinski slojevi, a sa njima i mnogi pokretni nalazi. Sve do pred kraj pretprošlog stoleća očuvanost celog ulaznog kompleksa bila je znatno bolja, pa je M. Riznić stoga mogao bez teškoća ne samo da uoči mesto kapije i njen odnos prema bedemu već i da vidi neke metalne delove vrata. Meštani su mu pokazali veliku gvozdenu polugu i više klinova koje su izvadili oranjem, na osnovu čega je on zaklju-

čio da sve pripada velikoj gradskoj kapiji, »kao što se i danas može videti na kapijama gradskim u Nišu i Beogradu«. ⁹⁶ Poluga je sigurno služila za zatvaranje vrata, a da li na unutrašnjem ili spoljašnjem bedemu – to ostaje nepoznato.

Suvi rov oko grada predstavljao je završni deo fortifikacije i prvu odbranu celog utvrđenja. Danas je najvećom dužinom potpuno zatrpan i samo na južnoj i istočnoj strani mestimično se uočava. Tu je na različitom odstojanju od bedema, od 3 m u blizini kapije Velikog grada, pa do 15 m istočno od Malog grada. Rov je u kontinuitetu pratio bedem, s tim što je polazio od kapije, odnosno od njene istočne kule IV, obilazio oko većeg dela utvrđenja i završavao se kod zapadne kule III. Na samom ulazu u Veliki grad nije ga bilo, a ukoliko je i postojala neka vrsta prepreke, vremenom je uništena. Eventualna prepreka u vidu kraćeg poprečnog rova nije mogla da bude u neposrednoj vezi sa rovom oko utvrđenja, a naročito ne na severnom, odnosno severozapadnom kraju, gde teren naglo pada i ubrzo prelazi u liticu.

Rov je u luku obilazio i oko donžona i tu je na unutrašnjoj strani, južno od kule, imao grudobran od zemlje, visok oko 0,60 m.

♦96 Riznić 1891, 62.

PROSTORNO REŠENJE UTVRĐENJA

UNUTRAŠNJI PROSTOR stalačkog utvrđenja sastoji se od dva dela nejednake veličine – Velikog i Malog grada. Veliki grad obuhvata centralni i severni deo uzvišenja, u dužini od oko 210 m i najvećoj širini oko 175 m. Taj deo terena je najviši na jugoistočnom kraju, na koti 203,9 m, a dalje se koso spušta kako prema severu, gde kod kapije ima kotu 184 m, tako i prema istoku i zapadu, gde visinska razlika od sedlastog vrha do bočnih bedema prosečno iznosi oko 1,50 m (sl. 5, 26).

Kako u Velikom gradu nisu vršeni istraživački radovi, o njegovom uređenju i najbližoj nameni nema arheološki proverenih podataka. Može se pretpostavljati da je u njemu bila stacionirana vojna posada, sa svim neophodnim objektima za život i obavljanje odgovarajućih poslova, da je bilo zgrada namenjenih ekonomskim potrebama i da je u slučajevima opasnosti služio i kao pribežište stanovništvu podgrada, pa čak i žiteljima obližnjih neutvrđenih seoskih naselja. Od toga danas nema nikakvih tragova na površini. Celokupan prostor Velikog grada je pod vinogradima, voćnjacima, njivama i duboko je prekopan. Nailazi se samo na usitnjen šut sa zanimljivom količinom fragmentovanog keramičkog posuđa.

Za razliku od Velikog grada koji je na severnoj, zapadnoj i istočnoj strani pod znatnim nagibom, Mali grad (kula⁹⁷) zauzima relativno ravan plato na jugoistočnom kraju uzvišenja, sa kotom 202,4 na centralnom delu i sa blažim padom ka jugozapadu i nešto izrazitijim ka istoku. To je najdominantnije mesto u okviru celog uzvišenja i najpogodnije za odbranu, zbog čega je i uređeno kao posebno utvrđena celina. I Mali grad ima nepravilan oblik, prilagođen postojećem terenu. Najveća dužina mu je 58 m, mereno u pravcu severozapad–jugoistok, a najveća širina 53 m u centralnom

delu. Od Velikog grada je izdvojen naknadno podignutim zidom, koji se jednim krajem oslanja na istočno gradsko obziđe, a drugim na južno. Iako je ovaj zid velikim delom uništen, i to upravo na mestima gde se završava, po preostalim tragovima je ustanovljeno da je nastao ubrzo posle obimnog bedema uz koji je prislonjen.

Bedem koji deli Veliki grad od Malog širok je 2,50–2,60 m i nema temelje. Izgrađen je od lomljenog i pritesivanog kamena i maltera, uz upotrebu poprečno položenih santrača, a ukoliko su postojali i podužni, morali su biti na visini koja se nije sačuvala. Kamen je isključivo mrzenički, kao i na bedemu ispred donžona, pa izgleda da su oba zida nastala istovremeno, kao završna etapa u podizanju celog utvrđenja. Na zapadnoj strani Malog grada bedem leži na terenu sa nešto jačim padom i zato mestimično vijuga, svakako iz statičkih razloga, a zbog toga su i poprečni santrači postavljeni već na samom početku zidanja (sl. 27). Severni deo bedema je na skoro ravnom zemljištu i u njemu je kapija koja je povezivala Mali grad sa Velikom (kapija II). Ona se zapravo nalazila u okviru četvorouglaone kule, spoljašnjih dimenzija 9 x 7 m, koja je bila isturena upolje prema Velikom gradu, slično donžonu (kula II). U donjem, sačuvanom delu kula je imala samo bočne zidove koji su sa obe strane ovičavali prolaz širine 3,80 m (sl. 28). U odnosu na kapiju Velikog grada, ona je znatno šira i zatvarala se na severnom kraju kule, gde su na unutrašnjim stranama bočnih zidova vidljivi zupci za do vratnike (sl. 30).

O visini kule II nema mnogo podataka. Izvesno je samo to da je u gornjim delovima imala sva četiri zida, jer se na južnom zidu, okrenutom prema donžonu, svakako nalazio otvor za vrata. Naime, ispred kule, u kv. D/8, u donjim nivo-

ima šuta nađeno je više fragmenata fresko-bojenog maltera sa ornamentom listolikih rozeta izvedenih šestarom. Budući da su ovi motivi isti kao oni u vratima donžona, sva je verovatnoća da i ti fragmenti kraj kule II potiču sa vrata koja su se morala nalaziti na nekom spratnom delu.

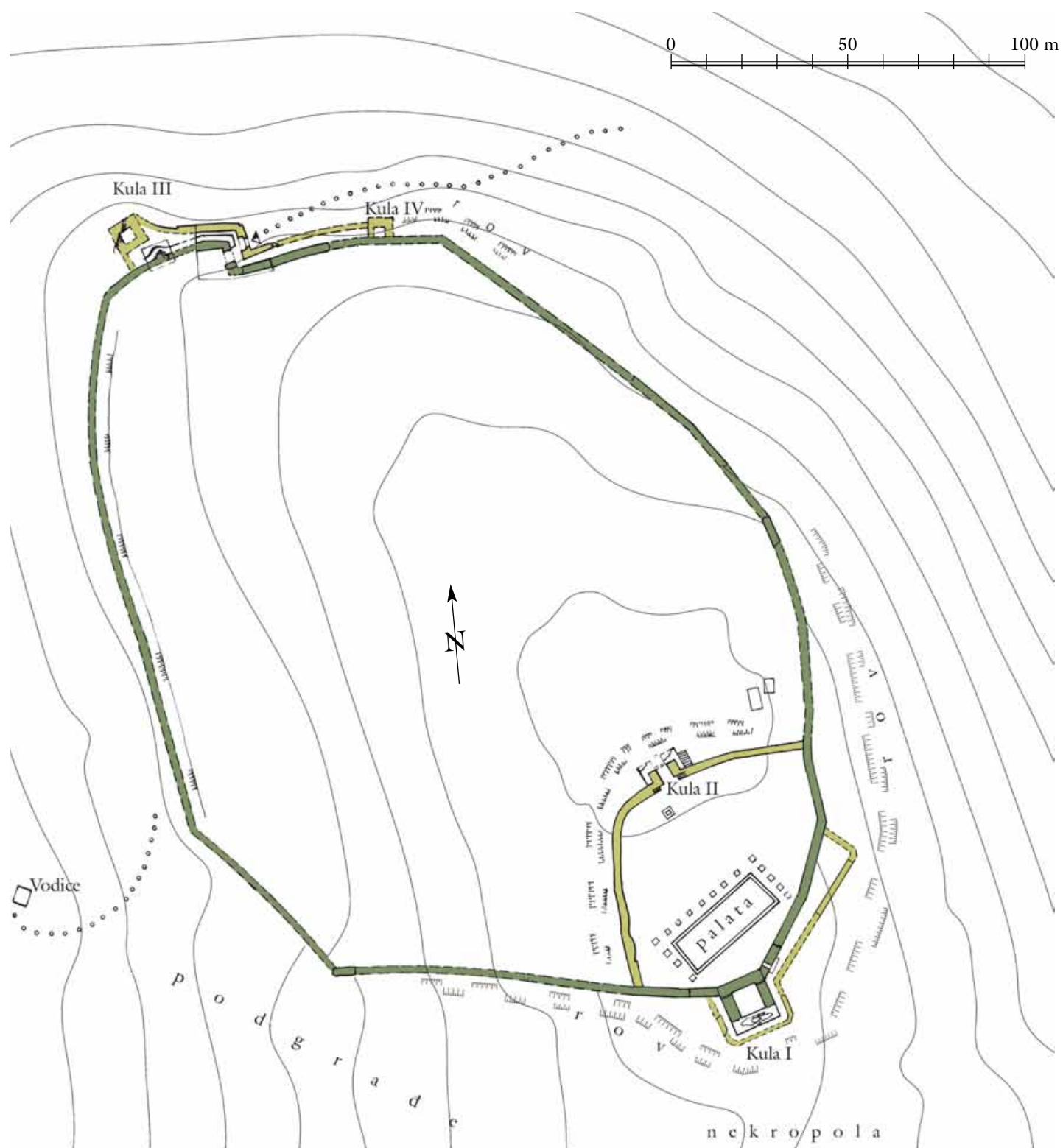
Zidovi kule su od mrzeničkog svetlosivog kamena, srazmerno dobro obrađenog, zbog čega su oba lica ravna, a na pojedinim mestima i široko dersovana. Na uglovima su korišćeni tesanici, pa izgleda kao da kula II ni u čemu nije ostajala za donžonom. Razlikovala se po nešto manjim dimenzijama, a pre svega po nameni. Od značaja su i pomenuti fragmenti maltera sa crveno slikanim dekorativnim motivima, koji pokazuju da od izgradnje donžona i bedema oko celog utvrđenja do formiranja Malog grada i podizanja kule II sa kapijom nije prošlo mnogo vremena. Oslikavanje ulaza u donžonu i u kuli II obavljeno je ili istovremeno, ili u neznatnom vremenskom razmaku.

Sa obe strane kule II, uz unutrašnje lice pregradnog bedema formirana su stepeništa kojima se stizalo na krunište zidova. Ona su građena istovremeno sa bedemom, na šta upućuju i tragovi drvenih greda koje su se nalazile na ivici svake stepenice, a bile su duboko usađene u zidnu masu bedema (sl. 31).

U momentu neke velike opasnosti i potrebe za jačim obezbeđenjem kapija kroz kulu II je zazidana. Najpre su isturene strane obzidane dodatnim zidovima od tamnosivog lokalnog kamena i maltera. U zapadnom zidu vidljiv je otisak horizontalne podužno položene drvene oblice, a u severnom, sa obe strane prolaza, oblice su bile ukošene. Visina dodatnih

♦97 Jireček 1923, II, 24; Kalić 1978, 15–24.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 26. Stalać, osnova utvrđenja posle obavljenih arheoloških radova, sa delimičnom rekonstrukcijom prema uočenim trasama porušenih fortifikacija

Sl. 27. Stalać, ostaci zapadnog bedema Malog grada, unutrašnji izgled

Sl. 28. Stalać, zazidana kapija kroz kulu II između Velikog i Malog grada, izgled posle konzervacije

zidova nije poznata, a ne zna se ni da li su eventualno imali oblik eskarpe. Spoljašnje lice zapadnog zida bilo je vertikalno sve do sačuvane visine od 0,70 m. Ubrzo potom i prolaz kroz kulu je zazidan tako što je ispunjen njen severni unutrašnji prostor.⁹⁸ Upotrebljeno je isto gradivo kao i za dodatne zidove oko kule, zbog čega je izvesno da između tih intervencija nije prošlo mnogo vremena. Tada je sa istočne strane kule izgrađeno stepenište kojim se sa spoljašnje strane stizalo na bedem i zatim odatle u Mali grad, a možda i u kulu kroz neki bočni ulaz. Stepenište je bilo vrlo široko – pri dnu 1,80 m a na sačuvanoj visini 2 m – i imalo je blag nagib sa uzanim niskim gazištima. Činjenica da je prvobitni prolaz kroz kulu zazidan i da je odmah uspostavljen drugi preko bedema ukazuje na to da je u odnosu na široku kapiju, kroz koju je ulazila i konjica, prednost data poterni namenjenoj isključivo pešacima.

Mali grad je od Velikog odvojen i suvim rovom, koji prati pregradni bedemski zid celom dužinom spoljašnje strane. Rov je udaljen od bedema u proseku za 3 do 5 m, s tim što u širem luku opasuje i kapiju, zapravo prolaz kroz kulu II. Upravo na tom mestu, u pravcu kapije, a kasnije u pravcu prizidanog stepeništa, svakako se nalazio most.

Budući da je rov oko Malog grada potpuno zasut i da se u konfiguraciji tla jedva nazire, na zapadnoj strani je presečen jednom poprečno postavljenom sondom, koja je ukazala na to da je u preseku bio zdelastog oblika (sl. 32). Pri vrhu

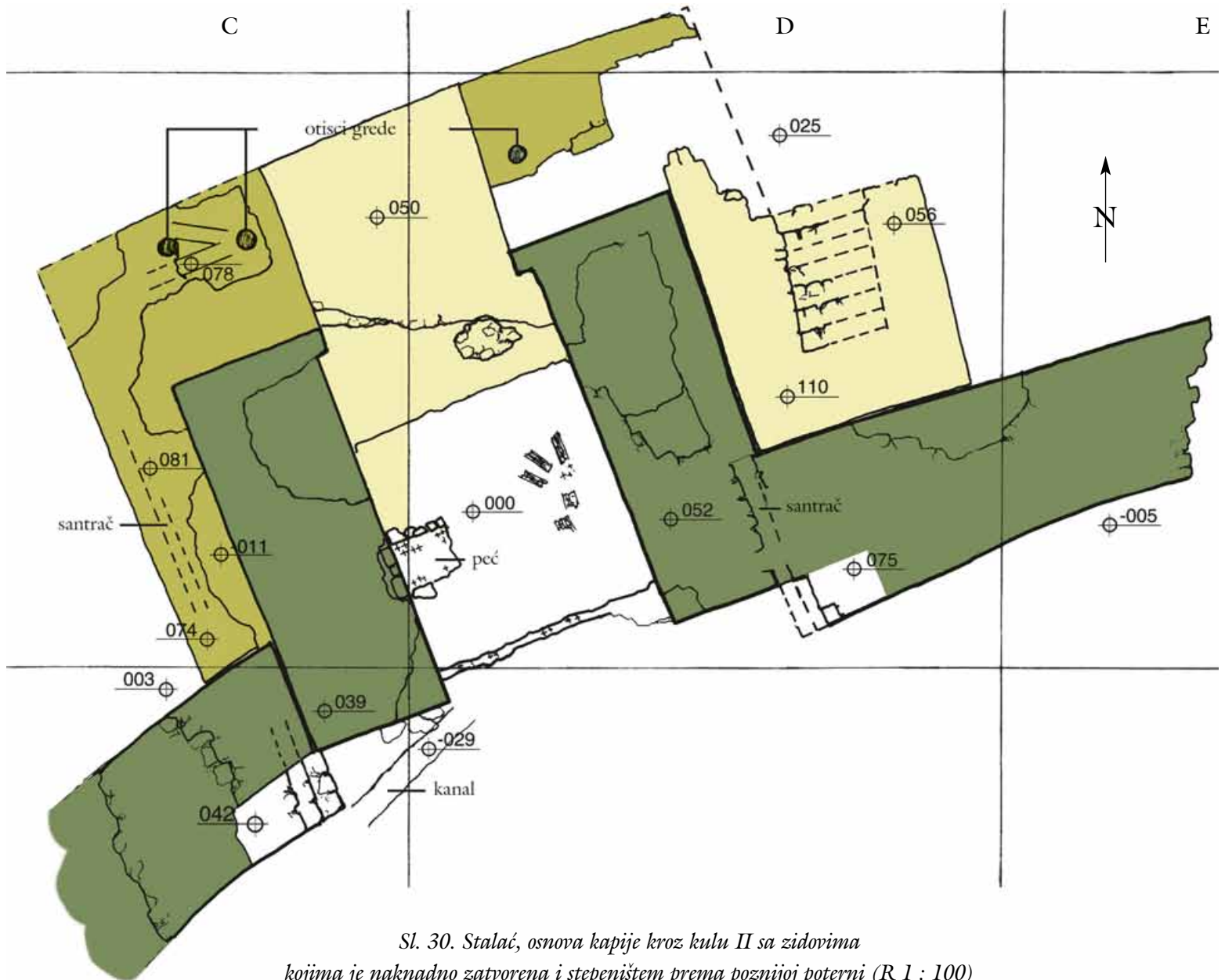
Sl. 29. Stalać, Mali grad, poterna uz donžon sa ostacima zidanog stepeništa sa spoljne strane

je širok 7,05 m i pri dnu 1,65 m, dok je ukupna dubina iznosila 2,78 m. Na celoj otkrivenoj dužini od 6,80 m bočne strane su mu bile jednostavno ukošene. Nisu podzidane, kao u kruševačkom gradu, već se samo na dnu nalazio sloj nabijenog sitnog kamena u debljini od oko 0,30 m, koji je činio neku vrstu drenaže.⁹⁹ Između rova i bedema je ravna staza,

♦98 Istom ispunom pokriveni su eventualni prag kapije i tragovi prvobitnog mosta od kule preko rova.

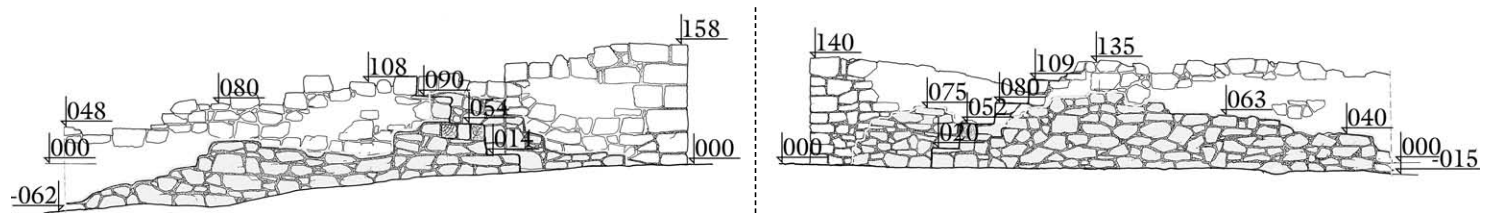
♦99 Kovačević 1967, 139.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

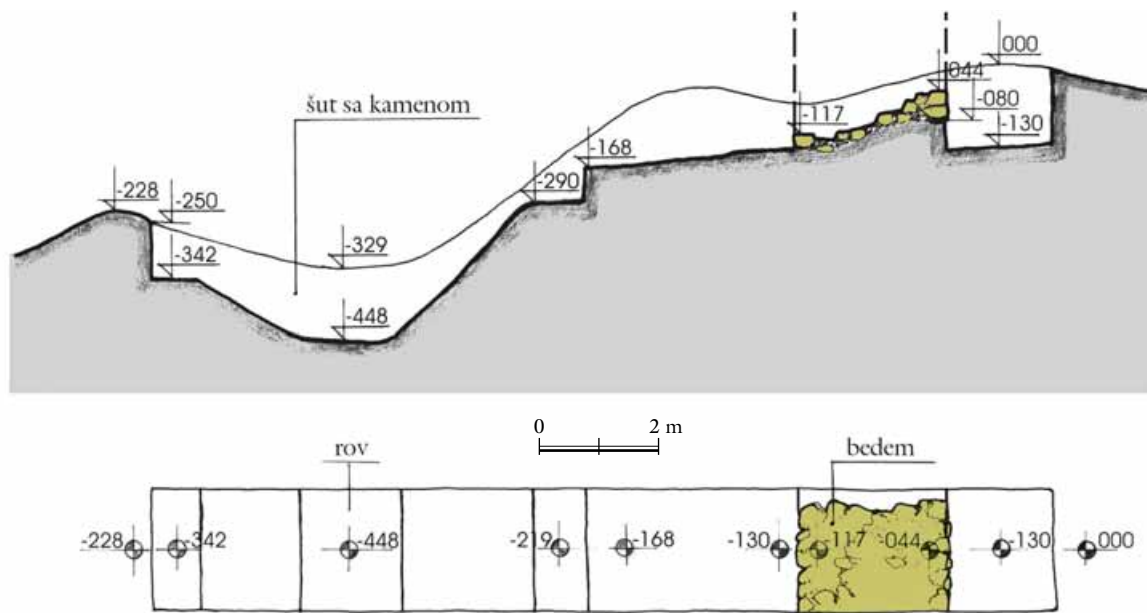
Sl. 30. Stalac, osnova kapije kroz kulu II sa zidovima kojima je naknadno zatvorena i stepeništem prema poznijoj poterni (R 1 : 100)

0 2 m

Sl. 31. Stalac. Mali grad, ostaci stepeništa uz bedem, sa obe strane prolaza kroz kulu II (R 1 : 100)

♦ PROSTORNO REŠENJE UTVRĐENJA ♦

Sl. 32. Stalać, Mali grad, presjek kroz gradski rov u kvadratima B–C/7

širine 2,50–3,50 m, predviđena za kretanje. Na njoj je mestimično vidljiv sloj maltera, kojim je izgleda bila pokrivena celom dužinom zbog lakšeg komuniciranja.

Prilikom pražnjenja ustanovljeno je da je rov najvećim delom zatrpan u novije vreme, a da je pre toga bio prirodno zasut samo do visine od 0,90 m. Pri samom dnu, u sloju nataložene zemlje nađen je fragmentovan keramički bokal (sl. 57/1). Nije bilo otpadnog materijala, što znači da se za sve vreme života u gradu održavao u ispravnom stanju.

Nedaleko od donžona Mali grad je imao još jednu kapiju (kapija III, kv. F, G/3, 4). Za razliku od prethodne, ova kapija – poterna je predstavljala sasvim jednostavan prolaz kroz bedem. Široka je 1,17 do 1,26 m, pa sudeći po tome, imala je jednokrillna vrata. Pri vrhu je presvedena svodarima od svetlosivog kamena, od kog su bile i bočne strane koje su uglavnom nestale. Najveća visina kapije je 2,75 m, s tim što je prag bio za 1,87 m viši od tadašnjeg tla. Stoga se sa unutrašnje strane, iz Malog grada do vrata stizalo stepeništem, koje je moralo biti od drveta, pošto od njega nema nikakvih tragova. Sa spoljašnje strane stepenište je zidano, s tim što ispred vrata ima izgled ravne platforme, od koje se dalje spušta u vidu kose rampe prislonjene uz bedem. Prvobitno je tu bilo stepenište, od najviše 9–10 stepenika (vidi sl. 6, 29), koje se vremenom obrušilo.

Ma koliko nelogično izgledalo postojanje kapije na tako izuzetno osetljivom mestu, naročito kada je u pitanju odbrana grada, ona je imala veoma važnu ulogu. Predstavljala je neposrednu i jedinu vezu između Malog grada i skrivenog prolaza oko donžona, jer se preko platforme stepeništa i šetne staze spoljašnjeg bedema lako prelazilo s jedne na drugu stranu. Doduše, na tom mestu ovaj bedem je uništen, ali pravac njegovog očuvanog dela pokazuje da se upravo pred vratima približavao platformi. Isto tako je mogao da se povija i zatim pruža dalje, na izvesnom odstojanju od glavnog bedema. U tom slučaju bio bi po funkciji nalik na spoljašnji bedem kod kapije Velikog grada. Jednostavnije bi se objasnilo i postojanje kapije III, kao i zidanog stepeništa sa njene spoljašnje strane, kojim se moglo komunicirati pojasom između dva bedemska zida. Uostalom, kada M. Riznić govori o dvostrukim bedemima Stalaća, ne može da se odredi da li se to odnosi samo na severni deo utvrđenja, u predelu glavne gradske kapije, ili je ostatke spoljašnjeg bedema video i ovde, ispred Malog grada. Pri tome treba imati u vidu velike blokove bedemskih zidova koji još uvek leže obrušeni niže na padini, a za koje se ne može utvrditi da li potiču sa glavnog gradskog bedema ili sa drugog, spoljašnjeg odbrambenog pojasa (sl. 29, 33).

UNUTRAŠNJE UREĐENJE MALOG GRADA

M

ALI GRAD je kao najbolje branjeno jezgro fortifikacije imao višestruku namenu, a time i odgovarajuće unutrašnje uređenje. Opšte rešenje celog prostora postignuto je u punom skladu sa oblikom i veličinom raspoloživog terena, pri čemu je skoro svaki deo iskorišćen na svojevrsan i najcelishodniji način (sl. 33). Na južnom kraju, neposredno uz donžon, izgrađena je velika pravougaona zgrada – palata, okružena sa tri strane tremom na stubovima (objekat 1). Uz njen istočni zid, u okviru trema je manji zatvoren prostor, možda neka vrsta ostave (objekat 2), a dalje u pravcu bedema su zgrade u kojima se pripremala hrana (objekti 3 i 4). Iza jugoistočnog dela palate uz bedem je prislonjena peć, za koju se ne zna da li je bila na otvorenom prostoru ili zaklonjena nekom vrstom nadstrešnice (objekat 5). U severoistočnom delu Malog grada izgleda da je bilo više zgrada, od kojih je u celokupnoj osnovi sačuvana samo jedna (objekat 15), od jedne je preostalo dosta urušenog kamena i opeke (objekat 6), a u njenoj neposrednoj blizini je pravougaona peć (objekat 16). Uz severoistočni ugao trema palate je jama ovalnog otvora, sa zidovima premazanim vodonepropustljivim malterom (objekat 17).

Na suprotnoj, zapadnoj strani Malog grada, u blizini trema je ovalno otvoreno ognjište (objekat 7). Uz bedem se zatim jedna za drugom nižu zgrade različitog oblika, veličine i stanja očuvanosti (objekti 8, 9, 11), dok je u kuli II, u unutrašnjem prostoru zatvorene kapije između Malog i Velikog grada smeštena kovačnica (objekat 10). U blizini je i duboko ukopan bunar (objekat 12), a dalje prema istoku uz bedem su prislonjene zgrade drvene konstrukcije (objekti 13, 14, 18), koje su služile za stanovanje, kao ostave ili kao radionice. Sličnih zgrada je izgleda bilo i na krajnjem severoistočnom delu, uz istočni bedem, ali od njih se sačuvalo samo poneko udubljenje

od ukopanih drvenih greda, na osnovu kojih se ni približno nisu mogle izolovati odgovarajuće celine. Prostor uz središnji deo istočnog bedema (kv. H/7, 8 a, c) bio je nepodesan za bilo kakvu gradnju. Od početka je tu postojala jača prirodna depresija, u okviru koje je neposredno uz bedem formirana ovalna drenažna jama (objekat 19).

Imajući u vidu lokacije svih objekata sačuvanih u manjem ili većem obimu, stiče se utisak o dobro osmišljenom rasporedu, u kojem je svakoj aktivnosti bilo namenjeno odgovarajuće, najprikladnije mesto. Na takvo uređenje najpre je uticao relativno veliki prostor, koji je dozvoljavao da se u njegove okvire smeste sve potrebne zgrade neophodne za trajan boravak kako u mirnim vremenima, tako i u momentima velike opasnosti. Pri tome ne treba zanemariti ni smisao graditelja za opšti sklad i estetske vrednosti, jer su uspeli da istaknu i u prvi plan postave sve ono što je bilo važnije i efektnije, a po strani ostave manje ugledne, ali ipak neophodne objekte. Tako se prilikom ulaska iz Velikog u Mali grad pogled zaustavljao najpre na fasadi donžona i pravougaonoj palati sa tremom – kao dva najdominantnija zdanja izuzetno dekorativnog izgleda. Sve ostalo je stajalo po strani, prislonjeno uz bedeme, kako bi centralni prostor, od ulaza do palate, bio slobodan za nesmetano komuniciranje. Zapaženo mesto imao je i bunar, s obzirom na važnost koja mu se pridavala uvek, a naročito u posebnim situacijama.

Zaziđivanjem prolaza kroz kulu II uređenje Malog grada se nije bitnije promenilo. Nastala su samo dva nova objekta, 10 i 11, pošto su majstori kovači, svakako iz objektivnih razloga, premestili radove iz Velikog grada u bezbedniji prostor.

Donekle sličan raspored, sa nasebinskim i drugim objektima smeštenim uz bedeme, zapaža se i na drugim srednjove-

kovnim tvrđavama i utvrđenim gradovima u Srbiji. Kao najbližu analogiju navodimo Mali grad u Smederevu, gde su sve zgrade, zajedno sa despotovom palatom, prislonjene uz bedem, dok je centralni prostor ostavljen slobodan.¹⁰⁰ Po svoj prilici je slično rešenje imao i srednjovekovni Kruševac, koji još uvek nije u celini istražen, a zatim i Beogradska tvrđava, čije uređenje ilustruju rezultati postignuti arheološkim radovima.¹⁰¹ S druge strane, čitav niz utvrđenja u srednjovekovnoj Srbiji organizovan je na drugačiji način, prvenstveno zbog skućenog unutrašnjeg prostora i nepodesne konfiguracije tla. Najbolji primer je Maglič, u kome postojeći objekti, zajedno sa palatom i crkvom, pokrivaju gotovo celu površinu utvrđenja ostavljajući neznatan prostor za komunikaciju.¹⁰² Slična je situacija i sa Koznikom, gde su svi otkriveni objekti i oblikom i rasporedom bili podređeni kamenitom i neravnom terenu.¹⁰³

Velika pravougaona građevina – palata (objekat 1) zauzimala je mesto sa objektivno najoptimalnijim uslovima u Malom gradu. U blizini je donžona, na udaljenosti od 6,50 m na zapadnom i 10 m na istočnom kraju, čime je ostavljen dovoljno veliki prostor za prilaz kuli, odnosno platformi i pokretnom stepeništu ispred kule (sl. 34). U odnosu na donžon ona stoji ukoso, pošto je tako na najbolji način iskorišćen ravniji deo zemljišta, koje se zatim postepeno spušta u pravcu istočnog i zapadnog bedema. Takvim položajem ujedno je postignuta željena dužina objekta, a i odgovarajući odnos prema kuli II i ulazu iz Velikog grada (sl. 35).

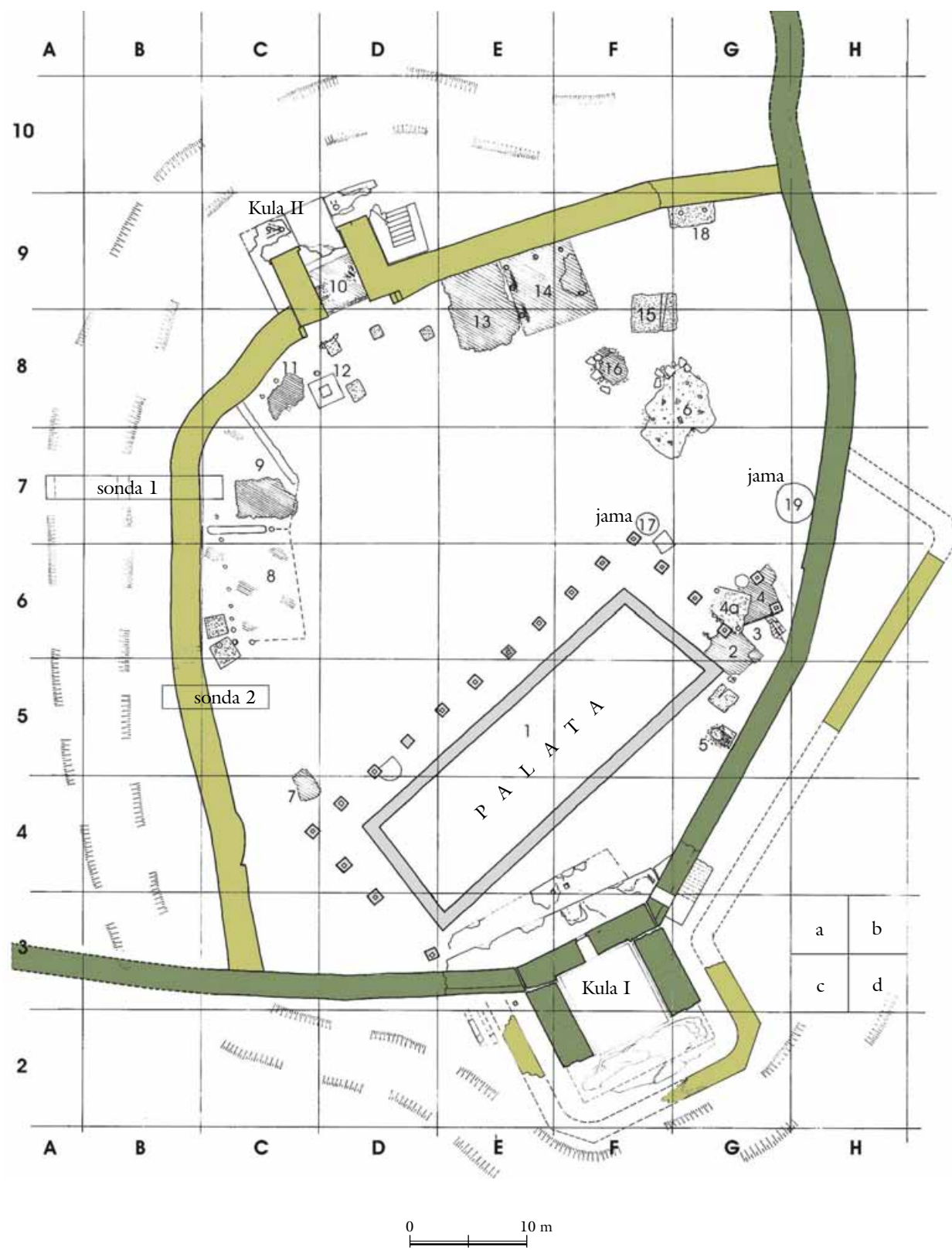
♦ 100 Popović 1978, 105–107.

♦ 101 Kovačević 1980, 15; Popović 1989, 80 i nap. 43.

♦ 102 Đorđević 1980, 329–333.

♦ 103 Đorđević 1980a, 333–336.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 33. Stalac, Mali grad sa ostacima građevinskih objekata, osnova posle arheoloških iskopavanja (R 1 : 500)

Sl. 34. Stalać, Mali grad, ostaci palate ispred donžona

Sl. 35. Stalać, Mali grad, ostaci palate sa stupcem trema, snimljeni sa jugozapada

Građevina ima u osnovi oblik blago naglašenog trapeza, sa užom fasadnom stranom okrenutom prema centralnom delu Malog grada. Na toj strani je duga 30,10 m, a na suprotnoj, južnoj, okrenutoj donžonu – 32,80 m. Širina je svuda ista i iznosi 11,20 m. Trapezoidni oblik, po svojoj prilici, nije nastao slučajno. Najveći udeo u tome imali su pomenuti nagib terena i potreba da bočni zidovi građevine budu na što ravnijem zemljištu. Zidovi su široki oko 0,60 m i sačuvani su najviše do 0,50 m visine. Na pojedinim mestima su potpuno uništeni, naročito na severnoj strani na kojoj se nalazio ulaz, pa stoga njegovo mesto nije moglo precizno da se odredi. Očuvani delovi zidova su od lomljenog i pritesivanog kamena i krečnog maltera, bez upotrebe drvenih santrača. Kamen je isključivo svetlosiv mrzenički, koji je pogodniji za obradu, zbog čega su oba lica ravno izvedena.

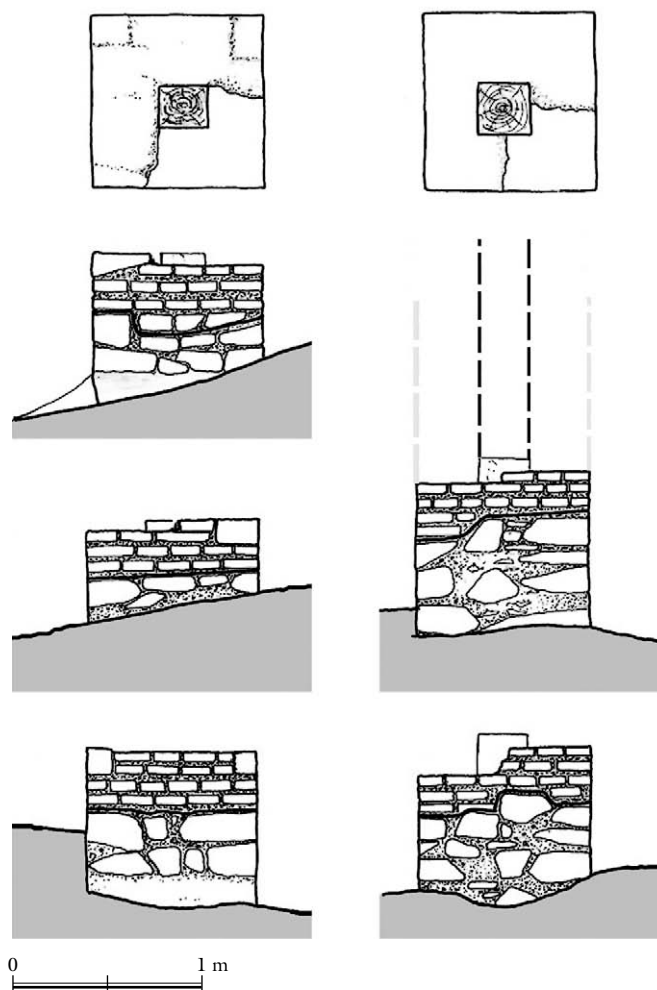
U unutrašnjosti objekta nisu konstatovani tragovi pregradnih zidova, mada s pravom treba pretpostaviti da ih je bilo. Toliko duga prostorija trebalo je da bude podeljena bar na dva, a možda i na više delova. Međutim, unutrašnji prostor

centralnog dela zgrade uništen je sve do zdravice, a tom prilikom su možda nestali i eventualni pregradni zidovi. Ne treba isključiti ni mogućnost da su pregrade bile od drvene građe, pa da se zbog toga nisu sačuvale.¹⁰⁴ Ni pod u prostoriji nije ostavio vidnije tragove. Uočene su samo manje zone malterne podloge, u kojoj se na nekoliko mesta nalaze otisci pravougaonih opeka. Jedna takva opeka, sa reljefnim krstom na široj strani, otkrivena je u sloju šuta nad podom, pa možda baš ona potiče sa podne površine.

Sa severne, zapadne i istočne strane zgrada je okružena tremom na stubovima. Ukupno je bilo 19 stubova, s tim što je 11 stajalo pred fasadnom stranom, a po četiri stuba bila su uz bočne strane. Pojedini su sačuvani u jedva vidljivim ostacima, a neki i do 0,60 m visine (kao dva na zapadnoj strani trema). Oni zapravo predstavljaju oslonce za drvene stubove kolonade i u osnovi su četvorougao, veličine 0,70 x 0,70 m.

♦ 104 Anđelić 1973, 172, 174 – palate u Sutjesci navodno su imale drvene pregradne zidove.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 36. Stalać, Mali grad,
stupci trema ispred palate (R 1 : 40)

Zidani su od kamena i maltera, uz upotrebu manje ili veće količine opeka, koje su korišćene u gornjim delovima zbog pravilnije forme i boljeg izgleda (sl. 36). U sredini svakog stupca je udubljenje za drveni stub četvorougonaog preseka, koje se pruža celom visinom, što znači da su najpre bile postavljene drvene grede, a da se njihovo obziđivanje vršilo na kraju. Gornja površina svih zidanih stubaca imala je istu niveletu, pa su zato oni na bočnim stranama, zbog nagiba terena, bili viši od stubaca na fasadnom delu trema.

Prema položaju stubova trem je obuhvatao pravilan pravougaoni prostor, bez obzira na to što su bočni zidovi zgrade bili ukošeni. Na severnoj strani širina trema je iznosila 2,10 m, dok je na bočnim stranama bila nejednaka – na početku 3 m,

a pri kraju, kod južnog zida zgrade oko 2 m na istočnoj i samo 1,50 m na zapadnoj strani. Trem je očigledno bio prilagođen zgradi pravougaone osnove, a ne trapezoidne, pa se postavlja pitanje da li je kao takav trebalo da odgovara pravougaonoj krovnoj konstrukciji ili spratnom delu koji nije bio u svemu identičan sa prizemnim. Ukoliko se prihvati druga pretpostavka – da je građevina pored prizemlja imala i sprat – onda je jednostavnije objasniti i prostranu prizemnu prostoriju bez ozidanih pregradnih zidova. U njoj su mogli da stoje drveni stubovi kao nosači međuspratne konstrukcije, da se oslanjaju na kamena postolja koja su tokom vremena nestala, a ujedno da nose i pregrade od drvene građe.

Činjenica da je trem najvećim delom bio od drveta navodi na pomisao da je i zgrada bila pretežno od istog materijala, sa izuzetkom zidanog sokla od kamena i maltera. Ovakva razmišljanja će zauvek ostati u domenu pretpostavki, jer ni za jedno rešenje nema, niti će ikada biti pouzdanih elemenata. Čak ni količina obrušenog kamena ne može da se uzme kao merilo, jer on je sa terena odnet davno, pre nego što su otpočeta istraživanja.

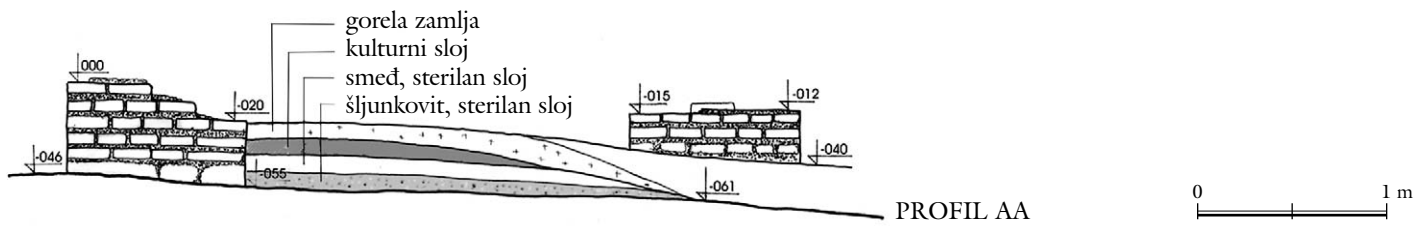
Položaj, oblik i izuzetne dimenzije svedoče o posebnoj nameni građevine. Nema sumnje u to da je služila kao rezidencijalno mesto zapovednika grada, lokalnog vlastelina, a možda i samog vladara tokom njegovih povremenih boravaka u gradu.¹⁰⁵ Bez obzira na njenu očuvanost i današnji izgled, nije pretenciozno ako se nazove palatom, budući da se istim nazivom, osim palate u Kruševcu i Smederevu, označavaju i građevine slične namene u Magliču, Golupcu i sl.¹⁰⁶ Palatom se takođe nazivaju i zgrade u kojima boravi ili odseda episkop, kao što su one u Banjskoj, Pavlovcu i drugim većim manastirskim kompleksima.¹⁰⁷ Doduše, većina tih zgrada je znatno bolje sačuvana, tako da nema velikih dvoumljenja ni oko načina njihove gradnje, niti oko opšte koncepcije i izgleda. Palata u Magliču je sagrađena od kamena i maltera – kao palata u Golupcu, a, čini se, i ona u Kruševcu. U Smederevu, međutim, ona je bila od drvene građe, sa izuzetkom gradskog bedema uz koji je bila prislonjena. Većina pomenutih građevina

♦105 Minić 1984 – 1985, 151–152.

♦106 Milošević G. 1997, 181–188; o palati u srednjovekovnoj Srbiji: Ćirković 1984, 67–72.

♦107 Popović S. 1994, 313–323.

♦ UNUTRAŠNJE UREĐENJE MALOG GRADA ♦

Sl. 37. Stalac, Mali grad, stupci trema istočno od palate, u kvadratu G/6 b-d (R 1 : 40)

vina imala je prizemni i spratni deo, pa je i to jedan od razloga za pretpostavku da je i palata u Stalacu slično rešena – sa etažom iznad prizemlja. U tom slučaju na spratu su se nalazile prostorije za stanovanje, a prostrano prizemlje je služilo za okupljanje ljudstva, obavljanje određenih javnih poslova, obedovanje, za čuvanje vrednijih predmeta i sl. U jugoistočnom uglu postojala je i peć, od koje su se u sloju pepela sačuvali delovi poremećene podnice i kalote od crvene gorele zemlje. Ni na jednom mestu u gradu, pa ni u ovom delu palate, nisu uočeni ni pećnjaci, ni bilo kakvi ukrasni elementi peći, koji su u to vreme po evropskim gradovima uveliko bili u upotrebi.

Pod pretpostavkom da je palata imala spratni deo, do nje se stizalo stepeništem iz trema, i to verovatno sa zapadnog kraja fasadne strane, gde se pored jednog od stubaca nalazi ozidan postament polukružne osnove (kv. D/5d). Postament je na gornjoj površini ravan i mogao je da služi kao oslonac za drveno stepenište.

Arheološki nalazi iz palate su raznoliki. Pored većeg broja kovanika, u proseku dugih 7–11 cm, baglama, šarki za vrata, kao i različitih metalnih okova, bilo je dosta fragmenata gledosanih i sgrafito ukrašenih bokala i krčaga, a zatim i manjih posuda tipa pehara i čaša. Tu su otkriveni i delovi pribora za šivenje, kresivo, nekoliko noževa, vrhova za strele i veretona za samostrel, ali i metalnih alatki kao što su zumba, dleto, probojac i sl. Od značaja su i dva ingota od bronz, koji su se u palati čuvali kao naročito cenjena roba.

Istočno od palate, pri samom kraju trema, tačnije između dva poslednja stupca nalazio se omanji zatvoren prostor četvorougaoone osnove, veličine 3 x 3 m (objekat 2, kv. G/5, 6). Sačuvan je u vidu poda od čvrsto ugažene zemlje ravne gornje površine. Zidovi objekta su bili od drvene građe, na šta ukazuju dva udubljenja od vertikalno ukopanih oblica uz ivi-

cu poda. U vreme formiranja tog prostora poslednji stubac trema već je bio uklonjen, pa je to dokaz da je objekat nešto mlađi u odnosu na palatu. U stvari, nastao je pregrađivanjem i zatvaranjem krajnjeg dela trema. Na samom podu objekta, pored nekoliko veoma sitnih keramičkih fragmenata, nađen je mali gvozdeni nakovanj. Kako nije bilo drugih sličnih predmeta, izostali su i čvrsti razlozi da se objekat opredeli kao radionica. Zbog lokacije i veličine pre bi se reklo da je u pitanju pomoćna prostorija, odnosno ostava u službi zgrada koje su se nalazile u produžetku, prema istočnom bedemu.

U nastavku objekta 2, zapravo u njegovoj neposrednoj blizini, nalaze se ostaci sledećeg objekta – objekta 3, koji je u najvećoj meri uništen (kv. G/6b, d). Preostala su dva delimično sačuvana stupca, identična stupcima uz trem palate, i manja podna površina od horizontalno poređanih opeka preko tankog sloja malterne podloge (sl. 37). Objekat se praktično nalazio između istočnog trema i ta dva stupca, s tim što je u produžetku prema severu postojao i treći, koji je uništen narednim objektom 4. Na tom prostoru, objekat 3 je imao trapezoidnu osnovu, sa jednom stranom oslonjenom na bedem. Neposredno uz bedem otkrivena je veća količina opeka, od kojih su pojedine međusobno bile spojene malternim vezivom. Na njima su se mestimično zadržali ostaci dersovanja sa fino izvedenom ravnom površinom, na kojoj su vidljive oker i crvena boja. Po svojoj prilici, objekat je predstavljao luksuznije zdanje koje je nastalo, sudeći po stupcima i podu od opeka, u isto vreme kada i palata.

Količina kamena i opeka nađenih u predelu objekta nije dozvolila da se zaključi do koje su visine zidovi građeni od tog materijala i na kom mestu su bili oslikani. Šut je rasturen, izgleda, odmah po stradanju zgrade, s tim što je jedan deo, onaj neposredno uz bedem, poslužio za nivelisanje terena. Na mestu drugog, većeg dela uništene zgrade nastao je novi objekat 4.

Objekat 4, kao i prethodni, veoma loše je sačuvan, a naročito po ivicama, tako da nema dovoljno podataka o ukupnoj površini koju je obuhvatao (kv. G/6). Izvesno je to da je dva puta stradao u požaru, koji je za sobom ostavio vidne tragove na konstrukciji od isključivo drvene građe. U prvoj fazi, pod u objektu je bio od gline, dok je posle obnove urađen od tankog sloja maltera, sačuvanog na površini od oko 3,60 x 3,20 m. Uz oba poda, a naročito uz južnu ivicu starijeg od crveno gorele gline, sačuvale su se ugljenisane drvene grede, a uočena su i udubljenja od vertikalno ukopanih stubova. Objekat se za sve vreme nalazio između istočnog trema palate i dva izdvojena stupca, a uvek na istom mestu nalazila se i velika ovalna peć, pokrivena kalotom od gline, koja se tokom vremena skoro stopila sa podnicom. Zbog jakih oštećenja ostalo je nejasno da li je i gabarit zgrade bio stalno isti i da li je veličina peći iznosila oko 2 m u prečniku – koliko su je pokrivali urušeni komadi kalote i podnice.

Zbog kalotaste peći koja je zauzimala veliki deo unutrašnjeg prostora i zbog širokog pojasa crveno gorele zemlje na mestu na kom se nalazilo uništeno ložište, kao i zbog debelog sloja pepela, opravdano je pretpostaviti da je objekat u celini služio kao kuhinja. U njemu se pripremala hrana za žitelje palate, a možda i za čitavu družinu vlastelina kome je grad bio poveren na upravljanje. Sva je verovatnoća da je i objekat 3 služio u takve svrhe, s tim što je bio bolje i solidnije građen. Posle svakog požara, koji se podrazumeva kada su u pitanju zgrade takve namene, obnavljalo se i gradilo na istom mestu, a u ovom slučaju to je bilo uvek jednostavnije i skromnije.

U prilog mišljenju da su objekti 3 i 4 predstavljali kuhinje ide i velika količina fragmentovanih keramičkih sudova gotovo svih kategorija i oblika, od kojih pojedini potiču iz unutrašnjosti zgrada, a većina iz njihove neposredne blizine. Najviše nalaza bilo je u objektu 4 i sa njegove severne i istočne strane, gde se po svoj prilici nalazio prilaz. Tu su otkriveni najrepresentativniji primerici zdela i krčaga, na čijoj površini su vidljivi tragovi gorenja, nekada sa potpuno uništenom glazurom. U istim objektima nađeno je i više metalnih i drugih predmeta, među kojima pažnju privlače dleto, olovna ampula, deo sekire i fragmenti staklenih boca iz objekta 3, kao i krstić – aplikacija, olovna zdela, privesak opleten bakarnom žicom i deo bronzanog svećnjaka iz objekta 4. Kraj istog objekta 4 otkrivene su i dve monete ugarskog kralja Žigmunda.

Iza jugoistočnog ugla palate nalazi se peć pravougaone osnove, označena kao objekat 5, spoljašnjih dimenzija 1,10 x 1,25 m (kv. G/5c). Prislonjena je uz bedem i urađena od lomljenog kamena sa malternim vezivom, a očuvana visina je oko 0,36 m. Zbog količine kamena u blizini peći čini se da je bila znatno viša, a možda i zatvorena odozgo. Ložište je okrenuto prema severu i nije ničim posebno markirano. Na podnici od crveno zapčene zemlje nalazi se ovalno udubljenje, u koje se smeštala posuda prilikom kuvanja. Nije poznato da li je peć bila u okviru nekog objekta ili je stajala samostalno na otvorenom prostoru. Ukoliko je postojala neka vrsta zaštite, to je mogla da bude samo uzana nadstrešnica, pošto je između peći i palate moralo da ostane dovoljno prostora za prilaz donžonu, odnosno stepeništu kojim se dolazilo do vrata na kuli.

Ostaci objekta 6 zatečeni su u vidu velike količine kamena i opeke na površini od oko 6,40 x 5 m (kv. E, G/7, 8). Na mnogim opekama su vidljivi ostaci maltera, a neke su bile i međusobno spojene. Poslednje četiri na dnu su horizontalno položene i povezane malterom, a činile su deo uništenog poda. U severozapadnom delu na istom nivou nalazila se peć, čiji su preostali komadi ognjišne ploče rastureni na prostoru od oko 0,95 x 0,87 m zajedno sa kamenjem na kojem su tragovi gara. Zbog upotrebe opeka kao građevinskog materijala objekat 6 je spadao u solidnije građene zgrade, slično objektu 3, što podrazumeva i posebnu namenu. Međutim, na osnovu arheološkog materijala sa tog prostora nije se moglo ništa određeno zaključiti. Nalazi su raznorodni – od kuhinjskog i trpeznog keramičkog posuđa do metalnih delova vedrice, kosira, dve pečatne alatke, ključa tipa II i dr. U neposrednoj blizini otkrivena su dva čekića, jedan ceo i jedan već upotrebljavan olovni ingot, zatim vrh koplja i mala figura ptice od bronzne, ali sve to zajedno ni približno ne može da ukaže na namenu objekta. Stoga je razložno pretpostaviti da je zgrada u početku imala znatno važniju ulogu a da je kasnije poslužila i kao magacinski prostor za odlaganje vrednijih predmeta, između ostalog i alata. Možda je korišćena za stanovanje, ali i kao radionica, s obzirom na nalaze olovnih ingota i činjenicu da je od jednog preostao samo mali deo. U prilog takvoj pretpostavci idu i alatke za ukrašavanje kožnih predmeta, koje su otkrivene u donjem sloju obrušenog kamena i opeke.

Objekat 7 je ovalno ognjište, veličine 1 x 0,70 m, u blizini severozapadnog ugla palate (kv. C/4b, 5d). Ukopano je u

zemlju za oko 0,30 m i bilo je ispunjeno pepelom i sitnim delovima ugljenisanog drveta. U sloju rasutog pepela oko ognjišta otkriveno je dosta životinjskih kostiju, fragmentovanih bokala i krčaga, delova staklenih čaša, dvokonusnih boca i nekoliko noževa, pa je jasno da je intenzivno korišćeno iako se nalazilo na otvorenom prostoru. Na oko 1,20 m udaljenosti nađen je i primerak novca Vuka Brankovića zajedno sa jednim krčagom tipa IX/7.

Pojas uz zapadni bedem Malog grada zauzimale su dve zgrade drvene konstrukcije, koje su se nastavljale jedna na drugu. Od objekta 8 (kv. C/6, 7) sačuvala su se udubljenja od drvenih vertikalno ukopanih stubova i zaravnjen prostor osnove, čija je ukupna dužina 9,22 m a širina na južnom kraju 8,60 m i 7,55 m na severnom. To je jedina zgrada sa dve prostorije, od kojih je ona veća skoro sasvim uništena. Manja, uzana prostorija nalazila se neposredno uz bedem. Zgrada je nastala odmah po završetku bedema Malog grada, na šta ukazuju dva mešungaa za malter koji su konstatovani neposredno ispod nivoa njenog poda. Na severnu ivicu zgrade nastavlja se objekat 9 trapezoidne osnove, na čiji oblik je primarno uticao bedemski zid koji se upravo na tom mestu lučno povija, ali i položaj dva susedna objekta (kv. C/7). Osim mestimično sačuvanog poda od crvenomrko zapečenog premaza gline, po ivici bočnih strana zadržali su se olučasti kanali, široki i do 0,35 m, od donjih horizontalno položenih drvenih oblica. Upotreba tako debelih greda, u proseku oko 0,25 m u prečniku, nije zapažena u predelu ostalih objekata, čija širina najčešće iznosi oko 0,12–0,18 m.

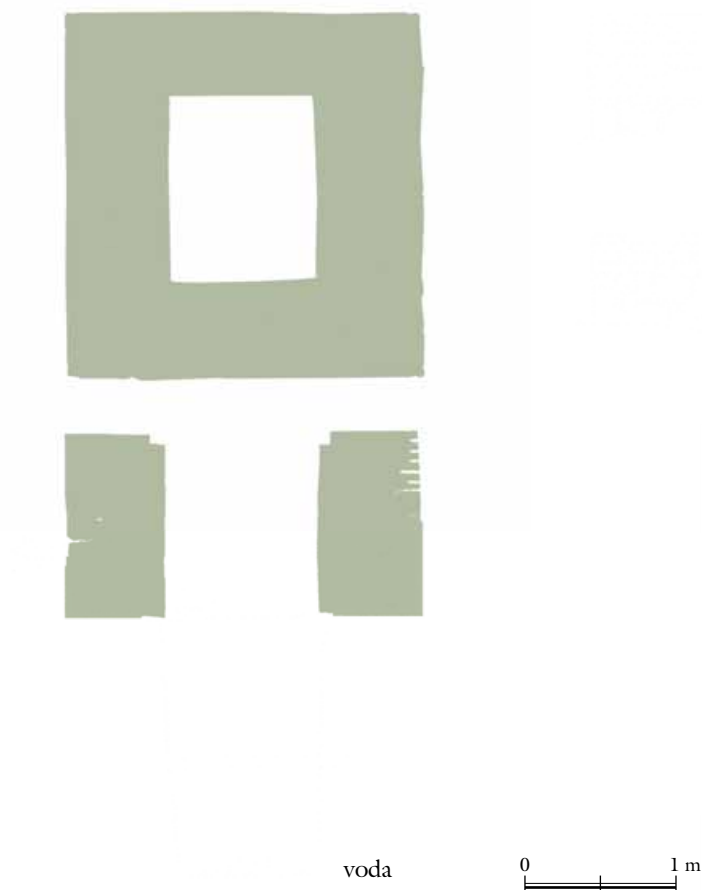
Među arheološkim nalazima iz oba objekta najviše ima kovanika od drvenih zidova i krovne konstrukcije, a u svakom objektu nađena je i po jedna reza za vrata. Iz objekta 8 potiču dve fragmentovane sekire i 13 baglama ujednačenog oblika i veličine, kao i jedan ključ za katanac tipa II, dok su u objektu 9 otkriveni makaze, okov za rilj, nekoliko vrhova za strele i samostrel, kao i delovi konjske opreme. Iako ni ovde ne preovlađuje samo jedna kategorija nalaza, prisustvo mamuze, žvala i osam fragmentovanih potkovića navodi na pretpostavku da su oba objekta, između ostalog, služila i kao konjušnice.

Objekti 10 i 11 su kovačnice. Čini se da su se obe prvobitno nalazile na drugom mestu, najverovatnije u Velikom gradu, i da su tek po zaziđivanju prolaza kroz kulu II premeštene u Mali grad. To je za objekat 10 očigledno, budući da je kovačnica organizovana u nezazidanom delu prolaza na površi-

ni od 4 x 3,80 m (kv. C, D/9). Praktično je koristila prizemni deo kule, s tim što je na južnoj strani imala zid od horizontalno položenih drvenih oblica (vidi sl. 30). U ugljenisanom stanju sačuvala se samo prva, donja oblica, prečnika oko 0,19 m, postavljena preko podloge od sitnog kamena. Ulaz u objekat nalazio se na istočnom kraju zida, na mestu gde su tragovi drveća jedva vidljivi. Unutrašnji prostor je ravan i čvrsto ugažen, mestimično mrke boje, zbog požara u kom je radionica stradala a i načina poslovanja. Uza zapadni zid se nalazi peć pravougaone osnove, sa tri strane oivičena kamenom sa vezivom od blata i sa dosta pepela ispred ložišta. Neposredno nad podom bilo je više ugljenisanih dasaka i sitnijih gvozdenih klinova, ispod kojih su konstatovani komadići gvozdene zgure, polomljene i deformisane poluge, sitni delovi žice i rezanog lima, a od alata tri dleta – probojca. Izgleda da su se tu popravljale i konjske potkoviće, razne pređice i drugi sitni metalni predmeti, pretežno sačuvani u malim i teško prepoznatljivim fragmentima. Uz istočni zid je otkrivena i veća količina ugljenisanog prosa i sitnozrne pšenice, što znači da je kovačnica predstavljala i neku vrstu priručne ostave.

Komadi metalne zgure i delovi oštećenih predmeta od gvožđa potiču i iz objekta 11, zbog čega je i on opredeljen kao kovačnica (kv. C, D/8). Objekat 11 je stešnjen između severozapadnog bedema i bunara i ima osnovu nepravilnog oblika, dužine oko 6 m i širine 2–2,5 m. Njegova približna veličina određena je na osnovu četiri udubljenja od vertikalno ukopanih stubova i delova pretežno poremećenog poda zaglačane crveno nagorele površine. U sastavu tog objekta nalazila se i pravougaona peć, izgleda pod nekom vrstom nadstrešnice (kv. D/8a), koja i veličinom i konstrukcijom odgovara peći iz objekta 10. Sva je verovatnoća da su se kovački poslovi obavljali i na otvorenom prostoru, jer su između dve radionice konstatovani slični predmeti kao i u njihovoj unutrašnjosti. Sve to činilo je manji radionički kompleks kojem je pripadalo i pepelište u kv. D/8b, gde je u sloju pepela, debljine i do 0,20 m, nađeno više celih i fragmentovanih metalnih predmeta. Odatle potiču dva srpa, od kojih je jedan prelomljen a drugi presavijen, zatim kosir, delovi obruča od vedrice i sl., a tu je nađeno i fragmentovano tocilo, na kojem su se oštrila sečiva oruđa i oružja.

Za kovačke poslove nije slučajno odabran krajnji severozapadni deo Malog grada. U tome je presudnu ulogu imala

Sl. 38. Stalac, Mali grad, bunar (objekat 12), osnova, presek i izgledi (R 1 : 50)

pažena oštećenja, čemu je kasnije doprinela i ispuna, jer je bunar zatečen zatrpan sve do vrha. Zasut je šutom do pretposljednog metra dubine, a poslednji metar je ispunjen krupnim rečnim šljunkom, koji je služio kao filter i koji je ubačen još na početku korišćenja bunara. U sloju šljunka, između 12. i 13. metra dubine, nađeno je nekoliko fragmentovanih keramičkih sudova, 18 kovanika različite dužine, više sitnih delova metalnih obruča od vedrice, deformisani i od korozije propali delovi kotla od gvozdene lima i dr. Takvih predmeta nema na samom dnu, pa je i to dokaz da je šljunak ubačen odmah po završetku kopanja bunara.

neposredna blizina bunara, zbog vode koja je bila neophodna u svim oblicima ove vrste delatnosti.

Bunar (objekat 12) čini zapravo sastavni deo ukupne koncepcije Malog grada. Određeno mu je zapaženo mesto uz kulu II, koje je bilo ipak dovoljno udaljeno da ne ometa direktan prilaz od kule prema palati (kv. C, D/8). Celom dubinom je ukopan u kamenitu podlogu i zato nije ozidan. Ukupna dubina bunara je 13,90 m, od čega visina nadzemnog dela – santrača iznosi 0,80 m. U osnovi je četvorougonaog oblika veličine 2,45 x 2 m i na početku se vertikalno spušta u istoj širini, a zatim se postepeno sužava tako da su dimenzije ravnog dna osetno manje (sl. 38, 39). Ujedno se ceo ukop uvija i postiže izgled blago naglašene spirale. Malo je verovatno da je do toga došlo slučajno. Pre bi se reklo da je sve dobro smišljeno kako bi se osigurala stabilnost zidova, a jednovremeno i otklonila opasnost od obrušavanja prilikom rada. Zahvaljujući kvalitetu kamena (gnajs slabe konsistencije), površine ukopa su dosta ravno izvedene. Ni na jednom mestu nisu za-

Četvorougona santrač nad ukopanim delom bunara ureden je u donjoj zoni od kamena i maltera, a u gornjoj od horizontalno složenih opeka sa istim malternim vezivom. Deo ozidan kamenom pravljen je uz upotrebu šalunga od drvenih dasaka, koje su na površini zidova ostavile vidne tragove. Drvena oplata je po svojoj prilici služila i u dekorativne svrhe, jer po završetku radova nije uklonjena, već se tu nalazila sve dok prirodnim putem nije nestala. To se zapaža na gornjem delu zidanom od opeka, koji sa svih strana ispada tačno za širinu daske, odnosno za 3–4 cm.

Bunar je imao, izgleda, uvek dovoljno vode, koja je i u toku čišćenja neprekidno nadolazila. Služio je za sve vreme života u gradu, a posebno u toku povećanih opasnosti, kada je prilaz obližnjem izvoru bio otežan.

Istočno od kule II uz bedem se oslanjalo nekoliko zgrada različite veličine, ali uvek od drvene građe. Od objekta 13 sačuvao se pod crveno i mrko nagorele dobro ugažene površi-

Sl. 39. Stalać, Mali grad, bunar (objekat 12),
u toku konzervatorskih radova

ne, veličine 6,80 x 5,15 m, nad kojim je u sloju pepela i gara bilo više ugljenisanih drvenih oblica. Po ivici poda nisu konstatovana udubljenja za vertikalne stubove, jer su se drveni zidovi svakako oslanjali na komade nevezanog kamena, kojeg je u rasturenom stanju bilo na celom tom prostoru. Iako u unutrašnjosti nisu uočeni ostaci peći ili ognjišta, velika je verovatnoća da je zgrada služila za boravak ljudstva, budući da su na nivou poda pronađeni delovi staklenih čaša, deo brusa, jedan pršljenak, a zatim po jedan srp, kosir i lanac. Sa spoljašnje strane, u blizini poda, otkriveni su i delovi mača.

Sve uslove za stanovanje imao je i susedni objekat 14, veličine 6,4 x 6 m, uz čiju su osnovu vidljiva po tri ravnomerno raspoređena udubljenja od vertikalnih greda (kv. E, F/8, 9). Uza zapadnu ivicu je konstatovana i horizontalno položena ugljenisana oblica. Sličnih oblica, debljine oko 16–18 cm, bilo je u manjim ili većim komadima i na celom prostoru objekta, a na zapadnom kraju je očuvan i pod od gline, zaglačane gornje površine. Izvesna količina kamena, na kom se vide tragovi gorenja, ukazuje na postojanje peći u južnom delu zgrade. Međutim, tu su i najjača oštećenja, pa se tačna lokacija peći nije mogla ustanoviti. Slično kao u prethodnom objektu, i u ovom su otkriveni raznorodni predmeti. Osim fragmentovanog keramičkog posuđa, nađeni su obruči drvene vedrice, dva bršljenika za vreteno, fragmenti džamijske lampe, a od oružja veretoni i koštani orah za samostrel. U isto vreme, tu su se čuvale i bukagije.

U produžetku objekta 14 prema istoku, uz bedem se i dalje nastavlja zaravnjen prostor iste širine. Sva je verovatnoća

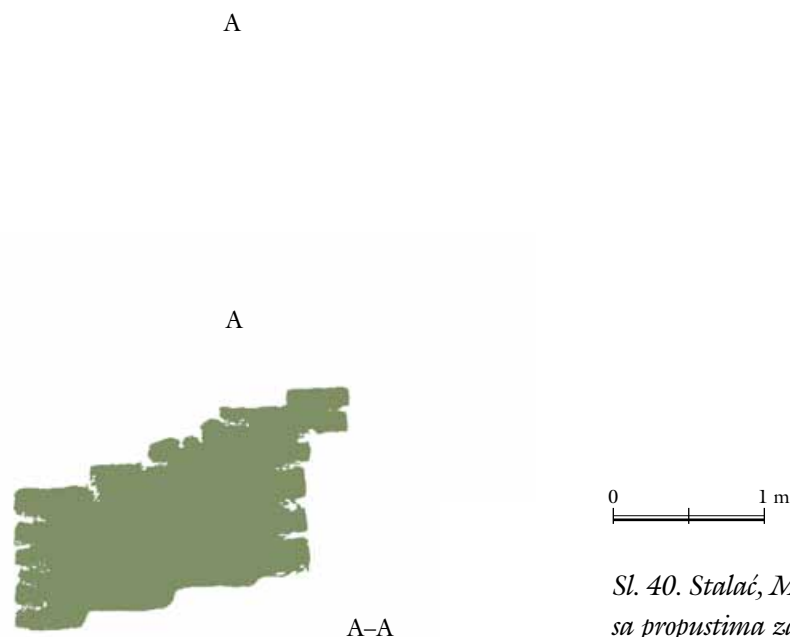
da je i tu postojala najmanje još jedna zgrada slična objektu 13, dakle bez vertikalno ukopanih drvenih nosača, od koje nisu preostali nikakvi tragovi. Vidljive su zapravo samo manje površine žute gline kojom su bile popunjene postojeće neravnine terena.

Objekat 15 je bio radionica, o čijoj delatnosti nema bližih podataka (kv. F/8, 9). On je očuvan u vidu poda, veličine 3,60 x 3,45 m, od debljeg malternog premaza preko podloge od krupnog kamena. Po obodu poda su na dva mesta vidljivi tragovi nasatično postavljene daske, a ukoso preko poda je plitak olučasti kanal, koji je služio za odvod vode i koji je bio u padu prema bedemu. Kanal je svojevremeno celom dužinom bio pokriven drvenom daskom. U samom objektu nije bilo arheoloških nalaza, a u njegovoj neposrednoj blizini otkriveno je jedno dleto.

Za peć ovalne osnove, sa relativno dobro očuvanom ognjišnom pločom veličine 2,10 x 1,75 m (objekat 16, kv. F/8), nije izvesno da li se nalazila pod nekom vrstom nadstrešnice ili je bila na otvorenom prostoru i u neposrednoj vezi sa obližnjim objektom 6. Na međuprostoru, ispred ložišta peći, otkriveno je 53 kovanika skoro istog oblika i neznatne razlike u veličini, koji, čini se, nikada nisu bili u upotrebi. Na obrušenom kamenju oko peći konstatovani su ostaci blatnog veziva, slično kao na pećima objekata 10 i 11.

Objekat 17 je jama zdelastog oblika, prečnika 1,86 m i dubine 0,52 m, po celoj površini obložena vodonepropustljivim malterom (kv. F/7d). Malter je krečni, mešan sa tucanom opekotom, a na zidove jame nanošen je u skoro ravnomernom sloju debljine 1,3–2 cm. Kompaktan je, veoma čvrst i ima zaglačanu površinu, osim dna koje je neravno. U jami su nađeni 15 tegova, napravljenih od opeke, fragmenti jedne staklene čaše sa vertikalnim rebrima, deo cilindrične čaše od olova i mali broj fragmenata keramičkih sudova, među kojima je bila i jedna maslinasto gledosana amforoidna posuda. Sudeći po većini nalaza, prvenstveno po tegovima od kojih svaki ima žleb za vezivanje, a zatim i po upotrebi hidrauličnog maltera, jama je služila za čuvanje ribarske mreže u vodi, kojom je bila ispunjena. Na takvo mišljenje ukazuju i tri udice otkrivene u blizini, kao i još dva tega nađena nedaleko od jame.

Na kraju severoistočnog dela malog grada uz bedem je bio prislonjen manji objekat pravougaone osnove, veličine 3,60 x 2 m (objekat 18, kv. G/9a). Sačuvan je pod od malternog pre-

Sl. 40. Stalac, Mali grad, unutrašnje lice i presek istočnog bedema, sa propustima za vodu u kv. H/6 a-c (R 1 : 50)

maza mestimično zaglačane površine i u njemu dva udubljenja od vertikalno ukopanih stubova prečnika 0,26 x 0,28 m. Stubovi su udaljeni od bedema za oko 0,80 m i stajali su na međusobnom rastojanju od 2 m, a to indicira na zgradu sa jednoslivnim krovom. Po rušenju, odnosno propasti objekta, cela površina je nasuta slojem sterilne zemlje u debljini od oko 0,10–0,18 m, čime je teren iznivelisan i pripremljen za neki drugi objekat koji nije izgrađen.

Od objekta 18 prema istoku, u samom uglu Malog grada, nađen je veliki broj fragmentovanih crepulja i vršnika, zajedno sa sitnim komadima ugljenisanog drveta i znatnom količinom pepela. Utisak je da se na tako zaklonjenom prostoru spravljala hrana, po svoj prilici hleb, na šta ukazuje i gornja ploča ručnog žrvnja, nađena zapadno od objekta 18, u kv. F/9b.

Neposredno uz istočni bedem je drenažna jama prečnika 2,85 m, duboka 0,82 m, označena kao objekat 19 (kv. G, H/7). Formirana je odmah po izgradnji bedema na mestu na kojem je teren bio u velikom padu i gde se atmosferska voda slivala i zadržavala. Budući da se takvo rešenje nije pokazalo efikasnim, jama je ubrzo zatrpana i voda je usmerena kroz propuste na preuređenoj deonici bedema. Naime, deo bedema je donekle porušen, napravljena su dva četvorougona propusta sa padom kroz zidnu masu, a zatim je teren nasut zemljom sve do donje nivelete otvora. Pri tome je preuređena deonica bedema

na unutrašnjoj strani proširena za oko 0,20 m, ali tek od propusta naviše (sl. 40). Prilikom pražnjenja zasute drenažne jame nađeno je vrlo malo fragmenata negleđosanih lonaca i dosta životinjskih kostiju, a pri dnu je otkriven jedan primerak novca kneza Lazara iz rasturenog grupnog nalaza konstatovanog u kvadratima E, G, H/6, 7.

Dva, a možda i tri objekta postojala su i severoistočno od palate, u istočnim delovima kv. G/7–9, što se moglo zapaziti po mestimičnim nalazima ugljenisanih oblica i poremećenih komada crveno zapečenih podnih površina, a na tri mesta su uočena i udubljenja od vertikalnih stubova. Međutim, te pojave se nisu mogle uobličiti u određene celine, pa je ostalo da se zaključiti da ovaj prostor sigurno nije bio ostavljen neiskorišćen. Pretpostavljeni objekti uništeni su nedavno zasađenim drvoredom koji je graničio dva susedna imanja.

Na donjoj niveleti kulturnog sloja bilo je više mešunga za malter, od kojih je sedam sačuvano u ukupnoj osnovi, a najmanje još toliko je jače oštećeno. Oni su pravougaonog, a nekada i skoro kvadratnog oblika, veličine od 1 x 0,90 m do 1,95 x 1,46 m. Ivice su im ravne, jer su svojevremeno bili uokvireni nasatično postavljenim daskama, a na dnu su sitne grudve preostalog maltera. Najveći broj mešunga (teknet) konstatovan je na oko 0,50–1,10 m udaljenosti od bedema, kraj palate, kule II i bunara. Pojedini su bili na veoma malom među-

sobnom rastojanju, kao u kv. C/6c, što se može objasniti ili ubrzanom gradnjom u kojoj je učestvovalo više grupa zidara sa vlastitim mestom za spravljanje maltera, ili čestim napuštanjem starog i formiranjem novog mešunga. Po završetku poslova napuštana mesta su jednostavno rušena, a ona koja su bila delimično ukopana, u proseku za oko 0,14–0,16 m, zasipana su zemljom, a u jednom slučaju i otpadnim materijalom, pretežno životinjskim kostima.

Posmatrano u celini, izvesno je da je veličina raspoloživog unutrašnjeg prostora Malog grada uticala na to da se za svaki objekat pronade odgovarajuće mesto. Ukoliko se prihvati obrazloženje za namenu pojedinih objekata, zasnovano na nekim izrazito karakterističnim nalazima arheološkog materijala, kao i na izgledu sačuvanih ostataka zidova, peći, podova i sl., može se zaključiti da je reč o veoma organizovanoj celini. Osim palate i drugih zgrada u kojima je bilo uslova za boravak ljudstva, postojale su i zgrade za ekonomske potrebe, kao i prostori u kojima su mogli da se drže i konji, a u momentu potrebe za koncentracijom neophodnih zanatskih delatnosti formirane su kovačke radionice, a možda i neke druge. Od posebne važnosti bio je bunar, jer je pri dužim opsadama u potpunosti zamenjivao prirodni izvor pitke vode koji se nalazi u podnožju brega. Nezaobilazan je bio i u drugim srednjovekovnim fortifikacijama, s tim što je u pojedinim, zbog neodgovarajućih uslova, korišćena zamena u vidu cisterne. Uslovi za bunar su u Stalaću bili povoljni, bez obzira na to što je lociran na skoro najvišoj tački utvrđenja i što dubinom nije dolazio ni do nivoa obeju Morava, ni do pomenutog prirodnog izvora Vodice. Voda je pristizala sistemom spojenih sudova sa nekog od drugih visova Mojsinjske planine, koji se pružaju u nastavku stalačkog brega dalje ka jugu i zapadu.

Zgrade u Malom gradu su isključivo od drvene građe, osim palate i objekata 3 i 6, za koje su u početnim delovima zidova korišćeni kamen i opeka. To je tradicionalno graditeljstvo, koje je u Stalaću našlo primenu u punoj meri, a svojstveno je velikom broju i drugih istovremenih seoskih i gradskih naselja srednjovekovne Srbije. Međutim, ova pojava nije u potpunom skladu sa ostacima arhitektonskih objekata u obližnjem Kruševcu, čiji su donji delovi skoro redovno od kamena i maltera. Njihov odnos prema gradskim obimnim zidovima, kao i prema crkvi Sv. Stefana, ne odaje uobičajeno i logično rešenje unutrašnjeg prostora utvrđenog kompleksa, pa postoji oči-

gledna razlika u odnosu na stanje konstatovano u Stalaću.¹⁰⁸ Zapravo, očekivala bi se daleko veća podudarnost s obzirom na skoro isto vreme nastanka oba gradska jezgra i na međusobnu blizinu. Pri tome ipak ne treba zanemariti činjenicu da kruševački grad nije u celini arheološki ispitan, a na istražnim površinama nisu izdvojeni objekti nastali u predturskom periodu od onih koji su iznova podignuti tokom viševekovne turske prevlasti.

Zgrade drvene konstrukcije stalačkog Malog grada različite su veličine, ali gotovo istog sklopa. Polazeći od najpotpunije sačuvane osnove objekta 14, zapaža se da se gradilo od horizontalno položenih drvenih oblica, oslonjenih na vertikalno ukopane stubove i povezanih kovanicama. Istovremeno je bilo i zgrada bez vertikalnih nosača, s tim što su horizontalne oblice međusobno spajane zarezanim i preklapljenim krajevima, a donje su polagane na nevezano kamenje.¹⁰⁹ Sva je verovatnoća da su po sličnom principu građeni palata i objekti 3 i 6 i da je njihov zidani sokl, o čijoj prvobitnoj visini nema podataka, služio kao oslonac za dalju drvenu gradnju. Po ivici objekta 15 ustanovljeni su tragovi nasatično postavljenih debljih dasaka – talpi, ali, kako se radi o nekoj vrsti radionice, ne iznenađuje to što i konstrukcija u celini deluje improvizovano. Ni na jednom mestu nisu izolovani ostaci pletera, zapravo blatne obloge sa otiscima pruća i tanjih oblica, pa čak ni kod pomoćnih objekata.

Ako se izuzme palata, za koju nema podataka o broju i rasporedu prostorija kojih je moralo biti, sve ostale zgrade su jednodostorne. U prvobitnoj zamisli takav je bio i objekat 8, ali je on naknadno proširen do bedema, pa je formirana još jedna manja pomoćna prostorija. Između nje i prvobitnog prostora postojao je pregradni zid, od kojeg je ostao niz udubljenja od tanjih drvenih greda, vertikalno ukopanih na razmacima od 0,85 m do 2,10 m.

Nema pouzdanih podataka ni o krovnom pokrivaču pomenutih zgrada. S obzirom na to da nisu sačuvani odgovarajući materijalni dokazi, ostaje da se pretpostavi da je bio od drvenih dasaka, možda u vidu šindre, a time bi mogli da se objasne i nalazi gvozdениh klinova različite dužine na širokom pojasu uz bedem.

♦ 108 Kovačević 1980, 13–28.

♦ 109 Milošević G. 1997, 158–160.

KULTURNI SLOJ I ARHEOLOŠKI NALAZI

NA ISTRAŽENIM POVRŠINAMA utvrđenja kulturni sloj nije sačuvan svuda u prvobitnoj visini. Budući da se na gotovo celom prostoru zemljište dugo obrađivalo i da su gradski zidovi na mnogim mestima nasilno rušeni a kamen iz ranije obrušenih objekata vađen i raznošen, sloj je mahom poremećen, a mestimično je i potpuno uništen. U najvećem obimu zadržao se u Malom gradu, mada je i tamo delimično uklonjen, a naročito na sredini platoa, na delu koji je bio najviši. Na tom mestu preostao je u debljini od oko 0,20–0,30 m. U nekadašnjoj visini sačuvao se na pojasu od bunara do kule II, gde iznosi 0,40–0,50 m, kao i uz istočni i zapadni bedem, u debljini oko 0,50 m, a mestimično i do 0,90 m. Na mnogim mestima je zatečen u neporemećenom stanju jer se nalazio pod naslagama štuta, pa tu predstavlja arheološki zatvorenu celinu. Istu vrednost ima i tanji sloj ugažene zemlje nad kaldrmom glavne gradske kapije na Velikom gradu, budući da je i on svojevremeno prekriven šutom.

Kulturni sloj se formirao neposredno nad zdravicom koju čini stenovita podloga u stanju raspadanja, zapravo nad tankim prvobitnim humusom od sterilne zemlje i usitnjenog kamena. Donjom niveletom sloj odgovara početnim delovima bedema i ostalih zidanih objekata (palate i stubaca trema), za koje se vezuje celom očuvanom visinom. Tu često leži preko tankih naslaga krečnog maltera rasutog prilikom zidanja i preko mešunga koji prate pravce zidova.

Gotovo na svim neoštećenim mestima kulturni sloj je u celoj visini jedinstven. Sastoji se od sivomrke zemlje, sa manjom ili većom količinom sitnih komada ugljenisanog drveta i obiljem arheološkog materijala koji je i tipološki i hronološki jednorodan. Izuzetak predstavlja manja zona u kvadratima G/7, 8, gde se u okviru celokupnog sloja izdvaja donji,

svetliji deo u debljini od najviše 5–8 cm. On je u istom nivou sa malterom rasutim prilikom zidanja bedema. Karakteriše ga neznatna količina isključivo kuhinjskog sitno fragmentovanog keramičkog posuđa, uglavnom negleđosanog. To prvo naslojavanje odgovara vremenu podizanja utvrđenja, o čemu svedoči i skupni nalaz novca iz kraja XIV veka, otkriven u rasutom stanju na površini od oko 3 m² (istočni delovi kv. G/7, 8 i prelaz ka kv. H/7, 8). Na istom prostoru gornji deo sloja se prirodno nadovezuje na donji, s tim što sadrži znatno više arheoloških nalaza. Pored negleđosane, tu se javljaju i luksuzna gleđosana keramika, oružje, metalni alat i dr. U drugim kvadratima on je datovan i novcem kraja XIV do početka XV veka, pa arheološki materijal u celini odgovara sveukupnom životu u gradu – od konačnog završetka fortifikacije do njene propasti u drugoj deceniji XV stoleća.

Donekle slična situacija konstatovana je i u kv. H/7a, c i H/8c, na pojasu uz istočni bedem Malog grada. Već je napomenuto da je tu zbog velikog nagiba terena najpre napravljena drenažna jama (objekat 19), a s obzirom na to da se vrlo brzo pokazala nedovoljno efikasnom, deo bedemskog zida je sa unutrašnje strane porušen i urađena su dva propusta za vodu, a zatim je zid ponovo podignut. Deo ukošenog terena je zajedno sa drenažnom jamom zasut zemljom, pa je tek od te visine počeo da se formira kulturni sloj sa uobičajenim arheološkim materijalom. Prilikom pražnjenja jame, skoro pri dnu je pronađen primerak novca iz pomenutog skupnog nalaza, zajedno sa malim brojem veoma sitnih ulomaka negleđosanih lonaca tipa I/1. Pri vrhu njene ispune otkriven je deo tanjira tipa VII/1 (sl. 53/1), koji se može smatrati najstarijim nalazom sgrafito ukrašenog posuđa u Stalaću. On ne pripada grupi grnčarije mesne proizvodnje i po svoj prilici je importovan u vreme ka-

da domaća izrada te vrste posuđa još nije bila organizovana. Po svemu sudeći, nastanak drenažne jame i njena kratka upotreba vremenski odgovaraju donjem delu kulturnog sloja u kv. G/7, 8, koji se vezuje za prve godine života u utvrđenju.

Iznad šutom zatvorenih srednjovekovnih kulturnih slojeva nema tragova kasnijeg života. Nije ih bilo ni na onim delovima lokaliteta na kojima su zatečena jača oštećenja, pa je takva situacija još jedan dokaz više o hronološki kompaktnom arheološkom materijalu koji je usko ograničen na nešto više od četiri decenije. Izuzetak je manja zona izrazito sive zemlje sa ostacima pepela i keramikom iz kasnoturskog perioda, konstatovana visoko iznad šuta koji pokriva ostatke porušenog severnog bedema Velikog grada. Sloj zemlje sa pepelom datovan je i nalazom turskog novca iz XVIII veka. Čini se da su u pitanju ostaci objekta građenog od drveta koji nije bio ni u kakvoj vezi sa srednjovekovnim utvrđenjem i koji je morao imati, s obzirom na lokaciju, ulogu stražare. Pretpostavljena stražara imala je ispred sebe veoma važnu saobraćajnicu od Carigradskog puta prema Kruševcu, kao i pravce kretanja sa severa, od Varvarina.

Količina arheološkog materijala na pojedinim delovima lokaliteta u punoj je srazmeri sa visinom očuvanog kulturnog sloja. Najmanje nalaza bilo je u predelu glavne gradske kapije Velikog grada i na prostoru oko donžona, a nešto više u centralnom delu Malog grada. Najveća količina predmeta otkrivena je na pojasu uz bedeme, gde su se nalazili u manjoj ili većoj meri očuvani naseobinski objekti. Naročito su bili brojni oko objekta 4, a dosta raznovrsnih nalaza konstatovano je u palati, kao i u jugozapadnom uglu Malog grada, gde je zbog nagiba terena odlagan otpadni materijal. Osim mnoštva fragmenta keramičkog posuđa, sa svih tih prostora potiče i velika

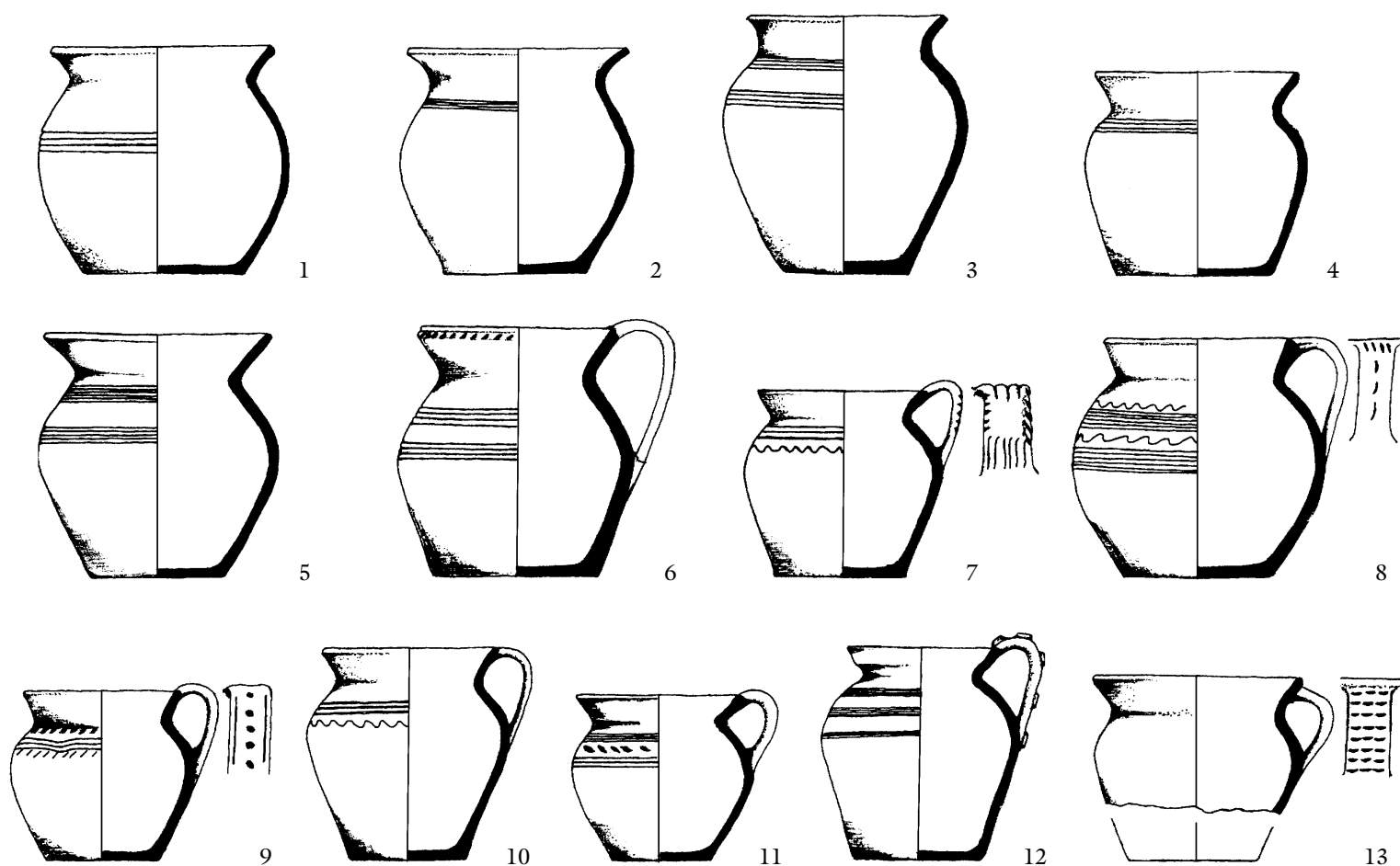
količina raznorodnih predmeta od metala, stakla, kosti i kame-
na. Kao celina oni predstavljaju vredno svedočanstvo o tome
da se u gradu živelo intenzivno i svestrano. Ujedno ilustruju
visok nivo materijalne kulture tadašnjeg gradskog stanovni-
štva, kao i istančan ukus kada je reč o estetskim vrednostima
pojedinih kategorija predmeta. Oružje i konjanička oprema
svedoče o znatnom broju članova gradske posade, njihovom
stalnom prisustvu u utvrđenju, o dobroj vojnoj opremljenosti
i o poznavanju gotovo svih vidova tadašnjeg naoružanja. Mno-
gi predmeti, a posebno alat, govore o različitim zanatskim
delatnostima kojima su se bavili kako članovi vojne posade,
tako i ostali gradski stanovnici, a importovana roba i nalazi
kurentnog novca ukazuju na razvijenu trgovinu i druge kon-
takte pretežno sa susednim zemljama. Pažnju privlače i luksu-
zni predmeti za stalnu upotrebu, kojima su mogli da raspola-

žu uglavnom pripadnici vladajućeg sloja tadašnjeg društva,
imućnije civilno plemstvo i istaknutije vojne ličnosti.

POSUĐE OD KERAMIKE

U sveukupnom pokretnom arheološkom materijalu keramički
sudovi čine najbrojniju kategoriju nalaza. Mada su većinom
sačuvani u fragmentima, a cele ili samo delimično oštećene po-
sude su retke, ipak su se stekli neophodni uslovi za njihovu
sistematizaciju i tipološku analizu. Takva obrada je omogući-
la da se odredi, u granicama verovatnoće, i približna količina
pojedinih oblika i tipova, kao i njihovih eventualnih varijana-
ta. Pri tome ponovo treba skrenuti pažnju na to da je teren
tokom proteklog vremena pretrpeo znatna oštećenja i prome-

Sl. 41. Lonci – tip: I/1 (1–5); I/2 (6–13) – R 1 : 4

ne i da količina otkrivene grnčarije samo uslovno označava stvarnu količinu koja se koristila i kasnije akumulirala na tom prostoru. I pored toga, imponantan je broj različitih oblika – od onih koji su bili u svakodnevnoj upotrebi i ponavljaju se u velikom broju istovetnih formi do luksuznih koji su zastupljeni u manjoj količini, a katkada predstavljaju i unikatne primerke. Mnoštvu keramičkog materijala na istraženim površinama grada doprinela je činjenica da se oštećeno posuđe velikim delom odlagalo uz unutrašnju stranu bedema, na mesta gde je zemljište bilo u jačem padu i gde nisu postojali uslovi za podizanje bilo kakvih stalnih objekata. Otpadnim materijalom su popunjavana i pojedina prirodna ulegnuća, a naročito u prvo vreme po izgradnji utvrđenja. Kasnije, u periodu intenzivnijeg života u gradu, kada je u stalnoj upotrebi bilo više posuđa, a više i otpada u celini, polomljeni sudovi su zajedno sa drugim oštećenim predmetima izbacivani preko obimnih zidova niz padinu brda, odakle su se dalje rasturali. To je osnovni razlog za to što fragmenata ima neuporedivo više nego posuda koje su se mogle pouzdano rekonstruisati.

Grnčarski proizvodi sa prostora Malog grada i ulaznog kompleksa u Veliki grad ovde su razvrstani na ustaljen i opšte-prihvaćen način, i to u okviru dve osnovne grupe koje su bile u paralelnoj upotrebi – kuhinjsko posuđe, namenjeno svakodnevnom korišćenju, pretežno za spravljanje hrane, i stono, upotrebljavano uglavnom na trpezi.

Najbrojnija je prva grupa – *kuhinjska grnčarija*, koju čine različiti oblici lonaca, zdela, poklopaca, crepulja i vršnika, a bliski su joj i amforoidni sudovi. Budući da je većina upotrebljavana za pripremanje hrane u pećima ili na ognjištu, na spoljašnjim površinama obično nose tragove gorenja, a katkada i čitave naslage gareži. Izuzetak predstavljaju lonci velikih dimenzija, kao i amforoidni sudovi koji su služili za čuvanje većih količina prehrambenih proizvoda i nisu se stavljali na vatru.

Lonci predstavljaju najčešći oblik kuhinjske grnčarije u Stalaću. Bez obzira na postojeće razlike, koje se ogledaju u veličini, profilaciji i ornamentici, obeležava ih niz zajedničkih odlika. Redovno su rađeni od kvalitetne, dobro prerađene grnčarske gline, bez ikakvih dodataka ili sa veoma malom količinom sitnog rečnog peska, a nekada i mlevenog kvarca. Izuzetno, kod lonaca velikih dimenzija, u strukturi gline zapaža se više peska, pa čak i sitnijeg šljunka. Takva, zrnastija faktura najčešće se vidi na prelomu ili na unutrašnjoj površini sudo-

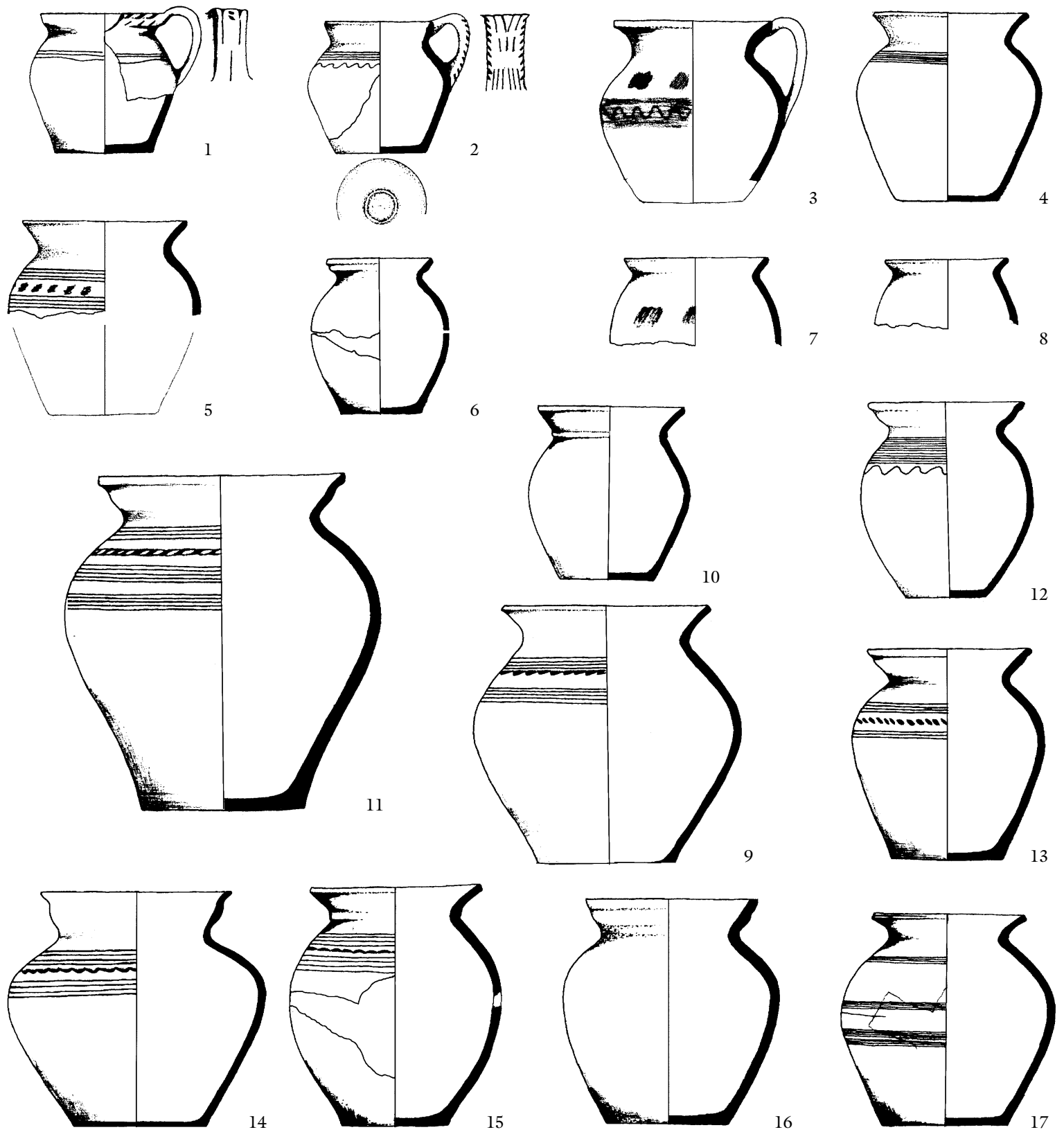
va, dok je spoljašnja površina skoro po pravilu finije obrađena. Gotovo sve posude su po izradi, a pre pečenja, premazivane vlažnom rukom ili nekom vrstom tkanine ili kože, usled čega se postizala relativno ravna površina, sa neznatnim tragovima sitnih svetlucavih ljuspica nastalih raspadanjem kamena. To, međutim, nije poseban dodatak osnovnoj grnčarskoj masi, već prirodni sastojak zemljišta na celom stalačkom uzvišenju i u njegovoj bližjoj okolini. Kamenita podloga se postepeno dezintegriše, naročito u površinskim nivoima, i meša sa humusnim slojevima tla.

Lonci su pravljeni na grnčarskom kolu i samo mali broj fragmenata pripada posudama izrađenim slobodnim modelovanjem. Pri izradi je korišćeno i ručno i nožno grnčarsko kolo, što se nije suviše odrazilo na konačan izgled proizvoda. Većina lonaca ima pravilne, skoro simetrične forme i relativno tanke zidove ujednačene debljine, što je rezultat dobrog poznavanja celokupnog procesa proizvodnje – od izbora i prerade gline do rukovanja vitlom. Retki su primerci čiji su zidovi neujednačene debljine, ili oni kod kojih se zapaža naknadno dodavanje gline za formiranje gornjih delova posuda. U takvim slučajevima reč je o manjim omaškama koje se odnose bilo na trenutnu nepažnju, bilo na nedovoljno odmerenu količinu grnčarske mase na samom početku rada, a nikako o redovnoj pojavi. Deblje zidove uglavnom imaju lonci velikih dimenzija tipa I/11, kod kojih je i dno prilično debelo, nekada i do 1,5 cm.

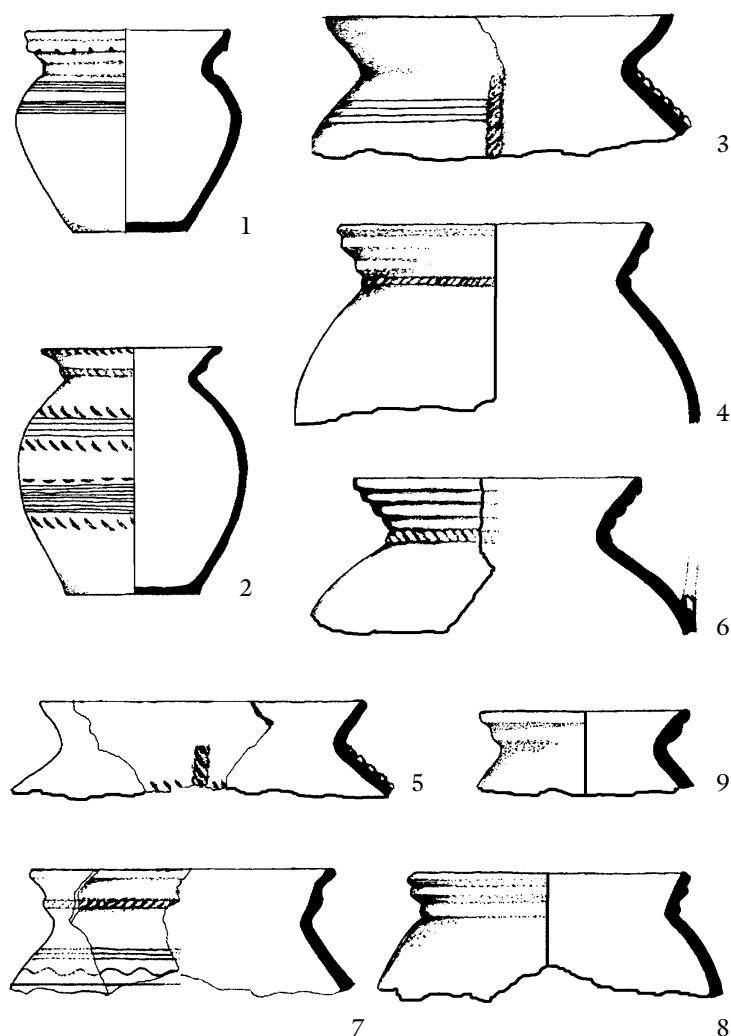
Sudovi su pečeni u grnčarskim pećima sa oksidacijom, zbog čega su crvene ili crvenomrke boje. Pečenje je kvalitetno i na prelomu se retko uočavaju slabije pečeni unutrašnji slojevi, izrazito sive ili mrke boje. Izuzetak su deblje drške ili punije urađena dna velikih lonaca.

Mali broj sudova je bez ikakvih dekorativnih elemenata. Većina je ornamentisana, i to uglavnom na gornjoj zoni tela. Ukrasi skoro po pravilu pokrivaju rame lonaca, a retko i delove trbuha. Ornamentisanje se obavljalo urezivanjem, a u znatno manjoj meri utiskivanjem ukrasa, stvaranjem horizontalnih rebara prilikom okretanja na vitlu i apliciranjem traka. Od urezanih motiva preovlađuju horizontalne linije izvedene pojedinačno ili u snopovima. Pojedinačne su nanošene vrhom šire drvene ili koštane alatke (štapića), dok su snopovi urezivani sitno nazubljenim češljem tankih oštih vrhova. Talasaste linije su ređe, uvek pojedinačno urezane i nalaze se u kombinaciji sa horizontalnim linijama, sa kojima se povremeno javljaju

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 42. Lonci – tip: I/3 (1–5); I/4 (6); I/5 (7, 8); I/6 (9–17) – R 1 : 4

Sl. 43. Lonci – tip: I/7 (1); I/8 (2–7); I/9 (8);
I/10 (9) – R 1 : 4

i nizovi sitnih zarezica ili utisnutih jamica. Ornamenti zarezica i jamica česti su na rebrastim profilacijama i nalepljenim trakama, i to naročito na loncima većih dimenzija.

Ukrasi se katkada nalaze i na drškama lonaca, na gornjim vidljivijim površinama. To su obično dugi vertikalni urezi, nizovi kratkih zarezica po sredini ili po ivicama drški, nizovi uboda, udubljenja različitog oblika i veličine i sl. Javljaju se i male dugmetaste aplikacije, koje su svojstvene i gledosanim sudovima za vodu.

Prema osnovnoj formi, profilaciji tela i oboda, kao i prema nekim drugim više izraženim karakteristikama, kao što je dodatna obrada spoljašnjih površina, izdvojeno je nekoliko ti-

pova lonaca, od kojih se pojedini međusobno razlikuju u gotovo neznatnim detaljima. To se prvenstveno odnosi na tipove I/1 i I/2, koji poseduju skoro identične oblike, iste tehnološke osobenosti, sličan repertoar ornamentalnih motiva, pa čak i približne dimenzije (sl. 41, kat. br. 1, 2). Razlikuje ih pretežno trakasta drška, koju imaju lonci tipa I/2. Sva postojeća zapažanja navode na zaključak da je reč o proizvodima iste grnčarske radionice, koji nisu imali uvek istu namenu. Naime, lonci bez drške su često spolja mrko nadimljeni od upotrebe na ognjištu, dok se kod lonaca sa drškom to primećuje u znatno manjoj meri. Stoga se čini da su ovi drugi služili i kao svojevrsna, ali daleko skromnija zamena za sudove tipa manjih bokala.

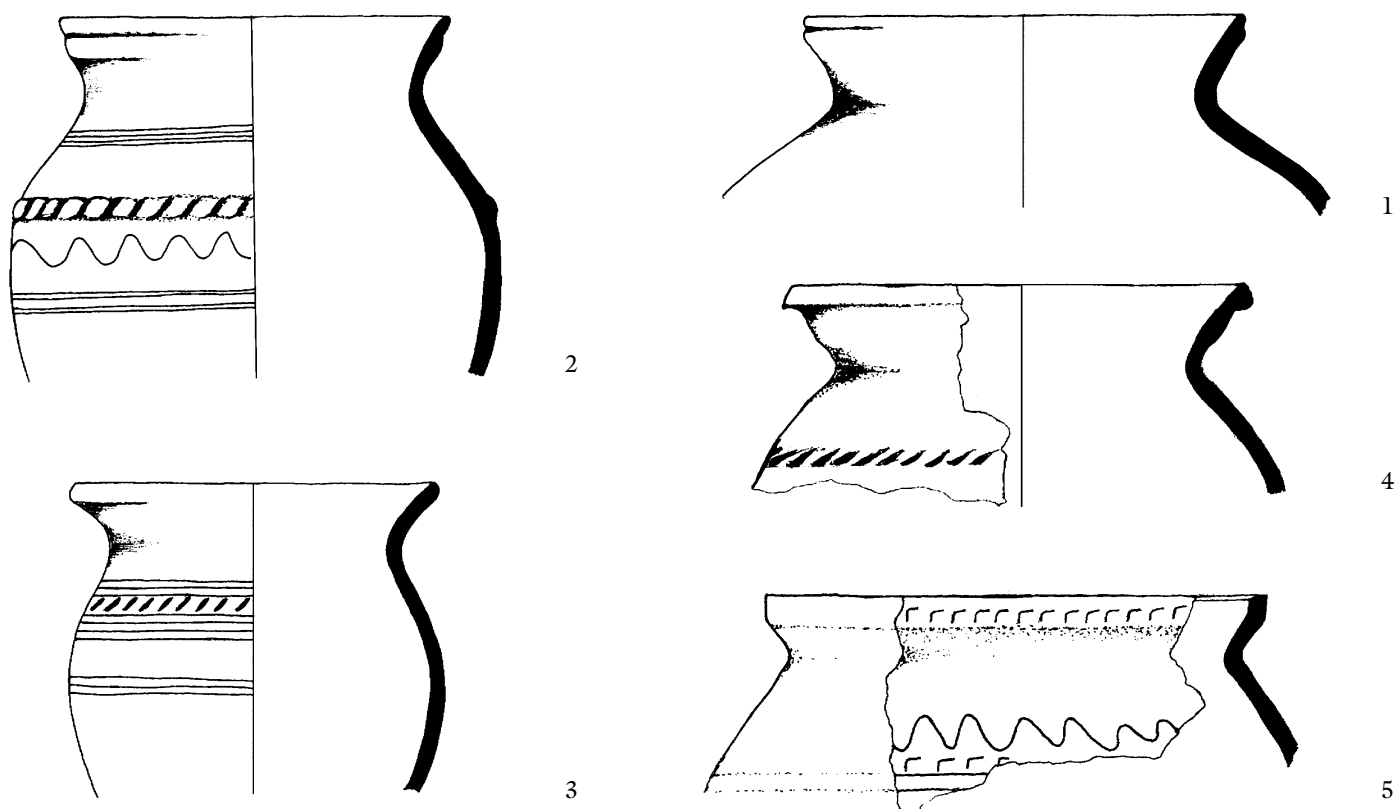
Obe grupe lonaca su u Stalaću zastupljene velikim brojem fragmenata – približno oko polovine od ukupne količine ove kategorije kuhinjskog posuđa. Takva zapažanja odnose se i na grnčariju iz srednjovekovnog Kruševca, gde su prisutni isti oblici lonaca, istovetnih tehnoloških karakteristika, koji se ni po dekoraciji ne razlikuju mnogo od lonaca iz Stalaća.¹¹⁰ Stoga se nameće mišljenje da su se žitelji oba gradska jezgra snabdevali iz istog proizvodnog mesta, koje se odlikovalo velikom produkcijom posuđa za svakodnevnu upotrebu. U takvim, domaćim radionicama, teritorijalno bliskim Stalaću i Kruševcu, sudovi su izrađivani po ugledu na starije forme, s tim što su se pratili i novi pravci u onovremenom grnčarstvu. Ujedno su se postizala i uža regionalna obeležja, pa je upravo to razlog što se izvan areala Kruševca i Stalaća sve ređe nalazi na lonce identične tipovima I/1 i I/2.¹¹¹

Slično se može reći i za sledeću veliku skupinu lonaca tipa I/6, koja po brojnosti fragmenata gotovo ne zaostaje za primercima prethodna dva tipa (sl. 42/9–17, kat. br. 6). Međutim, njih odlikuje bolje prerađena glina, izrada na nožnom vitlu i još jednostavnija ornamentika, ali i serijska izrada nekada skoro identičnih formi. Oni su od prethodnih lonaca u svakom pogledu kvalitetniji i u proseku su većih dimenzija. Činjenica da su u objektu 19, koji predstavlja zatvorenu celinu sa nalazima najstarijeg srednjovekovnog materijala, otkriveni fragmenti isključivo lonaca tipa I/1 i I/2, a ne i tipa I/6, govori da su ovi poslednji donekle mlađi, odnosno da je proizvodnja

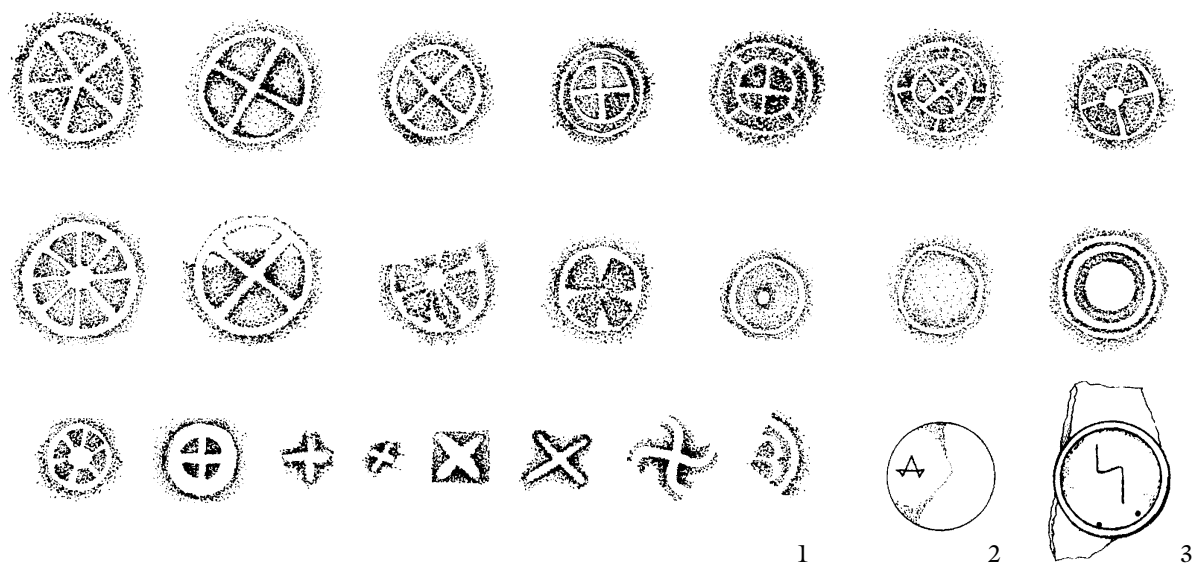
♦ 110 Minić 1980, 45, t. I/2, 5.

♦ 111 Podaci iz terenske dokumentacije sa istraživanja u Petrusu, Ravanici, Milentiji i Kozniku.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 44. Lonci – tip: I/11 (1-5) – R 1 : 4

Sl. 45. Reljefni pečati na dnu lonaca – (1);
urezani znaci: na dnu gledosanog krčaga (2); na dnu zdele (3) – R 1 : 2

kvalitetnijeg ognjišnog posuda otpočeta nešto kasnije. U okvirima sveukupnog života u Stalaću vremenska razlika u nastanku pojedinih tipova sudova očigledno je zanemarljiva, ali je dovoljna da doprinese napretku u proizvodnji, zahvaljujući na prvom mestu uvođenju nožnog vitla u rad. I lonci tipa I/6 su proizvod lokalnih radionica, i to možda istih koje su u početku koristile samo ručno kolo i koje su radile, najverovatnije, i u okviru podgrađa Stalaća. Na to ukazuju najpre velika količina fragmenata otkrivena u Malom gradu, među kojima ima i delimično deformisanih, a zatim i brojni nalazi iz susjednog Kruševca, pojedinačni primerici iz utvrđenja u Trubarevu, iz Petrusa i Ravanice.¹¹² Treba, međutim, ukazati i na pojavu sličnih posuda sa područja Donjeg Podunavlja, koje se od lonaca iz Stalaća razlikuju samo po neznatno drugačije modelovanom obodu, a pripadaju približno istom vremenskom razdoblju, ali posebnom proizvodnom krugu.¹¹³

Svi ostali tipovi lonaca iz Stalaća prisutni su u manje ili više ograničenom broju. Među njima se ističu nalazi tipa I/3–I/5, prvenstveno zbog gledosane spoljašnje a katkada i unutrašnje površine (sl. 42/1–8, kat. br. 3–5). Oni ispod glazure često imaju ukrase slikane belom angobom, po čemu su slični posudama otkrivenim prilikom istraživanja više manastirskih i gradskih naselja u zapadnim delovima Srbije, gde uglavnom potiču iz slojeva XIV–XV veka.¹¹⁴ Budući da su u Magliču i u manastirima Gradac i Nova Pavlica konstatovani u velikom broju, sva je prilika da predstavljaju proizvode neke od grnčarskih radionica u Raškoj oblasti. Za tu vrstu lonaca nađenih u Stalaću nije izvesno da li su na neki način dospeli upravo iz takvih radionica ili pripadaju mesnoj produkciji, kao i ostalo negledosano stalačko posuđe. Ovu drugu mogućnost potkrepljuju nalazi tipa I/3, koji u gotovo svemu odgovaraju loncima I/2. Međutim, za to još ne postoje dovoljno jaki oslonci, s obzirom na to da se radi o malom broju otkrivenih fragmenata. Slična konstatacija može se primeniti i na lonce tipa I/7–I/10, budući da i među njima ima dosta maslinasto gledosanih primeraka. Oni su takođe zastupljeni u maloj količini (sl. 43/1–9, kat. br. 7–10), a javljaju se na istim nalazištima kao i lonci tipa I/3–5.¹¹⁵

Posude namenjene dužem čuvanju većih količina prehrambenih proizvoda, označene kao tip I/11, imaju uobičajen oblik lonaca (sl. 44/1–5, kat. br. 11). Od većine prethodnih tipova razlikuju se uglavnom po dimenzijama, jačoj debljini zidova,

primetno većoj količini peska u strukturi gline i vidnim tragovima doterivanja rukom na unutrašnjoj strani gornjih delova trbuha i ramena. Spoljašnje površine nisu nadimljene, pa je to dokaz da lonci ove vrste nisu služili za pripremanje jela na ognjištu. Sudeći po relativno malom broju otkrivenih fragmenata, izgleda da ih u Malom gradu nije bilo mnogo ili da se većina nalazila u nekom drugom delu utvrđenja, koje je bilo određeno za čuvanje zalihama hrane. Najbliže analogije imaju u posudama iz manastira Gradac i Nova Pavlica, koje su u pojedinim slučajevima gledosane, s tim što su i one ornamentisane horizontalnim rebrima ili apliciranim trakama – slično kao i nalazi iz Stalaća.¹¹⁶

Na spoljašnjoj strani dna lonaca nastalih na ručnom grnčarskom kolu povremeno se nalaze reljefni pečati. Oni su najčešće u obliku kruga, koji je jednostavan ili ukrštenim linijama izdeljen na četiri, pet ili osam delova (sl. 45, kat. br. 12). Ponekad se javljaju koncentrični krugovi, takođe izdeljeni na više delova, ili je u krugu samo jedno ovalno ispupčenje. Krug podeljen na četiri jednaka dela zapravo je krst u krugu. Međutim, krst se nalazi i samostalno, a tada je jednakih ili približno jednakih krakova i različite veličine – od sasvim malih dimenzija 1,2 x 1,2 cm do nešto većih 1,8 x 2 cm. Veličina kružnih pečata takođe varira od 2 do 3,3 cm u prečniku, a izuzetno dostiže i do 4,5 cm. Ostali oblici pečata su retki i svode se na krst povijenih krajeva, u vidu jednostavne svastike ili na spiralno uvijenu vrpču.

Imajući u vidu vreme pojave pečata na srednjovekovnoj keramici uopšte, njihovu rasprostranjenost, oblike, kao i obimnu literaturu koja se na to odnosi, ovom prilikom vredi samo naglasiti da su na keramici iz Stalaća zastupljeni samo najjednostavniji. Javljaju se zapravo oblici koji su prisutni i na grnčariji

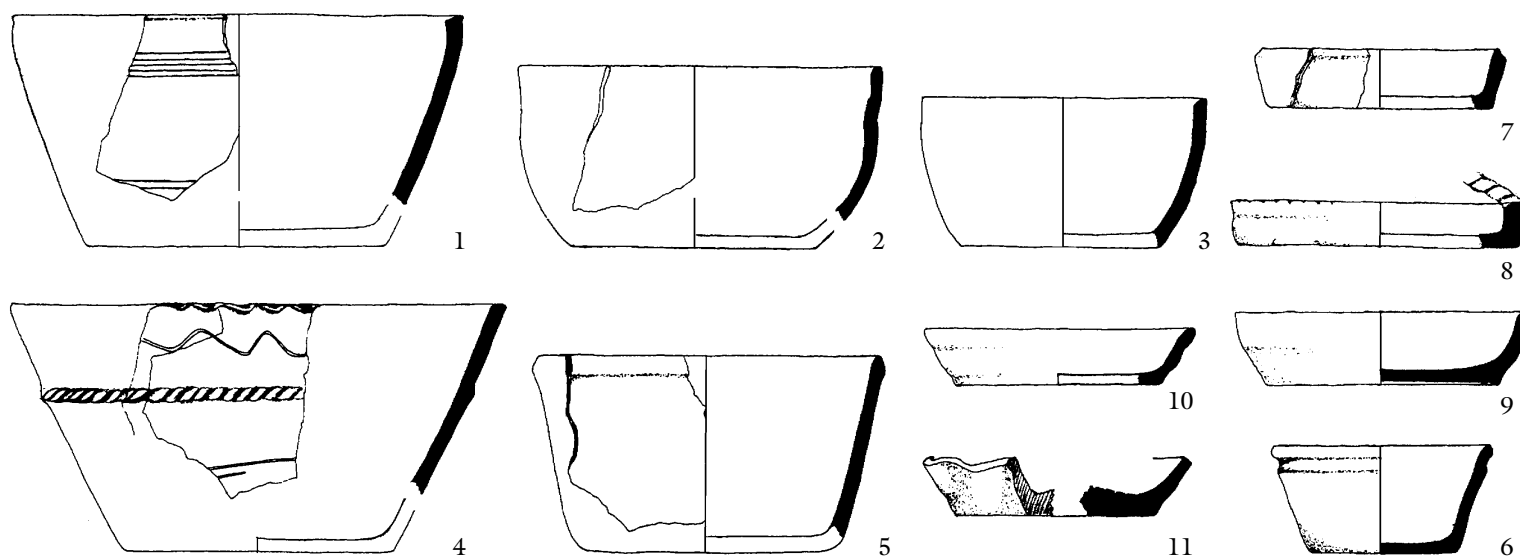
♦ 112 Minić 1980, t. I/3, 4. Za ostala nalazišta podaci su preuzeti iz postojeće terenske dokumentacije.

♦ 113 Constantinescu 1972, 109–110, pl. XIV; Minić 1974, 69, pl. VI/1–3; Janković Đ. 1974, 104–105, sl. 8/14, 16; Popović 1978, 107, pl. 3.

♦ 114 *Blago manastira Studenice* 1988, 88, kat. br. 111, sl. 68; Jurišić 1989, 29–30, sl. 29; Jurišić 1991, 72; Popović 1991, 46, sl. 2/1, 2; Zečević, Radičević 2001, 32–33, sl. 3/1.

♦ 115 Jurišić 1989, sl. 43/2.

♦ 116 Jurišić 1989, 29–30; Ista 1991, 72.

Sl. 46. Zdele negleđosane – tip: II/1 (1–3); II/2 (4); II/3 (5, 6); II/4 (7–10);
svetiljka – tip XII/1 (11) – R 1 : 4

drugih istovremenih, ili približno istovremenih naselja u Srbiji u kojima se koristilo ručno grnčarsko kolo.¹¹⁷ Odgovor na pitanje da li su krst i krst u krugu i tokom XIV i XV veka imali ono isto magijsko značenje kao na starijoj keramici iz IX–XII veka, ili su kasnije služili i kao oznake za grnčarske radionice ili samog grnčara, ostaje još uvek u domenu pretpostavki.¹¹⁸ I dalje se ne zna tačno da li su pojedini oblici pečata korišćeni za obeležavanje određenih serija u proizvodnji, ili su njima označavani proizvodi namenjeni prodaji, poklonima, obavezama davanja izvesnog broja predmeta vlastelinu, crkvi i sl.¹¹⁹ Jedino je izvesno da se na mnogim lokalitetima retko nailazi na sudove sa identičnim pečatima, pa je to slučaj i sa keramikom iz Stalaca. Trenutno, istog oblika i veličine postoji samo nekoliko pečata u vidu jednostavnog krsta u krugu i dva pečata u vidu dvostrukog kruga krstoobrazno podeljenog dvema ukrštenim linijama. Dotični sudovi su očigledno skinuti sa istog grnčarskog kola. Takođe, treba napomenuti da su se na narodnoj keramici u Srbiji, izrađenoj na ručnom kolu, od raznovrsnih oblika pečata zadržali samo krug i u različitim varijantama krst u krugu.¹²⁰ Svi ostali su nestajali postepeno jedan za drugim.

U poređenju sa loncima, svi ostali oblici kuhinjskog posuđa su bili u daleko manjoj upotrebi. To se naročito odnosi na *negleđosane zdele*, koje su služile, sudeći po vidnim tragovima

crno i mrko nadimljenih površina, za spravljanje hrane na ognjištu. One su izrađivane na isti način i od gline istog sastava kao i lonci. Faktura im je pretežno zrnasta, što se vidi na prelomu i donekle na unutrašnjoj strani. Spoljašnja površina je ravna i bolje obrađena, a često i ukrašena.

Zdele su sačuvane mahom u sitnim fragmentima, ali je i pored toga moglo da se izdvoji nekoliko osnovnih tipova. Prema količini otkrivenih fragmenata čini se da su u najvećoj upotrebi bile zdele tipa II/2, koje su gotovo u svemu nalik vršnicima (sl. 46/4, kat. br. 14). Slične su veličine kao i vršnici, na isti način su ornamentisane, a i po fakturi se ne razlikuju mnogo. Svojevremeno im je znatno šire dno, a na zidovima recipijenta nedostaju naspramni kružni otvori koje imaju vršnici. To ipak ne znači da u datim prilikama nisu mogle da služe i kao vršnici. U prilog takvoj pretpostavci ide i činjenica da obe vrste sudova potiču iz iste grnčarske radionice, što se primjećuje i po boji pečenja. Po svojoj prilici, i zdele tipa II/1 pri-

♦ 117 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 47, t. IX; Bikić 1994, sl. 29/1, 5; Popović 1999, sl. 191/3.

♦ 118 Comşa 1967, 206; Comşa 1971, 303; Dončeva–Petkova 1977, 141.

♦ 119 Comşa 1967, 208; Dončeva–Petkova 1977, 140, 142–143.

♦ 120 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 47; Tomić 1983, 30.

padaju mesnoj grnčarskoj produkciji, iako su zastupljene malim brojem fragmenata (sl. 46/1–3, kat. br. 13). Spadale su u skromnije posude ove vrste, koje se ni na drugim istovremenim ili nešto starijim nalazištima ne javljaju u velikom broju i koje su često bez ikakvih ukrasa.¹²¹ Mada ni konične zdele tipa II/3 nisu dekorisane, one ipak deluju luksuznije zahvaljujući izradi na nožnom grnčarskom kolu od bolje prečišćene gline (sl. 46/5, 6, kat. br. 15). S obzirom na to da su konstatovani delovi od ukupno dve zdele, i to različite veličine, čini se da su u Stalac dospale iz nekog udaljenijeg proizvodnog mesta. Zasada najviše sličnosti imaju sa znatno starijim nalazima iz Gavran – Dinogecije¹²² i iz nekoliko bugarskih naselja,¹²³ a kod nas iz utvrđenja Ras,¹²⁴ pa se može pretpostaviti da je ponegde nastavljena izrada sličnih oblika i tokom narednih stoleća. Na takvo mišljenje ukazuju i skoro iste forme pojedinih zdela iz Nove Pavlice, koje su gledosane i ukrašene u sgrafito tehnici.¹²⁵ Omanja grupa plitkih zdela tipa tave je po fakturi i boji pečenja podudarna sa loncima I/1 i I/2 (sl. 46/7–10, kat. br. 16). One se na pojedinim naseljima javljaju vrlo rano, već od VII–VIII veka, a zatim ih ima, uvek u malom broju, i na kasnijim nalazištima iz XII–XV veka.¹²⁶ Shodno tome, i u Stalacu su otkriveni delovi najviše 10–12 primeraka. Na fragmentu jedne takve zdele ivica oboda je valovito formirana, a unutrašnja strana dna donekle ispupčena, pa je velika verovatnoća da je služila kao svetiljka (sl. 46/11).¹²⁷

Poklopci su sastavni delovi lonaca, a možda i manjih zdela, zbog čega su im oblikom i veličinom maksimalno prilagođeni. Pravljeni su od iste gline od koje su izrađivani lonci i pečeni su u istim grnčarskim pećima. Poklanjala im se, međutim, osobita pažnja, veća nego loncima, što se vidi po raznolikim oblicima, dobroj obradi površina i čestim ukrasnim detaljima. Najviše ima koničnih poklopaca – od sasvim jednostavnih, sa slabije ili jače naglašenom dugmetastom drškom na vrhu, do zvonastih, sa trakastom ili valjkastom drškom koja spaja gornji deo konusa sa donjim (sl. 47/1–10, kat. br. 17–22). Katkada se na istom poklopcu nalaze obe vrste drški, s tim što je gornja na vrhu konusa ukrasno modelovana (sl. 47/8, 9). Najčešća dekoracija svih koničnih poklopaca jeste niz gustih kosih zarez po bolje vidljivoj ivici donjeg kružnog otvora, formiranog u vidu stope. Ponekad je ukrašen širi pojas konusa, a ređe i cela površina, naizmeničnim ravnim i talasastim linijama, ponegde u kombinaciji sa uzanim horizontalnim rebrima. Po-

sebnju pažnju privlače poklopci tipa III/6, čiji je donji deo izrazito levkastog, a gornji skoro cilindričnog oblika (sl. 47/10). Oni deluju najelegantnije, a po fakturi i boji pečenja odgovaraju loncima tipa I/6. Po celoj spoljašnjoj površini ukrašeni su i poklopci kalotastog oblika, koji imaju izrazito debele zidove i široku stopu po ivici oboda (sl. 47/11, 12, kat. br. 23). Odlikuje ih bolja faktura i mali broj fragmentovanih primeraka skoro ujednačene veličine.

Svi konični i kalotasti poklopci izrađeni su posebnim postupkom – pomoću kalupa odgovarajućeg oblika. Preko kalupa se postavljala glina i najpre se ručno modelovala, a zatim se sve zajedno stavljalo na dasku grnčarskog kola i optakalo. Po izradi poklopci su skidani sa kalupa, a tom prilikom su na unutrašnjoj strani nastajale neravnine, vertikalne ili kose, u zavisnosti od poteza kojim se kalup uklanjao.

Često se na poklopcima nalaze otvori za propuštanje pare prilikom kuvanja. Otvori su kružni, načinjeni pomoću šuplje cevčice ili u obliku proreza izvedenog vrhom noža, dok je na poklopcima tipa III/6 para izlazila kroz gornji cilindrični deo konusa. Upravo ovaj oblik poklopaca uticao je na to da se nalazi sa srednjovekovnih naselja u Bugarskoj interpretiraju kao svećnjaci.¹²⁸ Navodno, sveća se stavljala u otvor na vrhu, a ako takav otvor nije postojao, sveća se lepila voskom.¹²⁹ Pri tome se prorezi na konusu objašnjavaju tragovima koji su nastali skidanjem gotovih proizvoda sa kalupa. Za iste oblike iz *Cocconi*, *Pacuiul lui Soare* i iz Prilepa ipak se kaže da su poklopci.¹³⁰

♦ 121 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 50, t. XI/4–6; *Blago manastira Studenice* 1988, 63, sl. 32/1; Popović, Ivanišević 1988, 146, sl. 17/1, 2; Bikić 1994, 47, grupa III.

♦ 122 Comşa 1967, 142, fig. 84/7, 8; 86/1, 3, 6.

♦ 123 Dončeva–Petkova 1977, 96–97, sl. 27/346.

♦ 124 Popović 1999, sl. 176/7.

♦ 125 Jurišić 1991, 74, sl. 65/2.

♦ 126 Dončeva–Petkova 1977, 64–65; Minić 1974, 69, pl. III/6, 8; V/5; VI/7; Žeravica 1974, t. XVII/12; Popović, Ivanišević 1988, sl. 23/2.

♦ 127 Baraschi 1977, 66, pl. IX.

♦ 128 Čangova 1972, 64, sl. 51; Georgieva 1974, 45–46, sl. 34; Angelov 1980, 143, sl. 139.

♦ 129 Georgieva 1974, 45.

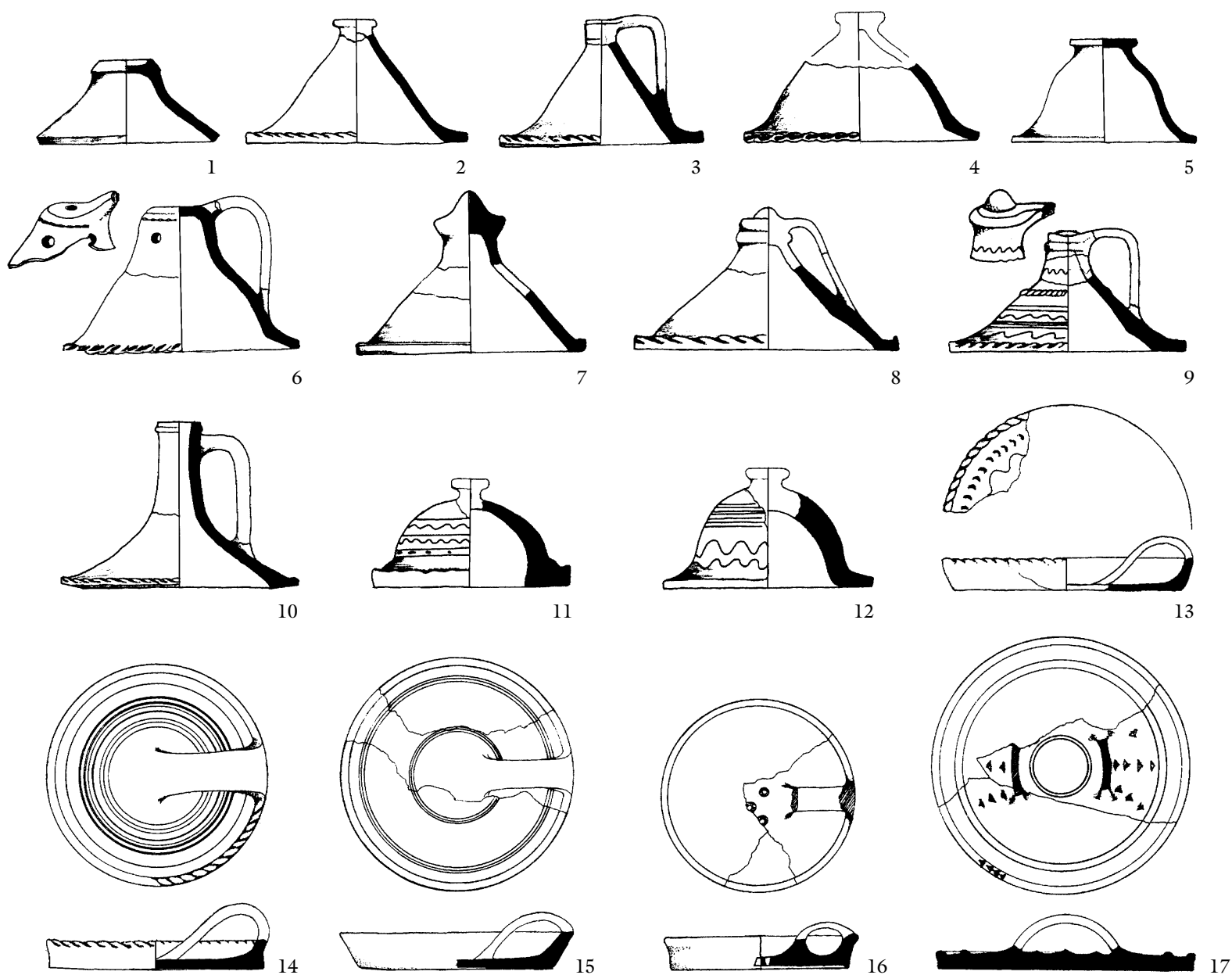
♦ 130 Constantinescu 1972, 123, pl. XXXVII/1–4; Baraschi 1977, 55–57, pl. VIII/1, 6, 9, fig. 39; Babić 1986, 295, sl. 94.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Ravni diskoidni poklopci, sa drškom koja povezuje ivicu sa sredinom ploče ili spaja dva naspramna mesta, u osnovi se razlikuju od prethodnih (sl. 47/13–17, kat. br. 24, 25). Zajednički su im niz sitnih zarezova po obodu i otvori za paru, kružni ili u vidu proreza. To je jedina vrsta poklopaca od kojih su dva primerka maslinasto gledosana, pa bi eventualno moglo da se pretpostavi da su pripadali slično gledosanim loncima.

Gotovo svi poklopci iz Stalaca imaju odgovarajuće analogije u grnčariji sa drugih nalazišta iz XIII–XV veka. Konični sa dugmetastom drškom na vrhu preuzeti su iz antičke baštine i kao izuzetno praktični korišćeni su skoro kroz ceo srednji vek, sve do novijeg narodnog stvaralaštva.¹³¹ Tek od XIII–XIV veka izgleda da je otpočeta izrada poklopaca sličnog oblika, ali sa trakastom ili valjkastom drškom,¹³² a približno u to vre-

Sl. 47. Poklopci – tip: III/1 (1); III/2 (2, 3); III/3 (4, 5); III/4 (6); III/5 (7–9); III/6 (10); III/7 (11, 12); III/8 (13–16); III/9 (17) – R 1 : 4

me javljaju se i kalotasti poklopci.¹³³ Ravni, diskoidni poklopci takođe su tvorevina kasnog srednjeg veka. Sa po jednim–dva, a retko i sa po više primeraka potiču iz Studenice, Gradca, Đurđevih Stupova, Mileševe, Blagoveštenja u Gornjaku i iz Trgovišta kod Novog Pazara, gde se pored negleđosanih nalaze i isti oblici poklopaca sa maslinastom glazurom na jednoj ili obe strane.¹³⁴ Pločasti kružni poklopci javljaju se i u mađarskoj grnčariji iz XIII veka i tada na gornjem delu imaju ili dugmetastu dršku, ili trakastu koja spaja sredinu sa obodom ploče.¹³⁵

Mala količina *amforoidnih sudova – čupova* znak je da su bili u ograničenoj upotrebi ili da su se nalazili, slično kao i veliki lonci tipa II/11, pretežno u Velikom gradu, u nekom od objekata koji je bio namenjen čuvanju zalihama hrane. Budući da je izvestan broj bio gleđosan, sva je verovatnoća da su služili za držanje tečnih proizvoda za jelo. Zidovi su im prilično debeli, srazmerno ukupnoj veličini, a ukrasi se najčešće sastoje od ravno urezanih linija ili apliciranih traka sa dubokim kosim zarezima (sl. 48/1, 2, kat. br. 26, 27). Iako su i po tome slični loncima I/11, nije izvesno da li pripadaju mesnoj grnčarskoj produkciji, ili su transportovani zajedno sa sadržajem, uljem, vinom ili medom, iz mesta odakle su se dotični proizvodi donosili. Amforoidne posude tipa IV/1 nalik su sudovima iz Trnova i Pernika, za koje je ustanovljeno da su donjim delovima bili ukopani u zemlju radi održavanja ujednačene temperature tokom čitave godine, a i zbog veće stabilnosti.¹³⁶ I oni su katkada gleđosani, isto kao i sudovi iz *Cocconi*.¹³⁷ Tip IV/2, međutim, po boji, načinu nanošenja maslinaste glazure i po fakturi, donekle je bliži pojedinim oblicima stalačkih bokala i krčaga. Oba tipa došla su do većeg izražaja tek tokom narednih vekova, kada su se i proizvodila i koristila u znatno većoj meri nego u razdoblju XIV–XV veka.¹³⁸

Vršnici i crepulje su specifična, uskonamenska kategorija ognjišnog posuđa koje je bilo u upotrebi tokom više vekova. Sa skoro neznatnim izmenama, koje su uglavnom regionalnog obeležja, traju od srednjovekovnog perioda do današnjih dana.¹³⁹ Namena vršnika uvek je bila ista – služili su kao poklopci, stavljeni preko crepulja i dubokih koničnih zdela ili polagani neposredno na ognjišnu ploču preko hleba koji se na njoj pekao.¹⁴⁰ Na to upućuju i primerci iz Stalaća, čiji su donji otvori približne veličine kao i otvori većine crepulja i zdela tipa II/2 (sl. 49/1, 2, kat. br. 28). Pretežno su ujednačenih

dimenzija, fature i ornamentike, pa je to znak da su proistekli iz istog grnčarskog centra. Bočni kružni otvori na gotovo svim vršnicima stoje pri vrhu konusa i slično su ojačani po ivici, kako bi se tako teške posude što lakše i bezbednije podizale sa ognjišta, a naročito kada su u vreloom stanju. Za podizanje su se upotrebljavale posebne gvozdene šipke koje su se na užem kraju završavale kukom, a na širem su svojevremeno postojale drvene drške (sl. 49/3–5, kat. br. 29). Dve takve šipke su otkrivene jedna kraj druge na mestu gde je bilo više fragmenata obe vrste sudova – i crepulja i vršnika.

Vršnici i crepulje su nalaženi na celom prostoru Malog grada. Ipak ih je najviše bilo u predelu objekta 4, u kojem se spravljala hrana, a zatim i kraj jugozapadnog dela bedema, gde je odlagan otpadni materijal. Veliki broj fragmenata otkriven je i u severoistočnom uglu Malog grada u blizini objekta 18, i to u sloju sa dosta pepela i ugljenisanog drveta, zbog čega se čini da se hrana pripremala negde i na tom prostoru.

Crepulje su zapravo konstatovane u znatno većem broju od vršnika. Nije izvesno da li je tome doprinela njihova višestruka upotreba ili lošiji kvalitet, zbog čega su se lako i brzo lomile. Naime, u njima se pekao hleb ili kakvo drugo jelo, ali su isto tako mogle da posluže i kao poklopci, bilo da su se umesto vršnika stavljale preko donje crepulje, bilo neposredno na ognjišnu ploču. U takvim slučajevima su se koristile one

♦ 131 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 51–52; Bikić 1994, 68; Busuioc 1975, 45, fig. 37.

♦ 132 Constantinescu 1972, 123; Georgieva 1974, 45–46, sl. 36; Baraschi 1977, 55, pl. VIII/1, 6; Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 52–53; Babić 1986, 295.

♦ 133 Georgieva 1974, 45–46, sl. 37; Genova 1989, sl. 8/6; Bikić 1996, 283, sl. 2/7.

♦ 134 *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 39, sl. 56; Jurišić 1989, 30, sl. 31; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 27; Zečević, Radičević 2001, 33, sl. 4/6; Cunjak 1988, 36.

♦ 135 Holl 1963, 341, kép. 70/7.

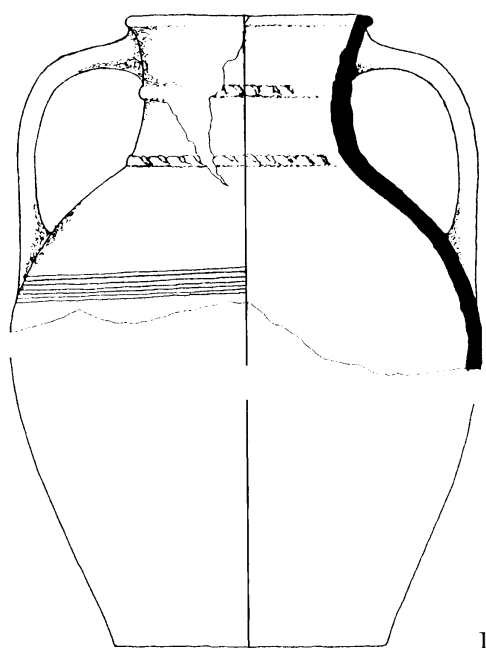
♦ 136 Georgieva 1974, 40, sl. 28; Čangova 1992, 113–114, sl. 108.

♦ 137 Constantinescu 1972, 117–118, pl. XXXI/2, 5; XXXII/4–6.

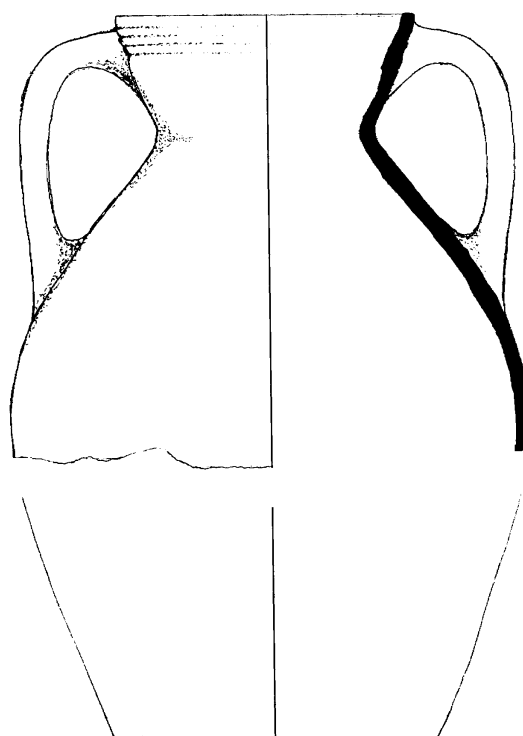
♦ 138 Georgieva 1974, 41; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 61, 62; Bikić 2003, 127–128.

♦ 139 Babić 1986, 298–306.

♦ 140 Tomić 1983, 18.

1

2

Sl. 48. Amforoidni sudovi – tip: IV/1 (1); IV/2 (2) – R 1 : 4

koje su na sredini dna imale kružni otvor kroz koji je prolazila para, a pomoću kojeg su i one, kao vršnici, mogle da se dižu sa ognjišta.

Po fakturi se crepulje znatno razlikuju od vršnika. Izrađivane su od gline sa dodatkom krupnog peska, a u izuzetnim slučajevima zapaža se i sitno sečena slama. Zidovi su im prilično debeli, pa je sve zajedno uticalo na ukupnu težinu, a time i na laku lomljivost. Stoga su konstatovane u sitnim fragmentima, zbog čega se broj crepulja u Malom gradu nije mogao lako odrediti. Međutim, imajući u vidu prosečnu težinu jednog primerka i težinu svih otkrivenih fragmenata, moglo se pretpostaviti da ih je bilo najviše 40–50. U svakom slučaju, to je relativno mala količina u poređenju sa ognjišnim loncima, ali je ipak nešto veća u odnosu na vršnike.

Crepulje nisu ornamentisane. Povremeno se samo na unutrašnjoj strani dna nalaze jedan žleb kanelovan prstom ili dva žleba koja se krstoobrazno seku, što je imalo magijsko značenje, a nikako dekorativnu ulogu.¹⁴¹ To je zapravo jedino što ih povezuje sa dobro poznatim doskorašnjim ritualom izrade i sa svim običajima koji se na njega odnose.¹⁴² Pri tome treba skrenuti pažnju na to da nalazi iz Stalaca predstavljaju zanatske proizvode i da se ne mogu poistovećivati sa tzv. ženskom kerami-

kom. Na takvo mišljenje ukazuju osnovne tehnološke odlike, ujednačeni oblici i približna veličina većine primeraka.

Slično crepuljama, i vršnici su prisutni u novijoj, etnološkoj grnčariji, gde su zastupljeni u različitim oblicima, ponekad i sa drškom na vrhu.¹⁴³ Prema nekim ranijim zapažanjima, u Srbiji su počeli da se koriste tek od XVIII veka, pa nalazi iz Stalaca, Trgovišta, Popovice, Mileševa, Beogradske tvrđave, a naročito iz Rasa, znatno pomeraju donju granicu njihove upotrebe.¹⁴⁴

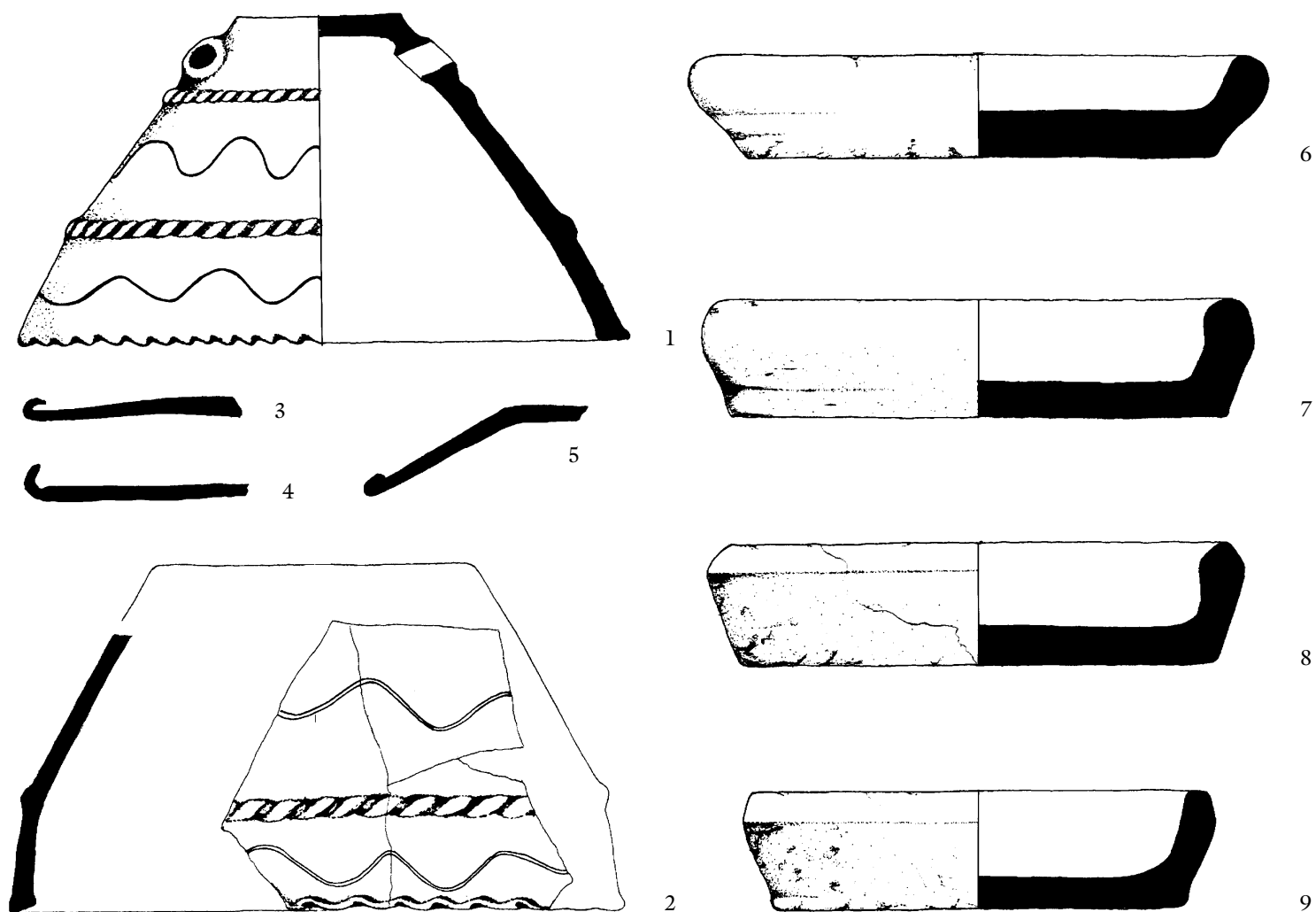
Trpezno posuđe, u odnosu na kuhinjsko, zastupljeno je u relativno maloj količini. Ono, međutim, predstavlja jedno od veoma važnih obeležja stalačke grnčarije. Odlikuje se raznolikim oblicima i izvanrednim kvalitetom, što je posledica poznavanja i primene svih odgovarajućih tehničkih i tehnoloških postupaka pri izradi. Ako se pri tome u obzir uzmu i estetske vrednosti, jasno je da je u potpunosti zadovoljavalo potrebe korisnika za luksuznim predmetima ove vrste. Imaju-

♦ 141 Filipović 1951, 125 i dalje.

♦ 142 Ibid., 1–185.

♦ 143 Tomić 1983, 18.

♦ 144 Tomić 1983, 22; Žeravica 1974, t. XVI/6–8; *Manastir Mileševa* 1995, 25, kat. br. 5; Bikić 1994, 69, sl. 24/13.

Sl. 49. Vršnici – tip V (1, 2); gvozdene poluge za podizanje vršnika (3–5);
crepulje – tip: VI/1 (6); VI/2 (7–9) – R 1 : 4

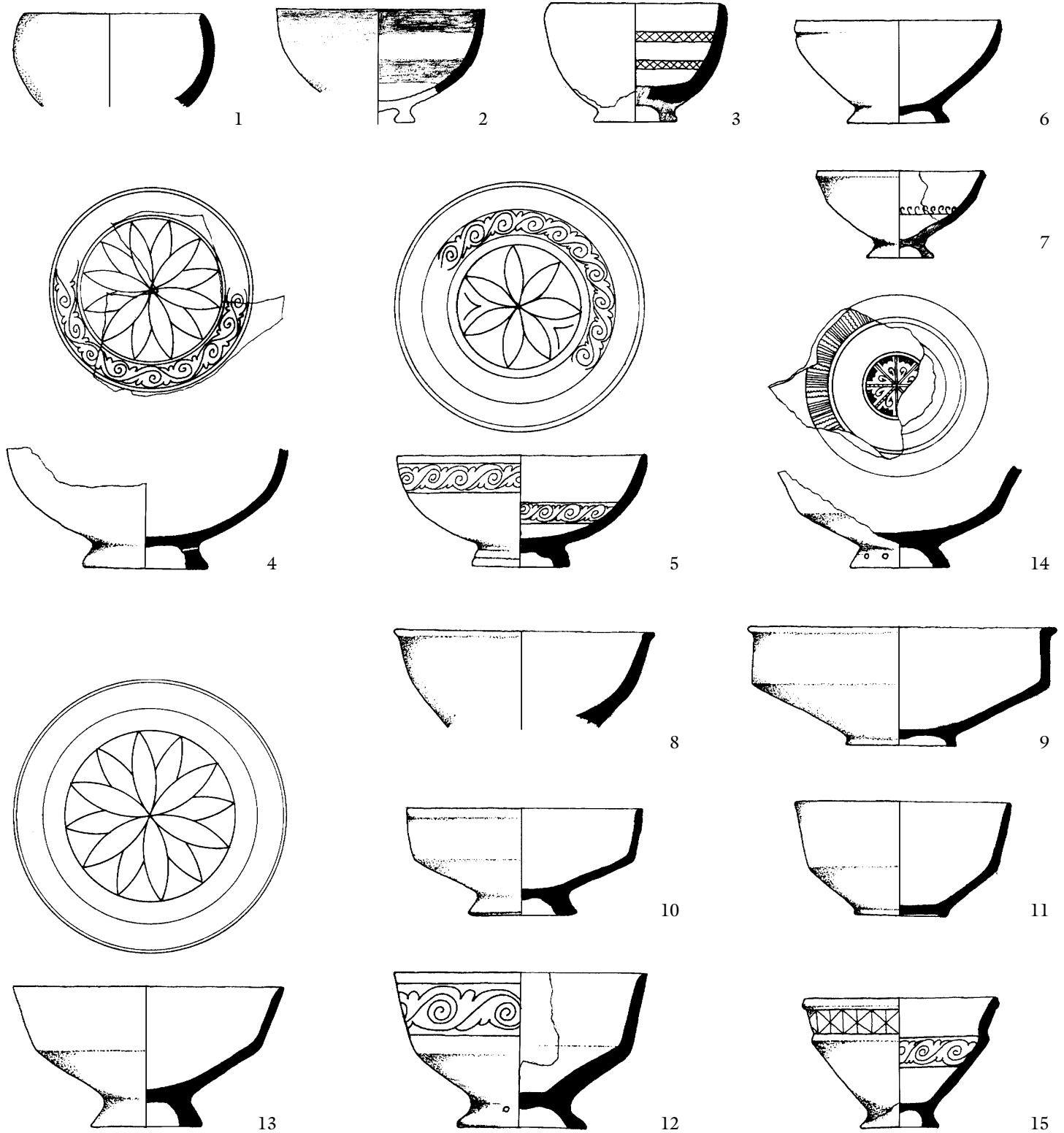
či sve to u vidu, može se reći da su se žitelji Stalaca snabdevali grnčarijom koja ni u čemu nije zaostajala za sličnom robom koju je posedovalo stanovništvo i nekih drugih srednjovekovnih gradskih naselja, kao ni većih i značajnijih manastira. Ona se nije izdvajala čak ni od posuda kojim se na trpezi služilo i u pojedinim vladarskim sedištima, kao što je Kruševac u srednjovekovnoj Srbiji ili Trnovo u srednjovekovnoj Bugarskoj.

Zahvaljujući specifičnim uslovima pod kojima je Stalac napušten, kao i činjenici da po napuštanju nije obnavljan, keramički materijal se na pojedinim mestima zadržao tamo gde je nekada bio ostavljen. Međutim, i luksuzno gledosano posude je doživelo sudbinu negledosanog, pa se do naših dana

zadržalo u fragmentima, nekada krupnijim, na osnovu kojih su se mogli rekonstruisati odgovarajući oblici, a nekada suviše sitnim da bi se moglo prepoznati kakvoj su posudi pripadali. U pogledu količine ono je ipak impresivno, naročito kada se upoređi sa nalazima iz nekih drugih onovremenih gradova. Kao najočitiiji primer za to može da posluži Kruševac, u kome je arheološki istražen daleko veći prostor srednjovekovnog utvrđenja, a pri tome je otkriven neuporedivo manji broj stonog gledosanog posuda iz XIV i početka XV veka.¹⁴⁵

♦ 145 Podaci preuzeti iz dokumentacije sa istraživanja srednjovekovnog Kruševca.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 50. Zdele gledosane – tip: II/5 (1–5); II/6 (6); II/7 (7, 8); II/8 (9–14); II/9 (15) – R 1 : 4

Imajući u vidu dosadašnje nalaze, u Stalaću su se upotrebljavali gotovo svi oblici trpezne grnčarije – od zdela i tanjira, raznovrsnih formi i veličina, do bokala i krčaga, različitih šolja, čaša, pa čak i buklja. Količina pojedinih oblika zavisila je od potreba stanovništva u gradu i podgrađu, od navike da ih koristi i mogućnosti da ih pribavi, od umešnosti grnčara da izradi kvalitetne i dopadljive posude, kao i od trgovine kojom se prenosila roba nekada iz veoma udaljenih krajeva i sl. Od svih oblika najbrojnije su zdele i posude za tečnost (bokali i krčazi), dok su šolje, čaše, pehari i drugi sudovi malih dimenzija znatno ređi. Retke su i buklje, a jedna specifična vrsta bokala sa trougaonim otvorima na trbuhu zastupljena je jednim jedinim primerkom. U izuzetne nalaze spadaju i pojedini primerci zdela i bokala za koje je izvesno da predstavljaju import.

Zajednička karakteristika gotovo svih oblika stonog posuđa jeste kvalitetna izrada, a zatim specifična obrada površina kao završni postupak u celokupnom procesu proizvodnje. Ovoga puta pod tim se podrazumeva ne samo primena jednostavnog urezivanja ukrasa, kao kod kuhinjskog posuđa, već i posebna tehnika sgrafito ornamentisanja preko prethodno nanete podloge bele angobe, bojenje površina, korišćenje slikanih motiva i, na kraju, gledosanje. Proces je bio složen i zahtevao je ponovno pečenje posle gledosanja. Konačno su se dobijali jaki i trajni proizvodi, nepropustljivi za vodu i otporni na toplotu, što je uslov za praktičnu upotrebu, a dovoljno dekorativni da čine i ukras na trpezi.

Zdele i tanjiri zauzimaju jedno od istaknutijih mesta u stonog grnčariji Stalaća. Odlikuju se raznolikim formama, veličinom, bojom i kvalitetom glazure, a pre svega ornamentikom. Različiti oblici i veličina su u neposrednoj vezi sa namenom dotičnih posuda, dok su način dekorisanja i primena jednog ili više ornamentalnih motiva na istom primerku rezultat veštine majstora koji je to radio, njegove mašte i smisla da sve ukomponuje tako da kao celina deluje dopadljivo. Međutim, i oni primerci koji su bili bez ikakve ornamentike posedovali su svojevrstu vrednost. Tome su doprinosile skladne forme, sjajna glazura staklaste površine i jasne podglazurne boje.

Imajući u vidu najvažnije odlike, prvenstveno profilaciju recipijenta, postojeći nalazi zdela svrstani su u nekoliko osnovnih tipova. Posude istog tipa nisu uvek identične. Međusobno se razlikuju ili po veličini, ili po manjim varijacijama u profilu,

ili pak u primeni ukrasnih motiva – na dnu, na zidovima ili po obodu. U okviru svakog pojedinačnog tipa njih objedinjuje isti kvalitet grnčarske gline i crvena, a ređe siva, boja pečenja, kao i kolorit gledosanih površina.

Prema dosadašnjim nalazima, u najvećoj upotrebi bile su zdele kalotastog i bikoničnog recipijenta sa niskom prstenastom stopom na dnu, izdvojene kao tipovi II/5–II/9 (sl. 50/1–15, kat. br. 32–36). Među njima prevladavaju monohromno gledosane, bez ikakvih dekorativnih motiva ili samo sa dva koncentrično urezana kruga na unutrašnjoj strani dna. One su očigledno predstavljale skromnije varijante, jednostavne i za izradu i za prodaju, pa su zato i proizvođene u velikom broju. To se pre svega odnosi na tipove II/5 i II/8, kod kojih je relativno mali broj ukrašen slikanim ili sgrafito ornamentima. Slikani ornamenta sastoje se od širokih horizontalnih traka smeđe i svetlozelene boje na svetložutoj osnovi i javljaju se ukupno sa pet fragmentovanih primeraka tipa II/5 (sl. 50/2, kat. br. 32/2). Trake nisu strogo ograničene kao na nekim sudovima iz Novog Brda, Sv. Arhandela kod Prizrena ili Trnova,¹⁴⁶ već se sa pozadinom spajaju razlivenim ivicama, čime se postizao poseban koloristički efekat.

Na zdelama kalotastog i bikoničnog oblika dekorisanim u sgrafito tehnici ukrasi nisu uvek na isti način raspoređeni, niti su istim intenzitetom korišćeni. Nekada su veoma jednostavni i skoro neupadljivi (sl. 50/3, 7), a ponekad pokrivaju znatan deo unutrašnje površine. Često se na unutrašnjoj strani dna nalazi krupna rozeta izvedena šestarom, oko koje je katkada pojas stilizovane loze koju čine palmete i spirale u neprekinutom nizu (sl. 50/4, 5, 13). Friz stilizovane loze ili mrežasto ispunjene trake na pojedinim primercima stoje i na spoljašnjoj strani recipijenta, ispod oboda (sl. 50/5, 12, 15, kat. br. 32/5, 35/4, 36). Ako se ima u vidu da su zdele i kalotastog i bikoničnog oblika gledosane istim postupkom i gotovo istovetnom glazurom, onda je i to dokaz da čine jedinstvenu skupinu različitih formi, nastalu u istom mestu proizvodnje. Povezuje ih još jedan detalj – znatan broj bogatije ukrašenih primeraka ima na prstenastoj stopi po dve rupice napravljene odmah po izradi, u još vlažnoj glini. Rupice su služile za provlačenje vrpce od tkanine ili kože, kako bi se zdele okačile na zid ili neku

♦ 146 Ćorović-Ljubinković 1962, 178, t. VIII/4; Georgieva 1974, sl. III, IV; Angelov 1980, sl. XXIII; Bikić 1996, 283, sl. 3/5.

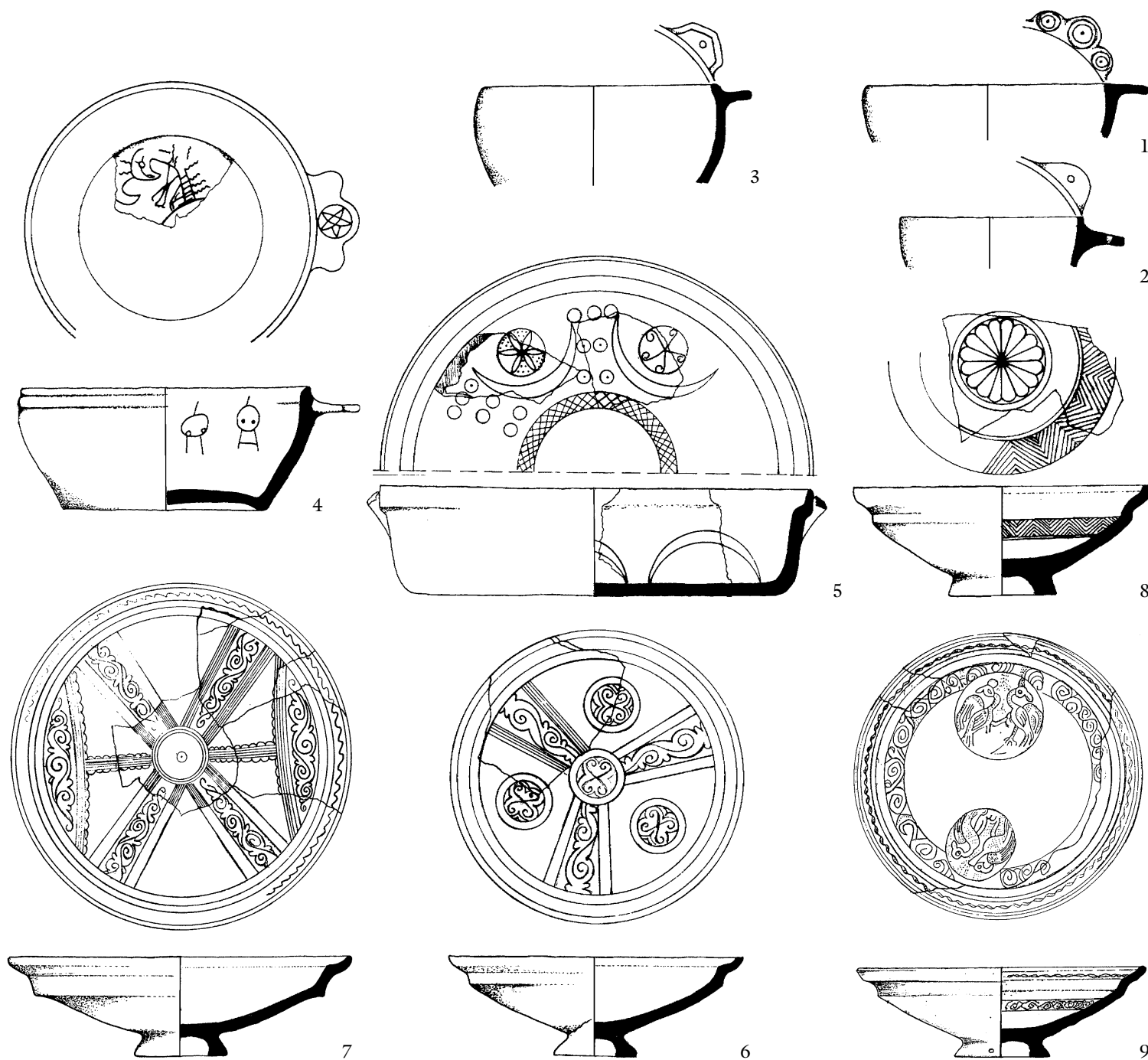
♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

vrstu police. Kao skupocenije, tu su se bolje čuvale, a ujedno su činile i svojevrsan dekor enterijera.

Svi tipovi kalotastih i bikoničnih zdela nasleđe su iz antičke, a zatim i vizantijske grnčarije, kada su važile kao vodeće forme

ove kategorije posuđa. U zavisnosti od stila koji je vladao u određenim razdobljima vizantijske proizvodnje, ukrašavane su posebnom tehnikom nanošenja ornamentike, a često i specifičnim motivima. Nalazi iz Stalaća, međutim, u svemu su dale-

Sl. 51. Zdele gledosane – tip: II/10 (1–4); II/11 (5); II/12 (6–9) – R 1 : 4

ko bliži posudama iz kraja XIII i XIV veka sa većih srednjovekovnih gradskih naselja u Bugarskoj, a jednim delom i u Rumuniji, južnoj Rusiji i severnoj Grčkoj. Tamo se u lokalnim radionicama proizvodilo po ugledu na raniju vizantijsku grnčariju, ali uvek sa izvesnim uskoregionalnim obeležjima, koja se ogledaju kako u oblicima ornamentalnih motiva, tako i u konačnom koloritu gledosanih površina. Slična zapažanja odnose se i na pomenute oblike zdela iz Stalaća, koje se odlikuju relativno malim brojem različitih motiva, ali u izuzetnim kompozicijama koje su tipične samo za keramiku iz Stalaća.

Među posudama tipa II/8 i II/9, na kojima dominiraju manje ili više slični sgrafito oramenti, izdvaja se fragmenat dna i ukošenih zidova zdele bikoničnog recipijenta, koja na unutrašnjoj strani dna ima medaljon izdeljen ukrštenim linijama na više delova, a na donjem konusu je friz naizmeničnih ravnih i talasastih linija (sl. 50/14, kat. br. 35/6). U Stalaću je to jedina zdelica sa ovakvom vrstom ornamentike, izvedene finim tankim urezima. Na posudama iz Trnova to je najčešći oblik geometrijskih ukrasa, pa bi se moglo pomisliti da dotična zdelica u grnčariji Stalaća pripada importovanoj robi.¹⁴⁷ Međutim, i kod nje se na stopi nalaze dve rupice za kačenje, pa je reč ili o vernoj domaćoj kopiji nekog importovanog primerka, ili o tome da je u nekom proizvodnom centru u Bugarskoj postojao isti običaj postavljanja zdela po zidovima. Zasada su rupice na stopi konstatovane samo još na tri fragmentovane zdele iz severoistočne Srbije, od kojih su dve nađene u Fetislam i navodno su iz druge četvrtine XVI stoleća, a jedna je otkrivena u blizini Blatskog manastira.¹⁴⁸ Možda su zdele iz Fetislama ipak starije, i u tom slučaju su do turskog utvrđenja mogle stići plavljenjem Dunava. Ukoliko nisu starije, to bi značilo da se na priobalnom pojasu Dunava praktikovao isti sistem kačenja dekorativnih posuda i tokom perioda otomanske vladavine.

Kalotastog su oblika i zdele tipa II/10, s tim što na ivici oboda imaju ravnu, horizontalno apliciranu dršku (sl. 51/1–4, kat. br. 37). Drška je jezičasta, trougaona ili tročlana i ponekad vertikalno probušena, kako bi se i ova vrsta zdela okačila na zid. Praktično, to je zamena za rupice koje se na prethodnim zdelama tipa II/5 i II/8 nalaze na stopi dna. Upravo je to znak da su zdele sa horizontalnom drškom imale ravno dno, bez prstenaste stope. Naime, one su sačuvane uglavnom u fragmentima i bez dna, sa izuzetkom jedne čije je dno široko i bla-

go konveksno (sl. 51/4). To je ujedno i jedina zdelica koja, pored urezanog pentagrama na dršci, na dnu ima delimično sačuvanu predstavu ptice a na recipijentu niz ljudskih figura prikazanih na krajnje uprošćen način. Sve ostale su monohromno gledosane i očigledno su bile jednostavne, osim nešto luksuznijeg primerka sa urezanim krugovima na dršci (sl. 51/1). Ni u jednom slučaju nije otkriven ceo obim zdele, niti su ustanovljene dve identične drške, pa se na osnovu dosadašnjih nalaza ne može zaključiti da li je na obodu bila samo jedna drška, ili su stajale dve naspramno postavljene.

Dokora se o zdelama sa horizontalnom pločastom drškom znalo na osnovu malobrojnih nalaza iz Ravanice, Gradca i crkve Sv. Petra kod Novog Pazara.¹⁴⁹ U poslednje vreme njihov broj se uvećao primercima iz Studenice, Nove Pavlice, Đurđevih Stupova i Banjske, a sada i iz Stalaća, pa se u ovom momentu raspolaže znatnom količinom primeraka.¹⁵⁰ Najveći broj ipak potiče iz manastirskih celina, što je doprinelo mišljenju da su zdele služile pretežno u kultne svrhe.¹⁵¹ Tome u prilog ide i predstava ribe na dršci jedne zdele iz manastira Gradac.¹⁵² Konačno, one podsećaju i na ručne metalne kadi-onice,¹⁵³ ali istovremeno i na tanjir cara Dušana, koji je bio namenjen, navodno, dvorskoj trpezi.¹⁵⁴ U kakvoj upotrebi su bile keramičke zdele iz Stalaća nije sasvim jasno. Činjenica je da su nađene u okviru Malog grada, kao i to da su slične otkrivene i u Trnovu, na prostoru dvorskog kompleksa.¹⁵⁵ To bi značilo da se i dalje mogu očekivati ne samo na manastirskim već i na gradskim naseljima i da ih, u takvim slučajevima, treba svrstati u trpezno posuđe.

♦ 147 Georgieva 1974, 78, sl. 55.

♦ 148 Janković Đ. 1974, 108, sl. 9/2, 10/1, 4.

♦ 149 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 81; Ljubinković 1970, 202, t. VI/2; Jurišić 1989, 40, sl. 43/1.

♦ 150 *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 34; Jurišić 1991, 74, sl. 64; Zečević, Radičević 2001, 36, sl. 5; Zečević 2003, 73–104.

♦ 151 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 81–82; Zečević 2003, 45–46.

♦ 152 Jurišić 1989, 40, sl. 43/1.

♦ 153 Radojković 1977, 85; *Vizantijskij Herson* 1991, 208, kat. br. 92, 222.

♦ 154 Radojković 1977, 89, sl. 73; *Arheološko blago Srbije* 1983, 131, kat. br. 109.

♦ 155 Georgieva 1974, 138, sl. 92/2, 3, XXXVII.

Niska zdela širokog ravnog dna, nalik tanjiru, predstavlja jedini primerak tipa II/11 (sl. 51/5, kat. br. 38). Na njenom očuvanom delu, ispod oboda je ostatak drške, ali zbog oštećenja nije izvesno da li je postojala još jedna drška na suprotnom kraju. Zdela zapravo nema uobičajen oblik i u dostupnoj publikovanoj keramičkoj građi jedina paralela joj je tanjir iz Studenice.¹⁵⁶ Prema uslovima nalaza, donja granica upotrebe tanjira iz Studenice je polovina XV veka, što ne predstavlja veliku vremensku razliku u odnosu na stalačku posudu. Uprkos formalnoj sličnosti i približnom datovanju, one se međusobno razlikuju po boji glazure i oblicima ukrasnih motiva, koji su na posudi iz Stalaca raznolikiji, a pojedini su i potpuno novi. Polumesečasti ornamenta na njenim bočnim stranama i na dnu, na kojem stoje i sitni krugovi sa udubljenjem na sredini, zasad su nepoznati sgrafito ukrasima na keramici iz XIV i početka XV veka. Strani su i starijoj vizantijskoj grnčarskoj produkciji, mada se izvesne paralele mogu videti na pojedinim sgrafito ukrašenim zdelama XIII veka iz Hersona.¹⁵⁷ Polumesečasti ornamenta na posudi iz Stalaca podsećaju na dekoraciju metalnog posuđa, i kada ne bi postojale druge vrste ukrasa, kao što su mali medaljoni i mrežasti venac na dnu, moglo bi se pomišljati na nešto poznije datovanje. Ona, međutim, nosi i izvesna obeležja još jedne grupe stalačke trpezne keramike. Sasvim bledezelena glazura preko kompaktnog sloja bele angobe približava je tanjirima tipa VII/2–4, koji se takođe po mnogim svojstvima izdvajaju od većine posuda otkrivenih u Stalacu.

Zbog male visine recipijenta, i zdele tipa II/12 i II/13 mogle bi se uvrstiti u tanjire, mada se slični oblici skoro istih dimenzija označavaju i kao zdele.¹⁵⁸ U grnčariji iz Stalaca one spadaju u najreprezentativnije posude ove vrste (kat. br. 39, 40). Po obliku i profilaciji oboda predstavljaju nasleđe iz starije vizantijske proizvodnje i kruga njenog neposrednog uticaja.¹⁵⁹ Međutim, po kvalitetu glazure i upotrebi različitih pigmenta na istoj površini, a zatim i po ornamentima i načinu njihovog urezivanja, isti oblici posuda su tipični i za proizvodnju mnogih lokalnih radionica iz razdoblja od XIII do početka XV veka.¹⁶⁰ Među njima je i ova, iz koje su se snabdevali žitelji Stalaca i potrošači okolnih gradskih i manastirskih naselja.

Zdele oba tipa su gusto pokrivena sgrafito ornamentima. Kod većine je na sredini dna medaljon, koji se sastoji od nekoliko koncentričnih krugova, rozete u obliku cveta sa zaobljenim krajevima latica ili od ukrštenih linija sa spiralno uvijenim kra-

jevima (sl. 51/6–8, kat. br. 39). Na recipijentu je ili horizontalan friz prelomljenih linija, ili se od centralnog medaljona prema obodu pružaju ravnomerno raspoređene tri ili četiri trake stilizovane loze. Prostor između traka ispunjen je medaljonima ili segmentnim površinama loze oivičene snopom ravnih i talasastih linija. Sve su to kombinacije poznatih motiva koje ni na jednoj posudi nisu identične. Ornamenti su komponovani uvek na drugačiji način i do detalja su precizno izvedeni, tako da svaka zdela predstavlja posebnu kreaciju majstora grnčara, u koju je uloženo mnogo i truda i vremena. Istom tipu, međutim, pripada i zdela sa medaljonima u kojima su po dva adosirana pauna (sl. 51/9, kat. br. 39/4). U većem medaljonu pauni su prikazani detaljnije, sa oba krila i ćubama na glavama, dok su u manjem predstavljene paunice, sa po jednim vidljivim krilom, jedva naglašenim repom i bez ičega na glavi. Predstave u oba medaljona izvedene su dubokim urezima, ali precizno, sigurnim potezima i sa proporcionalno datim svim delovima tela. Veoma sitnim ubodima naglašeno je i perje, ali kao deo opšte dekoracije takvi ubodi nalaze se i na slobodnim površinama medaljona.

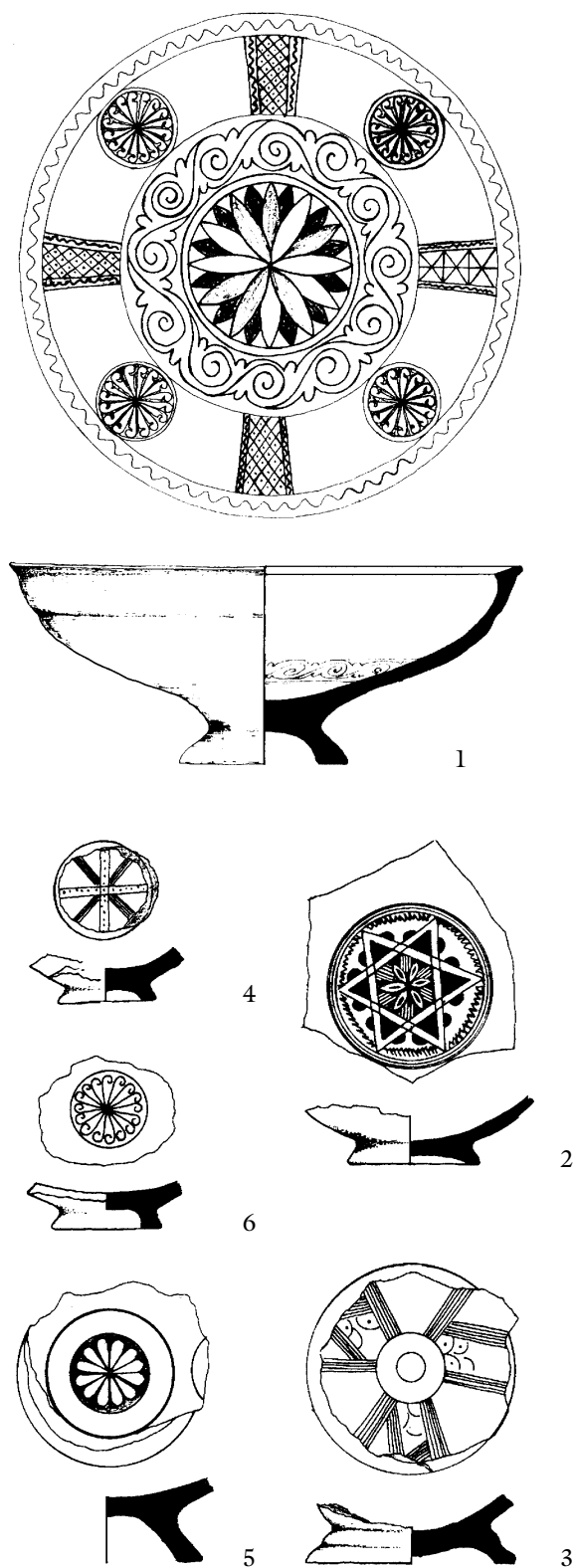
Iako skoro identične profilacije, zdela sa predstavom paunova izdvaja se iz svoje grupe i po svetlozelenoj glazuri, sličnoj onoj na zdeli tipa II/11, a zatim i po frizu stilizovane loze, koji je krajnje nemarno urađen. Spiralno uvijene linije su neujednačenog oblika i veličine, a palmete izostaju ili su jedva naznačene. Budući da je ovo jedina zdela dekorisana takvim medaljonima, moglo bi se pomisliti da je doneta iz nekog proizvodnog mesta u kojem su zoomorfni motivi korišćeni mnogo češće nego na grnčariji Stalaca. Ali, ako se imaju u vidu već pomenuta boja glazure i ukrasi na obodu, koji su skoro isti kao oni na zdeli sa krstoobrazno postavljenim trakama stilizovane loze (sl. 51/7), kao i postojanje rupica na prstenastoj stopi kao kod više zdeli kalotastog i bikoničnog recipijenta, onda je zdela sa adosiranim paunovima samo jedna od varijanata lokalnog proizvoda. To što je friz loze urađen veoma

♦ 156 *Blago manastira Studenice* 1988, 80, kat. br. A 64, sl. 59.

♦ 157 Jakobson 1979, 133, sl. 83/2; *Vizantijskij Herson* 1991, kat. br. 243.

♦ 158 Josifova 1982, 61, sl. 4/b–d.

♦ 159 *Ceramic Art* 1992, 47, 48, Nos. 7, 8; Jakobson 1979, 128, sl. 80/2; Hayes 1992, 22–23, fig. 7/12, 13; Papanikola-Bakirtzis 1996, 113, fig. VII/1.

Sl. 52. Zdele gledosane – tip: II/13 (1); dna zdela (2–6) – R 1 : 4

loše, za razliku od precizno izvedenog istog motiva na drugim zdelama, znači da je za rad na medaljonima bilo potrebno dosta vremena i da se u pauzi površina suda osušila, pa se stoga pribeglo improvizaciji ostalih ukrasa.

Predstava pauna sa strane drveta života ili kraj pehara izvora života jeste stari hrišćanski motiv, koji simboliše besmrtnost duše i njenu večnost u raj. Iz kasnoantičke umetnosti on je prenet u vizantijsku umetnost, gde je prisutan na tekstilu, kamenoj plastici, a povremeno i na keramici iz IX–XII veka.¹⁶¹ Približno od tog perioda pa sve do XIV–XV veka javlja se i dalje u mnogim vidovima umetničkog stvaralaštva. Na trpeznoj keramici iz XIII–XIV veka ova kompozicija je različito stilizovana, s tim što su ptice (paunovi, ždralovi) okrenute jedna drugoj grudima ili leđima, ali uvek glavama usmerenim u pravcu drveta života.¹⁶² Na zdeli iz Stalaća paunovi prirodno stoje jedan prema drugom, ali su im glave okrenute na suprotnu stranu, po čemu se razlikuju od uobičajenog položaja. Između njih nema mesta ni za kakvu drugu predstavu, koja, očigledno, nije ni bila predviđena. To nije ona prvobitna scena sa drvetom života, već je iz nekih razloga modifikovana. Majstor koji je ukrašavao stalačku zdelu kao uzor sigurno nije imao postojeću, eventualno importovanu keramičku posudu, već svakako neku drugu vrstu predmeta. Nije isključeno ni to da je u tu svrhu mogla da posluži i dekorativna plastika na tadašnjim manastirskim hramovima, pre svega ona na dvorskoj crkvi u Kruševcu. Doduše, i tamo su na prozoru južne fasade ptice okrenute leđima jedna drugoj, a dodiruju se glavama, odnosno kljunovima, ali su zato na biforama bočnih zidova priprate u istom položaju kao na zdeli iz Stalaća.¹⁶³ Za njih se kaže, međutim, da su orlovi. Na stalačkoj posudi očigledno su prikazani paunovi, mada ne tako verno kao na keramičkoj zdeli iz manastira Blagoveštenja u Gornjaku.¹⁶⁴ Tu su paunovi

♦ 160 Constantinescu 1972, 134, fig. 61/7, 8; Georgieva 1974, sl. 96/13; Baraschi 1977, pl. XII/3, XIV/4, 5; Alexiev 1994, 92, t. III; Romančuk 2003, 105–106, Abb. 2/3.

♦ 161 Šelkovnikov 1959, 299–300; Radojković 1969, 109, 127, sl. 48, 64; Makarova 1967, 19, 20.

♦ 162 Rice 1930, 115, t. XVIII/a; Georgieva 1974, 114, sl. 78/1–3.

♦ 163 Katanić 1988, 46, 49–55, sl. 12, 23.

♦ 164 Cunjak 1988, 37, sl. 8–10; Bajalović–Hadži-Pešić 2003, 188, fig. 16/1.

prikazani nezavisno jedan od drugog, na suprotnim krajevima recipijenta, što ni približno ne odgovara primarnoj koncepciji sa drvetom života. Ukomponovani su u splet geometrijskih motiva, među kojima su i friz stilizovane loze, šestolisna rozeta izvedena šestarom i radijalno razmeštene trake.

Stalačka zdela sa paunovima koristila se dugo i na više načina. Zbog nesvakidašnjeg i izuzetno dekorativnog izgleda sigurno je imala počasno mesto na trpezi, a s obzirom na rupice na prstenastoj stopi, bila je predviđena da stoji kao svojevrsan ukras i na zidu u nekoj od prostorija. Na kraju je upotrebljavana i kao zamena za svećnjak, a takva uloga joj je namenjena ili usled delimičnog oštećenja, ili zbog rajskih ptica u medaljonima. Naime, na sredini zdele, na samom dnu, postoji prstenasta mrko nagorela površina sa ispucalom glazurom, nastala od sveće koja je tu često i dugo gorela. Takva pojava do sada nije zapažena na drugim posudama iz Stalaca.

Po načinu ornamentisanja i istovremenoj primeni većeg broja dekorativnih motiva ističe se i zdela tipa II/13, bogato ukrašena gotovo po celoj unutrašnjoj površini (sl. 52/1, kat. br. 40). Ona, izgleda, potiče iz ruke istog majstora koji je dekorisao i zdele prethodnog tipa, što se vidi najpre po uzanoj talasastoj liniji na obodu, a zatim i po krstoobrazno raspoređenim trakama mrežaste površine. Centralno mesto pokriva krupan medaljon, koji čini rozeta izvedena šestarom i okružena prstenom stilizovane loze. Ovako komponovan medaljon, sa rozetom od 23 latice, koje se u poslednjim redovima samo delimično vide, konstatovan je na još nekoliko fragmentovanih zdela, čiji se oblik nije mogao rekonstruisati, kao i na delovima trbuha većih krčaga. I mali medaljoni razmešteni ispod oboda recipijenta takođe se javljaju češće na sudovima za vodu nego na zdelama. U Stalacu se takva kompozicija ne ponavlja u celini. Na pomenutim fragmentima vide se slična, ali ne istovetna rešenja, pa se i za ovaj tip zdela može primeniti isto zapažanje – svaki pojedinačni primerak se bar u nečemu razlikovao od ostalih.

Osim zdela koje su sa velikom verovatnoćom mogle da budu rekonstruisane, postoji znatna količina fragmenata bez dovoljno elemenata potrebnih za tipološke odrednice. Na njima su se zadržali samo delovi uobičajenih ornamentalnih motiva, najčešće traka mrežastih površina ili stilizovane loze. Bolje su očuvana dna pojedinih zdela, na kojima se obično nalaze po dva koncentrična kruga, a ređe i složeniji ukras u vidu meda-

ljona (sl. 52/2–6, kat. br. 41). Medaljoni su komponovani od istih ili sličnih već poznatih motiva, dok heksagram na dnu jedne zdele predstavlja usamljenu pojavu (sl. 52/2). S obzirom na prstenastu stopu na spoljašnjoj strani dna, koja se u takvoj formi ne nalazi na drugim posudama iz Stalaca, sva je verovatnoća da je zdela sa heksagramom importovana. Naime, u Trnovu je otkriveno nekoliko fragmentovanih zdela sa slično prikazanom šestokrakom zvezdom, urađenom preklapanjem dve trougaone uzane trake, kao i na primerku iz Stalaca.¹⁶⁵ Isti motiv se nalazi i na kalotastoj zdeli iz *Pacuiul lui Soave*,¹⁶⁶ kao i na dnu još nekoliko posuda iz kruga izvorne vizantijske produkcije gledosane keramike.¹⁶⁷ Svi pomenuti nalazi datovani su približno u isto vreme, u XIII–XIV vek, pa ili potiču iz određenog šireg područja vizantijske proizvodnje tog perioda, ili su produkt istočnobalkanskih radionica koje su radile pod vizantijskim uticajem. Budući da je u Stalacu otkrivena samo jedna zdela sa heksagramom, a da ih u Hersonu i na bugarskim nalazištima ima više, prirodno je pretpostaviti moguće pravce kojima je takav proizvod mogao da stigne u predele tadašnje Srbije.

Tanjiri su u proseku veći od zdela, obod im je širi i jače razgrnut, a dno je ravno ili je na niskoj prstenastoj stopi (sl. 53/1–6, kat. br. 42–45). Sačuvani su u fragmentima, zbog čega je celovit oblik pojedinih primeraka urađen po ugledu na druge nalaze sa analognom ornamentikom. To se odnosi prvenstveno na posude tipa VII/1, koje i po obliku i po ornamentici najviše odgovaraju tanjirima sa nekoliko gradskih naselja u Bugarskoj. Najbolji primer je deo širokog oboda velikog tanjira, čiju dekoraciju čine nizovi poluprstenastih motiva sa mrežastom pozadinom (sl. 53/2). Isti ornament se nalaze na velikom broju zdela i tanjira iz Trnova,¹⁶⁸ a u manjem obimu i na sličnim posudama iz Sofije i Plevena, gde obično stoje na obodu, a u pojedinim slučajevima i na zidovima, pokrivajući veliku površinu.¹⁶⁹ Kako je u Stalacu konstatovan fragmenat samo jednog ovako dekorisanog tanjira, skoro da nema sumnje

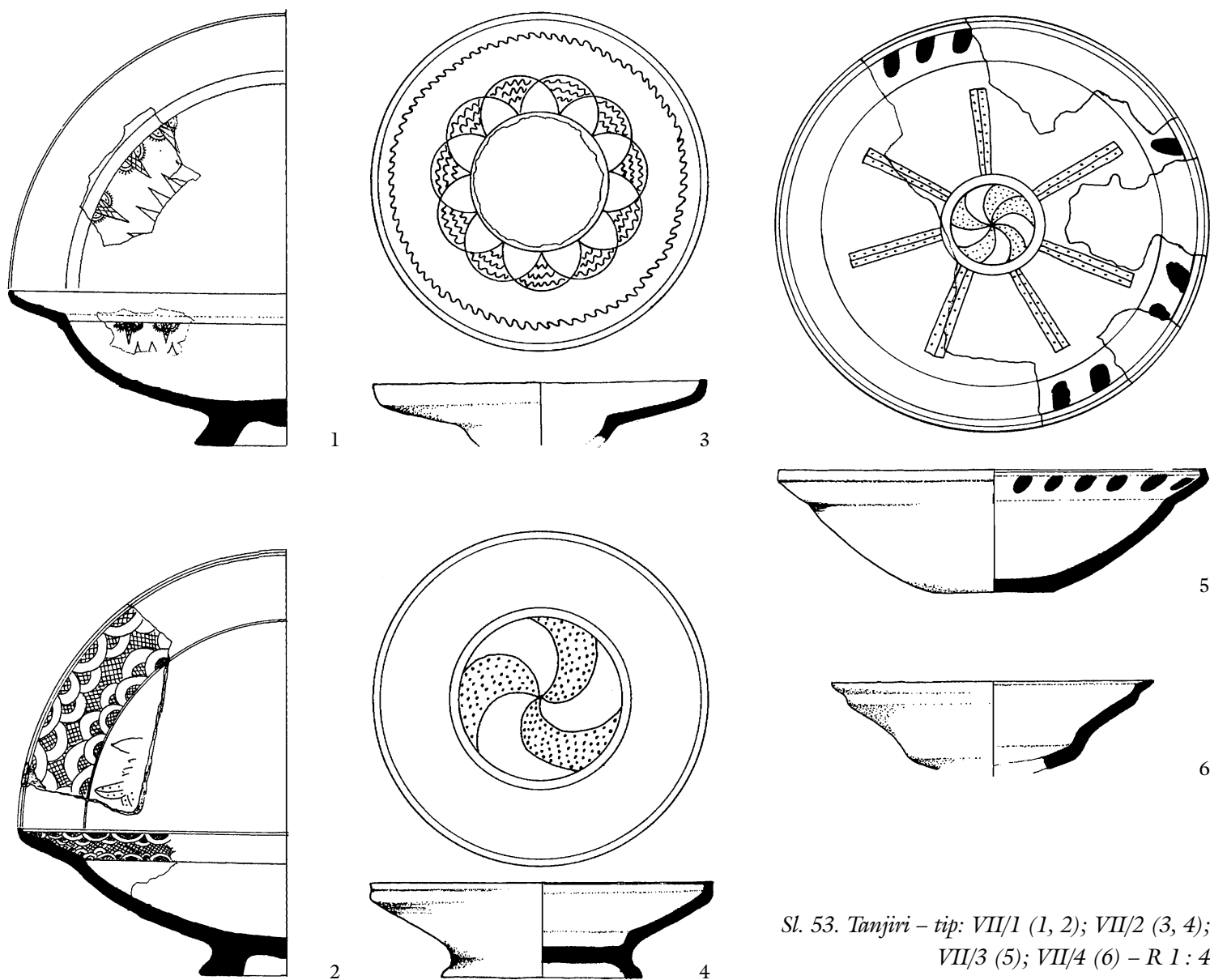
♦ 165 Georgieva 1974, 84, sl. IX/1, 2.

♦ 166 Baraschi 1977, 88, fig. 70/4.

♦ 167 Rice 1930, 66, fig. 5/2; Jakobson 1979, 142, sl. 90/1; *Vizantijskij Herson* 1991, 162, 174, kat. br. 170, 184.

♦ 168 Georgieva 1974, 84, sl. 62.

♦ 169 Stančeva 1964, 127, 179, t. IX/27, 44; Genova 1989, sl. 11/3, 8.

Sl. 53. Tanjiri – tip: VII/1 (1, 2); VII/2 (3, 4); VII/3 (5); VII/4 (6) – R 1 : 4

u to da je donet iz nekog od pomenutih srednjovekovnih gradova u Bugarskoj. Putem trgovine u Stalać je stigao još jedan tanjir istog tipa, za čiju ornamentiku u publikovanoj trpeznoj grnčariji ne postoje odgovarajuće analogije (sl. 53/1, kat. br. 42). Na sačuvanom fragmentu su trougaoni motivi u frizu, oslonjeni jednom stranom na ivicu kalotastog dela recipijenta, a vrhom usmereni prema dnu. Slični ukrasi nalaze se na zdalama i tanjirima iz *Coconi*, *Pacuiul lui Soare*, Trnova, Plevna, s tim što su u odnosu na ornamentiku posude iz Stalaća uvek jednostavniji.¹⁷⁰ Zapaža se takođe da su dekorativni motivi ta-

njira iz Stalaća urezani vrhom veoma tanke alatke, što nije svojstveno većini ostalih sgrafito ukrašenih sudova sa ovog nalazišta. Pri tome treba još jednom reći da je fragmenat pomenutog tanjira otkriven u okviru drenažne jame (objekat 19), u gornjem nivou njene ispune i da ni po takvom mestu nalaza ne pripada kategoriji posuđa mesne proizvodnje.

♦ 170 Constantinescu 1972, 134, fig. 59, 60; Baraschi 1977, fig. 65/E.5, E2, 5, 7, 9; Georgieva 1974, 86, sl. X, 61/1, 3, 4, 6; Genova 1989, 66, sl. 10/8–14; Stančeva 1964, t. VII/54; Džambov 1991, sl. 46.

Ostali tipovi tanjira su u srednjovekovnoj keramici skoro nepoznati (sl. 53/3–6, kat. br. 43–45). Analogije im se donekle mogu naći u tanjirima iz *Coconi*, *Pacuiul lui Soare*, Trnova, od kojih je većina sačuvana u fragmentima.¹⁷¹ Primerci iz Stalaca su ispod sasvim bledozelenkaste glazure ukrašeni uglavnom jednom vrstom ornamentata. Eventualno su bila primenjena i dva različita motiva, s tim što je uvek preostajalo dovoljno praznog prostora kako bi osnovni ukras došao do većeg izražaja. Na dva tanjira se u okviru medaljona nalazi motiv ruže vetrova (sl. 53/4, 5, kat. br. 43, 44). Na ivici istih tanjira su ovalne pege intenzivnije zelene boje, što je karakteristično za veliki broj zdela i tanjira sa pojedinih nalazišta u Bugarskoj,¹⁷² a u manjoj meri i za istu vrstu posuda iz *Pacuiul lui Soare* i *Cocconi* u Rumuniji.¹⁷³ Takvi bojeni ukrasi preuzeti su iz starijeg vizantijskog keramičkog materijala,¹⁷⁴ ali su najveću primenu našli na zdelama otkrivenim u Trnovu, na kojima se višebojne pege naizmenično smenjuju.¹⁷⁵ Međutim, na takvim posudama ne postoji motiv ruže vetrova, a nema ga ni na keramici sa drugih srednjovekovnih lokaliteta u Srbiji. Zasada je poznato da je prisutan jedino na posudama iz Stalaca, i to ne samo na dotičnim tanjirima već i na nekoliko krčaga i bokala (sl. 55/1, 59/15). Sličan slučaj je i sa ornamentom polukružnih linija na jednom tanjiru (sl. 53/3, kat. br. 43). Urezane su šestarom, preklapaju se i obrazuju friz, na kojem su periferna lepezasta polja ispunjena talasastim urezima. Takav ornamentat se javlja i na bokalima tipa VIII/2, ali isto tako i na sličnim posudama iz Sopoćana.¹⁷⁶ Iako to ne govori o mestu proizvodnje dotičnih sudova, ipak se može pretpostaviti da su nastali u nekoj od lokalnih radionica, jednoj ili više susednih i istovremenih. Za konačan zaključak izgleda da ipak treba sačekati sistematsku obradu keramičkog materijala sa drugih nalazišta, kao što su Koznik, Maglič, Sopoćani, pa čak i Novo Brdo. Budući da je obrada keramike iz Banjske obavljena, jedino se za nju može tvrditi da ne sadrži ni ovako ornamentisane posude, niti pak posude gledosane preko sasvim bledozeleno bojene podloge.

Posude za vodu, vino i druge vrste tečnosti predstavljaju sledeću veliku skupinu grnčarskih proizvoda, za koje se s pravom može smatrati da su korišćeni na trpezi. One su svojevrsno obeležje arheološkog materijala iz Stalaca, budući da zasad ne postoji nalazište iz XIV i početka XV veka na kojem je otkriven veliki broj raznoliko dekorisanih primeraka. Bilo ih je za-

pravo približno koliko i zdela, pa je i to jedan od razloga što se smatraju lokalnom pojavom.

Među srazmerno velikim brojem različitih oblika, preovlađuju bokali i krčazi. Njih je pretežno bilo na prostoru Malog grada, a u zanemarljivoj meri u predelu kapije na Velikom gradu. Uopšteno gledajući, oba primarna oblika imala su istu funkciju, zbog čega među njima ne postoji velika razlika. Ona se uglavnom ogleda u širini vrata i izgledu oboda, a delimično i u ukupnoj veličini, odnosno obimu tela. Znatno više je zajedničkih elemenata, kao što su faktura, način izrade, ornamentika, kvalitet glazure i podglazurni pigmenti, po čemu su donekle slični i mnogim tipovima gledosanih zdela.

Sve posude za tečnost izrađene su od dobro prerađene gline prirodnog sastava, prečišćene ili sa dodatkom male količine finog sitnog peska, a retko i mlevenog kvarca. Zidovi su ujednačene debljine, a forme su pravilne i gotovo uvek simetrične. Crvene su boje pečenja, a ređe crvenosive ili crvenomrke, što je odlika malih krčaga čiji su zidovi prilično debeli u odnosu na njihove ukupne dimenzije. Relativno mali broj je bez glazure na spoljašnjoj površini. Većina je gledosana, s tim što je prethodno dekorisana bilo u sgrafito tehnici, bilo samo bojenjem, odnosno slikanjem. Gledosane površine su u osnovi bleožute, oker ili zelenkastožute boje, a izuzetno su svetlozelene ili svetlosmeđe. Malo je monohromno gledosanih primeraka. Na najvećem broju se preko osnovne boje nalaze smeđe ili tamnije zelene površine, koje sa manje ili više uspeha prate urezane motive.

Budući da je najveći broj posuda za tečnost sačuvan u fragmentima i često bez gornjeg, završnog dela, to se za mnoge primerke ne zna da li pripadaju grupi bokala ili grupi krčaga. Ipak se uočava da su *bokali* bili u mnogo manjoj upotre-

♦ 171 Constantinescu 1972, 134, 138, fig. 61; Georgieva 1974, sl. 96/10, 11; Baraschi 1977, pl. XII/6–8.

♦ 172 Georgieva 1974, sl. VI, VII; Genova 1989, sl. 10/2, 3; Džambov 1991, sl. 46.

♦ 173 Constantinescu 1972, pl. XLI/4, XLV/9, 10, 13; Baraschi 1977, fig. 56/1, 63/1, 7, 8.

♦ 174 Morgan 1942, 158, fig. 135; *Ceramic Art* 1992, Nos 11, 14; *Benaki Museum* 1999, 81, Nos, 153, 160.

♦ 175 Georgieva 1974, sl. X, XIV, XV.

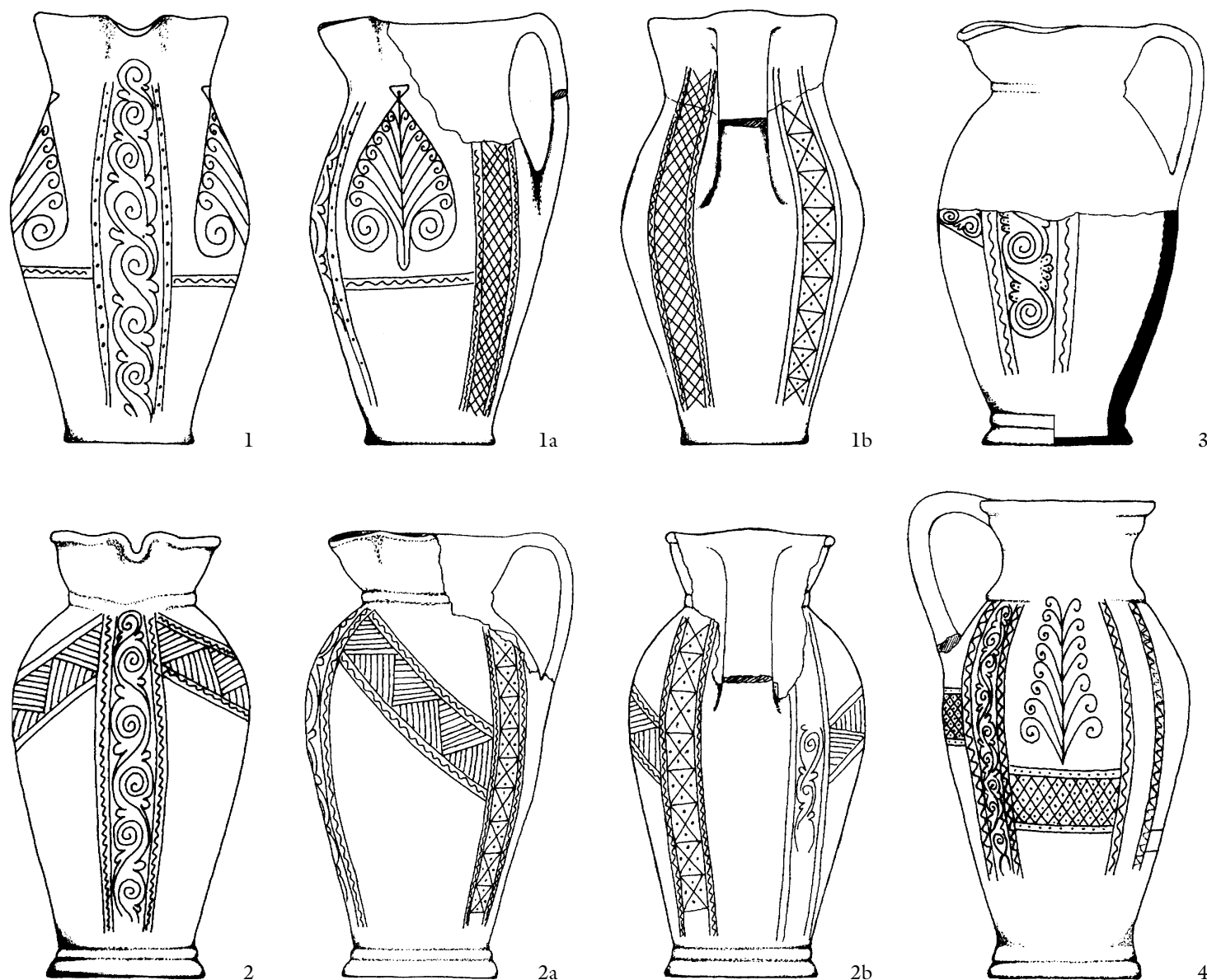
♦ 176 Jurišić 1983, t. VII/2, 3.

bi od krčaga. Predstavljali su zapaženu kategoriju posuda, koju odlikuje širok otvor trolisno formiranog oboda, sa uskim izlivnikom na čenoj strani. Oblik tela je različit – od valjkastog i bikoničnog do skoro loptastog, a manji broj se ističe izrazito suženim donjim delom koji prelazi u široku stopu. Zajednički su im oblik drške, koja je uglavnom trakasta, i široko ravno dno, često po ivici prošireno i profilisano. Preko nanetog premaza angobe, koja pokriva najveći deo spoljašnje površine, osim donje zone tela, većina je dekorisana sgrafito ili

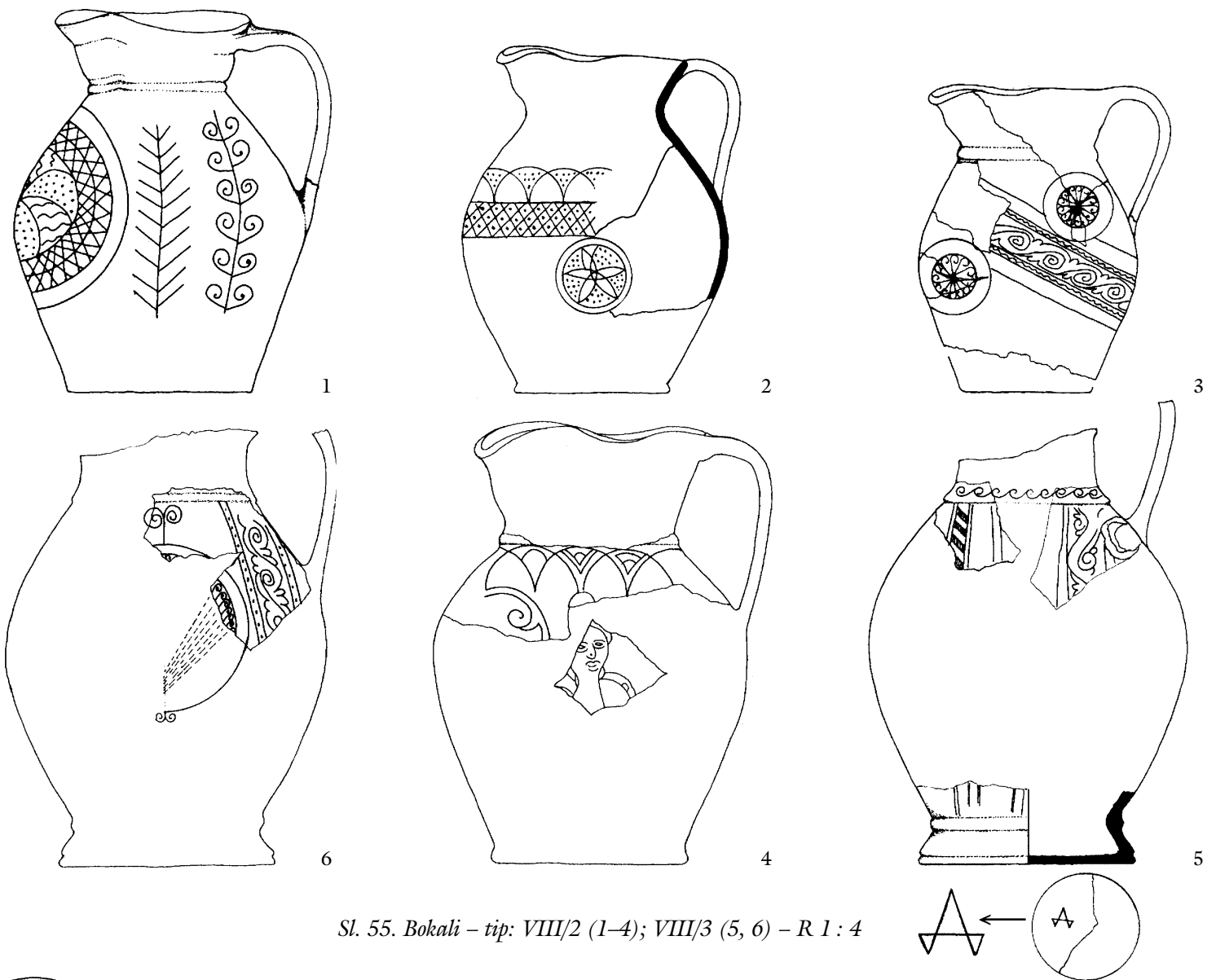
slikanim ornamentima. Iako su skoro istih tehnoloških osobnosti, bokali su razvrstani u nekoliko tipova. Tome su doprinele specifične forme tela i primena određenih ornamentalnih motiva, koji su rasporedom uvek dobro usklađeni sa raspoloživim površinama sudova. Motivi su često kombinovani, ali im je za skoro svaki oblik posude određeno odgovarajuće, najprikladnije mesto.

Mada gotovo svi bokali deluju veoma dekorativno, bez svake sumnje su najprivlačniji primerci tipa VIII/1 (sl. 54/1-4,

Sl. 54. Bokali – tip: VIII/1 (1-4) – R 1 : 4

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 56. Bokali – tip: VIII/4 (1, 2); VIII/5 (3); VIII/6 (4); VIII/7 (5) – R 1 : 4

kat. br. 46), čemu doprinose njihova visina i izdužena silueta, a uz to i izbor ornamenata kao dopuna opštem izgledu. U te svrhe su u najvećoj meri korišćene trake stilizovane loze ili trake raznolikih mrežastih površina, katkada u kombinaciji sa drvetom života. Ukrasne trake stoje vertikalno sa strane ili na čeonom delu tela, ili se pružaju ukoso na bokovima, a u nekim slučajevima su i horizontalno položene. Horizontalne trake obično se nalaze ispod drveta života – kao osnova iz koje ono izrasta. Drvo života je najčešće uokvireno u listoliku formu, a u izuzetnim slučajevima je bez okvirne linije.

Iz grupe bokala ovog tipa izdvaja se primerak kružnog otvora, a ne trolisnog, kao kod ostalih posuda (sl. 54/4, kat. br. 46/4). Donekle se ističe i bokal kome nedostaje gornja polovina, i to zbog posebno oblikovane loze koju čine jače uvijene spiralne linije i palmete sa dekorativnim završecima (sl. 54/3, kat. br. 46/3). I pored navedenih razlika, koje su u suštini zanemarljive, očigledno je da su sve posude ovog tipa delo istog majstora. Kao vrstan poznavalac svog zanata on je pravio skoro identične oblike, ali se istovremeno trudio da mu finalni proizvodi ipak ne liče u potpunosti jedan na drugi. Stoga je ukrasne trake ispunjavao različitim motivima koje je na drugačiji način i razmeštao, kako bi prikazao sopstveno umeće i sve mogućnosti kojima je u datom momentu raspolagao.

U do sada publikovanom keramičkom materijalu veoma su retke posude koje su u svemu analogne bokalima tipa VIII/1. Najbliži su im nalazi iz Studenice i Novog Brda, s tim što i tu postoje izvesne razlike – bilo u ornamentici, bilo u boji gledosanih površina. Na primerku iz Studenice na ramenu stoje pored mrežastih traka i sitni medaljoni, od kojih jedan, sa spiralno uvijenim zrakastim linijama, više odgovara ornamentici posuda iz Raške oblasti.¹⁷⁷ Bokal otkriven u Novom Brdu potiče izgleda iz radionice stalačke keramike, bez obzira na specifičan način upotrebe podglazurnih boja. Na bočnim stranama ukrašen je predstavama drveta života listolike forme, sličnim onima na bokalima iz Stalaća.¹⁷⁸

Bokali tipa VIII/2 razlikuju se od prethodnih više po obliku nego po ostalim svojstvima. Manji su, imaju proporcionalno širi trolisni otvor i kraće trbušasto telo, kao i ravno dno bez profilacije po ivici (sl. 55/1–4, kat. br. 47). Površinska obrada je ista kao i kod prethodnog tipa, što kod većine podrazumeva isti kvalitet glazure i iste nijanse pigmenta. Među ornamentalnim motivima, pored ukošenih i horizontalnih traka, ja-

vljaju se i medaljoni, a novinu čini i friz polukružno urezanih linija na ramenu. Na jednom bokalu je ispod takvog friza delimično očuvana ljudska predstava (sl. 55/4, kat. br. 47/4). U celini je vidljiva ovalna glava, na kojoj su prikazani oči, nos i usta, i to u punoj međusobnoj srazmeri i veoma preciznim potezima. Na glavi se zapaža i početak kose ili kape, a sve nagoveštava da je reč o muškoj osobi. Međutim, ruke su predstavljene sa daleko manje pažnje – polaze od vrata, odmah ispod glave. Na njima su polukružnim linijama naznačena ramena, a na jednom mestu i lakat. Nažalost, i ovaj bokal je oštećen, a naročito u delu gde se nastavlja telo prikazane osobe. Zasad je to jedina ljudska predstava na ovoj vrsti sudova za vodu, što navodi na pomisao da je dotični bokal već pri izradi bio namenjen određenoj osobi ili za neke posebne svrhe. Na svojevrsan način se izdvaja i bokal sa krupnim medaljonom na čeonj strani, koji se sastoji od četiri koncentrična kruga sa ružom vetrova u sredini (sl. 55/1, kat. br. 47/1). To je jedna od dveju posuda za tečnost sa ovako formiranim medaljonom, koji je karakterističan za tanjire tipa VII/3, 4. I sasvim bledozelenkasta glazura je skoro ista kao na dotičnim tanjirima, pa se čini da je reč o jednoj manjoj seriji posuda izrađenih u posebnom maniru kako dekorisanja, tako i gledosanja. Na bočnim stranama istog bokala nalaze se predstave drveta života, od kojih jedno ima ravne a drugo spiralno uvijene bočne izbojke. Praktično su nalik jelovim grančicama sa naviše usmerenim izbojcima. Takva varijanta drveta života postoji samo na još jednom fragmentu trbuha malog krčaga, gde stoji u horizontalnom položaju.

Opšta forma bokala tipa VIII/2, kao i sledećeg VIII/3, podseća na sudove za tečnost sa zapadnoevropskih prostora, pre svega na italijansku majoliku, pa nije isključeno da su upravo oni bili presudni za stvaranje oba stalačka tipa. Ukoliko se u nekim budućim istraživanjima to i materijalno potvrdi, prvenstveno prisustvom uzoraka na samom terenu, to bi značilo da tipovi VIII/2 i VIII/3 čine jednu skladnu povezanost zapadnih i istočnih uticaja na lokalnu produkciju. Jer, ako su forme prihvaćene iz istovremene proizvodnje posuda na Zapadu, onda su oblici ornamenata, način njihove primene i kvalitet

♦ 177 *Blago manastira Studenice* 1988, 51, kat. br. A 52, sl. 19; Jurišić 1983, t. IV/1, 2, V/2.

♦ 178 *Arheološko blago Srbije* 1983, 139–140, kat. br. 114.

glazure sasvim sigurno bili pod neposrednim uticajem proizvodnih centara istočnobalkanskih predela. Bokali tipa VIII/3 su najvećim delom, nažalost, sačuvani u sitnim fragmentima malog broja primeraka. Od prethodnog tipa razlikuju se po приметно užem vratu i dnom sa naglašenom profilisanom stopom (sl. 55/5, 6, kat. br. 48). Na prelazu iz ramena u vrat je prstenasto rebro, koje se nalazi i na većini drugih bokala, pa i nekih krčaga, s tim što je na sudovima ovog tipa dekorisano uzanim spiralama u nizu. Isti bokali se odlikuju još jednim novim ornamentalnim motivom, koji nije svojstven ostaloj keramici iz Stalaca. Ukrasne trake, koje se od ramena idući ka dnu postepeno šire, ovoga puta su ispunjene kosim nizovima sitnih ureza. Takav ornamenat povremeno se javlja na posudama iz XIII–XIV veka sa naselja u Bugarskoj i Rumuniji, s tim što je na tanjirima iz Plevena zastupljen u većem obimu.¹⁷⁹ Kako ova vrsta motiva nije poznata u izvornom vizantijskom stvaralaštvu, prema do sada publikovanom materijalu proizlazi da je motiv nastao u jednom od grnčarskih centara istočnobalkanskih prostora. Na dnu istog bokala je reljefni pečat u obliku ćiriličnog slova D, koji ne stoji na sredini, kako je uobičajeno, već se nalazi bliže ivici (sl. 55/5). S obzirom na to da je pojava pečata u neposrednoj vezi sa upotrebom ručnog grnčarskog kola, treba reći da je dotični bokal izrađen na vitlu sa nožnim pokretanjem. Zasada je to jedina posuda sa ovakvom oznakom.

Kao za bokale tipa VIII/1, tako i za ova dva naredna tipa bokala postoje malobrojni analogni primerci. Po obliku im je sličan bokal iz Gradca, koji je, međutim, dekorisan motivima koji se ne nalaze na keramici iz Stalaca.¹⁸⁰ Reč je o krupnim krugovima koji se preklapaju i koji su u jednostavnijim varijantama prisutni na posudama za vodu iz Sopoćana i Banjske.¹⁸¹ Svojevremeno je izneta pretpostavka da je bokal iz Gradca dospelo iz nekog od vizantijskih proizvodnih centara, a u novije vreme za isti bokal se kaže, uz odgovarajuće obrazloženje, da predstavlja delo domaćeg majstora.¹⁸²

Bokali vitkog tela, sa najvećim prečnikom u predelu ramena i isto toliko širokim otvorom trolisnog oblika, označeni su kao tip VIII/4. Oni donekle liče na krupne pehare, čemu doprinosi i široko dno u vidu konične stope (sl. 56/1, 2, kat. br. 49). Bolje su sačuvana samo dva primerka, od kojih nijedan nema sgrafito dekoraciju. Veći bokal je ukrašen horizontalnim trakama bledezelene i mrke boje preko sivkastobeke angobe,

dok je manji svetlozeleno i maslinasto gledosan. Istom tipu pripada još samo nekoliko fragmenata od najviše dva do tri bokala. Istovetni oblici sudova otkriveni su prilikom istraživanja srednjovekovnog utvrđenja u Prokuplju, što govori o jednom užem krugu rasprostranjenosti proizvoda još neubicirane radionice u kojoj su pravljene veoma upadljivi oblici, ali skromno obrađenih spoljašnjih površina.¹⁸³

Kao pehar mogao je da se koristi i mali bokal trolisnog otvora sa ornamentom uzanih ravnih i izlomljenih linija, složenih u trougaone motive (sl. 56/3, kat. br. 50). U Stalacu on predstavlja usamljenu pojavu, ali je po ornamentici blizak bokalima i krčazima iz Sopoćana, Gradca i Nove Pavlice, na kojima isti motivi čine delove složenih kompozicija.¹⁸⁴

Bokal bikoničnog tela i kratkog izlivenika na obodu imao je specifičnu i sasvim jasnu namenu (sl. 56/4, kat. br. 51). Na gornjoj polovini tela on ima niz trougaonih otvora urađenih odmah po skidanju sa grnčarskog kola, u još vlažnoj glini, zbog kojih je tečnost mogla da stoji samo u donjoj polovini. Da bi se odatle izlila, bokal je trebalo nagnuti unazad, kako bi tečnost prošla najpre kroz šupljinu u dršci a zatim kroz kanal u obodu i na kraju izašla kroz mali cevasti sisak na čeonj strani suda. Rukovanje bokalom zahtevalo je izvesnu veštinu, pa je to svakako razlog što nije bio namenjen svakodnevnoj upotrebi i što je konstatovan samo u jednom primerku. Služio je na trpezi za rasonodu i nadmetanje u veštini konzumiranja pića, koje je prilikom svakog pravilno izvedenog pokreta izlazilo u odmerenim, malim količinama. I pored uobičajenog oblika, bokal se od većine ostalih sudova za vodu ne razlikuje ni po fakturi, ni po načinu izrade, a isto tako ni po kvalitetnoj žutoj, smeđoj, a mestimično i zelenoj glazuri. U publikovanoj srednjovekovnoj grnčariji slični sudovi nisu poznati. Neka daleka paralela, ali više po nameni nego po obliku, može se videti u krčagu od majolike iz Zadra. Zadarski primerak ima drugačiju

♦ 179 Baraschi 1977, fig. 61/9; Genova 1989, sl. 9/9, 11/1, 7, 16.

♦ 180 Jurišić 1989, 37, sl. 39, 40.

♦ 181 Jurišić 1983, t. VII/2; arheološki materijal iz Banjske je u pripremi za publikovanje.

♦ 182 Jurišić 1989, 37; Bikić 2000, I, 231–232.

♦ 183 Kuzmanović 1984, kat. br. 81.

♦ 184 Jurišić 1983, t. VII/2; Ista 1989, 37, sl. 39/2, 40; Ista 1991, 83, sl. 70/2.

formu, kao i sistem punjenja i rukovanja pri upotrebi, ali je u sredini u kojoj je nađen takođe spadao u nesvakidašnje posude.¹⁸⁵ Na osnovu stilizovanih vegetabilnih ornamenata i boje, naročito manganove smeđe, i on je datovan okvirno u XV vek.

Posude slične namene, pod nazivom varalice, poznate su i u našem narodnom stvaralaštvu u vidu testije, kondira i bokala, sa različitim sistemom nalivanja i izlivanja tečnosti. Služile su na trpezi za uveseljavanje ukućana i gostiju, a najčešće na svetkovinama.¹⁸⁶ Na jednom bokalu – varalici iz sredine XX veka postoje, između ostalog, i uzdužni prorezi na vratu koji su imali sličnu funkciju kao trougaoni otvori na bokalu iz Stalaća, a na isti način – kroz kanale u dršci i u obodu – izlazila je tečnost.¹⁸⁷

Mali bokal od kaolinske gline, sa mrežastim ukrasom izvedenim tamnocrvenom bojom, predstavlja import iz Ugarske (sl. 56/5, kat. br. 52). Pripada produkciji grnčarskih radionica iz XV veka u Budimu, čija se najveća proizvodnja beleži u periodu od šeste do osme decenije istog stoleća.¹⁸⁸ Posuda gotovo identičnog oblika i ornamentike otkrivena je na prostoru Beogradske tvrđave, i to pod uslovima koji je opredeljuju u drugu polovinu XV veka – shodno datovanju pojačane proizvodnje u Ugarskoj.¹⁸⁹ Kako je konstatovan u okviru objekta 4 zajedno sa delovima sgrafito ukrašenih sudova, među kojima je i zdela sa heksagramom na dnu, primerak iz Stalaća je morao da bude donet najkasnije uoči propasti utvrđenja, početkom XV veka. U isto vreme prispele su bar još dve do tri posude od iste žućkastobeke gline, kojima pripada nekoliko sitnih ulomaka bez bojanih ukrasa na površini. Oblik dotičnih posuda nije se mogao odrediti.

Posebnu kategoriju bokala, dekorisanih slikanjem belim, mrkim ili zelenim pigmentom, čine tipovi VIII/8–VIII/10. Pojedini od njih odlikuju se karakterističnim oblicima, a delimično i veličinom. U izrazito krupne spadaju bokali tipa VIII/8, koji su pretežno negleđosani i često bez ikakve ornamentike. Mali broj je ispod bezbojne, bledozelene ili maslinaste glazure ukrašen angobom u vidu traka izvedenih četkicom ili slivanjem od oboda prema dnu, katkada u kombinaciji sa nizovima pega (sl. 57/1, 2, kat. br. 53). Čini se da su dela lokalnih majstora, možda i onih koji su izrađivali kuhinjsko posuđe, i da je to razlog što su konstatovani u znatnom broju fragmenta. Pri tome su kao uzor u proizvodnji mogli da posluže sudovi sličnog oblika dobavljeni iz susednih oblasti, poput pri-

meraka iz *Cocconi*, utvrđenja *Šeia* i iz Kaliakre, od kojih pojedini nose čak i istovetne ornamentalne motive.¹⁹⁰ U Stalaću su izgleda bili na ceni ne toliko zbog izgleda, koliko zbog veličine, budući da su zahvatali i po nekoliko litara tečnosti.

Slikanjem belom angobom dekorisani su i bokali tipa VIII/9, analogno fragmentima otkrivenim kod Tekije, u Trnovu i na još nekoliko nalazišta u Bugarskoj.¹⁹¹ U odnosu na prethodne posude za tečnost oni su osetno manjih dimenzija, a po ukupnom izgledu više su nalik na tip VIII/2 (sl. 57/3, kat. br. 54). Ostale osobenosti su iste kao i kod velikih bokala VIII/8 – od oblika motiva, koji su samo sitniji i prilagođeni veličini sudova, do bezbojne ili maslinaste glazure kojom je pokrivena cela spoljašnja površina. Istom tipu pripadaju i mali ulomci od još dve posude, koje su ispod bezbojne glazure bile dekorisane krugovima angobe sa krupnom tačkom u sredini. Takvi ukrasi, u vidu jednostavnih koncentričnih ili lančano spojenih prstenastih krugova, javljaju se na keramici vizantijskog kulturnog kruga najčešće tokom XIII veka.¹⁹² U istom periodu, kao i u narednom stoleću, prisutni su i na posudama sa nalazišta u Bugarskoj, a u izvesnoj meri i u Rumuniji.¹⁹³ Kod nas se nalaze na bokalima i krčazima sa naselja na priobalnom pojasu đerdapskog dela Dunava, a mestimično i izvan ovog areala.¹⁹⁴ Stalaću su teritorijalno najbliži delovi krčaga iz manastira Ravanice i Blagoveštenja u Gornjaku, kao i zdela iz Žiće.¹⁹⁵

♦ 185 Petrićoli 1986/87, 187.

♦ 186 Tomić 1983, 119–120.

♦ 187 Tomić 1983, 119, kat. br. 649.

♦ 188 Holl 1963, 351, 381, Abb. 79/8, 9.

♦ 189 Bikić 1994, 88–89, sl. 34/9; Popović, Bikić 2004, 82, kat. br. 26.

♦ 190 Diaconu, Constantinescu 1960, 73, fig. 39/1; Constantinescu 1972, 118, pl. XXX/3; Josifova 1982, 60, sl. 2/b.

♦ 191 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, t. 126; Georgieva 1974, 30, sl. 19; Čangova 1972, 63; Genova 1989, 61.

♦ 192 Morgan 1942, 101–103; Megaw 1989, 264, fig. 5/c, d; *Vizantijskij Herson* 1991, 230, kat. br. 248; *Ceramic Art* 1992, 28, fig. 18; Papanikola-Bakirtzis 1996, pl. IV/16; Romančuk 2003, Abb. 8/6, 8.

♦ 193 Constantinescu 1972, 140, pl. XLVIII/11–13; Baraschi 1977, 96, fig. 77/2, 3, 5, 6; 80/2–5, 8; Georgieva 1974, 30, sl. 22/2, 3; Genova 1989, 61, sl. 6/10–14.

♦ 194 Popović, Ivanišević 1988, 147, sl. 19/10; Minić 1999, 229–236.

♦ 195 Minić 1999, 230, fig. 2/1, 6; Cunjak 1988, 37.

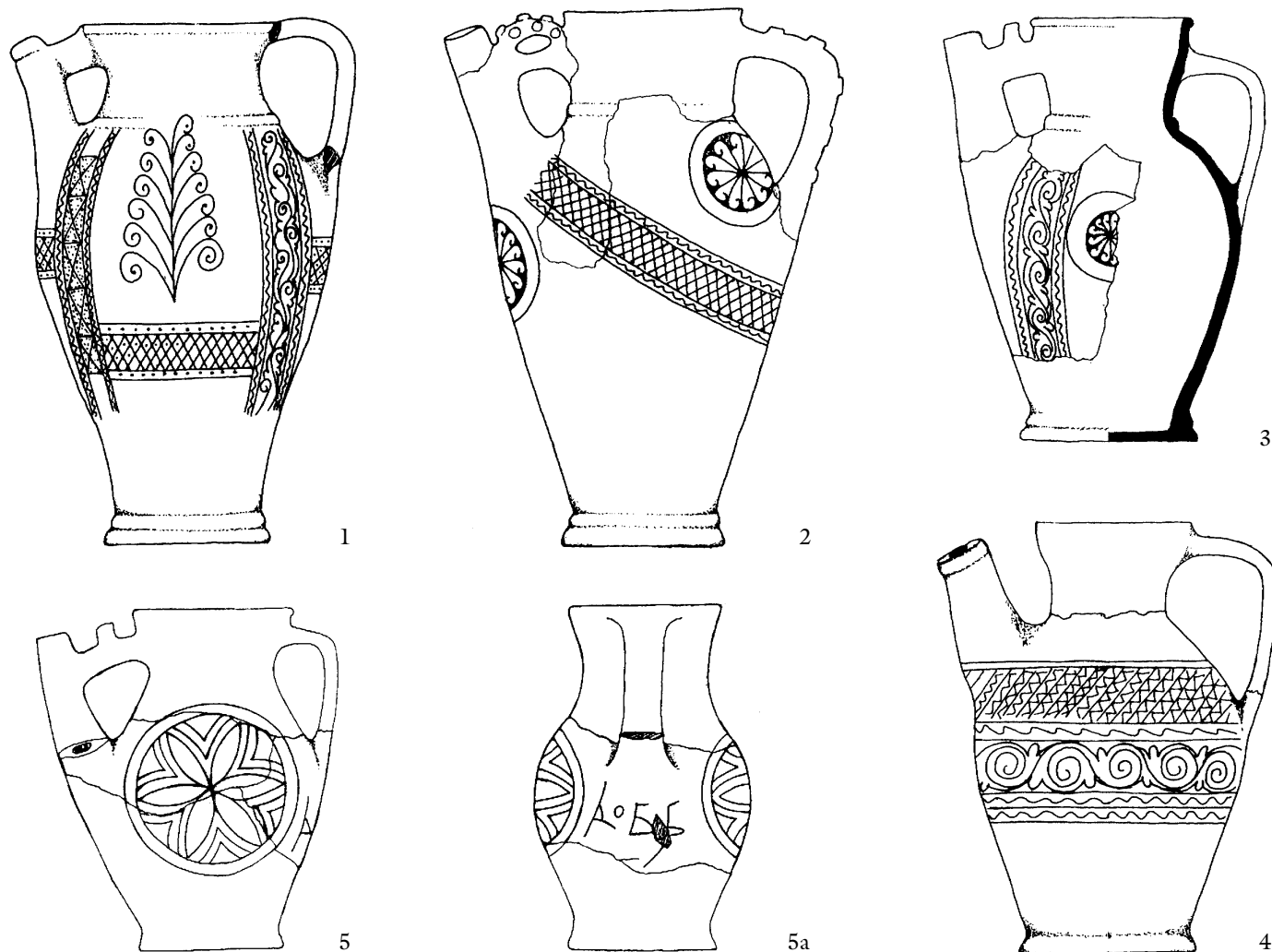
♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sudovi ukrašeni slikanjem mrkom, a ređe i zelenom bojom čine malu grupu, u osnovi sličnog oblika (sl. 57/4–7, kat. br. 55). Svrstani su u bokale tipa VIII/10 isključivo zbog trolisno formiranog oboda, iako imaju prilično uzan vrat, kao kod mnogih krčaga. Ornamenti traka, mrežastih površina i drveta života izvedeni su mrkom bojom velike gustine, zbog čega su katkad blago reljefni. Oslikane su i rebraste površine vrata, sve do oboda, horizontalnim trakama mrke i svetlozeleno boje, a slični ukrasi nalaze se i na drškama. Na fragmen-

tovanoj mrko bojenoj dršci, koja je stajala, po svemu sudeći, na jednoj od tih posuda, aplicirana je traka u vidu podužnog rebra sa nizom sitnih otvora (sl. 62/15, kat. br. 71). Na svim posudama slikanje je obavljeno preko prethodno nanetog tankog premaza sivkastobeke angobe, posle čega je usledilo gledosanje bezbojnom, bledozelenom ili zelenkastožutom glazurom. Glazura je slaba, veoma tanka i bez sjaja, a naneta je samo da bi pokrila i zaštitila ornamente. Praktično nije služila kao dekorativni elemenat.

Sl. 57. Bokali – tip: VIII/8 (1, 2); VIII/9 (3); VIII/10 (4–7) – R 1 : 4

Sl. 58. Krčazi – tip: IX/1 (1, 2); IX/2 (3–5) – R 1 : 4

Slikanje mrkom i zelenom bojom ima poseban razvojni pravac u odnosu na tehniku slikanja belom angobom. Iako se na keramici vizantijske proizvodnje pojavilo vrlo rano, do većeg izražaja je došlo tek od polovine XII veka, a zatim se u smanjenom obimu koristilo i u razdoblju od XIII do XIV stoleća.¹⁹⁶ Nalazi iz Stalaća, s obzirom na datovanje, predstavljaju krajnji domet ove vrste ukrašavanja, s tim što se adekvatne analogije mogu naći u posudama iz Mileševa, kao i u fragmentima otkrivenim tokom istraživanja Novog Brda i crkve u Milentiji.¹⁹⁷ Kojim pravcima je takvo dekorisanje posuda stiglo do naših krajeva, zasada je još neizvesno. U Trnovu postoji grupa zdeli i tanjira sa mrko slikanim ornamentima, ali se oni pretežno sastoje od traka različite širine koje se ukrštaju

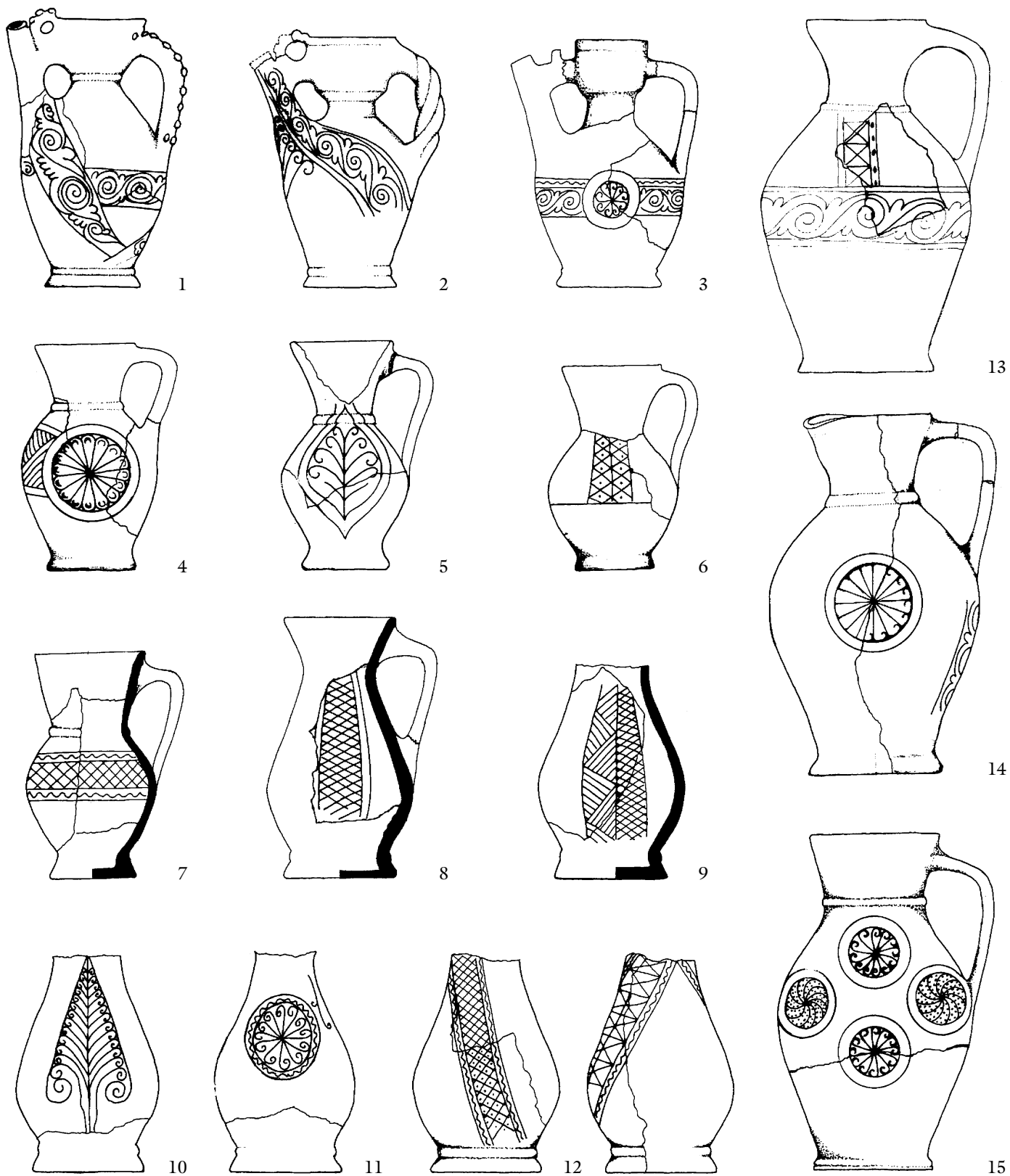
i obrazuju mrežaste motive, ponekad i trougaonog oblika.¹⁹⁸ U Stalaću se slikanjem podražavaju motivi tipični za sgrafito dekoraciju, pa s obzirom na to, kao i na pomenute analogne pojave u Mileševi i Novom Brdu, izgleda da mesto proizvodnje dotičnih posuda treba tražiti negde na tim prostorima, i to tek u razdoblju XIV i početka XV veka.

♦ 196 Morgan 1942, 70–82; *Benaki Museum* 1999, 25; *Byzantine Glazed Ceramics* 1999, 161–163; Georgieva 1974, 142–143; Jakobson 1979, 146.

♦ 197 *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 8; Ćorović-Ljubinković 1962, 178, t. VII/4; VIII/4, 5; Tomić G. 1979, 431–432.

♦ 198 Georgieva 1974, 142, sl. 93.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 59. Krčazi – tip: IX/3 (1–3); IX/4 (4–7); IX/5 (8–12); IX/6 (13–15) – R 1 : 4

U poređenju sa bokalima, *krčazi* su brojniji i po obliku raznovrsniji. Međutim, oni čine stilski kompaktniju celinu, koju karakterišu ujednačena faktura, boja pečenja, kvalitet glazure, a velikim delom i oblici ornamentalnih motiva. Dok su kod bokala mogli da se uoče primerci koji su putem trgovine, poklona ili na neki drugi način prispeli iz nekog obližnjeg ili udaljenijeg mesta proizvodnje, dotle krčazi predstavljaju produkte istog radioničkog centra. I pored toga, mogli su se sistematizovati u više tipova, međusobno različitih kako po ukupnom obliku, a osobito po obliku grlića, tako i po izvesnim detaljima kao što je izlivnik – sisak, koji kod većine tipova ne postoji. Primetna je i razlika u veličini, pa su najveći krčazi imali i po više puta veću zapreminu od najmanjih. Postojeće razlike, međutim, posledica su namene pojedinih vrsta posuda. Velika je verovatnoća da je većina izolovanih tipova imala tačno određenu namenu, bilo da je korišćena samo u izvesnim prilikama, bilo za naročite vrste pića. Stoga su posude pravljene, možda zbog tržišta, u malim serijama skoro istovetnih oblika i sa manjim razlikama u dekorisanju.

I kod ove vrste posuda za tečnost najimpresivnije deluju krčazi tipa IX/1, koji se od bokala VIII/1 razlikuju jedino po neznatno užem vratu kružnog otvora i po izlivniku – sisku, koji stoji na prelazu iz ramena u trbuh (sl. 58/1, 2, kat. br. 56). Oni praktično predstavljaju iste oblike, samo donekle modifikovane i prilagođene drugačijem načinu izlivanja tečnosti. Upadljiva je sličnost dveju posuda – jednog krčaga sa siskom i jednog bokala, pa se čini da je grnčar greškom ili izostavio sisak na bokalu, ili mu nije napravio odgovarajući trolisni otvor (sl. 54/4 i 58/1).

Osim uobičajenih motiva drveta života i različito, ali skoro uvek simetrično raspoređenih traka, na krčazima tipa IX/1 javljaju se i medaljoni, a na drškama i na prevlaci, koja spaja sisak sa obodom, stoje nizovi dugmetastih aplikacija. Jedan takav primerak, sa kompletno urađenom ornamentikom, nije gledosan (sl. 58/2, kat. br. 56/2). Nejasno je da li je glazura izostala zbog nekog prethodnog oštećenja ili su postojali neki drugi razlozi, ali je on praktično ostao nedovršen. To je jedan od pomenutih razloga za pretpostavku o postojanju mesne proizvodnje sgrafito dekorisanog trpeznog posuđa. Takav krčag bez glazure nije usamljen slučaj. Otkriveni su fragmenti od još tri različite posude koje preko sgrafito ukrasa takođe nisu bile gledosane. Na pojedinim gledosanim fragmentima

zapažaju se deformacije i oštećenja glazure koja su nastala tokom pečenja, jer su posude bile oslonjene jedna na drugu prilikom sušenja ili u samoj peći. Imajući sve to u vidu, postavlja se pitanje da li su takvi proizvodi, sa pretenzijom da budu savršeni, a to sticajem okolnosti nisu postali, mogli da idu na tržište i da li je neko želeo da ih kupi. Prirodno je pretpostaviti da su delimično oštećeni i nedovršeni sudovi bili korišćeni samo u mestu proizvodnje.

Krčazi sledećeg tipa IX/2 razlikuju se od prethodnih po manjim dimenzijama i nešto krupnijem sisku u odnosu na ukupnu veličinu posude (sl. 58/3–5, kat. br. 57). Ornamentika je uglavnom ista, sa izuzetkom dva primerka, od kojih jedan ima krupne rozete na bočnim stranama, dok je na drugom širok friz sastavljen od više motiva. Na krčagu sa rozetama, ispod drške se nalazi natpis, urezan pre pečenja i gledosanja, koji se – izgleda – nastavljao u sledećem donjem redu ili na čeonj strani ispod siska. Tako delimično vidljiv, natpis je možda označavao ime majstora grnčara ili osobe kojoj je posuda bila namenjena, a isto tako, mogao je da ukazuje i na to da je reč o piću kojim je trebalo ispuniti krčag ili, pak, o poruci u smislu zdravice. U svakom slučaju, to je jasan dokaz o etničkoj pripadnosti majstora, kao i o činjenici da je svoju poruku umeo da ureže veoma dobro i čitko. Na drugom krčagu, pored niza spiralno uvijenih linija, znatnu površinu zauzimaju ravne i talasaste linije u horizontalnim ili kosim redovima, što donekle podseća na sgrafito ukrase grnčarije iz Nove Pavlice.¹⁹⁹

Za oba tipa krčaga sa siskom postoje analogije u nalazima iz Studenice, Gradca, Nove Pavlice, Đurđevih Stupova kod Novog Pazara, Smedereva, a izgleda i iz Sopoćana i Trgovišta, s tim što su oni redovno skromnije ukrašeni.²⁰⁰ Najčešće su to medaljoni sa rozetama izvedenim šestarom i sa naglašnijim smeđim i zelenim pigmentom koji prati sgrafito ukrase. Na tim krčazima vrh siska se katkad završava trolisnim otvorom, što ni na jednom primerku iz Stalaća nije konstatovano. Formalna sličnost sa posudama iz Raške oblasti, dakle,

♦ 199 Jurišić 1991, 83, sl. 70/2.

♦ 200 *Blago manastira Studenice* 1988, 76, kat. br. A 33, sl. 53; Jurišić 1989, 37, sl. 39/3; Jurišić 1991, 83, sl. 71/1; Zečević, Radičević 2001, 47, sl. 15; 20/1, 2; Popović 1978, 107, pl. 4/3. Za nalaze iz Sopoćana i Trgovišta kod Novog Pazara podaci su preuzeti iz dostupne terenske dokumentacije.

postoji, ali su vidljive i razlike. Skromna sgrafito dekoracija nalazi se i na krčagu iz Smedereva, na kome dugmetaste aplikacije čine dodatni ukras.²⁰¹

Sisak za izlivanje tečnosti imaju i krčazi tipa IX/3 (sl. 59/1–3, kat. br. 58). Oni takođe predstavljaju seriju skoro istih osnovnih formi, sa različito oblikovanim pojedinim detaljima. Drška je, na primer, jednostavna, trakasta ili sastavljena od dva, eventualno tri uvijena valjkasta dela, a na pojedinim krčazima je ukrašena nizom dugmetastih aplikacija. Slične aplikacije, ali sitnije, nalaze se i na prevlaci koja spaja sisak sa otvorom grlića – slično kao na velikim krčazima tipa IX/1. Posudama tipa IX/3 pripadaju i fragmenti nasatično postavljenih trakastih drški, na čijim bočnim stranama su ornamentički stilizovane loze (sl. 62/17, 18). To se može zaključiti na osnovu delimično očuvanog krčaga otkrivenog u Kruševcu, koji je istovetan sa stalačkim primercima IX/3, a ima upravo ovako oblikovanu dršku.²⁰² Krčag iz Kruševca odgovara nalazima iz Stalaca i po tehnološkim odlikama, pa nema nikakve sumnje u to da i on predstavlja deo iste serije. I u okviru ove serije jedan primerak je nedovršen. Na trбуhu je ukrašen sgrafito ornamentima, preko kojih nema tragova gledosanja. Sačuvan je u fragmentima, zbog čega se ne vidi da li je prethodno bio oštećen (sl. 59/3, kat. br. 58/3).

Svi ostali tipovi krčaga su bez siska, a neki nisu imali ni dršku. Pojedini se međusobno razlikuju samo po dimenzijama, kao, na primer, IX/4 i IX/6, koje odlikuje sličan levkasto formiran vrat i dno u vidu stope, a delimično i ista ornamentika (sl. 59/4–7, 13–15, kat. br. 59, 61). Oni su tipičan primer za to kako su isti oblici pravljени u različitim veličinama upravo zbog određene namene. Primerici oba tipa dekorisani su ornamentima koji su prisutni i na ostalim sudovima za tečnost iz Stalaca, a u isto vreme i na sličnim posudama iz Nove Pavlice i Mileševa.²⁰³ Ipak se javljaju i izvesne varijante poznatih motiva, kao što su medaljon sa rozetom zaobljenih latica i drvo života u elipsoidnom okviru (sl. 59/4, 5).

Uobičajeni motivi i isti kvalitet glazure obeležavaju i krčage tipa IX/5, čiji je grlić takođe levkasto formiran, ali je izduženiji – poput grlića staklenih boca (sl. 59/8–12, kat. br. 60). Kako bi vitko telo ove vrste krčaga najviše došlo do izražaja, za ukrašavanje su najčešće korišćene trake mrežastih površina u vertikalnom položaju. Ponekad takve trake ukoso obavijaju celu posudu, od dna pa sve do vrha. Prema poznavanju dosad

publikovane keramičke građe, čini se da su takvi oblici bili karakteristični uglavnom za stalačku grnčariju. Doduše, iz Studenice potiče krčag sličnog oblika ukrašen u sgrafito tehnici, ali je on na osnovu uslova nalaza opredeljen u XVI vek.²⁰⁴

Na svojevrsan način bocama su nalik i krčazi tipa IX/7, čije je loptasto telo slično pojedinim prethodnim tipovima, ali je grlić pri vrhu proširen u vidu čašice (sl. 60/1–3, kat. br. 62). Grlić je spolja profilisan i donekle podseća na grliće dvokonusnih staklenih boca. Mada posudama ovog tipa pripadaju fragmenti od najviše 8–10 primeraka, karakteristično je da su svi ispod glazure ukrašeni na približno isti način – po jednom širokom horizontalnom trakom mrežaste površine koja opasuje najširi deo trбуha. Stoga izgleda da je i ova vrsta krčaga predstavljala seriju nastalu u jednom zamahu i da se zatim iste forme više nisu ponavljale.

Za ostale tipove krčaga karakterističan je upadljivo uzan grlić, koji je relativno kratak u odnosu na veličinu tela (sl. 60/5–13). Grlić se najčešće završava zaobljenim ili prstenasto proširenim obodom, eventualno sa jednim do dva horizontalna rebra na mestu odakle polazi drška. Tipovi takvih krčaga zastupljeni su veoma malim brojem primeraka, obično sa dva do tri, s tim što je gotovo svaki krčag ukrašen drugačijim oblicima sgrafito ornamentata. Jedino malobrojni primerici tipa IX/8 imaju iste ukrasne elemente kao i neki prethodni krčazi, što se posebno odnosi na trake stilizovane loze u kombinaciji sa listolikim drvetom života (sl. 60/4, kat. br. 63). Na ostalim krčazima se nalaze medaljoni, po dva do tri raspoređena na ramenu ili po sredini tela, a česte su i horizontalne trake različito šrafiranih površina (sl. 60/5–11, kat. br. 64–67). U grupi tipa IX/9 ističu se fragmenti dva manja krčaga zbog ukrasa koji su sa izuzetnom pažnjom urađeni (sl. 60/5, 6, kat. br. 64). Na jednom krčagu su zeleno i smeđe oslikani delovi šestarom urezanih medaljona, što podseća na slično dekorisan krčag iz Mileševa,²⁰⁵ dok je na drugom horizontalna mrežasta traka sa obe strane oivičena uzanom fino izvedenom lo-

♦ 201 Popović 1978, 107, pl. 4/3; Bikić 2000, II, 215–216, kat. br. 940.

♦ 202 Minić 1980a, 45, t. II/1.

♦ 203 Jurišić 1991, sl. 70/1; *Manastir Mileševa* 1995, 25, kat. br. 7.

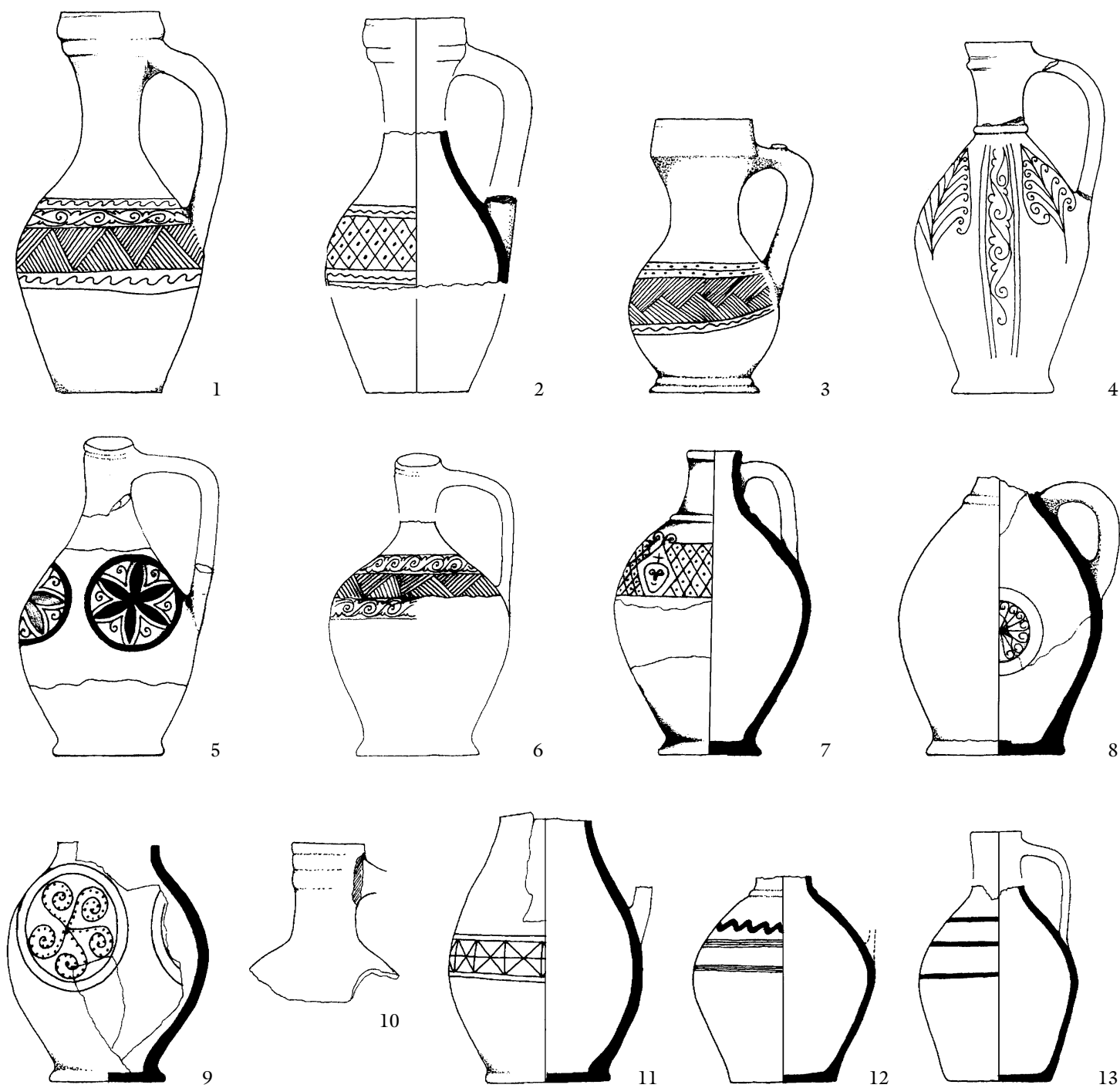
♦ 204 *Blago manastira Studenice* 1988, 81, kat. br. A 73, sl. 61.

♦ 205 *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 7.

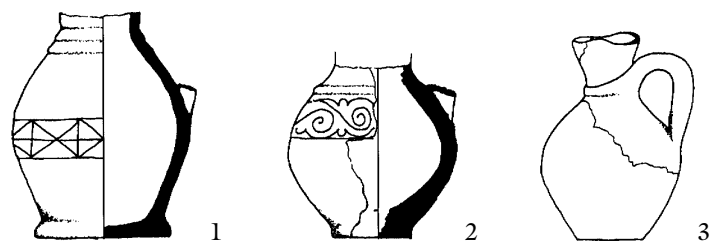
♦ KULTURNI SLOJ I ARHEOLOŠKI NALAZI ♦

zom. Oba krčaga su otkrivena u palati, pa se čini da su već pri dekorisanju bila namenjena osobi određenog ranga i ugleda. Posebnu namenu imao je i jedan krčag tipa IX/10, što se naslućuje po predstavama ljudskih likova ukomponovanih u ho-

rizontalnu traku mrežaste površine (sl. 60/7, kat. br. 65). Na glavi urezane predstave je krst, a ceo lik je uokviren linijama koje se spiralno završavaju. Ukoliko je ovakva predstava označavala svešteno lice, a možda i svetitelja, posuda je verovatno

Sl. 60. Krčazi – tip: IX/7 (1–3); IX/8 (4); IX/9 (5, 6); IX/10 (7); IX/11 (8); IX/12 (9–11); IX/13 (12, 13) – R 1 : 4

Sl. 61. Krčazi – tip: IX/14 (1, 2); IX/15 (3) – R 1 : 4

korišćena pri kulturnim obredima, mada se na osnovu mesta nalaza to ne može pouzdano utvrditi. Otkrivena je kraj objekta 4, u kome se spravljala hrana.

Dekoracijom se izdvaja i krčag tipa IX/12, na čijim bočnim stranama su medaljoni sa krupnim zrakasto raspoređenim linijama spiralno uvijenih krajeva (sl. 60/9, kat. br. 67/1). Ova vrsta motiva nije tipična za keramiku Stalaca. Češće se javlja na posudama iz Gradca, Studenice, Sopoćana i drugih mesta Raške oblasti, pa dotični krčag ili otuda potiče, ili predstavlja proizvod domaćeg grnčarstva ali sa pozajmljenim dekorom.²⁰⁶ Na keramici iz Stalaca u daleko većoj upotrebi bila je posebna varijanta ovog motiva, sa sitnijim i gušćim zrakasto raspoređenim linijama koje su na vrhovima povijene. Upravo takve rozete nalaze se u vidu medaljona na bočnim stranama krčaga tipa IX/11, koji se odlikuje i grubo modelovanom valjkastom drškom (sl. 60/8, kat. br. 66/1). Rozeta sa samo nekoliko spiralno uvijenih linija povremeno se javlja i na nalazištima severoistočne Srbije, a zatim i u Bugarskoj i Rumuniji, s tim što obično ne stoji samostalno, već je u okviru složenijeg ornamenta.²⁰⁷

U grupu krčaga sa uzanim grlicem spadaju i primerci tipa IX/13, koji su monohromno, maslinasto ili smeđe gledosani, mada ih ima i bez glazure (sl. 60/12, 13, kat. br. 68). Pre gledosanja ukrašeni su ravnim ili talasastim linijama, slično kuhinjskim loncima, ali po kvalitetu gline i boji pečenja odgovaraju većini sudova za tečnost skromnije varijante. Kako su pojedini gledosani i na unutrašnjoj strani, a nekoliko primeraka je otkriveno u predelu objekta 4, čini se da su upotrebljavani u poslovima oko pripremanja hrane, i to za manje količine tečnih proizvoda. Verovatno su na sličan način korišćeni i mali sudovi lop-tastog tela tipa IX/14 i tipa IX/15, koji su često, za razliku od prethodnih, dekorisani sgrafito ornamentima (sl. 61/1–3, kat. br. 69, 70). Mada su uglavnom fragmentovani, može se zapa-

ziti da im visina nije prelazila 13–14 cm i da imaju, srazmerno ukupnoj veličini, prilično debele zidove. Mali krčag sa uzanim grlicem i trolisno formiranim obodom spada u retke nalaze takvog oblika (sl. 61/3). On je pronađen u bunaru, što pokazuje da se i tako malim posudama služilo pri vađenju vode.

Uopšteno gledajući, bokali i krčazi su kao celina imali izuzetno mesto u keramici Stalaca, i to kako zbog količine konstatovane tokom istraživanja, tako i zbog raznolikih formi, bogate dekoracije i glazure jasnih boja i osobitog kvaliteta. U suštini, oni su – kao i zdele – nasleđe iz ranijih epoha, a najvećim delom iz vizantijskog kruga proizvodnje. Tada su imali jednostavnije oblike, u proseku manje dimenzije, a često i neukrašene površine.²⁰⁸ Slična pojava uočava se i u produkciji grnčarskih centara iz XIII i XIV veka nastalih u oblastima bivšeg Carstva, gde se najveći broj sudova za tečnost ni na koji način nije mogao smatrati luksuznom robom. Oni su prevashodno imali odgovarajuću upotrebnu vrednost, a to znači da se prilikom izrade veća pažnja poklanjala kvalitetu gotovih proizvoda nego njihovim estetskim obeležjima. Nalazi iz Trnova, Sofije, Pernika i drugih gradskih naselja iz XIII–XIV veka u Bugarskoj mahom su negledosani.²⁰⁹ Izvestan broj je monohromno gledosan, a primerci sa sgrafito i slikanim ukrasima su veoma retki i sačuvani su uglavnom u sitnim fragmentima.²¹⁰ Slična pojava je karakteristična i za neka istovremena nalazišta u Rumuniji, na kojima su bile u upotrebi, osim jednostavno gledosanih, i dekorisane posude za vodu, mada u znatno manjoj meri. Pored slikanih i reljefnih ukrasa, na takvim, luk-

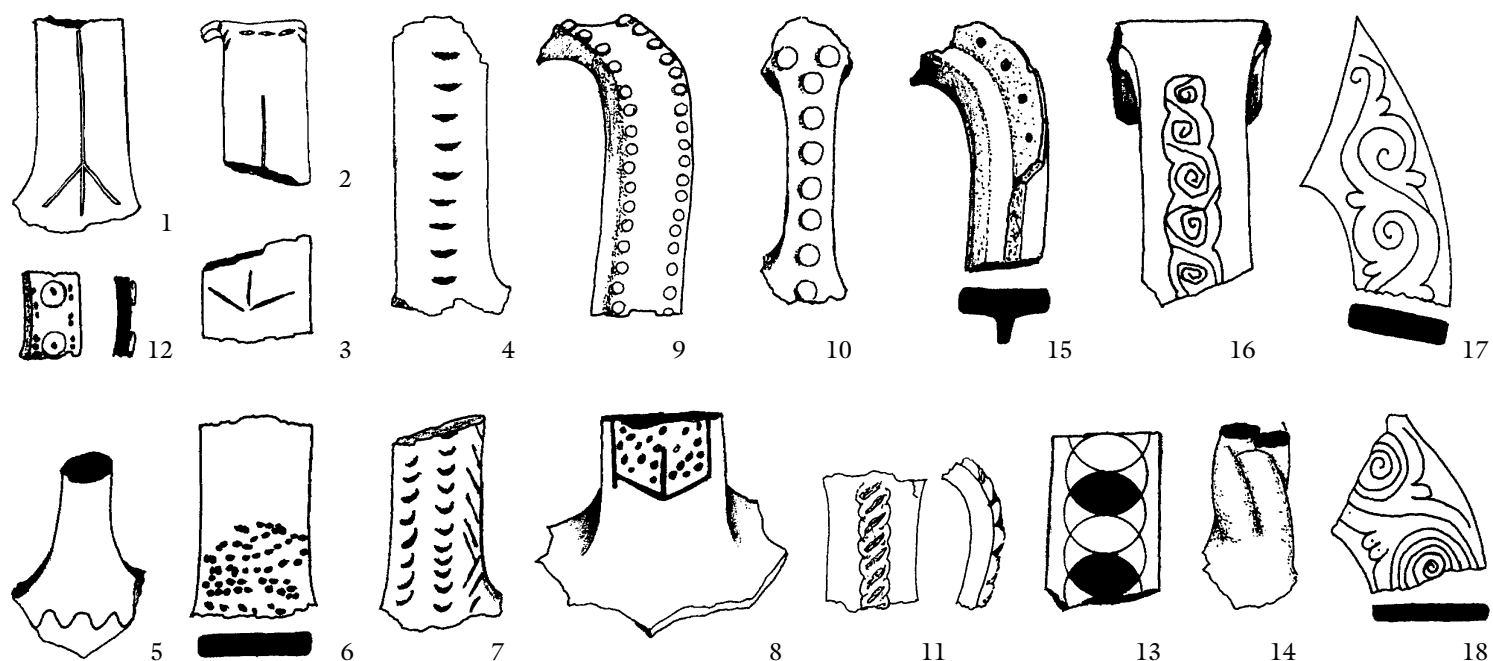
♦206 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 84–85, t. XXXVIII/2–6; Jurišić 1983, 184, 186, t. IV/1, 2; V/2; *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 33, sl. 53.

♦207 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 85, t. XXXIX/1; Georgieva 1974, sl. 66; Baraschi 1977, fig. 58/9.

♦208 Morgan 1942, 58, 62, 72, fig. 41, 46, 52; Barnea 1989, 136–139, fig. 5–8; Stillwel MacKay 1967, pl. 64/33; 65/43, 44; Hayes 1992, 33–34, fig. 12; *Vizantijskij Herson* 1991, kat. br. 210–212, 253, 254.

♦209 Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 72–74, t. VIII; Georgieva 1974, 24–30, sl. 12/2–4; 13/1, 2; 15, 16; Ista 1985, 135–136, sl. 8–12; Čanogova 1972, 59–63, sl. 47–49, 51/6, 7; Josifova 1982, 59, sl. 1; Genova 1989, 61.

♦210 Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 86–87, sl. 60; Georgieva 1974, 142, sl. 91; Ista 1985, 152, sl. 54–56; Stančeva 1964, 180, t. VII/ 50; Georgieva 1980, 53, sl. 14, 15; Josifova 1982, 62, sl. 7.

Sl. 62. Fragmentovane drške bokala i krčaga – R 1 : 2

suznijim i uglavnom retkim primercima nalaze se i sgrafito ornamenti.²¹¹ U radionicama Kipra, Soluna, Sera, Korinta i drugih proizvodnih mesta u Grčkoj takvi nalazi su takođe izuzetni,²¹² dok su na severnom delu crnomorskog priobalnog pojasa znatno češći, ali sa specifičnim vrstama dekorativnih motiva.²¹³ Međutim, kada se takva zapažanja uporede sa rezultatima dosadašnjih istraživanja gradskih i manastirskih naselja na našem prostoru, a naročito u oblastima Raške i Moravske Srbije, uočava se velika razlika. U Sopoćanima, Đurđevim Stupovima, Studenici, Gradcu, Kruševcu, Magliču i drugim okolnim mestima dekorativno obrađeni sudovi za vodu su neuporedivo brojniji.²¹⁴ Ujedno, oni poseduju sva svojstva luksuznog posuđa, zbog čega su morali imati zapaženo mesto na trpezama vladara, vlastele i visokih crkvenih ličnosti. Majstori koji su ih izrađivali za stanovništvo Stalaća, Kruševca, a možda i nekih drugih većih i značajnijih mesta u neposrednom okruženju, iskazali su izrazitu veštinu i inventivnost, kako bi ih u svakom pogledu izjednačili sa ostalim vrstama stonog posuđa. Za takvu pojavu morali su se steći mnogi uslovi, među kojima su važnu ulogu, pored ekonomskih, imale potražnja tržišta i želja potrošača za svim kategorijama predmeta koji su na svojevrsan način činili zamenu za skupoceni-

ju importovanu robu, kao i za posude od metala. Pri tome ne treba zanemariti ni mogućnost da su isti majstori grnčari kao uzorak mogli imati i keramičko posuđe zapadnoevropske produkcije, s tim što su ga prilagođavali sopstvenom načinu izrade i maniru dekorisanja. Krčazi i bokali sa sgrafito ukrasima, otkriveni u jednom primerku ili u nekoliko njih u Beogradskom gradu, Smederevu i utvrđenju kod Tekije na Dunavu, ne mogu se poistovetiti sa nalazima iz Stalaća. Oni obrazuju poseban krug, budući da se ističu ne samo oblicima grlića i oboda nego i izborom dekorativnih elemenata.²¹⁵ U svakom

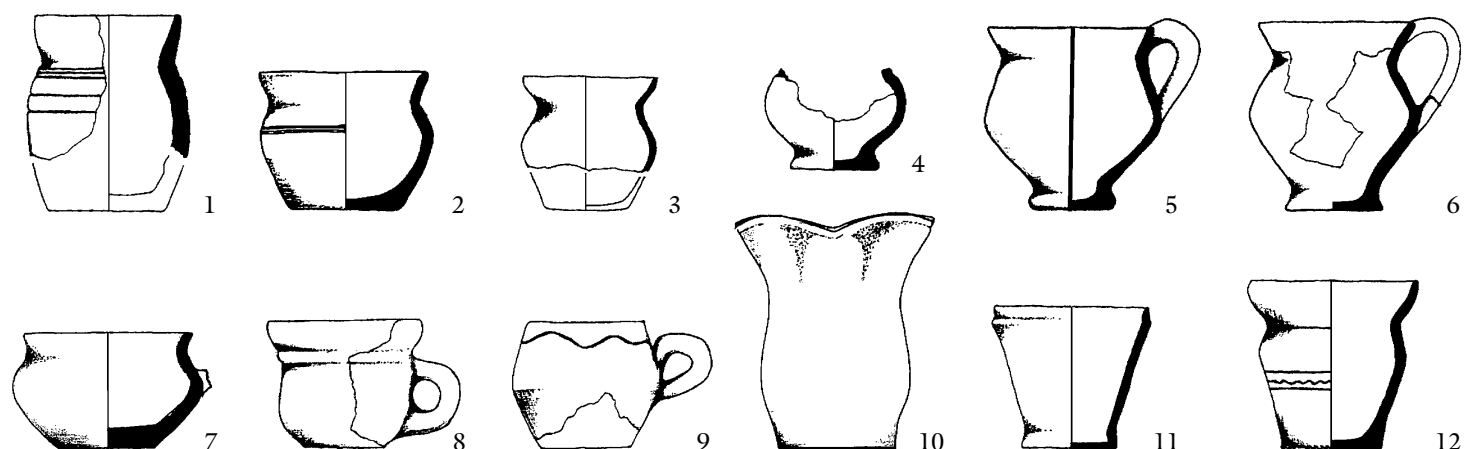
♦ 211 Nicolescu 1960, 265–266; Constantinescu 1972, 110, 140, pl. XXX, XXXI; Baraschi 1977, 94–100, fig. 77–83.

♦ 212 Morgan 1942, 112–114, fig. 89; *Byzance* 1992, 495, No. 392; *Ceramic Art* 1992, Nos. 24, 25.

♦ 213 Jakobson 1979, sl. 84/2; 86/1; 88/2; *Vizantijskij Herson* 1991, kat. br. 240, 248; Romančuk 2003, 107, 111, Abb, 4/6; 7/4.

♦ 214 Jurišić 1983, 182, t. II/2, 3; V/1–3; VII, VIII; Zečević, Radičević 2001, sl. 14, 15, 17/2; 20/1–3; *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 33, 41, 52; Jurišić 1989, 37, sl. 39, 40; Minić 1980, t. II/1, 2; IV/2.

♦ 215 Popović 1978, 107, pl. 4; Janković M. et Đ. 1978, 159, fig. 6/4–7; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 61–62, t. XXI/1, 2; Bikić 2000, I, 232.

Sl. 63. Šolje, pehari, čaše – tip: X/1 (1, 2); X/2 (3–6); X/3 (7); X/4 (8); X/5 (9); X/6 (10); X/7 (11); X/8 (12) – R 1 : 4

slučaju, njih je veoma malo u poređenju sa količinom konstatovanom u Stalacu, a srazmerno ih je manje i na drugim pomenutim nalazištima u Srbiji. Pri ovakvom stanju istraženo- sti čini se da su tvorci stalačke grnčarije bili neprevaziđeni u produkciji te vrste sudova kada je reč kako o količini, tako i o bogatstvu dekora.

Šolje, pehari i keramičke čaše čine malu skupinu različitih oblika, ali približno iste namene, koja je, uprkos sasvim jednostavnom izgledu, korišćena na trpezi uporedo sa finije izrađenim posuđem. Postojeći nalazi međusobno se razlikuju kako u kvalitetu izrade i fakturi, tako i u završnoj obradi površina. Neki su rađeni na ručnom kolu, ali često od dobro prerađene gline, zbog čega su im zidovi tanki i ujednačene debljine. U najjednostavnije spadaju primerci tipa X/1, koji su u svemu nalik na kuhinjske lonce bez drške tipa I/1, pa nije isključeno da su obe vrste sudova dela istih majstora (sl. 63/1, 2, kat. br. 72). Šolje bikoničnog tela su od bolje prerađene gline i imaju veoma tanke zidove, katkad uglačanih spoljašnjih površina (sl. 63/3–6, kat. br. 73). One nemaju nikakve ukrase i uglavnom su bez glazure, izuzev jedne gledosane svetlozeleno. Donekle su slične malim posudama – čašama iz Pernika i Trnova, među kojima ima i ukrašenih angobom.²¹⁶ Među nalazima iz Stalaca je i gledosana niska bikonična šolja, na čijem ramenu je ostatak kratke ravne drške koja gornjim krajem nije bila spojena ni sa obodom, niti s bilo kojim drugim delom recipijenta (sl. 63/7, kat. br. 74). Zbog takve dr-

ške, a delimično i zbog gledosane unutrašnje površine, ona podseća na kalotaste zdele tipa II/10. Ujedno je slična maloj, znatno starijoj čaši iz Preslava, datovanoj u drugu polovinu X veka.²¹⁷

Naredna dva tipa po obliku odgovaraju savremenim šoljama, čemu doprinose i pune valjkaste drške koje stoje na najširem delu recipijenta (sl. 63/8, 9, kat. br. 75, 76). Oba tipa su zastupljena samo sa po jednim primerkom, a posude sličnog oblika su retke i na drugim približno istovremenim naseljima, gde su ponekad gledosane i ukrašene ravno i talasasto urezanim linijama.²¹⁸ Takav slučaj je i sa poslednja tri tipa posuda, koje su pravljene po ugledu na pehare i čaše od metala i stakla. To se odnosi pre svega na čašu koničnog oblika, koja predstavlja kopiju metalne kupe, na šta ukazuje i profilacija po ivici oboda, kao i naglašena uzana stopa (sl. 63/11, kat. br. 78). Veća posuda valjkastog tela, čiji je obod petolisno formiran, služila je takođe kao jednostavnija zamena za metalni pehar (sl. 63/10, kat. br. 77). Sva je verovatnoća da su modeli koji su grnčaru poslužili za takve keramičke proizvode bili od skupoćenijeg metala (na primer, od srebra) i da razloge za oponašanje u glini treba tražiti u stvaranju pristupačnijih kopija. Isti

♦216 Čangova 1992, 91, sl. 79/3–5; Georgieva 1974, 34, 38, sl. 22/1–4, 6, 7.

♦217 Dončeva-Petkova 1977, 94, sl. 26 /tip IV/.

♦218 Georgieva 1985, 137, sl. 18, 19.

postupak je primenjivan i u drugim grnčarskim radionicama, pa su keramičke čaše koničnog oblika otkrivene u *Cocomi* i u Perniku,²¹⁹ a sa naselja u *Cocomi* potiče i nekoliko valjkastih pehara koji se završavaju trolisnim, četvorolisnim, pa i petolisnim otvorom.²²⁰

Posebno je zanimljiva keramička čaša koja verno imitira istovremene čaše od stakla (sl. 63/12, kat. br. 79). Staklenim čašama je bliska ne samo po obliku već i po izvesnim detaljima, kao što je sitno nazubljena ivica dna u vidu girlande. Na njoj su skladno spojeni elementi staklenih i keramičkih sudova, pa su od keramičkih preuzeti ornamenti urezanih horizontalnih linija u kombinaciji sa jednom talasastom. U Stalaću je ovakvih čaša bilo nekoliko, ali se o tačnom broju ne može ništa pouzdano reći budući da su postojeći fragmenti veoma sitni. Zapaža se ipak da je podražavanje staklenih posuda bilo, izgleda, intenzivnije od metalnih – svakako zbog veće potražnje. Takva tendencija postojala je i u drugim grnčarskim mestima, što pokazuju keramičke čaše otkrivene u Studenici, Končuliću, Đurđevim Stupovima, Novom Brdu,²²¹ a zatim i u Budimu gde su kao uzorak poslužile staklene posude iz nešto poznijeg perioda.²²² Gotovo sve keramičke čaše sa nalazišta u Srbiji su gledosane sa jedne ili sa obe strane. Zbog negledosanih površina primerci iz Stalaća su izuzetak, bez obzira na to što takođe predstavljaju vernu kopiju staklarskih proizvoda. Oni ujedno upozoravaju da se i na drugim lokalitetima, među obiljem sitnih negledosanih fragmenata, mogu pronaći i delovi takvih posuda sličnih stalaćkim, što bi značilo da one i nisu tako retke kako to u ovom momentu izgleda.

Iz istih razloga se doskoro smatralo da i *buklije* spadaju u izuzetne nalaze u grnčariji naših srednjovekovnih naselja. U poslednje vreme na njih se obraća veća pažnja, pa su se i na osnovu sasvim sitnih fragmenata mogle prepoznati i registrovati. One zapravo jesu retke u odnosu na ostale oblike keramičkih posuda, zbog čega se smatra da u srednjovekovnoj materijalnoj kulturi nikada nisu zauzimale značajno mesto.²²³ U Stalaću su konstatovani delovi od ukupno pet primeraka, ali je i to znatan broj u poređenju sa pojedinačnim nalazima na nekoliko lokaliteta u Srbiji, ili pak sa njihovim potpunim odsustvom na većini ostalih. Sudeći po očuvanim fragmentima, buklije iz Stalaća su pripadale razvijenijem tipu koji se sastoji od dve sferične polovine međusobno spojene širokom ravnom bočnom trakom. Na donjem kraju trakastog dela nalazile su

se dve pljosnate četvorougaone nožice, a na gornjem su postojali grlić i dve naspramno postavljene drške (sl. 64/1–4, kat. br. 80). U ovakvom obliku konstatovane su u Mileševi, Svetim arhangelima kod Prizrena, Studenici, Novom Brdu i sa više fragmentovanih primeraka u Banjskoj, a sve su datovane u XIV vek i u početak XV veka.²²⁴ Nastale su po ugledu na jednostavniji tip buklija koje su imale samo jednu stranu sferičnu, dok je druga bila ravna. Polovine su međusobno spajane ivicama, i to sa bočnom trakom ili bez nje. Posude su tako bile prilagođene za nošenje o pojasu, pa, kako se smatra da im poreklo treba tražiti u antičkom materijalu, a da su bile poznate i u kulturi nomadskih naroda srednjoazijskih oblasti, mišljenje je da su ih u tim vremenima koristili pretežno konjanici.²²⁵ Tek im je od XIII, odnosno od XIV veka promenjen način upotrebe, a s tim u vezi delimično i oblik. Da bi se koristile na trpezi, postavljene su im nožice, a radi veće stabilnosti obe polovine tela postale su jednake.

Buklije iz Stalaća su gledosane i ispod glazure ukrašene urezanim ili slikanim ornamentima. Na fragmentima dva primerka vidljiva su koncentrična, blago naglašena rebra. Praktično je skoro svaka posuda dekorisana na drugačiji način, a i boja glazure nije uvek identična. Stoga je neizvesno da li sve potiču iz iste grnčarske radionice ili su dobavljane sa raznih strana. Slična pojava se mogla zapaziti i u Banjskoj, gde se na otkrivenim fragmentima nekoliko buklija takođe nalaze raznoliki ukrasi.²²⁶ Ukoliko bi se ipak pretpostavilo da su primerci iz Stalaća dela iste radionice, na prvom mestu zbog ujednačene fakture, to bi značilo da su se majstori grnčari trudili pri izradi

♦ 219 Constantinescu 1972, 120, pl. XXXVI/1, 5; Čangova 1992, 91, sl. 80/1.

♦ 220 Constantinescu 1972, 120, pl. XXXVI/3, 4.

♦ 221 *Blago manastira Studenice* 1988, 74, 76, kat. br. A/38; Minić 1978, 89, sl. 5; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 66; Ćorović–Ljubinković 1962, t. VII/2; Zečević, Radičević 2001, 52, sl. 17/1.

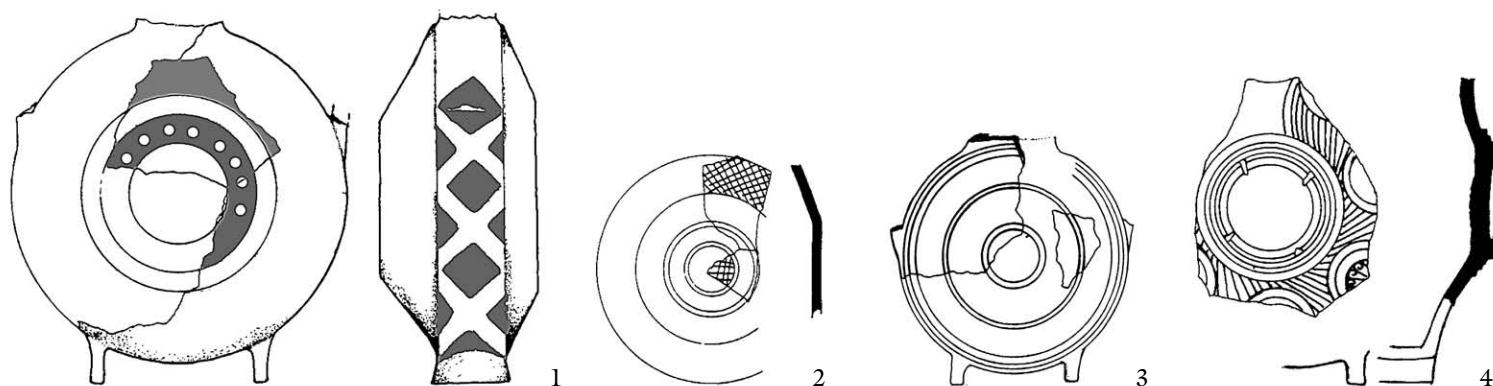
♦ 222 Bajalović–Hadži–Pešić 1975, 178, fig. 1.

♦ 223 Dončeva–Petkova 1970, 19.

♦ 224 *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 10; Bikić 1996, 283–284, sl. 3/9; *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 55, sl. 54; *Arheološko blago Srbije* 1983, 145–146, kat. br. 119.

♦ 225 Pletneva 1967, 131; Slavčev 1978, 51.

♦ 226 Materijal iz Banjske je u pripremi za publikovanje.

Sl. 64. Buklije – tip XI (1–4) – R 1 : 4

i ovih posuda da ne stvaraju identične proizvode. Karakteristično je, međutim, da se pojedini motivi na buklijama iz Stalaca javljaju i na drugim nalazištima, što se odnosi pre svega na kružnu mrežastu traku, koja se u istovetnoj stilizaciji sreće na istim takvim posudama iz Banjske, Svetih arhanđela kod Prizrena, Studenice i Mileševa.²²⁷ U isto vreme ona se nalazi i na još nekim oblicima stalačkih sudova, kao što su bokal tipa VIII/2 (sl. 55/1) i široka plitka zdela tipa II/11 (sl. 51/5). Belo slikani ukrasi na jednoj bukliji iz Stalaca urađeni su četkicom, slično kao i na bokalima tipa VIII/8 i VIII/9 (sl. 64/1), dok je na fragmentu buklije sa medaljonima vidljiv deo rozete kakva se nalazi na mnogim posudama za vodu (sl. 64/4). Motivi na fragmentu ove poslednje buklije zaslužuju posebnu pažnju zbog centralnog medaljona sa reljefno modelovanom ivicom. Na sredini je svojevremeno bila aplicirana rozeta, od koje su ostala samo četiri manja ispupčenja kojima je bila spojena sa obodom reljefne profilacije. Unutrašnja strana iste buklije prilično je neravna, što pokazuje da su sferične polovine pravljene pomoću kalupa. Na isti način su izrađena i oba primerka sa ukrasom u vidu prstenastih rebara. Postupak je bio isti kao i kod izrade kupastih poklopaca tipa III/6 – sferična polovina je najpre modelovana preko odgovarajućeg kalupa, a zatim je sve stavljano na vitlo i doradjivano. Prilikom uklanjanja kalupa, na unutrašnjoj strani su ostajale jače ili slabije neravnine, koje su ponekad doterivane. Na isti način su pravljene i buklije starijeg tipa. Na Krimu je u blizini jedne grnčarske peći iz VIII–IX veka zajedno sa buklijama nađen i kalup.²²⁸

Osim po karakterističnim oblicima i velikom broju pojedinih tipova, trpezno posuđe Stalaca prepoznatljivo je i po

ornamentici, načinu primene dekorativnih motiva i konačnom izgledu gotovih proizvoda. Čini se da se tokom izrade o dekoraciji vodilo isto toliko računa koliko i o kvalitetu samih proizvoda i njihovoj upotrebnoj vrednosti, zbog čega su mnoge zdele, bokali i krčazi predstavljali veoma zapažene predmete. U tome je najveću ulogu imala tehnika sgrafito ukrašavanja dobro poznatim motivima preuzetim iz vizantijske grnčarske proizvodnje. Osnovni oblici takvih motiva su vremenom dograđivani, usavršavani i međusobno kombinovani da bi na stalačkoj keramici postigli vrhunac kako u tehničkom, tako i u estetskom pogledu. Najčešće su pravilno oblikovani, izvedeni preciznim potezima, maštovito raspoređeni i sa istančanim ukusom postavljeni na one delove posuda na kojima su najefektnije delovali. Konačnom izgledu takve dekoracije doprinio je zeleni i smeđ podglazurni pigment na svetložutoj, zelenkastožutoj, a katkad oker i zelenoj pozadini, što je uslovalo da se prema postojećim odrednicama ona svrsta u stil koloritnog sgrafita.²²⁹

Trake složene od različitih ornamentalnih motiva predstavljaju najčešći oblik sgrafito ukrasa na keramici Stalaca. Široke su u preseku od 2,3 do 2,5 cm i na posudama stoje vertikalno, horizontalno ili koso, u zavisnosti od opšte forme suda, veličine i mesta na kome se nalaze. Radijalno su raspoređene jedino na zdelama, što je karakteristično i za istočnobal-

♦ 227 Bikić 1996, sl. 3/9; *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 55, sl. 54; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 10.

♦ 228 Jakobson 1979, 39.

♦ 229 *Benaki Museum* 1999, 149; Bikić 2000, I, 210.

kansku grnčarsku produkciju iz XIII i XIV veka.²³⁰ Najjednostavniji oblik traka sastoji se od ravnih i talasastih linija koje se ređaju u snopovima ili se naizmenično smenjuju. One se nalaze na malom broju sudova i predstavljaju ornamentiku ognjišne grnčarije, primenjene u sgrafito tehnici i prilagođene novim formama trpezne keramike (sl. 50/14; 56/3; 58/4; 65/13). Daleko češće su trake stilizovane loze koju čine tekuće volute u kombinaciji sa polupalmetama. Njih sa obe strane graniče po dve ravne linije, između kojih je uzana valovnica ili niz sitnih uboda. U najvećem broju slučajeva su urađene precizno, sa velikom pažnjom, tako da se svi elementi loze ritmički ponavljaju u skoro identičnim formama (sl. 65/1, 2). Povremeno se za početno obeležavanje, izgleda, koristio šablon, koji je morao biti od neke tanje materije, kože ili tkanine, budući da se pri radu polagao na oble površine posuda. Kako među trakama stilizovane loze postoje izvesne razlike, bilo u veličini spirala i načinu na koji se na krajevima uvijaju, bilo u završecima palmeta, očigledno je da je šablona bilo više. Na pojedinim detaljima vidljiva su i naknadna doterivanja. Za razliku od ovakvih, manje ili više vešto izvedenih motiva koji dominiraju naročito na posudama za vodu, ima primera gde su rađeni sa daleko manje pažnje i nesigurnim potezima koji su davali nepravilne oblike. U tom smislu posebno se ističu zdela sa predstavama paunova i fragmenti dveju posuda za vodu na kojima se nižu deformisane spirale, često bez polupalmeta (sl. 51/9, 62/16).

Friz stilizovane loze bio je već u XII veku jedan od vodećih sgrafito ornamenata vizantijske grnčarske produkcije, s tim što je uvek bio slobodno formiran od raznoliko usmerenih spiralno uvijenih linija, koje više podsećaju na vreže ili nizove jednostavnih grančica.²³¹ Pred kraj XIII, tokom XIV i na samom početku XV veka ovaj motiv se javlja u ustaljenom obliku koji je široko prihvaćen u proizvodnji trpezne keramike velikog dela centralnih i istočnih balkanskih zemalja.²³² Kod nas je značajnu primenu našao na grnčariji Stalaća i Kruševca, dok je idući dalje ka zapadu sve ređi. Nema dovoljno podataka o tome u kojoj meri je bio zastupljen na proizvodima iz Raške oblasti, ali je poznato da među dosadašnjim nalazima iz Banjske ne postoje identično ukrašene posude. Zbog činjenice da se takva stilizacija loze u velikoj meri javlja na posudama sa srednjovekovnih gradskih naselja u Bugarskoj, sva je verovatnoća da je upravo otuda ušla u proizvodnju grnčarije

Stalaća. Tu je postala omiljen motiv lokalnih majstora, koji su je koristili čak i na drškama krčaga, a zatim i u okviru medaljona kao venac oko rozeta (sl. 50/4, 5; 66/4–6).

Mrežaste trake su korišćene istim intenzitetom kao i trake stilizovane loze. Često se obe vrste nalaze zajedno na istim posudama, naročito na bokalima i krčazima, gde se dopunjuju ili naizmenično smenjuju. Mrežaste se odlikuju čisto geometrijskim elementima četvorougaoih i trougaoih površina, nekada sa tačkom u sredini, formiranih poprečno ili koso urezanim linijama (sl. 65/3–5). Posebnu varijantu čine nizovi trougaoih površina ispunjenih gusto urezanim paralelnim linijama, koje su u svakom sledećem polju usmerene u suprotnom pravcu (sl. 65/7, 8). Sve varijante tih traka takođe su preuzete sa grnčarije istočnobalkanskih prostora, s tim što su pojedine, one jednostavnije, poreklom iz vizantijskog kruga proizvodnje. To se pre svega odnosi na kružne trake sitnošrafiranih površina na zdelama i tanjirima iz XII i početka XIII veka, među kojima su i nalazi iz Skoplja i Braničeva.²³³ U Stalaću su primenjene na malom broju različitih posuda, kao što su široka plitka zdela tipa II/11 (sl. 51/5), bokal VIII/2 (sl. 55/1) i fragmentovana buklija (sl. 64/2). Osim u Stalaću, ostali krupniji mrežasti ukrasi u vidu ravnih traka javljaju se i na bugarskim nalazištima iz XIII–XIV veka, a u izvesnoj meri i na istovremenim naseljima u Rumuniji.²³⁴ Identično komponovane trake svojstvene su i specifičnom obliku dubokih bikoničnih zdela kiparske proizvodnje iz XIV–XV veka, na kojima stoje po zidovima recipijenta, u vidu friza, ili na unutrašnjoj strani dna, u naizmeničnim redovima.²³⁵

Ostale ukrasne trake, konstatovane na fragmentima najviše sedam do osam posuda, improvizacija su lokalnih majstora

♦ 230 Constantinescu 1972, 134, pl. XLIII/1–11; Baraschi 1977, 78–79, fig. 62; Angelov 1980, 166, sl. XIV; Alexiev 1994, 94, t. IX–XI.

♦ 231 Morgan 1942, 34, fig. 22; Barnea 1967a, 244, fig. 153; Nikolesscu 1960, fig. 7/2. 3; *Benaki Museum* 1999, 58–59.

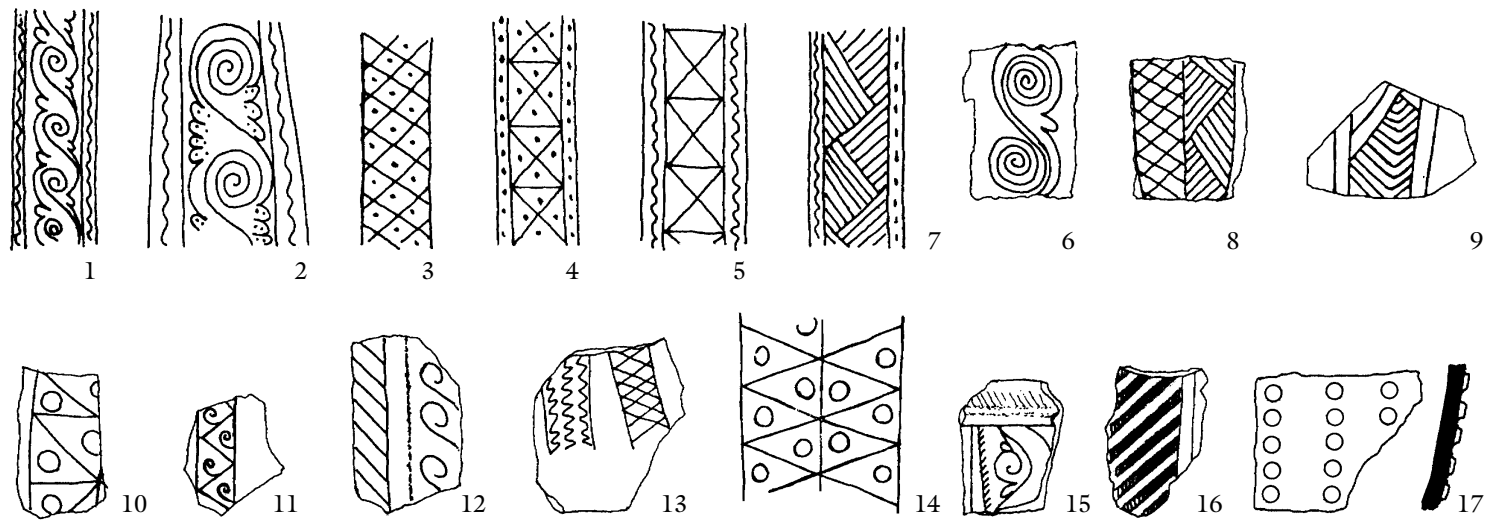
♦ 232 Nicolescu 1960, fig. 8/1; Georgieva 1974, 90–91, sl. 65; *Ista* 1985, 143, t. IX, X.

♦ 233 Babić 1971, 47, Nos. 1–6, pl. I–III; Popović, Ivanišević 1988, 147, sl. 18/6; Georgieva 1985, sl. 39, t. 16/1–3.

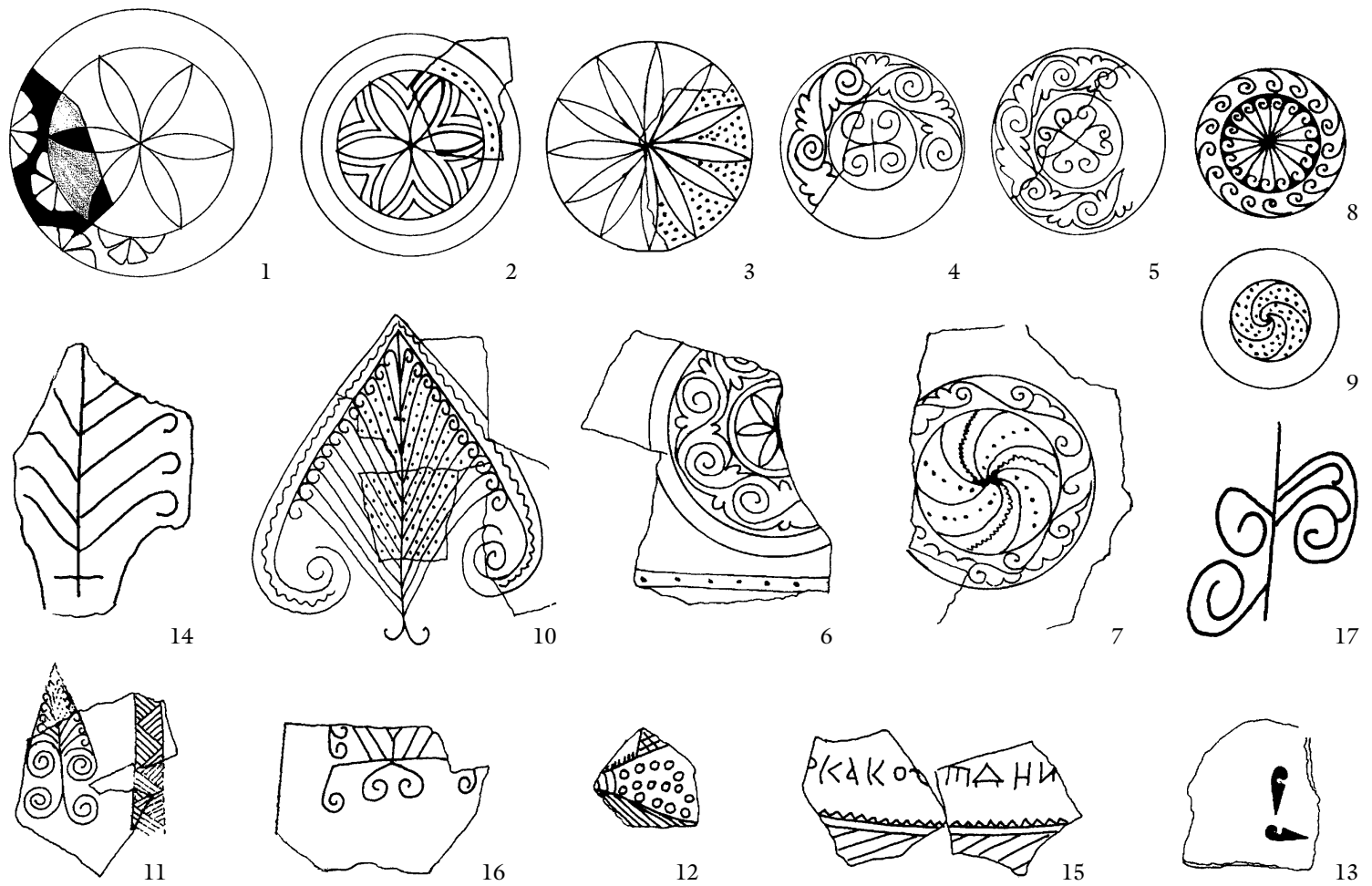
♦ 234 Georgieva 1974, sl. IX/1; 59/6; Genova 1989, 66, sl. 10/2; Baraschi 1977, fig. 65 C/1, 4, 7, 11, 14; 65 E/3, 11, 15, 17.

♦ 235 Papanikola-Bakirtzis 1996, 143, Nos. 20–22, 24; *Benaki Museum* 1999, 160–161, Nos. 344–346.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 65. Ornamenti na gledosanim posudama – R 1 : 2

Sl. 66. Ornamenti na fragmentima gledosanih sudova – R 1 : 2

grnčara (sl. 65/9–11, 14). To nisu standardni motivi ni stalačke keramike, a ni proizvoda grnčarskih centara u drugim oblastima balkanskih zemalja. Izuzetak su ukrasi na bokalu tipa VIII/3 i na fragmentu još jedne slične posude, koji imaju najbliže analogije na zdelama i tanjirima sa bugarskih nalazišta, naročito iz Plevna,²³⁶ kao i na jednom fragmentu krčaga iz *Pacuiul lui Soare* u Rumuniji (sl. 55/5, 65/16).²³⁷

Medaljoni su sledeća vrsta sgrafito ornamentata kojom su dekorisane gotovo sve kategorije trpeznih posuda. Na zdelama i tanjirima zauzimaju unutrašnju stranu dna, a ponekad i bočne zidove recipijenta, pa čak i gornju površinu horizontalnih drški zdela tipa II/10. Na većini tipova bokala i krčaga stajali su na bočnim stranama, a povremeno su bili razmešteni i po celom telu, i to bez određenog sistema. Medaljonima je bila ukrašena i jedna buklija, koja je sačuvana u manjim fragmentima sferične polovine trbuha.

Dva koncentrična kruga urezana šestarom predstavljaju najjednostavniji ukras na unutrašnjoj strani dna zdele. To je ujedno u Stalaću i prilično redak ornament ove vrste, budući da je konstatovan na srazmerno malom broju zdela. Znatno češći su medaljoni sa raznoliko formiranim rozetama u okviru dvostrukog kruga, među kojima preovlađuju listolike rozete, izvedene šestarom istog otvora kojim je urezana i unutrašnja linija kruga. Takva stilizacija obično ima po šest elipsoidnih latica, ili je složenija – sa 12, pa čak i sa 24 latice, pri čemu se uvek vodilo računa o tome da se latice ne preklapaju, već da se prikazuju u celini samo prvih šest, a da svim ostalim budu vidljivi gornji vrhovi po obodu medaljona (sl. 50/4, 5, 13; 52/1). Praktično su to dva, odnosno tri reda, prikazana u perspektivi. Kod jednostavnijih, šestolisnih rozeta prostor između latica katkad je ispunjen sitnim ubodima, talasastim ili spiralno uvijenim linijama, a u pojedinim slučajevima nizovi uboda prate sve granične linije rozete (sl. 60/5, 66/3). Ova vrsta medaljona je ponekad uokvirena vencem stilizovane loze i tada pokriva veću površinu dna zdele ili trbuha bokala (sl. 50/4, 5; 52/1; 66/6). Tako komponovani medaljoni zasad su poznati samo na keramici Stalaća. Jednostavniji, sa rozetom od šest latica, javljaju se i u širem okruženju, ali u mnogo manjoj meri i često kao jedini ukrasni detalji na posudama. Zastupljeni su u keramičkom materijalu iz Kruševca, a zatim i na onom sa više nalazišta u Raškoj oblasti.²³⁸ Na bokalima i krčazima nalaze se i u Mileševi, Žiči i Beogradskoj tvrđavi, a na zdeli iz Blagovešte-

nja Gornjačkog medaljon stoji na unutrašnjoj strani dna, gde predstavlja centralni ukras.²³⁹ Ista vrsta ornamenta nalazi se i na nešto poznijim posudama za tečnost iz Smederevske tvrđave, s tim što na njima on nije uvek rađen isključivo šestarom, već delimično i slobodnom rukom.²⁴⁰ Vredi pomenuti i medaljon na jednom stalačkom bokalu tipa VIII/2, gde je zbog lošeg rukovanja šestarom rozeta deformisana (sl. 55/2).

Medaljoni sa rozetama koje su pretežno urezivane slobodnom rukom i koje vernije prikazuju cvetni motiv su na keramici iz Stalaća daleko ređe od prethodnih, izvedenih isključivo šestarom. Takve rozete imaju u proseku od 12 do 18 latica, koje su na proširenim krajevima zaobljene. Ponekad su izvedene veoma precizno, pa se čini da je u takvim slučajevima korišćen šablon. Medaljoni sa cvetolikim rozetama uglavnom stoje na dnu zdela tipa II/12 (sl. 51/8, 52/5), dok se na posudama za tečnost nalaze retko, i to samo na primercima manjih dimenzija (sl. 59/4). Međutim, znatno su češći na keramici iz XIII–XIV veka sa bugarskih nalazišta,²⁴¹ kao i sa istovremenih gradskih naselja u Rumuniji.²⁴² Tamo su prihvaćeni, izgleda, neposredno sa grnčarije vizantijske proizvodnje, pošto se u identičnom ili neznatno izmenjenom obliku nalaze i na zdelama i tanjirima iz Korinta, sa Kipra, kao i na proizvodima solunskih radionica, takođe iz XIII, a delimično i iz XIV veka.²⁴³

Na većem broju krčaga i samo na nekoliko zdela nalaze se medaljoni sa specifičnim oblikom rozete, čije su latice na gornjim, zaobljenim i proširenim krajevima sa strane zasečene

♦ 236 Genova 1989, 70, sl. 11/1, 7, 16.

♦ 237 Baraschi 1977, 100, fig. 83/11.

♦ 238 Minić 1980, 46, t. II/2; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 83, t. XXXVI; Jurišić 1991, sl. 65, 72; *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 52, sl. 19; Zečević, Radičević 2001, 58, sl. 12/1; 20/1, 2; 22–25.

♦ 239 *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 7; Minić 2000, 227, t. I/1; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 83; Bikić 2000, II, 226, kat. br. 983; Cunjak 1988, 37, sl. 8–10.

♦ 240 Popović 1978, 107, fig. 4/1; Cunjak 1998, 236, t. LV/1; LVI/1, 2.

♦ 241 Georgieva 1974, 86, sl. XI, XV; Angelov 1980, sl. XIII; Georgieva 1985, 154, t. 7, 8.

♦ 242 Constantinescu 1972, pl. XL/7–9, 12; Baraschi 1977, 77, fig. 59; 70/1, 2.

♦ 243 Morgan 1942, 49–50, fig. 34a; Taylor, Megaw 1951, 7, pl. V/35; VII/25; Soteriou 1952, t. 96/a; Bakirtzis, Papanikola-Bakirtzis 1981, 430, fig. 13, 15, 16; Vavyloupoulou-Charitonidou 1989, 215, 219, fig. 21, 38.

(sl. 52/1; 58/2, 3; 59/14; 66/8). Rozete su katkad izrađivane ručno, pa su latice različitog oblika, a povremeno je korišćen i pečat, i tada su ujednačene veličine i blago reljefne. Budući da je u međuprostorima skinut tanji površinski sloj, ornament je kao celina blizak tehnici *champlevé*. O upotrebi pečata svedoče i latice koje su se u toku izrade delimično pomerile sa prvobitnog mesta, a prilikom gledosanja se potpuno odvojile i ostale slepljene daleko ispod medaljona (sl. 66/13). Rozete sa zasećenim laticama predstavljaju svojevrsnu varijantu prethodnih rozeta u obliku cveta. Njih, međutim, nema među sgrafito ornamentima vizantijske grnčarije. Zasada izgleda da su se pojavile tek krajem XIV veka, i to na užem području srednjovekovne Srbije. Osim u Stalacu, konstatovane su na retkim fragmentima zdela sa đerdapskog dela desne obale Dunava, u Kusjaku²⁴⁴ i na lok. Manastir kod Dobre.²⁴⁵ Na tim fragmentima, međutim, po ivici se nalaze nizovi sitnih uboda, kojih nema na motivima iz Stalaca. To je razlog da se eventualno pretpostave dva mesta proizvodnje tako ukrašenih posuda, od kojih je jedno snabdevalo naselja u Podunavlju i koje bi moglo da bude ili negde u severozapadnom delu Bugarske, ili možda kod nas, u Smederevu, odnosno u njegovoj neposrednoj bizini. Pri tome treba pomenuti da se na fragmentovanoj zdeli sa lok. Manastir po obodu nalazi i friz naročite vrste prepleta, kakav na keramici iz Stalaca ne postoji. Drugi radionički centar svakako je bio pod okriljem Stalaca, s obzirom na znatan broj tako ukrašenih posuda i činjenicu da isti ornamenti stoje i na krčagu koji važi kao nedovršen, pošto preko sgrafito ukrasa nije gledosan (sl. 58/2, kat. br. 56/2).

Rozete u vidu velikog broja radijalno raspoređenih i na krajevima spiralno uvijenih linija predstavljaju još jednu varijantu stilizovanih cvetnih motiva. Nalaze se pretežno na posudama za tečnost, a u izuzetnim slučajevima i na unutrašnjoj strani dna zdela (sl. 52/6; 55/3; 59/11, 15). Deo takve rozete vidljiv je i na fragmentu jedne buklije (sl. 64/4). Kao prethodne, i one spadaju u grupu čistih motiva stalačke keramike, koji se u identičnom obliku retko sreću na drugim nalazištima. Njih ne treba poistovećivati sa sličnim rozetama koje se sastoje od samo nekoliko krupnih spiralno uvijenih linija i koje su u Stalacu konstatovane na jednom krčagu tipa IX/12 (sl. 60/9) i na zdeli tipa II/11, na kojoj su nešto sitnije i u okviru samo jedne kružne linije (sl. 51/5). U Kruševcu su takođe poznate na fragmentima od ukupno dve posude za vo-

du,²⁴⁶ dok se na nalazištima u Raškoj oblasti javljaju češće, a i na istoj kategoriji posuđa.²⁴⁷ Povremeno su zastupljene i na keramici iz Smedereva, Trnova i Anevske tvrđave, ali kao jedan od elemenata u složenijim dekorativnim rešenjima.²⁴⁸ Sudeći po svemu, rozete od po nekoliko zrakasto raspoređenih spiralno uvijenih linija ne pripadaju uobičajenom dekoru stalačke keramike. Sva je verovatnoća da su preuzete sa grnčarskih proizvoda iz Raške oblasti, ali prvenstveno kao osnovni motiv koji je poslužio za formiranje rozeta od fino složenih i gusto urezanih radijalnih linija.

Na osnovu dostupne publikovane arheološke građe motiv ruže vetrova se nalazi, izgleda, samo na keramici iz Stalaca, i to na malom broju posuda. Dobijao se pomoću šestara, urezivanjem lučnih linija od centra prema periferiji površine opasane dvostrukim krugom. Time su formirani segmenti iste ili različite širine, ispunjeni sitnim ubodima ili redovima talasastih linija, koji se na istom uzorku ponavljaju ili naizmenično smenjuju. Ceo motiv odaje utisak pokreta i dočarava brzinu kretanja, što u izvesnoj meri podseća na cvetoliku rozetu sa izrazito ukošenim laticama na dnu jednog tanjira iz *Pacuvul lui Soave* i na sitne medaljone na obodu drugog tanjira sa istog nalazišta.²⁴⁹ Na keramici iz Stalaca stoji kao samostalan medaljon ili kao sastavni deo šire dekoracije na tanjirima tipova VII/2 i VII/3 (sl. 53/4, 5), na bokalu tipa VIII/2 (sl. 55/1) i krčagu tipa IX/6 (sl. 59/15). Osim toga, postoji i na fragmentima još tri posude za vodu, pa izgleda da je to bio ukras samo te dve kategorije sudova. Vredi pomenuti i to da se na krčagu tipa IX/6 nalazi zajedno sa medaljonima čiju rozetu čine gusto urezane zrakasto raspoređene linije, uobičajene za grnčariju iz Stalaca (sl. 59/15).

Uz upotrebu šestara nastala je još jedna vrsta ornamentalnih motiva, konstatovana na tanjirima tipa VII/2 i bokalima tipa VIII/2. Šestarom urezane polukružne linije na tanjiru obra-

♦ 244 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, sl. 107.

♦ 245 Minić 1977, I, 68, t. XLV/7.

♦ 246 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 84–85, t. XXXVIII/4.

♦ 247 Jurišić 1983, 184, t. IV/1, 2; V/1, 2; VI/1, 2; Ista 1989, 37, sl. 39/3; 41.

♦ 248 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, sl. 106, t. XXXIX; Georgieva 1974, sl. 66; Džambov 1991, sl. 50.

♦ 249 Baraschi 1977, fig. 54/3; 57/6.

zuju venac po ivici donjeg očuvanog dela recipijenta (sl. 53/3), a na bokalima friz na ramenu (sl. 55/2, 4). Linije se preklapaju i po gornjoj ivici stvaraju lepezaste segmente ispunjene trougaonim urezima, sitnim ubodima ili redovima talasastih linija, što skoro u celini odgovara ukrasnim detaljima u motivima ruže vetrova ili na listolikim rozetama urađenim šestarom. Dotični detalji su zapravo dokaz da se na različitim oblicima dekorativnih motiva primenjivao isti stil dopunskih ukrasa i da je to bio ustaljen manir određenog radioničkog kompleksa. Ornamentat preklapljenih polukružnih linija, međutim, nalazi se i na krčazima i bokalima iz Sopoćana, na kojima ponekad stoji i u dva reda, jedan nad drugim.²⁵⁰ Takođe se uočava i u kombinaciji sa jednom specifičnom vrstom dekora bogate površinske obrade poznatog bokala iz Gradca.²⁵¹ Izvan tog relativno uskog areala, sličan motiv konstatovan je još samo na jednom fragmentu tanjira širokog oboda iz Trnova.²⁵² Stoga se na osnovu postojećih nalaza može zaključiti da je bio svojstven prvenstveno stonom posudu sa prostora današnje centralne Srbije.

Nizovima polukružnih linija izvedenih šestarom slična je kompozicija sastavljena od većeg broja poluprstenastih motiva na mrežastoj pozadini, koja pokriva površinu oboda samo jednog tanjira iz Stalaća (sl. 53/2). Tu je motiv u celini izrađen ručno i u svemu odgovara ornamentici na keramičkom posudu iz XIII–XIV veka sa više bugarskih nalazišta.²⁵³ S obzirom na srazmeru zastupljenosti, već je izneto mišljenje da je primerak iz Stalaća importovan, što je sa sličnim obrazloženjem pretpostavljeno i za drugi tanjir istog tipa VII/1 (sl. 53/1), kao i za zdelu sa heksagramom na dnu (sl. 52/2).

Nekoliko medaljona sastavljenih od različitih spiralno uvijenih linija, loze i palmeta konstatovano je na ulomcima od najmanje deset posuda za tečnost, a znatno ređe i na zdelama (sl. 52/4; 66/1, 4, 5, 8). Iako se pojedini medaljoni javljaju samo u jednom ili dva, a ponekad i tri istovetna oblika, prateće tehnološke odlike svedoče o tome da su i takvi ukrasi delo domaćih majstora. Verovatno su predstavljali uzorke koji iz određenih razloga nisu ušli u širu proizvodnju. Nasuprot tome, drvo života je bilo jedan od čistih i izuzetno omiljenih sgrafito motiva, predviđenih isključivo za dekorisanje krčaga i bokala (sl. 54/1, 4; 59/2, 5, 10; 60/4). Ono je samo na njima moglo nesmetano da se razvije i suvereno da dominira nad drugim vrstama ukrasa. Drvo je različito stilizovano – u

vidu vertikalne linije od koje se sa obe strane granaju bočne, ili je slična predstava uokvirena još jednom kontinuiranom linijom koja se pri dnu završava krupnim volutama. Takav motiv u osnovi ima listoliku formu, čija se centralna linija na donjem kraju grana ili krstasto završava, a u jednom slučaju je formirano i postolje (sl. 66/10, 11, 14, 16). Ovako složen motiv daleko više podseća na list, a naročito kada između bočnih grančica stoje i sitni ubodi (sl. 66/10).

Obe varijante, i listolika i ona bez okvira, koja na verniji način prikazuje drvo, uglavnom su izvedene dosta precizno, tako da su ponekad obe polovine motiva istovetne. I pored toga, ipak se vidi da ukrasi kao celina nisu rađeni pomoću šablona, budući da ne postoje identični. Svaki je donekle drugačiji, što znači da se urezivanje vršilo slobodno, rukom veštog majstora. Takođe je vidljivo i to da su na pojedinim posudama takvi motivi urezivani sa daleko manje pažnje. Nekada su svedeni na običnu grančicu sa jednostavno ukošenim bočnim izbojcima, koji su katkad i izrazito asimetrični ili se ne pojavljuju uvek u istom pravcu (sl. 55/1, 66/17).

Na posudama iz Stalaća drvo života je uvek samostalno. Ni u jednom slučaju ne nalazi se u kompoziciji sa pticama, pa čak ni na zdeli sa medaljonima u kojima su predstave adosiranih paunova. Za takvu pojavu nema pravog objašnjenja. Možda je predstava i u tako sažetom obliku, samo u vidu stilizovanog drveta, i dalje zadržala nekadašnju simboliku, a možda se tokom vremena svela na isključivo dekorativni motiv, što je manje verovatno. Pri tome treba skrenuti pažnju na to da je na približno istovremenim zdelama iz Trnova drvo prikazano ili sa strane jedne ptice, ili između dveju naspramno postavljenih ptica.²⁵⁴ Samostalno drvo života je u oblicima u kojima se nalazi na keramici iz Stalaća izgleda imalo čisto lokalni karakter. Konstatovano je još samo na fragmentima dveju posuda za vodu iz Kruševca i na bokalu iz Novog Brda, koji su tamo, po svemu sudeći, svojevremeno doneti iz Stalaća.²⁵⁵

♦ 250 Jurišić 1983, 188, t. VII/2,3.

♦ 251 Jurišić 1989, 37, sl. 39, 40/1.

♦ 252 Angelov 1980, sl. XVII/2.

♦ 253 Stančeva 1964, t. IX/24, 44; Georgieva 1974, 84, sl. 62.

♦ 254 Georgieva 1974, 114, sl.78/1–3.

♦ 255 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 78, 80, t. XXXIV/4, 5; *Arheološko blago Srbije* 1983, 139–140, kat. br. 114.

Osim afrontiranih paunova u medaljonima, predstava ptice nalazi se i na unutrašnjoj strani fragmentovane zdele tipa II/10 (sl. 51/4). Uz ivicu dna vidljiva je samo glava, zbog čega nije izvesno da li se kraj nje još nešto nalazilo, na primer stilizacija neke biljke, ili je tu postojala još jedna ptica. Ne zna se ni da li je reč o orlu ili sokolu, budući da je na glavi prikazana neka vrsta perjanice, koje u takvom obliku nema ni u jednoj sličnoj predstavi na srednjovekovnom keramičkom posudu.²⁵⁶ Zapravo, vidljivi deo predimenzionirane perjanice podseća na krin ili na krunu, kakvu imaju, na primer, ptice na prozoru južne fasade crkve Lazarice, ali u odgovarajućoj srazmeri.²⁵⁷

Za keramičko posuđe iz Stalaca nisu karakteristične ni druge vrste figuralnih predstava. Na fragmentu jednog krčaga prikazana je riba, s tim što je sačuvan samo zadnji deo sa perajima i krljušti u vidu sitnih kružića (sl. 66/12). Vrhovi peraja ribe uočavaju se i na ulomku tanjira tipa VII/1, na gornjem delu recipijenta (sl. 53/2). I to je zapravo još jedan od hrišćanskih simbola koji nije naišao na značajnu primenu ne samo na keramici sa područja srednjovekovne Srbije²⁵⁸ već ni u sgrafito ornamentici susednih zemalja.²⁵⁹ Donekle slična zapažanja odnose se i na antropomorfne predstave, samo što njih ne treba posmatrati ni kao dekoraciju, ni kao naročitu simboliku. Možda bi izuzetak mogao da bude lik osobe sa krstićem na vrhu glave, na krčagu tipa IX/10, ukoliko je takva posuda trebalo da služi u određenim kulturnim obredima (sl. 60/7). Za predstavu na bokalu tipa VIII/2 ni to se ne može pretpostaviti, jer nije dovoljno očuvana (sl. 55/4). Tu je na izuzetan način prikazana glava, sa precizno urezanim i skladno raspoređenim svim delovima lica, pa je majstor grnčar tom prilikom primenio ne samo veštinu već i prirodnu nadarenost. Nasuprot ovoj predstavi, urađenoj sa izrazitim smislom za realizam, na unutrašnjoj strani recipijenta zdele tipa II/10 prikazane su dve figure, jedna kraj druge, koje zbog krajnje pojednostavljenih oblika podsećaju više na dečje crte nego na zanatski rad (sl. 51/4). Budući da je to ona ista zdelica na čijem dnu je delimično vidljiva ptica sa perjanicom na glavi, stiče se utisak da se radi o složenijoj kompoziciji, eventualno o lovu ili igri. Naime, na još jednom sitnom fragmentu iste zdele nalazi se deo i treće šematski prikazane ljudske figure, na osnovu čega se može pretpostaviti da je figura bilo mnogo više, i to u horizontalnom nizu po sredini recipijenta čitave posude.

U odnosu na sgrafito ukrašavanje sve ostale tehnike ornamentisanja zastupljene su u znatno manjoj meri. Ako se izuzme oslikavanje manjih površina preko prethodno urezanih ukrasa, što je odlika koloritnog sgrafita, slikanje kao poseban vid ornamentike obuhvata srazmerno mali broj sudova. Nekoliko zdelica kalotastog oblika dekorisano je horizontalnim širokim trakama smeđe, svetlozelene i oker boje, a kod sudova za vodu slična dekoracija se svodi na malobrojne primerke bokala tipa VIII/4 (sl. 50/2; 56/1). To su praktično skromnije posude, s tim što se u njih mogu svrstati i bokali ornamentisani belom angobom. Na krupnijim bokalima tipa VIII/8 i nešto manjim tipa VIII/9 ukrasi se sastoje od traka i sitnih pega koje se međusobno kombinuju i preko kojih je bezbojna ili monohromna svetlozelena ili maslinasta glazura (sl. 57/1–3). Isti način ukrašavanja primenjen je i na maslinasto gledoanim loncima sa drškom tipa I/3 iz kategorije kuhinjske keramike (sl. 42/3–5), koji je konstatovan i na jednoj bukliji (sl. 64/1). Sasvim retki su ornamentisani belo slikanih prstenastih krugova, dok spiralno uvijene trake izostaju. One se u većoj meri javljaju na keramici iz Novog Brda.²⁶⁰

Iako slikanje belom angobom predstavlja veoma jednostavan način dekorisanja, zbog čega je u vidu različitih motiva korišćeno i na vizantijskoj grnčariji u XI, a naročito XII veku,²⁶¹ ono u Stalacu očigledno nije naišlo na odgovarajuću primenu. To se ogleda i na pomenutim bokalima tipa VIII/8, od kojih je mali broj ornamentisan, dok je većina bez ikakvih ukrasa i bez glazure. Sličnost u tome zapaža se i na keramičkom posuđu sa drugih nalazišta iz XIV i početka XV veka u Srbiji,²⁶² kao

♦ 256 Rice 1930, 61–62. t. XVII/a, XVIII/a; Morgan 1942, 120–122; Taylor, Megaw 1951, 7, pl. VI/11, 12; Constantinescu 1972, pl. XLIV, XLVI; Georgieva 1974, 104, 108, sl. 71–73, t. XXIII–XXIX; Georgieva 1985, 147, t. 15, 16; Baraschi 1977, 88, 91, fig. 72, 73; Vavylopoulou-Charitonidou 1989, Cat. Nos. 2–7; *Benaki Museum* 1999, 81, 126, Cat. Nos. 160, 261, 262, 270, 271; *Ceramic Art* 1992, Cat. Nos. 1, 6.

♦ 257 Deroko 1985, sl. 337.

♦ 258 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 88, t. XXXV/1, sl. 96.

♦ 259 Georgieva 1974, 126, sl. 81; Čangova 1992, 96–97, sl. 88/1.

♦ 260 Ćorović–Ljubinković 1962, 177, t. III/1, VI/1, 2, VII/3.

♦ 261 Morgan 1942, 95–99; Megaw 1989, 264–265; Makarova 1967, 33; Jakobson 1979, 144; *Benaki Museum* 1999, 53.

♦ 262 Bajalović–Hadži–Pešić 1981, sl. 123, 125, 126; Popović, Ivanišević 1988, 147, sl. 19/10; Popović 1991, sl. 1.

i sa istovremenih naselja u Rumuniji i Bugarskoj.²⁶³ Na centralnim i istočnim balkanskim prostorima ovaj način ornamentisanja doživeo je punu upotrebu tek u razdoblju od XVI do XVII veka, pa i kasnije.²⁶⁴

Slikanje zelenim i gustim mrkim pigmentom u Stalaću je zastupljeno na bokalima tipa VIII/10 (sl. 57/4–7). Ornamenti su pretežno mrežasti, a na jednom primerku slikanjem je prikazano drvo života u nizu oko cele posude i u istom stilu kao u sgrafito tehnici (sl. 57/5). S obzirom na to da su otkriveni delovi od najviše sedam do osam ovako ukrašenih bokala, njihovo mesto proizvodnje svakako ne treba tražiti u radionicama ostale stalačke keramike. Na to ukazuju slični, a katkad i istovetni motivi na posudama iz Novog Brda, Milentije i Mileševa,²⁶⁵ dok su na krčazima iz Nove Pavlice naizmenično mrkom i zelenom bojom oslikane krupne volute.²⁶⁶ Slikanje takvim pigmentima nije ni u drugim zemljama u okruženju bilo posebno izraženo,²⁶⁷ bez obzira na to što je pre toga, u dekorisanju vizantijske keramike, zauzimalo značajno mesto.²⁶⁸ Stoga se čini da su bokali tipa VIII/10 iz Stalaća, kao i slične posude sa ostalih nalazišta u Srbiji, proizvod naših lokalnih radionica. Njihovo mesto moći će da se locira tek nakon sistematske obrade keramike pre svega sa Novog Brda, a zatim iz Sopoćana i drugih gradskih i manastirskih centara srednjovekovne Srbije. Ujedno treba imati na umu i upotrebu mrke i zelene boje za dekorisanje bokala iz Smedereva, iako su oni hronološki nešto mlađi i po obliku prilično drugačiji, a razlikuju se i po ornamentalnim motivima kojih nema na posudama iz Stalaća, Novog Brda i Mileševa.²⁶⁹

Ni aplicirani dugmetasti ukrasi nisu imali veliku primenu u dekorisanju keramičkog posuđa u Stalaću. Najčešće su postavljeni na drške krčaga u jednom ili dva, a nekada i u tri vertikalna niza, ili na prevlaku koja spaja sisak sa grlicem krčaga tipa IX/1 i IX/3 (sl. 58/2; 59/1, 2; 62/9, 10). Izuzetno su pokrivali veću površinu sudova, što se zapaža na nekoliko fragmentata sa monohromno zelenom glazurom na površini (sl. 65/17). Katkad se isti dugmetasti ukrasi nalaze i na drškama maslinasto gledosanih lonaca, i to obično na gornjoj polovini. Tu su imali i praktičnu ulogu, jer se prilikom držanja drške lakše rukovalo posudom. S takvim ciljem postavljena je i jedna, nešto krupnija aplikacija na gornji deo drške krčaga tipa IX/7 (sl. 60/3). Kao dekorativni elementi ovakve aplikacije se retko sreću i na drugim srednjovekovnim nalazištima u Srbi-

ji, kao što su Novo Brdo, Milentija, Niš, Kruševac, Beogradska tvrđava.²⁷⁰ Povremeno se nalaze i na starijoj keramici iz XII veka, na primer iz Braničeva,²⁷¹ ali i na poznijim krčazima iz prve polovine XV veka iz Smedereva.²⁷² Znatno češće su na gledosanim krčazima iz XIII veka iz *Pacuiul lui Soave* i drugih rumunskih nalazišta u široj zoni leve obale Dunava.²⁷³ Ipak, u najvećem broju čine dekor krčaga sa mnogih naselja iz XII–XIV veka u Bugarskoj, na kojima pokrivaju drške, izlivenike, a ponekad i čitave površine tela posuda.²⁷⁴ U tom smislu vredan je pažnje i jedan sud iz Kaliakre, datovan u XIII–XIV vek, čije su dve drške i sisak ukrašeni redovima sitnih aplikacija.²⁷⁵ Vrh siska modelovan je u obliku životinjske glave, što podseća na sisak iz Milentije na kome su isti ukrasi, a za koji se smatra da je deo akvamanile.²⁷⁶ Prema svim zapažanjima, čini se da je dekorisanje ovom vrstom aplikacije na posudama iz Stalaća nastalo posredstvom keramičke proizvodnje u susjednoj Bugarskoj, s tim što se koristilo u neuporedivo manjoj meri i primenjivalo zajedno sa sgrafito ukrasima na istim posudama.

♦ 263 Constantinescu 1972, pl. XXXIII/1–7, 10, 11; Baraschi 1977, 61–62, fig. 42; Georgieva 1974, 30, sl. 19; Genova 1980, 48–49, sl. 3, 15; Josifova 1982, 60, sl. 2.

♦ 264 Bikić 2003, 131; Genova 1983, 66–67.

♦ 265 Ćorović-Ljubinković 1962, t. VII/4, VIII/4–6; Tomić G. 1979, 431–432, t. 5; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 8.

♦ 266 Jurišić 1991, 80–81, sl. 69.

♦ 267 Georgieva 1974, 142, sl. 93; Baraschi 1977, fig. 83/18–20; Josifova 1982, 66.

♦ 268 Morgan 1942, 72–73, 77, 80; Makarova 1967, 24–25; Jakobson 1979, 144, 146; *Benaki Museum* 1999, 25.

♦ 269 Popović 1978, 107, fig. 4.

♦ 270 Ćorović-Ljubinković 1962, 176, t. II/4, 5; Tomić G. 1979, 432, t. 8; Bajalović-Hadži-Pešić 1981, 90, t. XXI/1; Bikić 2000, II, kat. br. 1063/a, b.

♦ 271 Popović, Ivanišević 1988, sl. 19/5.

♦ 272 Popović 1978, 107, fig. 4/3.

♦ 273 Baraschi 1977, 95 i nap. 53–57, fig. 76, 77/1, 4, 7–9.

♦ 274 Georgieva 1974, 30, sl. 12/1; 18–21; Antonova 1981, sl. 54; Josifova 1982, 68, sl. 12; Borisov 1989, 229–230, fig. 269; Genova 1989, 61, sl. 6/17–22.

♦ 275 Josifova 1982, 68, sl. 12.

♦ 276 Tomić G. 1964, 138; Bajalović-Hadži-Pešić 1981, 66, sl. 65.

I pored ubedljivih dokaza o mesnoj produkciji trpezne keramike, kao što su deformisane i nedovršene posude, a zatim posebni tipovi sudova i oblici dekorativnih motiva karakteristični samo za ovo nalazište, tokom arheoloških istraživanja nisu ustanovljeni neposredni tragovi proizvodnje. To je i razumljivo ako se ima u vidu prostor koji je obuhvaćen terenskim radovima. Činjenica je da se grnčarska delatnost ne organizuje ni u utvrđenju, ni u njegovoj neposrednoj blizini. Iz predostrožnosti od mogućih požara, grnčarske peći, zajedno sa ostalim propratnim objektima, obično se lociraju na perifernim delovima naseobinskih prostora, na izvesnoj udaljenosti od mesta stanovanja.²⁷⁷ Biraju se položaji nedaleko od izvorišta vode ili pozajmišta grnčarske gline – da bi sve što je neophodno za proizvodnju bilo u blizini. Kako se upravo takva glina nalazi u podnožju stalačkog uzvišenja, a tu je, zapadno od donžona, i izvor Vodice, grnčarski kompleks bi trebalo tražiti negde na takvom mestu. Možda se nalazio i na drugoj strani brega gde su konstatovane antičke ciglarske peći, pošto i kraj njih postoji moćna naslaga kvalitetne gline.²⁷⁸

Na domaću proizvodnju gledosanog i sgrafito ukrašenog posuđa mnogi podaci su ukazivali već na samom početku terenskih radova.²⁷⁹ Takvo mišljenje je brzo prihvaćeno, pa je stalačka keramika označena kao jedno od važnih obeležja materijalne kulture žitelja Moravske Srbije.²⁸⁰ Pretpostavlja se da je tada, i na tom prostoru, Stalac bio samo jedno od većih i važnijih proizvodnih mesta, zbog čega se u novije vreme za proizvode luksuzne keramike iz Stalaca i okoline pojavio termin Stalac–Kruševac.²⁸¹ Naravno, ne isključuje se mogućnost postojanja istovremene grnčarske aktivnosti i pod okriljem Kruševca, a možda i drugih obližnjih gradskih i manastirskih naselja, što tek treba dokazati.

Razlozi za formiranje radioničkog kompleksa trpezne keramike u Stalacu bili su mnogostruki. Među njima je i veličina utvrđenja, što zajedno sa podgrađem podrazumeva znatan broj stalnih žitelja, odnosno potrošača. Pri tome nije zanemarljiva ni pretpostavka o statusnom položaju gradskog vlastelina, njegove družine i užeg kruga tvrđavske posade, o njihovim prohtevima za luksuznom i skupom robom i mogućnostima da je pribave. Konačno, od značaja su i uloga Stalaca u srednjovekovnoj Srbiji, odnos utvrđenja prema prestonici u Kruševcu, opravdana pretpostavka da je i ovaj grad bio u vlasti vladara, kao i njegov položaj na pravcu važnih saobraćajnica. Grad je

praktično imao sve uslove za osnivanje zanatskog centra te vrste, budući da je mogao da mu obezbedi neposrednu zaštitu, nabavku sirovine za rad, a zatim i plasiranje proizvoda na trgu, odakle su raznošeni dalje po okolnim mestima.

Majstori grnčari su se ovde našli ubrzo po završetku izgradnje utvrđenja i zadržali se sve do njegove konačne propasti. U tom periodu, od oko četiri decenije, mogle su da rade dve do tri generacije, pa su zbog toga i grnčarski proizvodi u svakom pogledu kompaktni, sa sličnim tehnološkim i estetskim odlikama. Vešti i daroviti grnčari očigledno su došli sa već stečenim znanjem, koje su zatim usavršili i prilagodili domaćem tržištu. Ako se ima u vidu da se analogije za mnoge stalačke posude i sgrafito ukrase najčešće nalaze u materijalu sa bugarskih nalazišta, a u znatno manjoj meri sa gradskih naselja u jugoistočnoj Rumuniji i severnom priobalnom pojasu Crnog mora, skoro da nema sumnje u to odakle su stizali najjači uticaji, a i neposredni uzorci. To se prvenstveno odnosi na tehnološki proces izrade, kvalitet glazure i nanošenje podglazurnih pigmenata, a velikim delom i na izbor osnovnih ornamentalnih motiva. Mnogi sgrafito ornamenti, međutim, nisu prihvaćeni u Stalacu. To se pre svega odnosi na preplet, palmete u različitim oblicima i kombinacijama, kao i zoomorfne predstave, a naročito predstave fantastičnih životinja kojih u manjem ili većem obimu ima na keramici iz XII–XIV veka kako sa nalazišta u Bugarskoj, tako i u drugim susednim zemljama. Čini se da su pri izboru prednost imali jednostavniji, ali ipak dovoljno efektni motivi, za čiju su se izradu mogla upotrebiti i razna pomoćna sredstva kao što su šestari i šablони. Na intenzivnu upotrebu šestara uticao je rad u već postojećim grnčarskim radionicama Raške oblasti, s obzirom na ornamentiku njihovih proizvoda, a i na nalaze šestara.²⁸² Korišćenje šablona bilo je prvenstveno u domenu stalačkih grnčara i njihove veštine da sa što manje uloženog truda dekorišu što veći broj proizvoda, a da pri tome uvek postignu odgovarajući i željen oblik motiva. Na taj način se sa pojedinačno kre-

♦ 277 Nekuda, Reichertova 1968, 39; Minić 1979, 164; Totev 1973, 59.

♦ 278 Minić 1991, 341.

♦ 279 *Srednjovekovni Stalac* 1979, 9.

♦ 280 Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 107.

♦ 281 Bikić 2000, I, 228.

♦ 282 Jurišić 1983, 184, t. III–VIII.

iranih proizvoda prešlo u delokrug visoke zanatske delatnosti, u kojoj se više puta ponavljaju ne samo isti oblici sudova već i ukrasi, a naročito oni rađeni u sgrafito tehnici.

U izboru dekorativnih motiva značajnu ulogu je imala i upotreba iste ili slične ornamentike u ostalim vidovima umetničkog stvaralaštva u tadašnjoj Srbiji. Za stilizovanu lozu, mrežaste trake, polukružne linije koje se nižu ili preklapaju, kao i za raznolike rozete grnčari su se mogli ugledati i na slične motive sa živopisa i kamene plastike mnogih okolnih, a i nešto udaljenijih manastirskih hramova.²⁸³ U isto vreme su uzore za ornamente stilizovanih cvetova, krugova i rozeta izvedenih šestarom imali i u samom gradu, na fresko oslikanim ulazima u donžon i kulu II (sl. 11). Sva je verovatnoća da je i duborez bio na zavidnoj visini, pa je i on imao veliki i neposredan uticaj. Imajući sve to u vidu, kao i pojavu mnogih dekorativnih elemenata na tekstilu, minijaturama rukopisnih knjiga i sl., jasno je da su ukrasni motivi na keramici iz Stalaća bili samo deo jednog opšteg i široko prihvaćenog stila, kojim se odlikovala umetnost Moravske Srbije, a čiji koreni sežu i u nekoliko vekova unazad.²⁸⁴

Za Stalać nije karakterističan običaj obeležavanja keramičkih proizvoda različitim urezanim ili bojenim znacima, slovima ili čitavim rečima, pa čak i ličnim imenima, što se obično smatra oznakama svojine. Ova pojava je naročito upadljiva na keramici iz Trnova,²⁸⁵ mada se slični urezi javljaju i na drugim istovremenim ili nešto starijim nalazištima u Bugarskoj, Rumuniji, a katkad i kod nas, ali u neuporedivo manjem obimu.²⁸⁶ Urezivanje je vršeno oštrom alatkom preko već izrađenih posuda, najčešće namenjenih kuhinjskim potrebama. U kategoriji ognjišnih sudova iz Stalaća takva pojava nije zapažena. Oznaka u obliku dvostruko prelomljene urezane linije konstatovana je samo na spoljašnjoj strani dna jedne zelenkastožuto gledosane zdele (sl. 45/3). Na ivici prstenaste stope iste zdele nalaze se dve rupice za vešanje, a kako one obično stoje na bogatije dekorisanim primercima, vlasnik ove fragmentovane posude je svakako imao razloga da je obeleži.

Sasvim drugo značenje imaju delovi urezanog teksta na dve posude za vodu. Na jednoj je natpis **ДОБР** ispod drške i postoje indicije da se nastavljao u još jednom redu, a možda i na čeonj strani trbuha (sl. 58/5a), dok su na fragmentima drugog suda delimično vidljive u istom redu dve reči: **Р(У)КА КОСТ(А)ДИН...** (sl. 66/15). U oba slučaja tekst je urezan pre gle-

dosanja, u isto vreme kada su urađeni i ornamentalni motivi na posudama. Međutim, o sadržaju natpisa se zbog nedovoljne očuvanosti ne može mnogo reći. Za prvi je već pretpostavljeno da je deo imena grnčara ili nekog drugog učesnika u procesu proizvodnje, ili pak da se odnosi na piće u posudi u smislu kvaliteta ili zdravice. Na drugom je izgleda majstor Kostadin ostavio poruku da je dotičnu posudu izradio sopstvenom rukom. Ipak je od svega važnije ne samo to da su ti isti majstori bili vrsni poznavaoци celokupnog postupka u izradi gledosanog i sgrafito ukrašenog posuđa već i da su o tome umeli da ostave pisane podatke. Slova su pravilno i čitko ispisana, ujednačene su veličine i uredno su složena u redove. Urezala ih je osoba dobro upućena u osnovne morfološke odlike ćirilčkog pisma koje se tokom XIV i u prvoj polovini XV veka uveliko koristilo na prostoru centralnog Balkana.²⁸⁷ Slova se razlikuju od kaligrafski izvedenih monograma na sgrafito zdelama iz Trnova, koji u sažetom obliku sadrže imena vladara i visokih crkvenih ličnosti.²⁸⁸ Tako obeležene posude izrađivane su specijalno za potrebe dvora i patrijaršijske rezidencije po radionicama organizovanim pri vladarskim sedištima i većim državnim i crkvenim centrima.²⁸⁹ Grnčarska proizvodnja u Stalaću, međutim, bila je namenjena prevashodno tržištu. Na eventualno namenski rađeno posude nisu stavljana ni cela, a ni skraćena imena budućih vlasnika.

POSUDE OD STAKLA

Više desetina fragmenata različitih staklenih posuda otkrivenih na prostoru Malog grada predstavlja znatnu količinu ove

♦ 283 Janc 1961, t. XXXVIII/233, LX–LXV/395–400, 403, 408, 412, 421; Janc 1974, t. 33/40, 41; Đurić 1965, sl. 2; Deroko 1985, sl. 148, 207; Maksimović 1977, 240.

♦ 284 Janc 1961, 32; Ista 1977, 268.

♦ 285 Georgieva 1974, sl. 36, 39–44; Angelov 1980, 144–145, sl. 134, 140.

♦ 286 Čangova 1992, 122, sl. 115; Baraschi 1977, 67, fig. 47; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 89–90, t. XIII/5–7.

♦ 287 Tomović 1974, 16–18, 20–22.

♦ 288 Georgieva 1974, 66, 68, sl. 49, 50; Angelov 1980, 149–162, sl. 151–156.

♦ 289 Georgieva 1974, 66; Angelov 1980, 161.

kategorije nalaza, za koju se smatra da je na naseljima srednjovekovne Srbije spadala u luksuznu robu. Fragmenti su pretežno sitni i često se nije mogao odrediti oblik posude kojoj pripadaju. U izvesnim slučajevima su ipak postojali elementi za približnu rekonstrukciju pojedinih primeraka, a u nekoliko mahova i za njihovu ukupnu veličinu. Staklo je veoma tanko i bezbojno, bez mehurića u strukturi. Retki su fragmenti nešto veće debljine i zelenkaste nijanse, a samo jedan je kobaltno-plave boje.

Najveći broj fragmenata pripada *časama* ovalnog tela, sa visokim lučno povijenim obodom i konveksno uvučenim dnom. Duž ivice dna je reljefna koso narebrena traka u obliku girlande. Prema sačuvanoj ornamentici na zidovima konstatovano je prisustvo tri tipa, koja su dobro poznata na našim prostorima.

Izgleda da su najbrojnije bile čaše sa horizontalno apliciranim staklenim nitima, bezbojnim ili plave boje. Niti su raspoređene po celom telu, a po jedna stoji i na ivici oboda (sl. 67/2, 3, kat. br. 84). Čaše sa sitnim kapljičastim aplikacijama srazmerno su ređe. Po neznatno zadebljanoj ivici oboda i one imaju horizontalnu kobaltnoplavu staklenu nit, dok su po telu kapljičaste aplikacije retke i razmeštene bez reda (sl. 67/1, kat. br. 83). Obe vrste čaša su približnih dimenzija – visine oko 9–10 cm.

U najmanjoj upotrebi bile su čaše sa vertikalnim reljefnim rebrima, koja stoje na gornjoj polovini tela. Rebra su pri vrhu šira, a idući ka dnu se sužavaju i slivaju u osnovu zida posude. Za razliku od prethodna dva tipa koja su rađena izduvanjem i naknadnim apliciranjem ukrasa, čaše sa rebrima su izrađivane duvanjem u kalup. Zbog toga su im i zidovi nešto deblji, a vertikalne ukrasne trake istog oblika i na ravnomernom međusobnom razmaku (sl. 67/4, kat. br. 85). Po ivici oboda i one imaju plavu staklenu nit. Sudeći po bolje očuvanim fragmentima, ova vrsta čaša bila je nešto veća od prethodnih.

Kada bi količina nađenih fragmenata bila merilo za broj i vrstu čaša kojima se u Stalacu svojevremeno raspolagalo, onda su prva dva tipa bila ubedljivo najprisutnija. Pri tome se imaju u vidu i najsitniji fragmenti na kojima nema ornamenta, ali su veoma tanki i svakako ne pripadaju časama sa rebrima. Za oba tipa već su dovoljno poznati poreklo, mesta prvobitne proizvodnje, uticaji na pojavu produkcije u narednim, mlađim staklarskim centrima, a zatim i okvirno datova-

nje.²⁹⁰ Poznati su i dometi distribucije iz oblasti proizvodnje do potrošača, kao i pravci kojima se ona odvijala. U oblast centralnog Balkana čaše su stizale sa Primorja, tačnije iz Dubrovnika, kao tranzitnog mesta proizvoda muranskih staklara, a kasnije i iz sopstvenih, dubrovačkih radionica.²⁹¹ Prema do sada publikovanim nalazima koji prate puteve takve trgovine, primerci iz Stalaca spadaju među periferne.²⁹²

Istim pravcem u Stalac su dopremene i čaše sa vertikalnim rebrima, tzv. Biskup tipa. Činjenica da je njih neuporedivo manje u odnosu na čaše sa apliciranim ukrasima, saglasna je sa mišljenjem V. Han da su mlađe i da su izrađivane u muranskim radionicama od druge decenije XIV veka, a u Dubrovniku tek tokom prve polovine narednog stoleća.²⁹³ Ako bi se pravila razlika između proizvoda pojedinih staklarskih radionica, treba napomenuti da ovakve čaše iz Starog Kaknja, Trnave i Trgovišta imaju po više apliciranih niti na visokom obodu, dok na nalazima iz Stalaca postoji samo po jedna na ivici otvora.²⁹⁴

Od značaja je fragmenat čaše – kupe sa valjkastom nožicom na kružnoj stopi, čije se poreklo vidi u kasnoantičkoj, odnosno ranovizantijskoj produkciji stakla (sl. 67/5, kat. br. 86).²⁹⁵ U poznijem periodu takav oblik je postao svojstven kasnogičkoj proizvodnji u XV i XVI veku, ali se i pre toga javlja u vizantijskom stvaralaštvu iz XI–XII veka, kao i muranskom iz XIII veka.²⁹⁶ Nalaz iz Stalaca, budući da je usamljen, spada u retke primerke koji su sa zapada stizali do naših krajeva zajedno sa ostalom staklarskom robom.

Boce su sledeći oblik posuda od stakla koje su u Stalacu našle odgovarajuću primenu. Iako je na osnovu sačuvanih frag-

♦ 290 Davidson 1952, 83–84; Gasparetto 1974, 149–154; Han 1981, 40–43; Davidson Weinberg 1981, 918; Križanac 2001, 41–43.

♦ 291 Han 1980a, 180; Han 1980, 49–50.

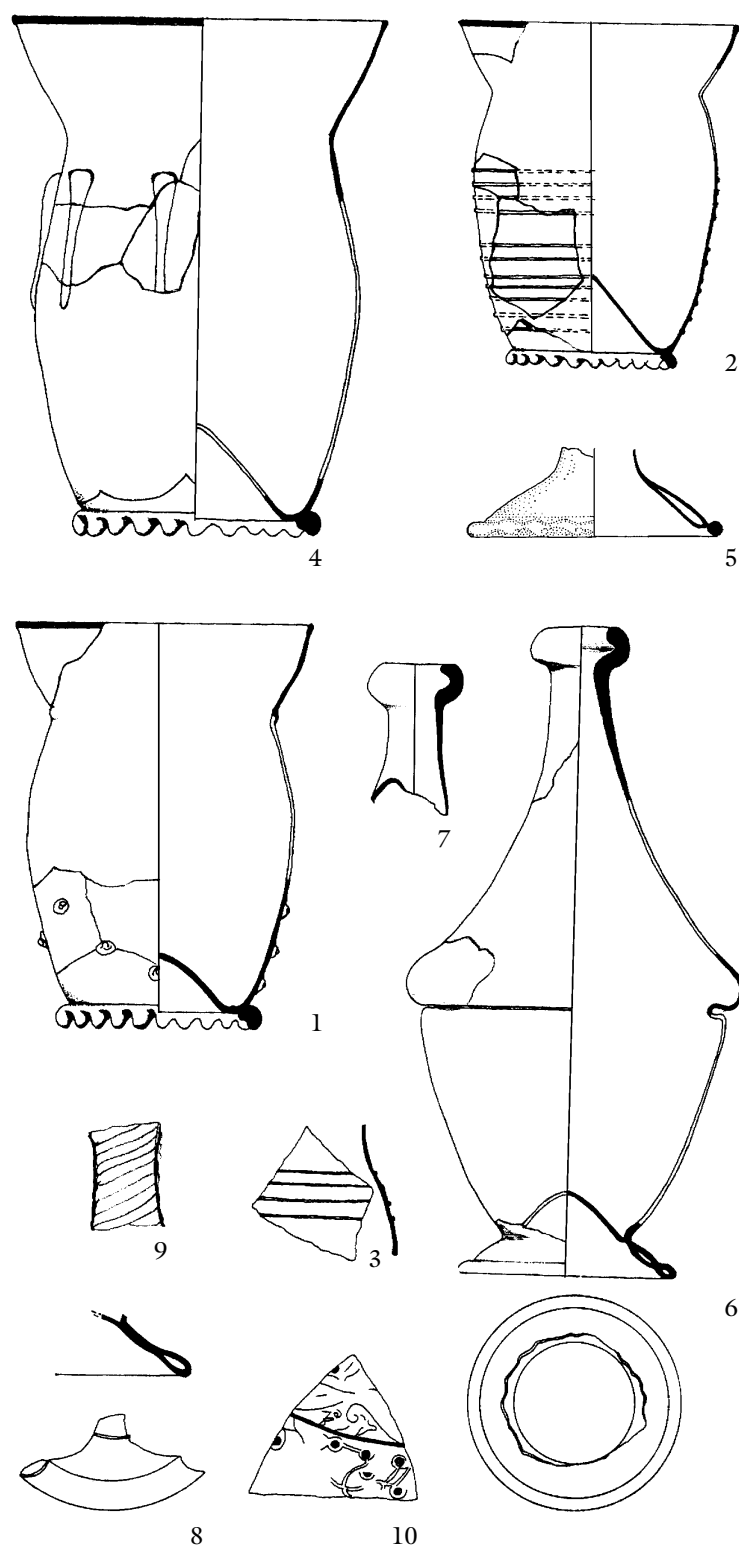
♦ 292 Jedan još udaljeniji nalaz predstavlja čaša sa horizontalnim nitima prikazana na naslovnoj strani *Vranjskog glasnika* XXVI–XXVII od 1993/94, koja potiče sa lok. Markovo Kale, iz oltarskog prostora crkve.

♦ 293 Han 1981, 81; Han 1983, 27–28, nap. 51–54; Križanac 2001, 45–46.

♦ 294 Tomićić 1975, 183–186, fig. 1; Minić 1982, 19–22, sl. 1; Han 1983, 27–28, sl. 1.

♦ 295 Han 1981, 135.

♦ 296 Davidson 1952, 85, N° 711–723; Holl–Gyürky 1986, 73; Križanac 2001, 48–49.

Sl. 67. Posude od stakla – čase (1–5); boce (6–9);
 fragmenat džamijske lampe (10) – R 1 : 2

menata mogla približno da se rekonstruiše samo jedna posuda, više delova grlića i dna svedoče o tome da po količini boce nisu zaostajale za čašama. Većina fragmenata pripada tipu dvokonusnih boca kupasto uvučenog dna i prstenasto formiranog oboda, izrađenih od bezbojnog stakla, nekada jedva primetne zelenkaste nijanse (sl. 67/6–8, kat. br. 87). Prema poznavanju do sada publikovane građe svrstavaju se u kategoriju proizvoda od kvalitetnog stakla, pretežno tankih zidova, u koju spadaju i boce iz Mačvanske Mitrovice, Mirijeve, Budima, Kapošentjakuba i dr., koje se na osnovu uslova nalaza datuju u XIII–XIV vek, a izuzetno i u prvu polovinu XV veka.²⁹⁷ Navodno su najpre pravljene u muranskim staklarskim radionicama, o čemu zasada svedoči uglavnom naziv, sačuvan u arhivskoj građi.²⁹⁸ Tokom XIV i XV veka proizvodnja je prihvaćena u radionicama Rajnske oblasti, u početku uz neposredno učešće italijanskih majstora, a zatim i u Budimu. Za nalaze iz Stalaca nije izvesno da li su trgovinskim prometom ili nekim drugim vezama prispeli zajedno sa čašama, dakle iz Dubrovnika kao posrednika, a možda i proizvođača, ili sa severa, preko Ugarske. Pri tome treba napomenuti da tokom istraživanja nisu uočeni ostaci druge vrste dvokonusnih boca, izrađenih od kalijevog stakla sa tamnom patinom na površini, za koje je izvesno da su napravljene u Ugarskoj, a izgleda i u Vlaškoj.²⁹⁹ Njihov broj je u oblasti Panonije znatan, a u više mahova su konstatovane i južno od Save i Dunava.

Mali fragmenat kobaltnoplavog stakla, koso kanelovane (strigilirane) površine, deo je poznatog tipa boce loptastog tela, kupasto uvučenog dna i visokog vitkog vrata koji se završava jednostavnim obodom (sl. 67/9, kat. br. 88). Na našim nalazištima, pretežno na gradskim i manastirskim naseljima, predstavljaju sve češću pojavu, pa iznenađuje to što je u Stalacu otkriven samo jedan ulomak od vrata, i to malih dimenzija. Pored fragmentovanih nalaza iz Smedereva, Novog Brda, Mileševa i dr.,³⁰⁰ pažnju zaslužuju tri skoro cela primerka – dva iz Trgovišta kod Novog Pazara (lok. Tabačina i Pećinska

♦ 297 Bajalović–Birtašević 1960, 35, t. XIX/3; Han 1969, 20; Han 1978, 173–174; Ercegović-Pavlović 1980, 52–53, pl. XXIV.

♦ 298 Han 1978, 174; Han 1981, 39–40, nap. 219.

♦ 299 Han 1978, 174.

♦ 300 Ćorović-Ljubinković 1965, 244, 1–6; Han 1969, 25, sl. 26–28; Han 1978, t. I/2; Cunjak 1998, 196–197, t. XXV, XXVI.

crkva) i jedan iz Kalenića.³⁰¹ Njihova proizvodnja je po venecijanskim staklarskim radionicama otpočela već tokom XII veka,³⁰² s tim što su se kod nas koristile uglavnom u XIV i XV veku, u periodu kada su ih, izgleda, izrađivali i dubrovački staklari.³⁰³ Za boce iz Trgovišta se pomišlja da bi mogle da budu i poznije, iz XVI stoleća, analogno sličnim primercima iz jedne grobnice u Atini.³⁰⁴ Pri tome vredi pomenuti već više puta citirane predstave ovakvih boca na freskama manastirskih crkava Manasije i Kalenića koje su nastale na samom početku XV veka, što vremenski odgovara većini arheoloških nalaza u Srbiji.³⁰⁵ Treba, takođe, skrenuti pažnju i na plavu boju stalačke boce, budući da su druge od bezbojnog stakla ili od stakla sa zelenkastom nijansom. Upotreba kobaltnog stakla obično se povezuje sa muranskom proizvodnjom u drugoj polovini XV veka,³⁰⁶ što bi u ovom slučaju značilo da bi postojeća mišljenja mogla da pretrpe izvesne korekcije.

Znatan broj bolje očuvanih boca sa naših nalazišta, i dvo-konusnih i sa kanelovanim vratom, potiču iz grobova. Boce, prethodno ispunjene tečnošću – osvećenim uljem, vodom ili vinom – stavljane su najčešće kraj glave pokojnika, a u iste svrhe katkad su korišćene i staklene čaše.³⁰⁷ Kako su posude od stakla predstavljale cenjenu i sigurno skupu robu, po svoj prilici su polagane u grobove viđenijih i imućnijih osoba. Istu ulogu imali su i keramički sudovi, ali u grobovima pokojnika slabijeg imovinskog stanja. Zanimljiva je pojava na nekropoli manastira Končulić, gde je u jedan grob umesto staklene čaše postavljena njena verna keramička kopija.³⁰⁸ Dakle, posude od stakla u grobovima bile su privilegija imućnijih osoba, isto kao što su im za života to bile i na trpezi.

Dva fragmenta tzv. *džamijske lampe* nađena su jedan kraj drugog i pripadaju istoj posudi (sl. 67/10, kat. br. 89). Staklo je punije, bezbojno i sa spoljašnje strane je ukrašeno emajlom crvene, plave, žute i smeđe boje, sa mestimičnim tragovima pozlate. Iako su fragmenti sitni, dekoracija je prepoznatljiva, pa nema sumnje u to da je reč o lampi za rasvetu, specifičnog oblika, nastaloj krajem XIV veka u nekoj od sirijskih staklarskih radionica.³⁰⁹ Kod nas su doskoro bila poznata samo dva fragmenta od posude otkrivene prilikom arheoloških radova u Pečkoj patrijaršiji.³¹⁰ Za ovaj nalaz V. Han je pretpostavila da je dospelo, zahvaljujući porodičnim vezama turskog i srpskog dvora krajem XIV veka, kao dar sultana Bajazita I srpskoj svetinji.³¹¹ Tokom poslednjih godina ovakvi nalazi su se

uvećali, pa je tako jedan fragmenat džamijske lampe otkriven u istraživanju crkve Sv. Spasa u Žiži.³¹² Nedavno su krupniji delovi dveju bogato dekorisanih lampi nađeni nedaleko od Leskovca, u okviru istraživanja na Hisaru.³¹³ Ako se sve, zajedno sa nalazom iz Stalaca, uzme u obzir, izgleda da je reč o većem prilivu ove vrste predmeta sa Istoka kako putem poklona, tako i trgovinom, a možda i zahvaljujući hodočašću tadašnjih vernika. Tzv. džamijske lampe prvenstveno su dospedale do većih crkvenih centara, a zatim i do dvorova vladara i krupnije vlastele. U Stalacu je takva lampa mogla da stoji u gradskoj crkvi ili u palati, bez obzira na to što su fragmenti otkriveni u okviru objekta 14.

POSUDE OD METALA I DRVETA

Prema postojećim nalazima čini se da su posude od metala upotrebljavane u relativno ograničenoj količini. Njima najčešće pripadaju delovi deformisanog, polomljenog i od korozije uništenog gvozdеног i bakarnog lima, na osnovu kojih nisu mogli da se ustanove ni oblici ni veličina sudova. Tako je u bunaru a i u njegovoj blizini, u kv. D/8c, otkriveno više sitnih komada gvozdеног punijeg lima, od kojih su pojedini imali previjenu ivicu oboda, po svoj prilici od većih posuda tipa kotla. Bolje su očuvane samo dve posude od olova – fragmentovana mala čaša i jedna zdela.

♦ 301 Ercegović-Pavlović 1977–1980, 236–237, fig. 91; Jovanović 1989, 100, 105, sl. 1; Pejović 1997, 228, 229, sl. 2.

♦ 302 Antonaras 1999, 38; Charleston 1983, 133.

♦ 303 Han 1981, 79, t. II/6.

♦ 304 Jovanović 1989, 102, 103, nap. 14, 15.

♦ 305 Ibid., 105.

♦ 306 Han 1981, 98.

♦ 307 Minić 1989, 61, 63; Jovanović 1989, 30.

♦ 308 Minić 1978, 89, 92, t. II/5.

♦ 309 Phillipe 1970, 77; Oto-Dorn 1971.

♦ 310 Han 1975, 91–95.

♦ 311 Ibid., 96.

♦ 312 Vukadin 2000, 255, t. IV/3.

♦ 313 Prema usmenom saopštenju M. Stojića, naučnog saradnika Arheološkog instituta u Beogradu.

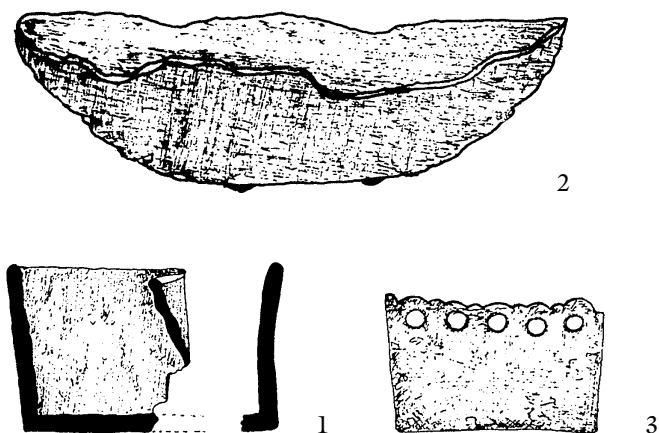
Čaša je niska i skoro cilindrična, ujednačene debljine zidova i fino urađenih površina (sl. 68/1, kat. br. 90). Nađena je u objektu 17 na dnu jame, zajedno sa keramičkim tegovima za ribarsku mrežu. Svojevremeno je od nje odsečen znatan deo – od oboda sve do dna, a imajući u vidu okolnosti nalaza, to je verovatno urađeno da bi se olovo iskoristilo za izradu manjih tegova potrebnih za mrežu ili udicu. Preostali deo čaše ostavljen je kao sirovina za dalju upotrebu i preradu.

Zdela je plitka i zbog zaobljenog dna prilično nestabilna, pa nije isključeno da je predstavljala uložak na posudi od drveta (sl. 68/2, kat. br. 91). Zidovi zdele su neravnomerne debljine, naročito u predelu oboda, a površine su neravne, pa zbog toga ona u poređenju sa čašom deluje kao nedovoljno uspeo proizvod. Otkrivena je u okviru objekta 4 zajedno sa velikim brojem keramičkih posuda sa kojima je bila u stalnoj upotrebi kao jedini sud od metala.

Velika je verovatnoća da nekoj vrsti metalne posude pripada gvozdene pločica prelomljenih krajeva, koja je na jednoj podužnoj ivici ukrasno opsečena (sl. 68/3, kat. br. 92). Mada u blizini mesta na kome je otkrivena nije bilo drugih sličnih nalaza, na ovakvu pretpostavku upućuju fragmenti slično dekorisanih sudova iz Trnova, koji su, međutim, od bakra.³¹⁴

Posude od drveta predstavljaju poseban problem, budući da su dokumentovane slabo i na posredan način. Nema sumnje u to da su upotrebljavane u velikom broju i u svim oblicima koji se tokom korišćenja nisu stavljali u peć ili na ognjište. Na takvu mogućnost na prvom mestu ukazuju nalazi drvenog posuđa na srednjovekovnim naseljima u severnoj Poljskoj i Rusiji, koje je zahvaljujući odgovarajućim uslovima često i veoma dobro očuvano.³¹⁵ Pri tome ne treba zanemariti ni kasniju masovnu izradu i upotrebu raznovrsnih drvenih posuđa, a po seoskim domaćinstvima sve do pre nepunih stotinu godina. U Stalaću, međutim, osvedočeno je prisustvo srazmerno malog broja takvih sudova. Konstatovani su samo ostaci metalnih delova od drvenih vedrica, a u nekoliko slučajeva i od kovčega.

Od *vedrica* su se očuvale dve gvozdene lučno povijene drške, više držača sa petljama za navlačenje drški i dosta delova od obruča (sl. 69/1–10, kat. br. 93–96). Raspon drški, kao i obim jednog u celini očuvanog obruča svedoče o tome da su vedrice bile osrednje veličine – pri vrhu od oko 21–23 cm, a pri dnu oko 33 cm u prečniku. Pored sasvim jednostavnih,

Sl. 68. Posude od metala (1–3) – R 1 : 2

bez ikakvih vidljivih ukrasa na postojećim metalnim delovima, pojedine su bile i dekorisane, što se naslućuje po dršci koja je tordirana i po obručima na kojima su nizovi kosih zareza ili sitnih udubljenja izvedenih zumbom. Na fragmentima obruča zapažaju se i ostaci crvene boje, pa je realno pretpostaviti da su i drveni delovi vedrica ukrašavani na sličan način. Samo dve gvozdene drške i više fragmentovanih obruča navode na pretpostavku da su drške mogle biti i od upletenog pruća ili kanapa, kako se to doskoro primenjivalo pri izradi manjih posuda ovog tipa.

Većina metalnih delova vedrica otkrivena je u severoistočnom delu Malog grada, a naročito u blizini bunara. U samom bunaru, u gornjim slojevima šljunka koji je služio za filtriranje vode nađeno je više sitnih delova obruča od jedne, a možda i dve vedrice, što znači da su one služile, između ostalog, i za vađenje vode. Kako je u blizini bunara otkriveno i nekoliko karika od lanca, a po više spojenih karika je konstatovano u objektu 13 i u kv. E/9a, sva je verovatnoća da su neki od lanaca stajali na vedricama. Gotovo sve karike su približne veličine i istog oblika, u vidu osmice, pa izgleda da su proistekle iz iste kovačke radionice (sl. 69/17, 18, kat. br. 101). Međutim, takve karike su izuzetno pogodne za formiranje lanaca, pa se u istom obliku javljaju i na drugim srednjovekovnim nalazištima.³¹⁶

♦ 314 Nikolova 1974, 221, 223, sl. 40/v.

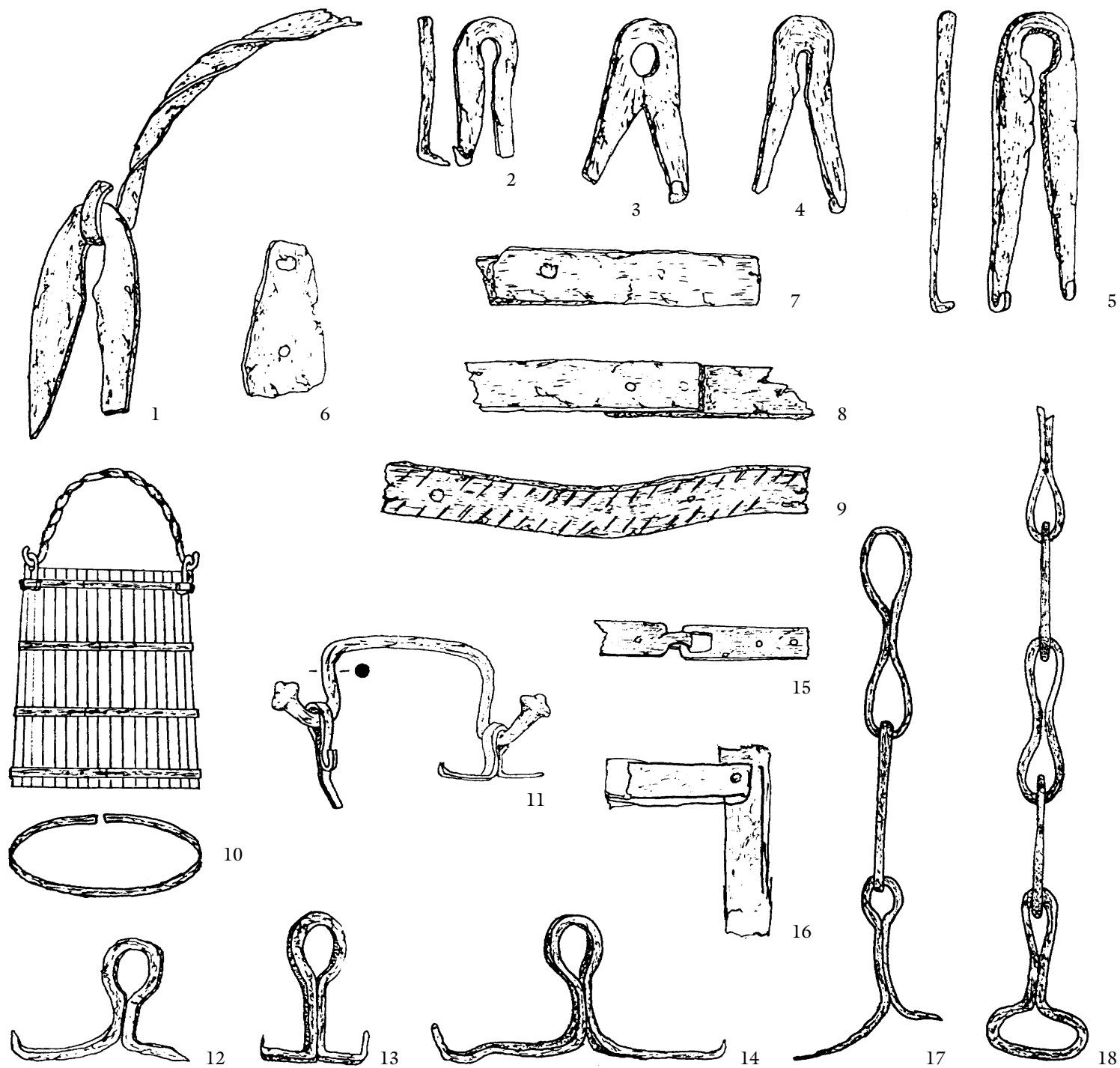
♦ 315 Kolčin 1968, 24–50.

♦ 316 Kolčin 1959, 113, sl. 99/1.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Pravougaona drška sa povijenim krajevima, koji se završavaju lukovičastim proširenjima, pripadala je drvenom *kovčegu*. Sa kovčegom je bila spojena pomoću dve male baglame

široko raširenih krajeva, koje su se zadržale na oba njena kraja (sl. 69/11, kat. br. 97). Fino oblikovana drška kružnog preseka i ukrasno formirani krajevi navode na pretpostavku da je

Sl. 69. Metalni delovi drvenih posuda (1-9, 11-16) – R 1 : 2; (10) – R 1 : 10; lanci (17, 19) – R 1 : 2

i kovčeg spadao u luksuznije predmete. Takvim kovčezima možda pripadaju i pojedini fragmentovani metalni okovi u vidu uzanih traka, od kojih su neke spojene zakivcima ili na šarnir (sl. 69/15, 16, kat. br. 99, 100). Pojedini okovi su konstatovani u palati, i to na približno istom mestu na kome su nađene i dve male baglame (sl. 69/12, 13, kat. br. 98).

GRAĐEVINSKI METAL

Uprkos činjenici da je na preostalim delovima gradske arhitekture vidljiva upotreba mnogih alatki, jednostavnih a nekada i složenijih, uže specijalizovanih, i da je na već izgrađenim objektima nekada bilo raznih metalnih predmeta, njih je u postojećem arheološkom materijalu srazmerno malo. Retke su zidarske alatke, na primer, a jasno je to da ih je moralo biti. Ali, ako se počne od pretpostavke da su one predstavljale ličnu svojinu majstora angažovanih u radu, prirodno je da su ih vlasnici po završetku poslova odneli. U takve retke nalaze spada mistrija listolikog oblika, otkrivena u kv. D/6c uz zapadni bedem Malog grada, u blizini jednog teknetu (sl. 70/1, kat. br. 102). Istog oblika, ali različite veličine jesu i mnogi primerci otkriveni na naseljima iz XI, pa sve do onih iz XIV i XV veka,³¹⁷ a kod nas u okviru manastirskih celina u Gradcu, Studenici i Manasiji.³¹⁸ Po obliku se više izdvaja mala mistrija iz Gradca, za koju se zbog zaobljene donje površine kaže da je služila za malterisanje lučnih delova zidova i njihovu pripremu za oslikavanje.³¹⁹

Mistrijom iz Stalaća obavljali su se po svoj prilici finiji radovi pri zidanju. Budući da je listolika pločica duga samo 13 cm, verovatno je korišćena prilikom gradnje objekata na kojima se u većem obimu zidalo opekom. Na takvim mestima, kao što su stupci trema oko palate, friz nad ulazom u donžon, santrač na bunaru i sl., opeke su slagane u pravilnim redovima, a fuge su skoro ujednačene širine i dobro izravnane. Na spoljašnjoj strani donžona imitacija opeka je izvedena preko ravno omalterisane i zaglačane podloge. Isti slučaj je i sa fresko-dekoricijom na ulazu u donžon, u kulu II i na unutrašnjim vratima glavne gradske kapije. I tamo je oslikavanje usledilo preko pret hodno fino zaglačane malterne osnove. U svakom slučaju, toliko mala mistrija nije mogla da služi pri zidanju bedema i kula, kao ni za druge grublje radove.

U neposrednoj vezi sa gradskom arhitekturom jeste i mnoštvo različitih metalnih predmeta, pretežno funkcionalnog, a manjim delom i dekorativnog karaktera. U najvećoj meri su zastupljeni *kovanici* različite dužine, u proseku od 6 do 11 cm (sl. 70/2, 4, kat. br. 103, 105). Nalaženi su na prostoru celog utvrđenja, na svim dubinama, a naročito po obodu Malog grada i u predelu objekata drvene konstrukcije. Tu je u znatnom broju bilo i masivnih klinova, čija dužina dostiže i do 15 cm, kao i izuzetno velikih, do 32 cm dužine (sl. 70/5, kat. br. 106). Ovi poslednji pretežno su nalaženi kraj bedema i svakako potiču sa drvenih galerija ili stepeništa kojima se stizalo na krunište. Dva su nađena u donžonu, od kojih je jedan bio u šupljini nastaloj posle truljenja santrača.

Osim blizu tri stotine pojedinačno otkrivenih kovanika, pažnje je vredan grupni nalaz od 53 komada, nađen neposredno uz objekat 16 (sl. 70/3, kat. br. 104). Svi komadi su istog oblika i skoro iste veličine, a čini se da uopšte nisu korišćeni, već da su samo pripremljeni za poslove koji nisu nikada obavljani.

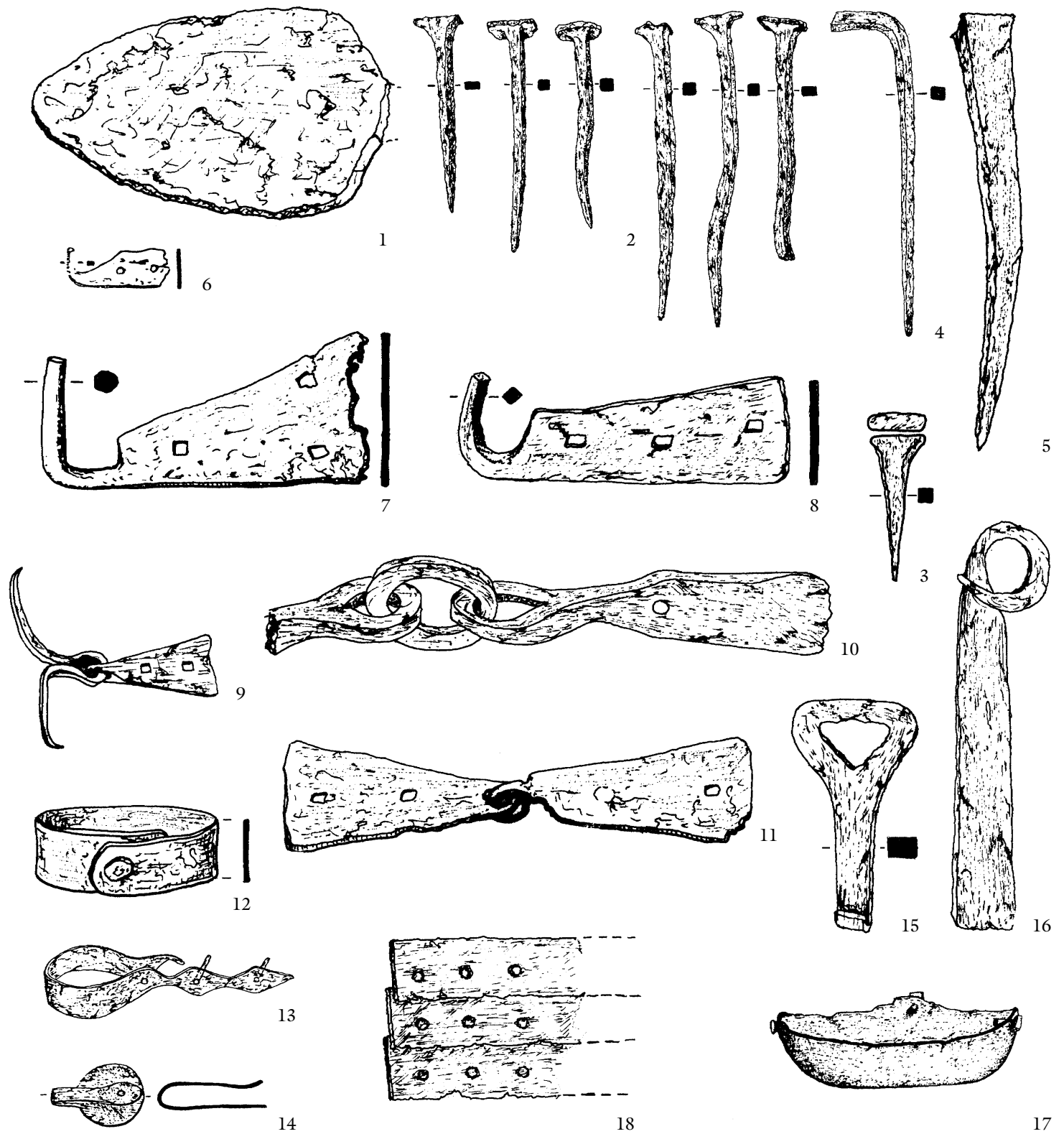
Različite *šarke*, *reze*, *baglame* i druge slične utege i okovi uglavnom su stajali na vratima i prozorskim kopcima kule, palate i drugih zgrada u utvrđenju. Dve šarke skoro istog oblika i veličine, otkrivene u severozapadnom delu palate, u svemu su slične šarkama koje su se doskoro upotrebljavale. Budući da su nađene nedaleko jedna od druge, svakako su stajale na istim vratima, dok je treća, istog oblika ali znatno manja, možda činila sastavni deo drvenog prozorskog kapka (sl. 70/6–8, kat. br. 107, 108). I ona je otkrivena u unutrašnjosti palate, kao i jedna koju čine dve pločice spojene šarnirom (sl. 70/11, kat. br. 111). Sličnu funkciju su imali i drugi oblici šarki, čiji su sklop i veličina bili u neposrednoj vezi sa primenom (sl. 70/9, 10, kat. br. 109, 110). Za pojedine predmete koji su fragmentovani u manjem ili većem obimu nije mogla da se odredi odgovarajuća funkcija (sl. 70/15, 16, kat. br. 115, 116), kao ni za izvestan broj okova prstenastog oblika (sl. 70/12, kat. br. 112). Pet okova identičnog oblika, nađenih na istom mestu, pred ulazom u objekat 10 (kovačnica), bili su i dekorativno

♦ 317 Čangova 1962, 45, sl. 27; Nikolova 1974, 192; Diaconu, Constantinescu 1960, fig. 42/4.

♦ 318 Jurišić 1989, 48, sl. 46; Brmbolić 1985, 12, sl. 13; *Blago manastira Studenice* 1988, 84, kat. br. A 89.

♦ 319 Jurišić 1989, 48.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 70. Građevinski metal – mistrija (1); klinovi (2–5); šarke (6–11); okovi (12–14); fragmentovane poluge (15, 16); čašica za osovinu vrata (17) – R 1 : 2; deo okova od vrata na Velikom gradu (18) – R 1 : 10

obrađeni (sl. 70/13, kat. br. 113). Izgleda da su stajali na nekom predmetu od drveta koji je izgoreo, što je izazvalo velika oštećenja i na metalu. Zanimljivo je da se okovi sličnog oblika, a po svojoj prilici i iste namene, javljaju i na nekim starijim nalazištima. Konstatovani su u Strmenu, a kod nas na Gradini na Rasu, s tim što su oni jednostavnije obrađeni.³²⁰ Osim praktične, dekorativnu ulogu imao je i mali okov čiji je jedan kraj formiran kao okrugla pločica (sl. 70/14, kat. br. 114).

Tri *reze*, od kojih dve potiču iz objekata 8 i 9, služile su za zatvaranje vrata, budući da su u svemu prilagođene takvoj funkciji (sl. 71/3–5, kat. br. 121–123). Standardnog su oblika i slične su današnjim rezama, a na isti način su i upotrebljavane – navlačenjem na baglamu ukovanu u dovratnik (sl. 71/1, 2, kat. br. 119, 120). U isto vreme se zatvaranje vrata obavljalo i na mnogo sigurniji način, pomoću katanca.

Dva cela i pet fragmentovanih *katanaca*, koliko ih je otkriveno u okviru Malog grada, čine znatnu količinu. Njih je svojevremeno svakako bilo više, budući da je nađeno i preko deset odgovarajućih ključeva. Katanci su cilindrični, sa unutrašnjim mehanizmom u obliku klina sa dve bočne lamele (sl. 71/6–11, kat. br. 124–130). Funkcionisali su na principu skupljanja lamela prilikom uvlačenja ključa u prorez koji se nalazi u osnovi cilindra. Ovaj sasvim jednostavan oblik, nastao od starijih dvo-cilindričnih katanaca, dugo je zadržao isti unutrašnji mehanizam, ali sa dosta izmenjenim načinom otključavanja i navlačenja na rezu vrata.³²¹ Promene se uočavaju i na oblicima *ključeva*, pa se tako u Stalaću javljaju tri tipa, u osnovi dosta različita, s tim što im je primena ostala ista. Potiskom kroz odgovarajući otvor na dnu cilindra oslobađao se unutrašnji mehanizam i klin sa lamelama je izlazio napolje, a povijena poluga na cilindru mogla je da se ukloni sa reze vrata. Ceo proces se jednostavnije obavljao ključevima tipa II (sl. 71/15–17, kat. br. 132), zbog čega je tip I (sl. 71/12–14, kat. br. 131), karakterističan za razdoblje od XIII do polovine XV veka, postepeno potiskivan.³²² Kako se vidi na primerku iz Stalaća, krajem XIV i početkom XV veka oba tipa su bila paralelno u upotrebi, s tim što je stariji tip zastupljen još uvek većim brojem primeraka od mlađeg. Pojava ključeva tipa II se zapravo određuje približno u polovinu XIV veka, i to kao potreba za jačim i solidnije urađenim proizvodima, jer su prethodni bili podložniji brzim oštećenjima.³²³ Oni su bili u upotrebi, navodno, tokom skoro celog XV veka, s tim što je već na početku istog stoleća počeo

da se upotrebljava tip III (sl. 71/18, kat. br. 133). U Stalaću je on zastupljen samo jednim primerkom, dok se na kasnijim nalazištima javlja češće i u znatno većem broju.³²⁴

Kojim putevima su katanci stizali u Stalać, zasada se ne može utvrditi. Nema podataka o njihovoj proizvodnji u bližem, a ni daljem okruženju, pa se u ovom momentu mora pretpostaviti da su putem trgovine donošeni iz nekog udaljenijeg mesta u kome su eksploatacija rude, a i kompletan proces proizvodnje predmeta od gvožđa bili uveliko razvijeni. Pri tome treba imati na umu više potkopaoničkih mesta, među kojima su Plana, koja se kao važno trgovačko i rudarsko naselje često pominje u izvorima iz XIV i prve polovine XV veka, a zatim Kovači, Koporić i dr.³²⁵ Vredi spomenuti i vesti nekolicine putopisaca iz XVI i XVII veka o majstorima u Novom Pazaru, koji su u to vreme izrađivali brave i katance u velikom broju i raznosili ih po okolnim naseljima.³²⁶ Iako se ti podaci odnose tek na period turske vladavine, nije isključeno da tradicija tog zanata, koji je i prolaznicima privlačio pažnju, doseže i kod nas do dublje prošlosti.

ORUŽJE I RATNIČKA OPREMA

Stalać je imao jaku i dobro opremljenu vojnu posadu, naoružanu za napad i ličnu zaštitu, ali i za odbranu utvrđenja. O tome svedoče nalazi raznovrsnog metalnog oružja i ratničke opreme, a u manjoj meri i delova složenijih tvrđavskih sprava. Predmeti potiču uglavnom iz Malog grada, gde su otkriveni u šutu ili u okviru kulturnog sloja. Mali broj je nađen kraj kapije Velikog grada ili u unutrašnjem prostoru donžona.

Nekoliko desetina metalnih vrhova za *strele* pokazuje da je ova vrsta oružja i u Stalaću predstavljala osnovni vid naoružavanja. O obliku i veličini luka nema odgovarajućih podataka, ali

♦ 320 Kurnatowska 1980, 175, t. LV; Popović 1999, 273, sl. 237/9, 10.

♦ 321 Kolčin 1953, 177–180, sl. 10, 11; Isti 1959, 78–82.

♦ 322 Kolčin 1959, 82, sl. 70, tip g.

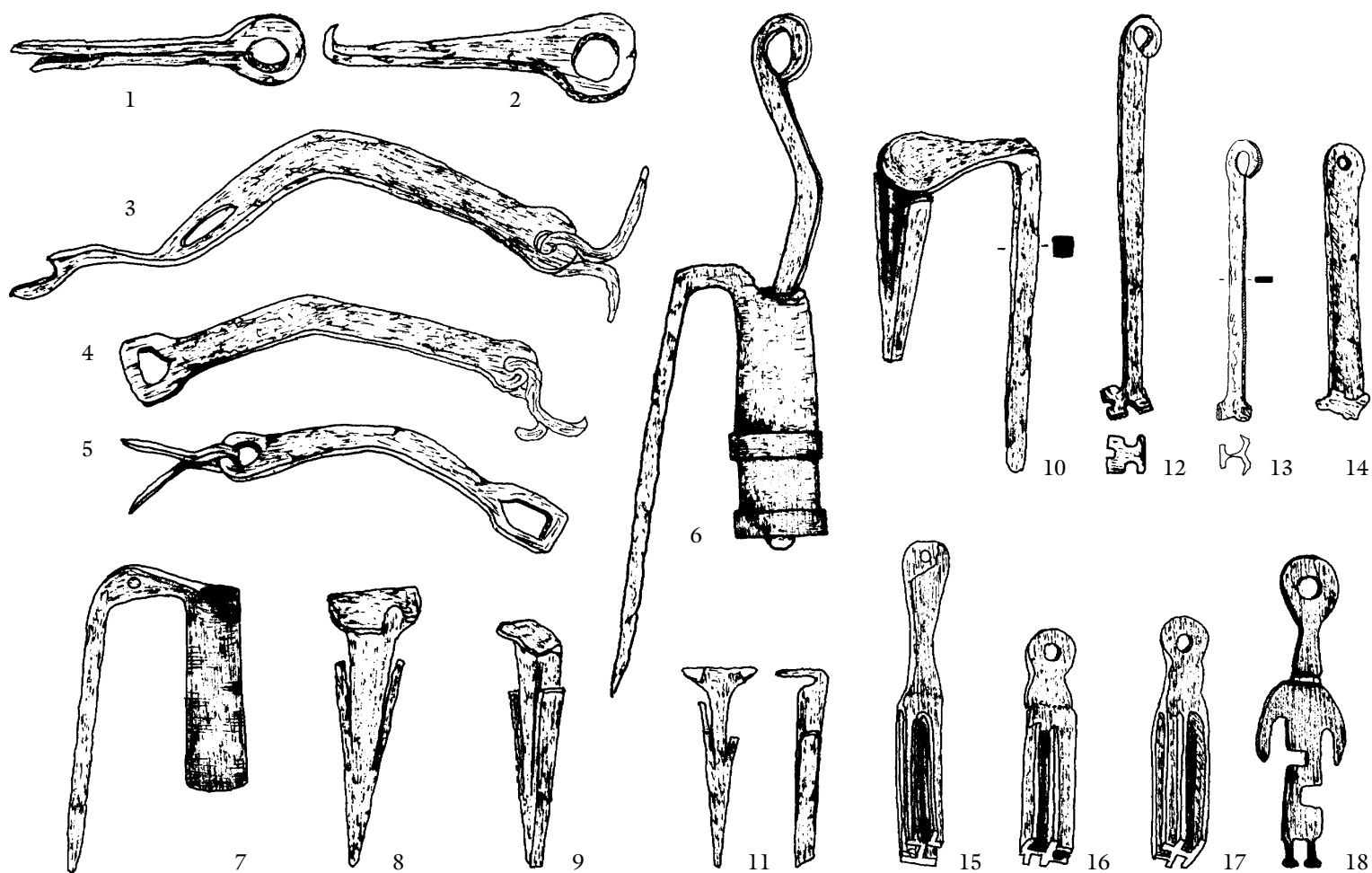
♦ 323 Ibid., 82, 84, sl. 68/6.

♦ 324 Milovanović 1986, kat. br. 260–263, 329, 330; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 39; Bunardžić 2002, kat. br. 46.

♦ 325 Dinić 1978, 82.

♦ 326 Vinaver 1969, 166, 172.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 71. Građevinski metal – baglame (1, 2); reze (3–5); katanaci (6, 7); delovi katanaca (8–11); ključevi – tip I (12–14); tip II (15–17); tip III (18) – R 1 : 2

su zato metalni vrhovi za strele zastupljeni sa više tipova koji se završavaju trnom za nasad na drvenu šipku. Izuzetak je samo jedan primerak koji, umesto trna, ima tulac. Tipovi metalnih vrhova se međusobno razlikuju uglavnom po obliku pera, a delimično i po prelazu iz pera u trn, koji je najčešće konične a ređe bikonične, odnosno prstenaste forme. Primetna razlika ogleđa se i u ukupnoj veličini pojedinih tipova.

Vrhovi za strele tipa I su najbrojniji. Romboidnog su oblika i u proseku malih dimenzija, sa koničnim ili prstenastim prelazom u kratak tanak trn (sl. 72/1–6, kat. br. 134, 135). Orijentalnog su porekla i predstavljaju najrasprostranjeniji tip, koji je već od IX–X veka bio u širokoj upotrebi na prostoru Karpatske kotline, u Rusiji i gotovo svim delovima Balkana,

gde se zadržao i u XIV i XV veku.³²⁷ U klasifikaciji A. Medvedeva nalazi iz Rusije su razvrstani u više tipova, u zavisnosti od veličine pera i njegove najveće širine – na sredini, u gornjoj ili donjoj polovini, s tim što su svakom tipu određeni i uža hronološki okviri.³²⁸ Na primercima iz Stalaca najveća širina je približno na sredini pera, bez izrazitih odstupanja. Male razlike uočavaju se jedino u ukupnoj dužini i pomenutom

♦ 327 Sebestyen 1932, 197–198, tip B; Medvedev 1966, 66, tip 42, 43; Kurnatowska 1973, 198, fig. 3; Ruttkay 1976, 330, tip B/2a; Petrović 1976, 63; Neševa 1985, 185, sl. 34/v, g, d; Čangova 1992, 172, sl. 160/21, 23; Vitljanov 1993, tip 5A.

♦ 328 Medvedev 1966, 65. i dalje.

prelazu u trn, što je uslovalo da se izdvoje dve varijante. Slična zapažanja mogu se primeniti i na druge nalaze sa područja srednjovekovne Srbije, gde je ovaj tip spadao u vodeće oblike strele.³²⁹ U utvrđenju Ras one obrazuju jednu od većih skupina, otkrivenih pretežno u okviru horizonta III, vremenski opredeljenog u XII vek.³³⁰

Svi ostali tipovi strela iz Stalaća zastupljeni su u relativno malom broju, najčešće sa po tri, a retko četiri ili pet primeraka. U takve malobrojne spadaju i vrhovi tipa II, uzanog listolikog oblika sa koničnim prelazom u trn (sl. 72/7, 8, kat. br. 136). Kao prethodni tip, i ovaj je bio u upotrebi dugo i na velikom prostoru. U Mađarskoj i Slovačkoj strele sa listolikim vrhovima bile su poznate već od IX i X veka, a u neizmenjenom obliku koristile su se i tokom XII i XIII veka.³³¹ U istom razdoblju javljaju se i na staroruskim nalazištima, na kojima, navodno, od prve polovine XIII veka više nisu prisutne.³³² Pojedinačno se nalaze i na naseljima iz XII–XIV veka u Bugarskoj,³³³ a izgleda da su bile retke i u srednjovekovnoj Srbiji. Osim nalaza iz Stalaća, poznato je još samo nekoliko primeraka, a među njima je i vrh strele iz Kruševca.³³⁴

I vrhovi strela tipa III, sa skoro trougaonim listom i izduženim valjkastim ili koničnim prelazom u trn, spadaju u kategoriju sa izuzetno dugim trajanjem (sl. 72/9–11, kat. br. 137). Na staroruskim naseljima javljaju se od X pa zaključno sa XIV vekom,³³⁵ slično kao i na istočnobalkanskom području, gde su bili prisutni u razdoblju od XI do pred kraj XIV veka.³³⁶ U XIV vek i početak XV veka datuju se i nalazi iz utvrđenja Scheia u Rumuniji, koji su hronološki najbliži primercima iz Stalaća, budući da je i ova fortifikacija nastala krajem XIV, a porušena već na početku XV stoleća.³³⁷ Kako pokazuje vrh strele otkriven u Türgöru, u sloju iz XV–XVI veka, isti oblici su korišćeni i na početku turske vladavine.³³⁸ Među registrovanim nalazima iz Srbije vrhovi za strele tipa III, izuzev primeraka iz Stalaća, zasada nisu konstatovani. Nije ustanovljena ni varijanta ovog tipa koja na prelazu u trn ima kratko zadebljanje, a koja se povremeno sreće na nalazištima u Rumuniji i Bugarskoj.³³⁹

Vrhovi strela tipa IV su osetno krupniji od prethodnih i imaju karakteristično široko romboidno pero, čije su donje ivice lučno izvijene (sl. 72/12–14, kat. br. 138). Na staromađarskim nalazištima i na belobrdskim nekropolama takve strele su prisutne već od IX veka,³⁴⁰ a na širem istočnoevropskom području su u najvećoj upotrebi bile u razdoblju od XII do XIV

veka.³⁴¹ Smatra se da su u panonske predele prispele u vreme mađarskog doseljavanja. Među izuzetno brojnim nalazima iz Rusije razlikuju se dve varijante, od kojih su krupniji nalazi tipični za razdoblje VIII–IX veka, a tokom XI–XIV veka u upotrebi su bile iste forme ali приметно manjih dimenzija.³⁴² Slični vrhovi, srazmerno male dužine, poznati su i sa bugarskih nalazišta, i to uglavnom iz XII–XIV veka.³⁴³ Međutim, nalazi iz Stalaća su u proseku krupniji, a potiču iz slojeva s kraja XIV i početka XV veka, što nije u saglasnosti sa hronološkim procenama primeraka iz Rusije, koje bi se ovom prilikom mogle korigovati.

Tri male strele piramidalnog vrha i sasvim tankog trna označene su kao tip V (sl. 72/15, 16, kat. br. 139). Oblikom i veličinom one odgovaraju grupnom nalazu strela iz tvrđave Koznik, koji sadrži preko dve hiljade istovetnih primeraka.³⁴⁴ Nalaz se datuje u početak turske vladavine, okvirno u kraj XV i u XVI vek, i dovodi se u vezu sa podacima iz deftera Kruševačkog sandžaka iz XVI veka. U popisu iz 1516. godine navodi se da su stanovnici sela Strelara i džemat cigana Koznika bili dužni da tvrđavi svake godine predaju po 30.000 strela.³⁴⁵

♦ 329 Škrivanić 1957, 106; Vetnić 1983, 139, t. I/9, 10; Cunjak 1999, 193–196, tip III.

♦ 330 Popović 1999, 256, sl. 215/1–8.

♦ 331 Ruttkay 1976, 329–330, tip. B/1b.

♦ 332 Medvedev 1966, 73, tip 62.

♦ 333 Kurnatowska 1973, 100, fig. 3-B; Čangova 1992, sl. 160/20; Vitljanov 1993, t. I, tip I/A, varijanta 3.

♦ 334 Cunjak 1999, 217, kat. br. 144.

♦ 335 Medvedev 1966, 64–65, tip 40.

♦ 336 Kurnatowska 1973, 97, fig. 3; Čangova 1972, sl. 74/2; Vitljanov 1993, 123, tip 6/A.

♦ 337 Diaconu, Constantinescu 1960, fig. 46/3.

♦ 338 Popescu, Constantinescu, Diaconu, Morintz 1959, fig. 13/5.

♦ 339 Constantinescu 1972, pl. XI/1, 2; Neševa 1985, sl. 34/b.

♦ 340 Sebestyen 1932, 198, Abb. 13, tip C2.

♦ 341 Ruttkay 1976, 330, tip B/1c.

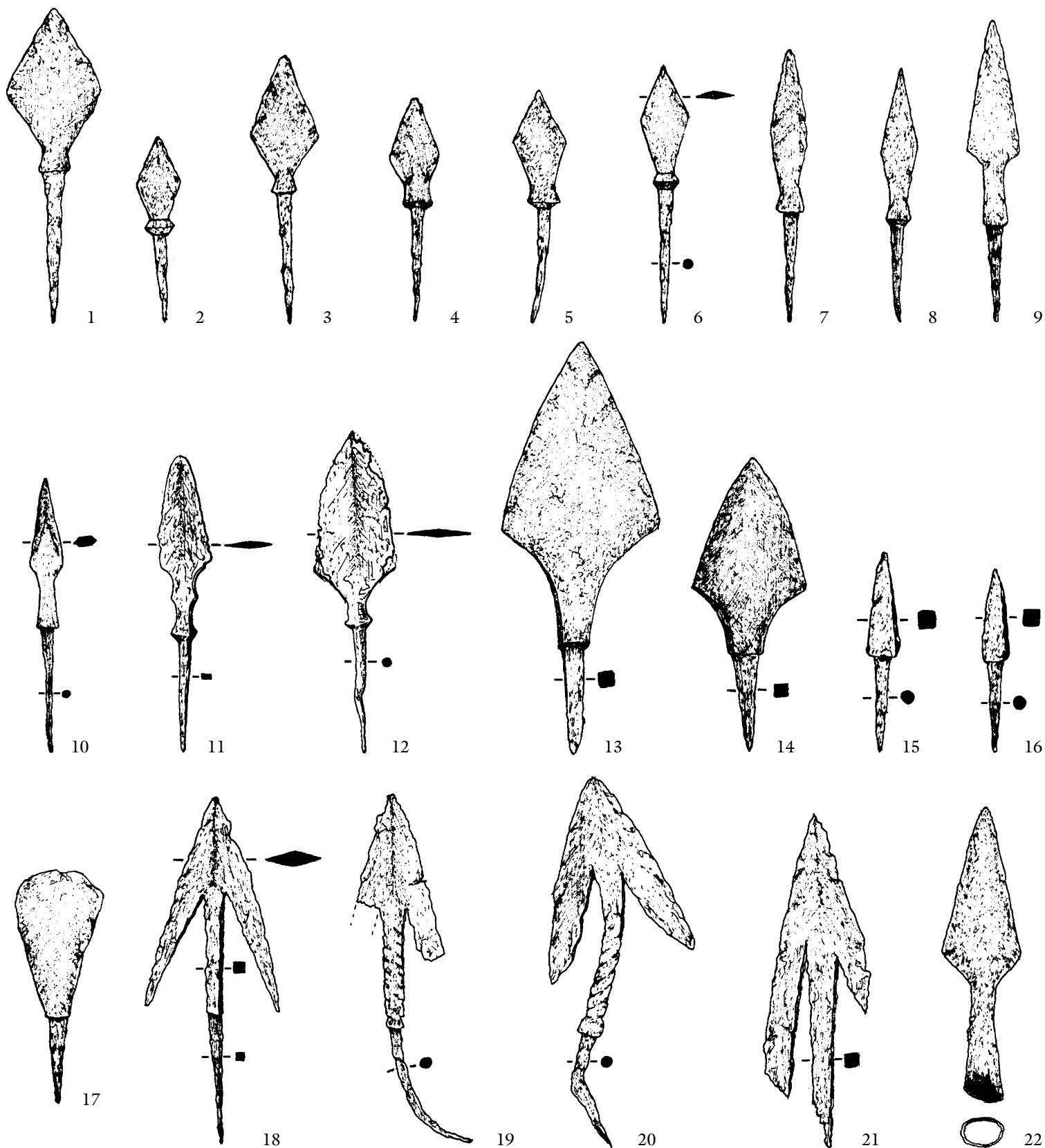
♦ 342 Medvedev 1966, 65, tip 41.

♦ 343 Kurnatowska 1973, 98, fig. 3; Nikolova 1974, sl. 98/a; Džambov 1991, sl. 60.

♦ 344 Vukadin, Minić 1980, 307.

♦ 345 Vasić M. 1972, 70.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 72. Metalni vrhovi strela – tip: I (1-6); II (7, 8); III (9-11); IV (12-14); V (15, 16); VI (17); VII (18-21); VIII (22) – R 2 : 3

Navodno, cigani su pravili metalne vrhove, a sve ostalo žitelji Strelara. Potpuno ista obaveza preneti je kasnije na tvrđavu Smederevo, tako da su strele piramidalnog vrha iz tih krajeva odnošene dalje na sever.³⁴⁶ Stoga ne iznenađuje to što se takve strele nalaze u Stalaću, iako su donekle starije od nalaza iz Koznika. Strele sa malim piramidalnim vrhovima zapravo su bile u upotrebi i znatno ranije. Poznate su sa više nalazišta u Rusiji, gde se najčešće datuju u XII–XIII vek,³⁴⁷ kao i sa istovremenih naselja u Bugarskoj.³⁴⁸ Na osnovu uslova nalaza okvirno su u XII vek opredeljeni i primerci iz Braničeva i Rasa.³⁴⁹

Mali vrh strele lepezastog lista, sa širokim sečivom zaobljenih uglova, jedini je primerak tipa VI (sl. 72/17, kat. br. 140). Prema sadašnjem stanju poznavanja, u Mađarskoj se javlja već od IX–X veka, a u jugozapadnom delu Rusije u X–XI veku.³⁵⁰ Takve strele A. F. Medvedev smatra slovenskim tipom koji se posle XI veka više ne koristi i skreće pažnju na to da ih ne treba poistovećivati sa znatno krupnijim strelama istog oblika, koje su karakteristične za XIII i XIV stoleće. Ove druge su, navodno, pristigle u vreme mongolske najezde, a zatim su se proširile sve do Sibira.³⁵¹ Budući da strela iz Stalaća spada u sitnije primerke, bliža je prvoj, starijoj kategoriji, koja je kod nas, takođe jednim primerkom, konstatovana samo još u Rasu, u horizontu s početka XIII veka.³⁵² Za nju se pretpostavlja da je ugarskog porekla, ali se ujedno kaže da su se takve strele u srednjovekovnoj Srbiji mogle koristiti i u XIV veku. Pri tome se kao primer navode predstave na živopisu srednjovekovnih crkava.³⁵³

Vrhovi strela sa razdvojenim bočnim perima, sa ukupno pet, mahom fragmentovanih ili deformisanih primeraka, obeleženi su kao tip VII (sl. 72/18–21, kat. br. 141). Iako su svi u osnovi sličnog oblika, bočna pera su im različite širine ili su asimetrična, a ni vrat im nije identično formiran, kao ni prelaz u tanak kratak trn. I pored toga, kvalitet izrade pokazuje da su potekli iz iste radionice, u kojoj istovetni proizvodi nisu bili osnovni i jedini cilj. Ovakav oblik bio je poznat već od VI–VII veka, s tim što se na donjem kraju pretežno završavao tulcem. Korišćen je zatim sve do XIV i XV veka na širokom prostoru centralne i istočne Evrope, u zapadnim delovima Sredozemlja, kao i na području Balkana.³⁵⁴ Od IX–X veka javljaju se i strele sa trnom umesto tulca, mada uvek u znatno manjem broju.³⁵⁵ Za njih se kaže da su činile deo naoružanja vizantijske konjice,³⁵⁶ ali da se javljaju i na staromađarskim nekropolama, a naročito one sa tordiranim vratom.³⁵⁷ Nalazi

iz Stalaća isključivo se završavaju trnom, a takve su i strelice iz Kruševca, Smedereva, okoline Jagodine, Požarevca, pa izgleda da je reč o širokoj regionalnoj pojavi.³⁵⁸ Sve su one krupne, zbog čega se za jednu sličnu strelu iz Rasa pomišlja da je predstavljala vrh manjeg koplja.³⁵⁹ Međutim, kod svih strelica ovoga tipa trn je srazmerno mali i tanak, pa više odgovara uzanoj drvenoj šipki za strelu.

Poslednjem tipu VIII pripada samo jedna strelica romboidnog lista, koja se na donjem delu završava tulcem (sl. 72/22, kat. br. 142). U Stalaću je to jedini vrh za strelu sa ovakvim završetkom, a izdvaja se i po mestu nalaza. Otkriven je u predelu kapije na Velikom gradu, neposredno uz eskarpu unutrašnjeg bedema. Mada je i to oblik neobično dugog trajanja, koje seže i u XIV vek, izgleda da je u najvećoj upotrebi bio u razdoblju XI–XII veka.³⁶⁰ Među nalazima iz Srbije to potvrđuju i strelice tipa I iz Rasa, čija se upotreba u ovom utvrđenju određuje u prvu polovinu XII veka.³⁶¹

Iako je za strelice gotovo svih pomenutih tipova karakteristična veoma duga upotreba, u nekim slučajevima i tokom nekoliko stotina godina, u Stalaću su svi ti oblici iz približno

♦ 346 Vasić M. 1972, 70.

♦ 347 Medvedev 1966, 83, tip 90.

♦ 348 Čangova 1992, 176–177, sl. 161/15–19; Kurnatowska 1973, 102, fig. 4.

♦ 349 Popović, Ivanišević 1988, 142, sl. 13/5; Popović 1999, 255–256, sl. 217/5–7, kat. br. 454, tip 9.

♦ 350 Sebestyen 1932, 199–200, tip E; Medvedev 1966, 71, tip 55.

♦ 351 Medvedev 1966, 75, tip 68.

♦ 352 Popović 1999, 256, sl. 215/9, kat. br. 448, tip 3.

♦ 353 Popović 1999, 256–257 i nap. 891.

♦ 354 Ruttkay 1976, 327–328; Medvedev 1966, 56, tip 2; Popović 1999, 113, sa nap. 449–452; Čangova 1972, 91, sl. 73; Nikolova 1974, 288–289, sl. 103; Vitljanov 1993, 123, tip 10/A.

♦ 355 Ruttkay 1976, 332, tip B/12; Medvedev 1966, 62, tip 30.

♦ 356 Petrović 1976, 63.

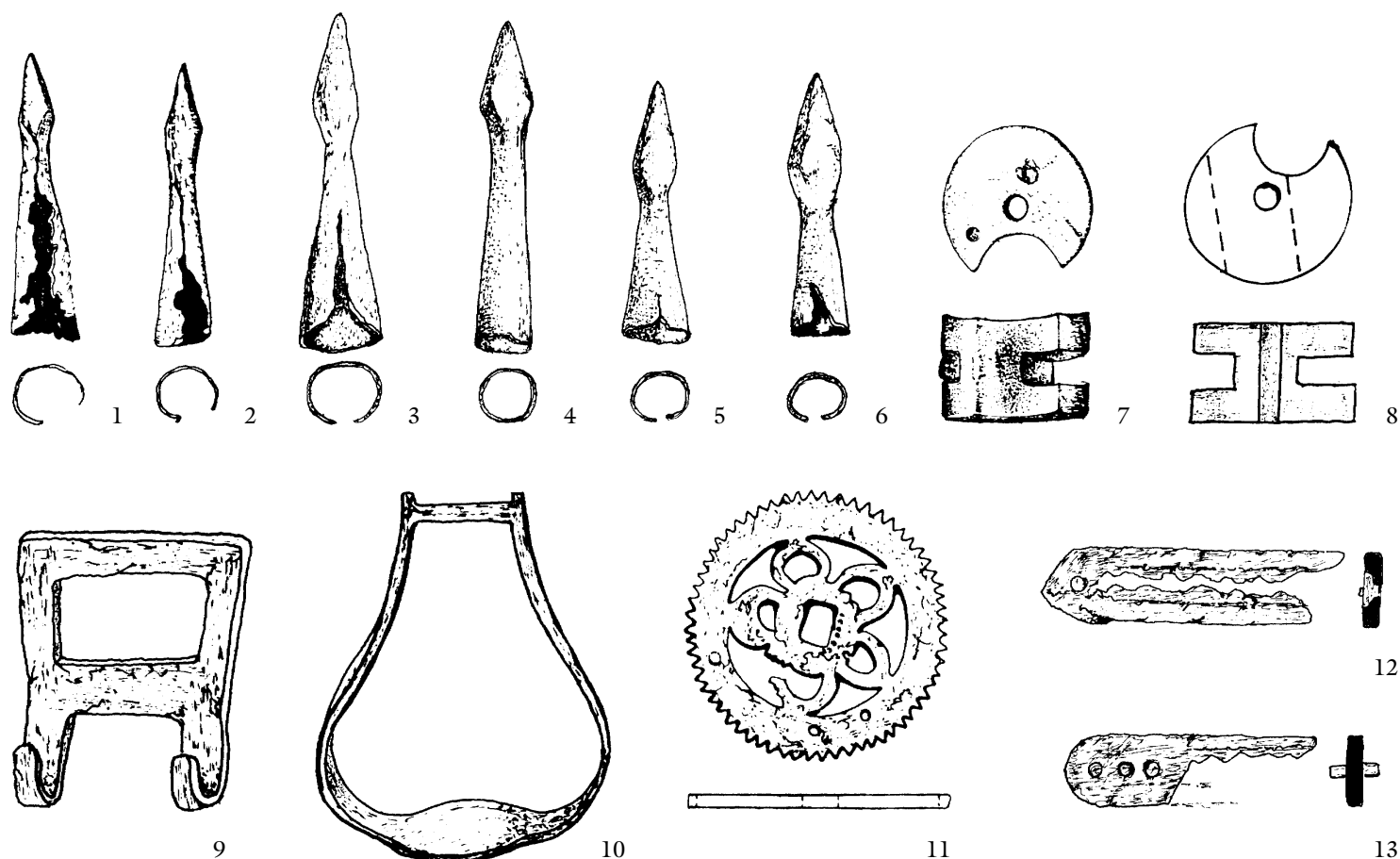
♦ 357 Ruttkay 1976, 332.

♦ 358 Vetnić 1983, 139, t. I/15, 16; Cunjak 1999, 238–240, kat. br. 360–371.

♦ 359 Popović 1999, 257–258, sl. 219/2, kat. br. 459, tip 14.

♦ 360 Ruttkay 1976, 329, tip A/8; Vitljanov 1993, 123–124, tip 1/B.

♦ 361 Popović 1999, 254, sl. 214, kat. br. 446.

Sl. 73. Delovi samostrela – veletoni (1–6); koštano jedro (orah) (7, 8); kuka za zatezanje tetive (9) – R 2 : 3; uzengija za zatezanje samostrela (10); nazubljen točak (11); poluge sa nazubljenim ivicama (12, 13) – R 1 : 3

istog vremena. Budući da nalazi strelica prvog tipa preovlađuju, jasno je da su one i svojevremeno bile najbrojnije, što je bila opšta pojava u tadašnjem naoružanju velikog dela balkanskog prostora. Ostali oblici strela, zastupljeni sa po jednim, dva ili tri primerka, možda spadaju u oružje koje je dobavljano u manjim količinama iz nekog udaljenijeg mesta proizvodnje, mada ne treba zapostaviti ni poklone te vrste, niti trofeje iz nekih ranijih ratnih sukoba. To se pre svega odnosi na krupne vrhove za strele tipa IV, kojih, prema raspoloživim podacima, nema u bližoj okolini Stalaca. Takođe, nije isključeno ni to da su pojedine strele pripadale naoružanju turske vojske pod čijim naletima je stradalo stalačko utvrđenje i da, u tom slučaju, predstavljaju neposredne tragove borbe, kakva bi eventualno mogla da bude strelica tipa VIII. Konačno, izvesne strele su imale i specijalnu namenu, pa i to može da bude razlog što su

se koristile u isto vreme i u okviru istog utvrđenja. Male strelice oštrog piramidalnog vrha tipa IV bile su izuzetno efikasne u borbi protiv neprijatelja zaštićenog oklopom ili karičastim pancirom,³⁶² dok je strelica tipa V navodno služila za ranjavanje konja i nezaštićenih delova tela ratnika.³⁶³ Zanimljiva je i činjenica da su strele tipa VII prikazane u scenama lova na nadgrobni spomenicima – stećcima, pa se na osnovu toga može pretpostaviti da su služile, između ostalog, i u takve svrhe.³⁶⁴ Tome u prilog ide i njihova upadljiva veličina, zbog čega postoji mišljenje da su se koristile u lovu na krupnu divljač.³⁶⁵

♦ 362 Medvedev 1966, 83; Popović 1999, 256.

♦ 363 Medvedev 1966, 76.

♦ 364 Petrović 1976, 63.

♦ 365 Medvedev 1966, 56.

Veliki broj *veretona* potvrđuje da su uporedo sa lukom i strelom korišćeni i *samostreli*, kao savršeniji oblik tadašnjeg naoružanja. Veretoni su po pravilu masivni, sa kratkim piramidnim vrhom i dužim levkastim tulcem (sl. 73/1–6, kat. br. 143). Otkriveno ih je ukupno 26, prosečne dužine 5–6,5 cm, a retko i do 7,5 cm. Većina je nađena na širem pojasu uz bedem, jer su na tim prostorima stajali i samostreli. Navodno su najčešće postavljani po kruništu zidova, neposredno uz strelnice, što je ratniku obezbeđivalo veliko vidno polje, a u isto vreme i zaštitu.³⁶⁶

Delovi samostrela su znatno ređi i svode se na tri koštana jedra – oraha i na po jednu dvokraku kuku, točak nazubljene ivice i uzengiju. Mehanizmu ove sprave pripadale su i dve zupčaste poluge. *Jedra* su polumesečastog oblika i skoro istih dimenzija (sl. 73/7, 8, kat. br. 144–146). Na bočnom useku i po sredini mestimično su na njima vidljivi delovi gvozdene zupca i osovine. U mehanizmu samostrela služili su za opuštanje tetive pri okidanju.³⁶⁷

Za lakše rukovanje samostrelom koristila se *kuka* sa dva povijena kraka (sl. 73/9, kat. br. 147). Masivna i jaka, ona je omogućavala ratniku da jače zategne tetivu, bez bojazni od povređivanja. Prema postojećim saznanjima, kuke sa jednim krakom su starije od dvokrakih, s tim što su prve bile u upotrebi već od početka XIII veka, a tokom XIV stoleća uporedo su korišćene obe vrste. Dvokraka je, navodno, bila u neposrednoj vezi sa jačinom luka. U naoružanju Venecije kuke se javljaju već u prvoj polovini XIII veka, a u dubrovačkoj arhivskoj građi pominju se kroz celo XIV stoleće.³⁶⁸ Prema sačuvanim likovnim izvorima, vlasnici su ih nosili okačene o pojasu.³⁶⁹

Za zatezanje tetive samostrela služila je i kruškolika *uzengija*, koja je užim krajem bila spojena sa sredinom luka (sl. 73/10, kat. br. 148).³⁷⁰ Ona je deo usavršenijeg samostrela, budući da je uz pomoć noge bilo omogućeno jače zatezanje tetive, čime se postizao veći domet strele. Među arheološkim nalazima sa teritorije Srbije takve uzengije doskoro nisu bile poznate. Zbog sličnosti sa uzengijama koje su koristili konjanici, izgleda da se na njih nije obraćala odgovarajuća pažnja. Kao primer služi nalaz iz Smederevske tvrđave koji u svemu odgovara primerku iz Stalaća, a notiran je kao deo opreme ratnika.³⁷¹

Točak nazubljenog oboda i dve poluge sa krupnim zupcima po ivici imali su u mehanizmu samostrela sličnu funkciju (sl. 73/11–13, kat. br. 149–151). Pripadali su tvrđavskom sa-

mostrelu složenijeg sastava, sa čekrkom za zatezanje tetive, i stajali su na bočnim stranama drvenog dela ove naprave.³⁷²

Kako su svi ovi nalazi u suštini malobrojni, teško je utvrditi u kojoj meri su u naoružanju Stalaća bili zastupljeni jednostavni ručni samostreli, a u kojoj složeniji tvrđavski. Činjenica je da su oba tipa bila dobro poznata po gradovima jadranske obale, pre svega u Dubrovniku, a i po srednjovekovnim utvrđenim mestima u Srbiji, koja su ih dobavljala putem trgovine sa zapada.³⁷³ Smatra se da je Dubrovnik sve do 1358. godine bio u tom smislu potpuno orijentisan na uvoz iz Venecije, a da je tek krajem XIV veka počeo samostalno da ih proizvodi i prodaje.³⁷⁴ Velika je verovatnoća da su i samostreli iz Stalaća spadali u robu dopremanu iz pomenutih mesta sa Primorja. Pri tome treba imati na umu dubrovačkog majstora Milaša Radoslavića, krojača, koji je 1386. godine boravio na dvoru kneza Lazara i tu se bavio bombardama i samostrelima.³⁷⁵ Smatra se da ih je samo popravljao, održavao i kao krojač pravio tetive, ali je neobično važno to što se sve dešavalo u Kruševcu, praktično nadomak Stalaća. Veretoni su, međutim, proizvođeni i po lokalnim radionicama, budući da za njihovu izradu nisu bili potrebni ni veliko znanje, ni izuzetna veština. Osim majstora strelara, mogli su da ih prave i kovači koji su izrađivali i druge vrste oružja, kao što su jednostavni oblici strela.³⁷⁶ Iz tih razloga se veretoni iz ostave nađene u Beogradskoj tvrđavi objašnjavaju proizvodima kovačke radionice koja je radila u samom gradu.³⁷⁷ Doduše,

♦ 366 Petrović 1976, 67.

♦ 367 Drobna, Durdik 1957, T. VI, t. 7/3, 5/5; Petrović 1976, 71; Popović 1999, 253, kat. br. 463.

♦ 368 Petrović 1976, 75.

♦ 369 Nekuda 1975, 151, fig. 146; Petrović 1976, 75; Petrović 1996, 159.

♦ 370 Drobna, Durdik 1957, T. VI, 54, t. 4/2, 3; Petrović 1976, 71.

♦ 371 Cunjak 1999, 342, kat. br. 9.

♦ 372 Drobna, Durdik 1957, T. VI, t. 4/4, 5; Petrović 1976, 71, 77, sl. 29; Petrović 1996, 159.

♦ 373 Petrović 1996, 158.

♦ 374 Petrović 1976, 70–71.

♦ 375 Petrović 1976, 82; Petrović 1996, 159.

♦ 376 Škrivanić 1957, 114; Petrović 1976, 83; Petrović 1977, 128.

♦ 377 Bajalović–Hadži–Pešić 1977, 57.

primerci iz ove ostave su specifične forme i maksimalno su uprošćeni. Veretoni iz Stalaca, međutim, standardnog su oblika koji je tipičan za celokupno prostranstvo na kome su se samostreli koristili.³⁷⁸

Slično strelama, i metalni vrhovi za *koplja* su različitog oblika. Tri su listolika, sa sasvim slabo izraženim podužnim rebrom po sredini (sl. 74/1–3, kat. br. 152–154). Bodila su približne veličine, dok je tulac različito visok, što je uslovalo manje razlike u njihovoj ukupnoj visini. Na bolje očuvanim primercima donji otvor tulca je skoro istog obima, a to znači da je širina drvene motke bila ujednačena kod većine tog tipa. To je jedan od najrasprostranjenijih oblika i veoma je dugo trajao bez bitnih izmena i posebnih odlika u odnosu na uže hronološke okvire.³⁷⁹ Ubraja se u koplja sa velikom udarnom snagom, čemu su zajedno doprinosili i krupan metalni vrh i duga drvena motka.³⁸⁰

I sledeći tip III spada u koplja koja su masovno korišćena, naročito u vreme pojave i intenzivnije upotrebe oklopa i karičastih pancira.³⁸¹ To se prvenstveno odnosi na koplja sa izduženim tankim bodilom četvorougaoog preseka, koja su u Stalacu zastupljena samo jednim primerkom, ali se na drugim nalazištima javljaju češće i u većem broju (sl. 74/5, kat. br. 156). Bila su karakteristična za nomadske narode azijskih stepskih oblasti već u VIII i IX veku, odakle su se proširila na veliki deo stare Rusije, pa su u XII i XIII veku činila skoro polovinu ukupnih nalaza ove vrste oružja.³⁸² Tokom tog razdoblja sreću se i na istočnoevropskom prostoru, ali u daleko manjem obimu,³⁸³ dok se u Bugarskoj, a mestimično i u Srbiji, nalaze i na lokalitetima iz XIV i XV veka.³⁸⁴ Izgleda da ovom tipu pripada i jedan nalaz iz Rasa datovan u XII vek, koji je označen kao vrh strele tipa 16, ili kratkog koplja.³⁸⁵ Vrh koplja sa kratkim piramidalnim bodilom tipa II predstavlja varijantu tipa III i u osnovi je sličan veretonima (sl. 74/4, kat. br. 155). Otvor tulca, međutim, kod ovog tipa je veći u odnosu na veretone, a znatno manji nego kod koplja tipa I. Zapravo je prilagođen posebnoj veličini drvene motke koja je morala da bude tanja a srazmerno i kraća, pa su koplja ovog tipa u celini bila manja od onih sa listolikim bodilom. Razlika u veličini označavala je i drugačiju namenu – manja su koristili konjanici za bacanje u borbi ili u lovu, dok su veća služila u neposrednim sukobima sa neprijateljem.³⁸⁶ Možda bi u takvim manjim kopljima trebalo videti tzv. *gavalote*, čiji je metalni vrh,

trobridnog ili četvorobridnog oblika, bio nasaden na drvenu motku dugu 70–80 cm, a najviše 1,5 m.³⁸⁷ U gavalote bi trebalo da spada i poslednji, tip IV sa izrazito trobridnim bodilom, sličan vrhu trobridnih strela (sl. 74/6, kat. br. 157). Na njemu je otvor tulca isti kao i na kopljima tipa II.

Masivan levkasti predmet koji se na donjem delu završava oštrim piramidalnim vrhom u svemu je nalik, osim po veličini, okovu za donji kraj drvene motke koplja (sl. 74/7, kat. br. 158). Takvi okovi su uglavnom manji, a prečnik levkastog otvora je srazmeran prosečnoj širini motke. Ukovani za njen kraj, služili su za odlaganje koplja tako što su pobijani u zemlju.³⁸⁸ Na predmetu iz Stalaca, uslovno nazvanom *kopljište*, prečnik otvora je 10 cm, što znači da je najmanje dva puta širi od uobičajene debljine motke koplja. On je eventualno mogao da bude trajno proboden u zemlju i da tako služi za povremeno odlaganje koplja a, možda, i zastave. Za male okove otkrivene u krugu Nove Pavlice kaže se da su stajali na motkama crkvenih ili viteških zastava.³⁸⁹ Međutim, nije isključeno da je nalaz iz Stalaca predstavljao i deo specijalnog *probojca* namenjenog rušenju bedemskih zidova i razbijanju tvrđavskih kapija. U tom slučaju je morao biti navučen na deblju drvenu oblicu, a na takvu pretpostavku ukazuje oštar i veoma jak vrh.

Iako je mač imao izuzetno važnu ulogu u srednjovekovnom naoružanju, u Stalacu nije otkriven nijedan primerak sa dvoseklim sečivom, krsnicom i jabukom na kraju. Nađeni su samo delovi *korde* – kratkog jednoseklog mača, i to jedan vrh,

♦ 378 Medvedev 1966, 93.

♦ 379 Kirpičnikov 1966, 15, sl. IX/3, 4, tip IV–IVa; Ruttkay 1975, 301, tip III; Vetnić 1983, 140, t. II/10, 11.

♦ 380 Kirpičnikov 1966, 15.

♦ 381 Medvedev 1959, 128–129, sl. 4/6; Čangova 1972, 94, sl. 75.

♦ 382 Kirpičnikov 1966, 15–16, t. IX/7–13, tip V.

♦ 383 Ruttkay 1975, 302–303, tip VI.

♦ 384 Čangova 1972, 94, sl. 75; Nikolova 1974, 281–282, sl. 95/b; Vetnić 1983, 140, t. II/18; Jurišić 1989, 48, sl. 47; Cunjak 1999, 36, kat. br. 149, 151, 152.

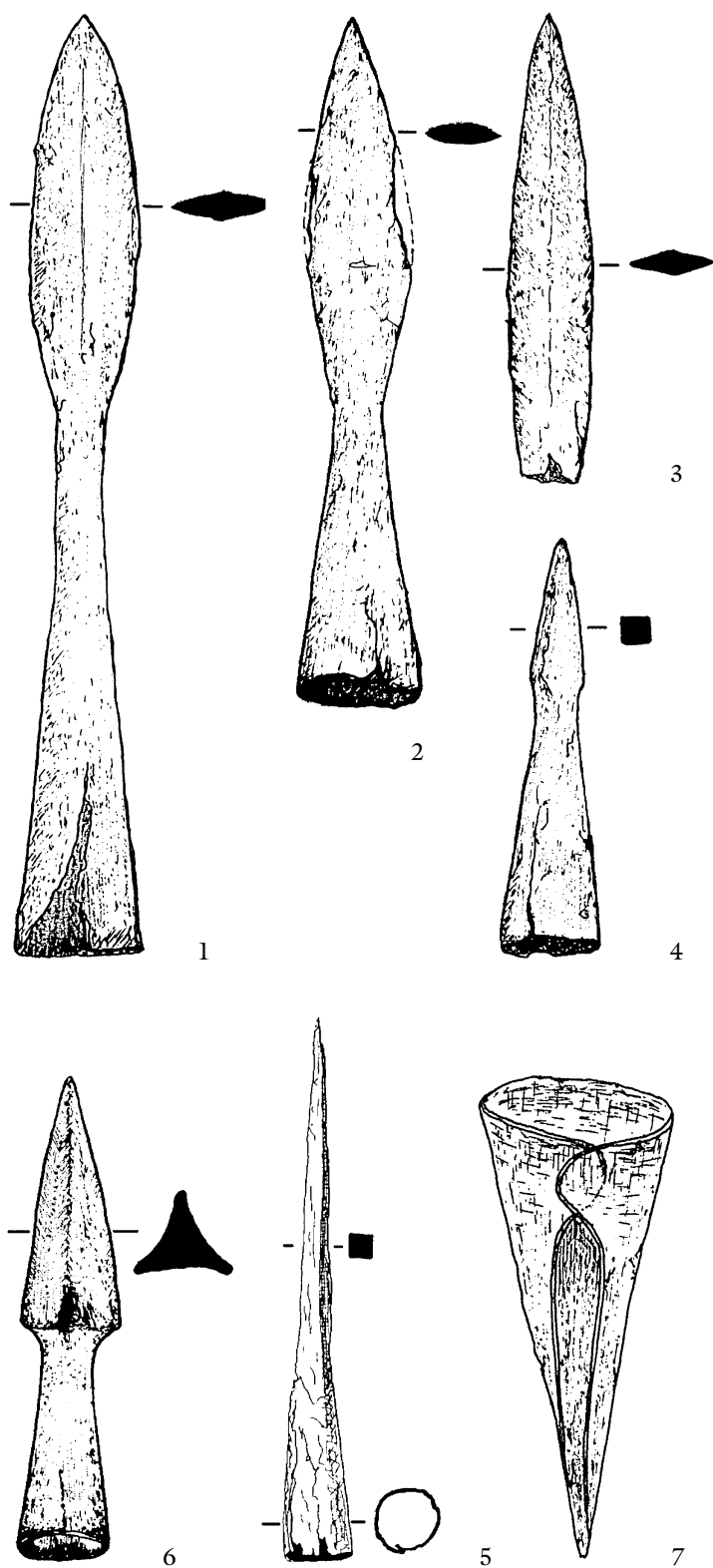
♦ 385 Popović 1999, sl. 219/4, kat. br. 461.

♦ 386 Petrović 1976, 47–48; Kirpičnikov 1966, 21.

♦ 387 Petrović 1976, 40; Kirpičnikov 1966, 23.

♦ 388 Medvedev 1959, 130.

♦ 389 Jurišić 1991, 93, sl. 81.

Sl. 74. Metalni vrhovi koplja – tip: I (1–3); II (4); III (5); IV (6) – R 1 : 2; okov za donji kraj koplja (7) – R 1 : 4

jedan središnji deo sečiva i jedan gornji deo zajedno sa rukohvatom (sl. 75/1–3, kat. br. 159–161). Svi fragmenti imaju tanku, fino iskovanu oštricu, dok je druga ivica šira i ravna, sa podužnim olučastim žlebovima duž obe strane. Na jezičastoj pljosnatoj dršci svojevremeno su se nalazile korice pričvršćene pomoću više zakivaka, a na prelazu iz drške u sečivo bio je uglavljen graničnik sa lučno povijenom glavom. Kod ove vrste mača graničnik je predstavljao svojevrsnu zamenu za krsnicu i služio je za lakše izvlačenje sečiva iz kanije, ali i kao prepreka da u nju sečivo previše ne utone. Ovako pojednostavljene, korde su činile uspešnu zamenu za velike, teške i svakako mnogo skuplje dvosekle mačeve.

Pomenuti fragmenti korde ne pripadaju istom primerku. To se zapaža po različitoj širini i debljini sečiva, a i po kvalitetu materijala, što se odrazilo na neujednačen stepen korozije. Uprkos relativno sitnim komadima, prema izvesnim proračunima kao i prema postojećim analogijama, ukupna dužina korde iz Stalaća je zajedno sa drškom iznosila oko 70–80 cm. Potpuno istog oblika i približne veličine je i korda iz Kruševca, koja takođe ima jednostavnu dršku ali bez graničnika na prelazu u sečivo.³⁹⁰ Otkrivena je u zgradi za koju se pretpostavlja da je bila konjušnica, a ukupno je duga 77,5 cm. Bez graničnika su i primerci iz Užičkog grada³⁹¹ i utvrđenja Asenovo u Bugarskoj,³⁹² zbog čega se za korde iz Stalaća može reći da predstavljaju nešto savršeniji oblik. Na fragmentovanom jednoseklom maču iz Prokuplja je kružni otvor na prelazu iz drške u sečivo, pa se čini da je na njemu postojao graničnik,³⁹³ a možda je stajao i na mačevima iz Smedereva, na kojima se ovaj otvor nalazi malo više, na početku pljosnate drške.³⁹⁴

U Stalaću je ova vrsta mača bila prisutna u znatnom broju, što pokazuju još četiri graničnika i više metalnih okova za kanije. Dva graničnika su bez ukrasa, slično onom koji se nalazi na najvećem fragmentu korde, a druga dva su na gornjoj vidljivoj površini dekorativno obrađena (sl. 75/4, 5, kat. br. 162–165). Kako su prvi, jednostavniji, urađeni kovanjem, a

♦ 390 Podaci preuzeti iz dokumentacije Narodnog muzeja u Kruševcu.

♦ 391 Popović 1995, sl. 33; Cunjak 1999, 163, kat. br. 63, 64.

♦ 392 Džambov 1991, 87, sl. 60/a.

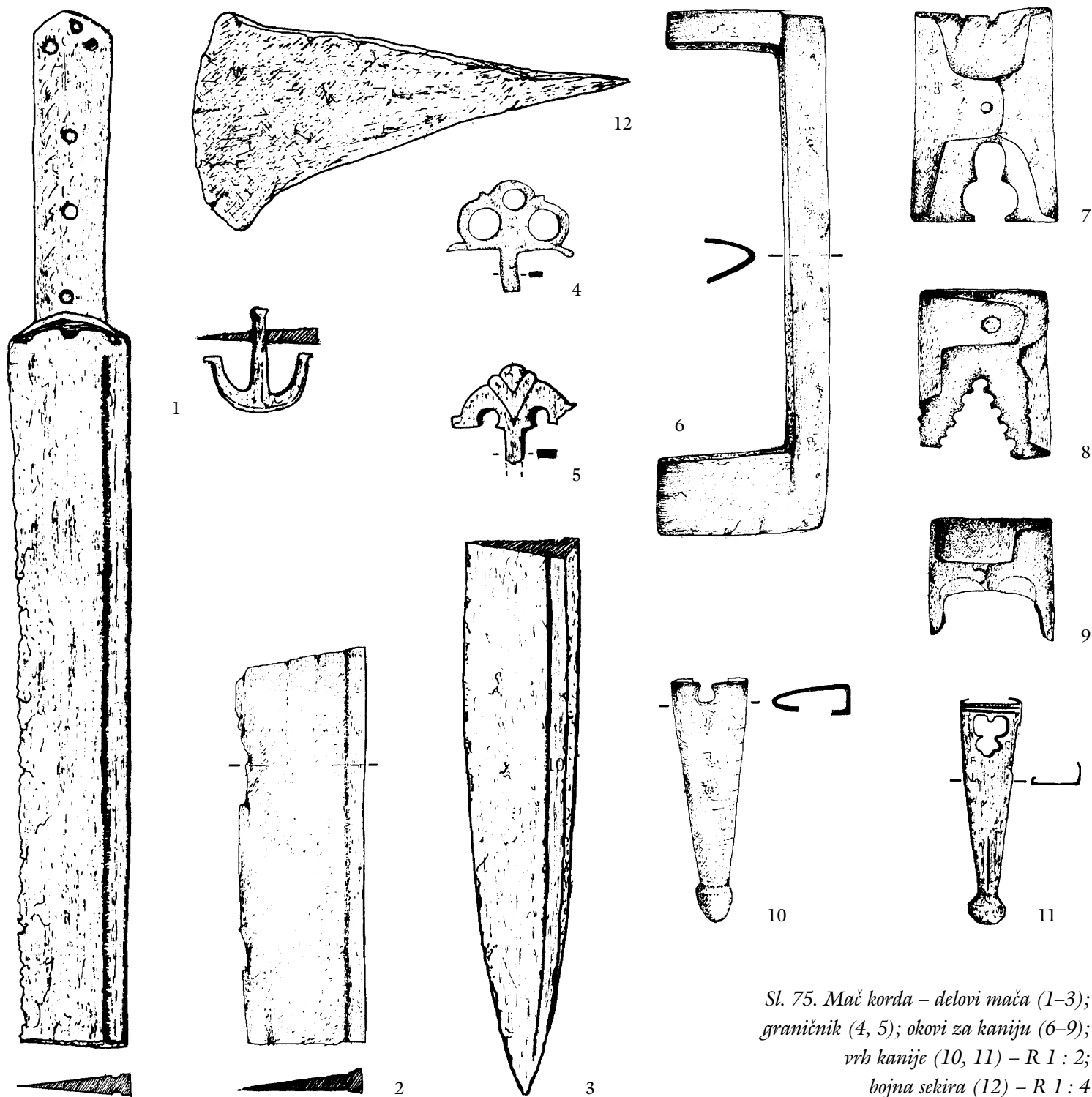
♦ 393 Kuzmanović 1984, sl. 20, kat. br. 29; Cunjak 1999, 163, kat. br. 65.

♦ 394 Cunjak 1999, 146, 163, kat. br. 67, 68.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

drugi livenjem, izgleda da je i među kordama u celini bilo izvesne razlike koja se mogla ogledati u već pomenutom kvalitetu materijala upotrebljenog za sečivo.

Metalni okovi za kanije su različitog oblika i veličine, što je zavisilo od mesta na kome su stajali. Gornji, završni deo je najduži i sastoji se od uzane vertikalne, olučasto povijene tra-

Sl. 75. Mač korda – delovi mača (1–3);
graničnik (4, 5); okovi za kaniju (6–9);
vrh kanije (10, 11) – R 1 : 2;
bojna sekira (12) – R 1 : 4

ke, koja se na oba kraja završava prstenastim delovima (sl. 75/6, kat. br. 166). Širina prstenastih delova označava i širinu kanije na ovom kraju. Isti slučaj je i sa središnjim cevastim okovima izrađenim od povijenog trakastog komada lima, čiji su krajevi suženi, preklopljeni i spojeni malim zakivkom. Na njima je ponekad ukras izveden rezanjem, u vidu dvostrukog luka, trolista ili stepenaste piramide (sl. 75/7–9, kat. br. 167–172). Donji kraj kanije završava se trougaonim okovom, sa punim kuglastim zadebljanjem na samom vrhu (sl. 75/10, 11, kat. br. 173–178). Katkad su i oni u gornjem delu dekorisani izrezanim trolistom ili uzanim horizontalnim žlebovima, a uz samu ivicu imaju po jedan mali otvor za zakivak. Od same kanije nisu preostali nikakvi tragovi, pošto je bila od punije kože ili drveta obložena kožom. Metalni okovi na njoj su jednovremeno imali i funkcionalnu i dekorativnu ulogu.³⁹⁵

Prema podacima iz dubrovačke arhivske građe, korda je služila ne samo kao oružje već i kao sastavni deo muške nošnje. Navodi se kao svojina pučana, zanatlija, pa čak i slugu, što govori o njenoj velikoj i svakodnevnoj upotrebi.³⁹⁶ Stoga ne iznenađuje činjenica da je u Stalaću u svemu zamenjivala ostale vrste mačeva, a sudeći po dosadašnjim nalazima, izgleda da ih je zamenjivala i u drugim srednjovekovnim utvrđenim mestima u Srbiji. Sva je prilika da je ova vrsta oružja dobavljana iz primorskih gradova, prvenstveno iz Dubrovnika, gde su je kovači kovali već od prve polovine XIV veka.³⁹⁷

Delovi kordi iz Stalaća nisu jednostavno prelomljeni i kao takvi odbačeni. Na svakom su jasno uočljivi tragovi odsecanja, pa je izvesno da su u pitanju primerci koji su bili više oštećeni i zbog toga sečeni radi izrade drugih predmeta, možda velikih noževa ili alatki. To ujedno predstavlja i objašnjenje zašto je ova vrsta oružja ipak retka kako na ovom, tako i na drugim lokalitetima. Zbog kvalitetnog materijala oružje se prerađivalo, a u ovom slučaju u okvirima samog grada.

Za tri fragmentovane *sekire* iz Stalaća ne može se pouzdano utvrditi da li su služile isključivo kao alatke ili u datim okolnostima i kao oružje, kako to svedoče i pisane vesti iz XIV–XV veka (sl. 89/1–3).³⁹⁸ Ni bojne sekire prikazane na živopisu manastirskih crkava u Mileševi, Dečanima, Poganovu i Koporinu po obliku se ne razlikuju od drvodeljarskih alatki,³⁹⁹ pa postoji mišljenje da se ova razlika ogledala jedino u dužini drvene držaljke. Bojna sekira je, navodno, posedovala

znatno dužu držalju koja je prelazila visinu čovečjeg rasta.⁴⁰⁰ I neke bojne sekire iz Rusije se ne razlikuju od drvodeljarskih alatki, a po obliku su slične nalazima iz Stalaća.⁴⁰¹

Sa većom sigurnošću u oružje se može svrstati jedino masivna sekira širokog lepezastog sečiva, koja se na suprotnom kraju završava šiljkom (sl. 75/12, kat. br. 179). Ona nema ušice za nasad na držalju i sa njom je morala biti spojena vezivanjem. Zbog toga, a i zbog veličine i grube izrade, nije mogla da služi za bilo kakve praktične svrhe u domaćim ili zanatskim aktivnostima.

O dobroj odbrani stalačkog utvrđenja svedoči, između ostalog, i veliki broj *kamenih kugli* različite veličine – od 8 do 25 cm u prečniku. Veće su od svetlosivog peščara i pravilnog su loptastog oblika, dok su manje od lokalnog krupnozrnog gnajsa i katkad se skoro ne razlikuju od neobrađenih komada kamena.⁴⁰² Nalažene su na celokupnom prostoru grada, s tim što je najveći broj otkriven neposredno uz bedeme, i to kako sa unutrašnje, tako i sa spoljašnje strane. Takođe, bilo ih je na padinama brda kao i u podnožju, gde su dospeli u toku odbrane ili napada na grad. Nije isključeno da su na pojedinim mestima bile deponovane uz ivicu bedema, pre svega na ravnom prostoru između bedemskih zidova i rova, a možda su tu negde i izrađivane, naročito one manje. Za neka utvrđenja postoje i pisani podaci o tome da su ih pravili klesari iz sastava gradske posade. Doduše, takve vesti su nešto poznije, iz početka turske vladavine, što ne znači da slična praksa nije postojala i ranije, do dolaska Turaka u te krajeve. U Resavi je 1467. godine bilo pet kuglorezaca, u tvrđavi Golubac su između 1476. i 1478. godine zabeležena dvojica, a u Smederevu je u popisu iz 1516. godine notirano deset taščija (kamenorezaca).⁴⁰³ U Smederevskom sandžaku obavezom

♦ 395 Milosavljević 1993, 16.

♦ 396 Petrović 1976, 41–42.

♦ 397 Petrović 1976, 42.

♦ 398 Škrivanić 1957, 95; Škrivanić 1963, 91.

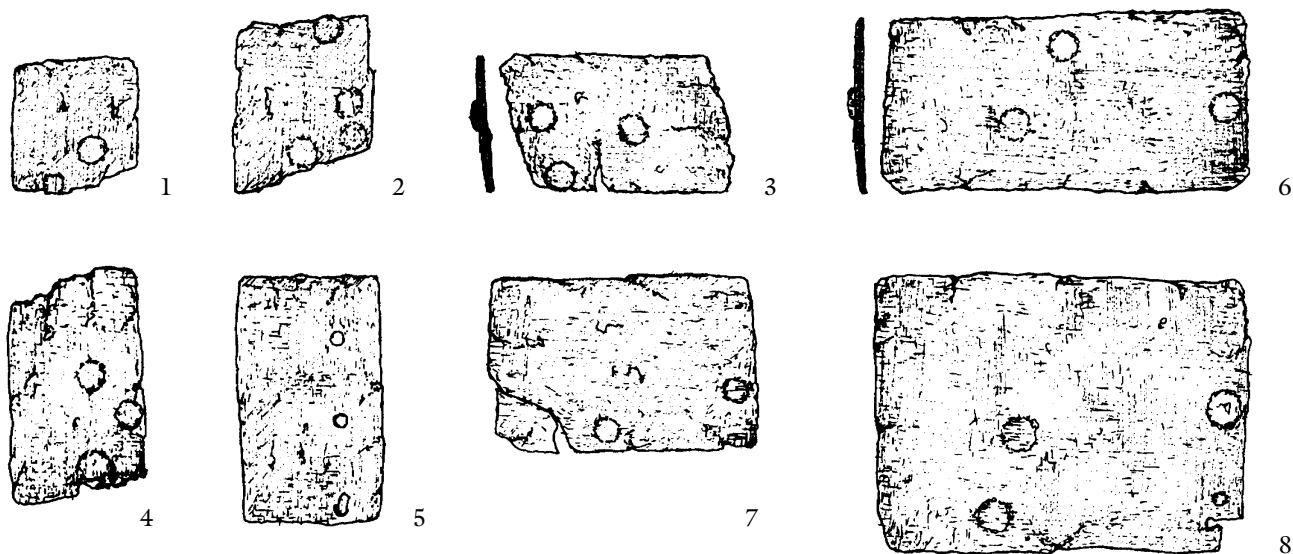
♦ 399 Škrivanić 1957, 96–97.

♦ 400 Blagojević 1973, 32.

♦ 401 Nicolle 1999, 98, No. 217; Kirpičnikov 1966, 37–38, tip V.

♦ 402 Dezintegracijom gnajsa formiraju se loptasti komadi različite veličine, najčešće sitni, prečnika 7–10 cm.

♦ 403 Petrović 1966, 167; Zirojević 1974, 203.

Sl. 76. Metalne pločice od oklopa (1–8) – R 1 : 2

izrada kamenih kugli bilo je zaduženo selo Varvarin, što je u ovom momentu od posebne važnosti. Naime, kada su se 1570–71. godine tražili majstori klesari kugli da idu u Skadar, rečeno je da ih u Smederevskom i Kruševačkom sandžaku nema. Navodno, tu službu je ranije obavljalo selo Varvarin, ali su se majstori razišli zbog ukinutih povlastica.⁴⁰⁴ Varvarin je u blizini Stalaca, pa, ako je tradicija izrade kamenih projektila u selu postojala odranije, onda su oni krupniji i bolje obrađeni primerci iz Stalaca dobavljeni možda otuda. U poređenju sa malim kuglama od gnajsa, njih je bilo neuporedivo manje i sve su sačuvane u fragmentima. Takvih fragmenata najviše je bilo u predelu kule II, zapravo prolaza koji je povezivao Mali i Veliki grad.

Prisustvo velikog broja kamenih kugli na prostoru Malog grada označava i intenzivno korišćenje posebnih sprava za njihovo bacanje. Naime, male kugle su sa bedema mogle da se bacaju i ručno, one najmanje i pomoću specijalnih samostrela, dok su za najveće svakako postojale posebne naprave tipa katapulta.⁴⁰⁵ Na ovakvu pretpostavku navode i sitno fragmentovani veći projektili.

Delovi ratničke i konjske opreme po važnosti ne zaostaju za oružjem. O dobroj opremljenosti i pešaka i konjanika svedoče pločice od oklopa, nekoliko mamuza, kao i delovi konjskih žvala, veći broj potkovica, različitih pređica i aplikacije sa konjskog oglavlja.

Među nalazima je najviše pravougaonih pločica za *oklop*, koje su izrađene od punijeg gvoždenog lima (sl. 76/1–8, kat. br. 180). Pločice su ravne ili neznatno povijene i imaju po nekoliko sitnih rupica za zakivke. Na pojedinim mestima su se očuvali i zakivci sa kružnim, ravnim ili blago kupastim glavicama, od kojih su neke radijalno narebrene. Kao i pločice, zakivci su od gvožđa, a glavice su ponekad i od bakra, što pokazuje da su imale, osim praktične, i dekorativnu ulogu.

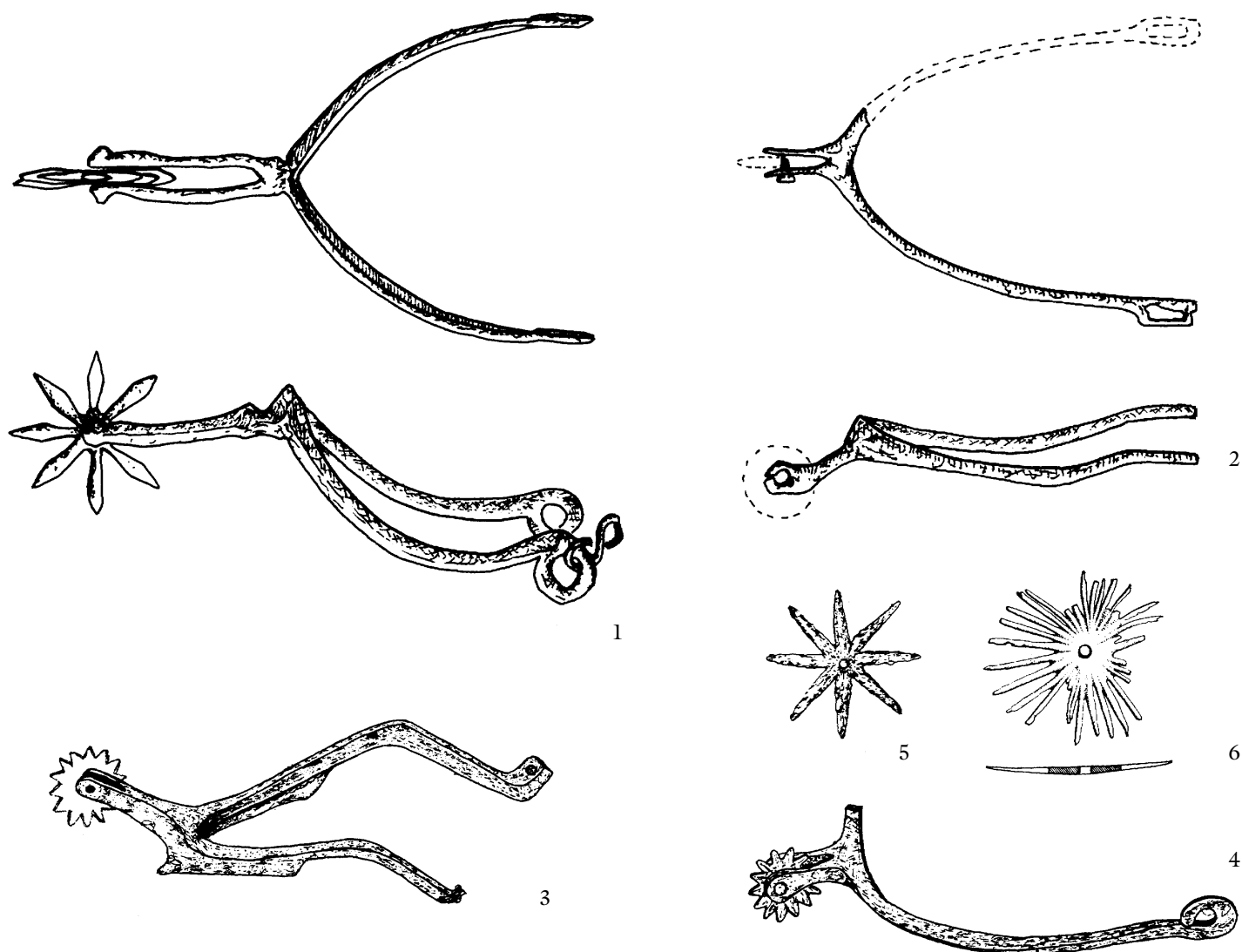
Poređane u redovima jedna uz drugu i delimično preklapljene, pločice su zakivcima mestimično spajane međusobno, a ujedno i sa podlogom od tkanine i kože.⁴⁰⁶ Tako složene činile su posebnu vrstu zaštitnog oklopa za telo, poznatog u izvorima kao *korača*.⁴⁰⁷ Prema nekim mišljenjima, korača je označavala zaštitno odelo koje je pločicama ojačano sa unutrašnje strane, s tim što su se glavice zakivaka videle spolja, na površini tkanine. Na nalazima iz Stalaca glavice zakivaka čvrsto naležu na površinu pločica, tako da nema vidljivog prostora gde je mogla da se nalazi koža, odnosno tkanina. Međutim, na

♦404 Zirojević 1974, 204.

♦405 Petrović 1970, 53–55; Petrović 1976, 83; Kirpičnikov 1958, 38–47.

♦406 Medvedev 1959, 177, sl. 17/19, 20; Nicolle 1999, 108, No. 268/A–B.

♦407 Petrović 1976, 104–109.

Sl. 77. Mamuze (1-6) – R 1 : 2

donjoj strani pločica zakivci izlaze za po nekoliko milimetara, pa nema sumnje u to da se podloga nalazila ispod pločica, a ne iznad, i da je bila od debljeg materijala. Na oklopima iz Stalaća pločice su spolja, znači, bile vidljive, kao što su vidljive i na koračama koje nose tri ratnika na zapadnom portalu katedrale u Trogiru iz XIII veka, na koračama svetitelja na živopisu u Dečanima iz XIV veka i na korači prikazanoj na stečku iz Trstene kod Dubrovnika iz XIV–XV veka.⁴⁰⁸

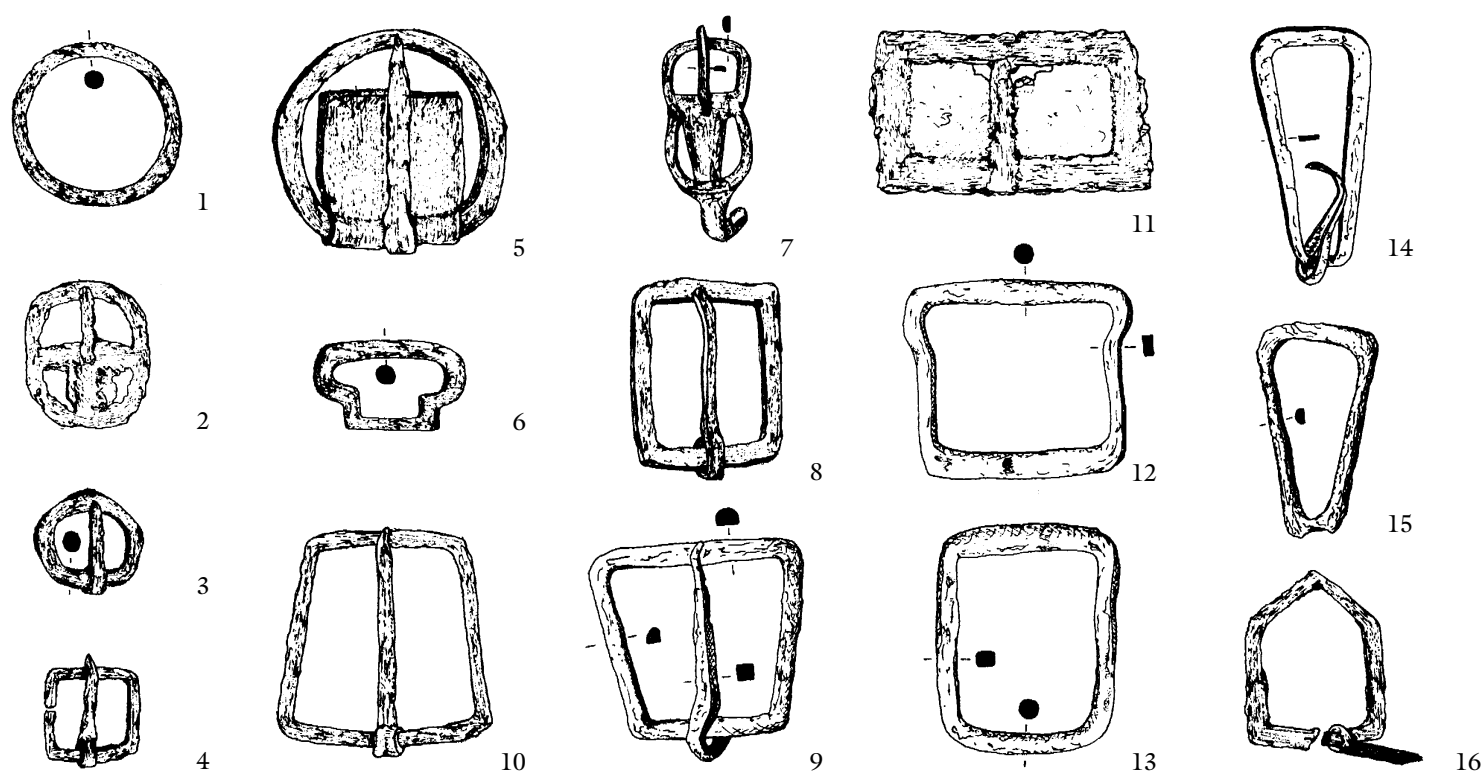
Osim arhivskih podataka, likovnih izvora, kao i nalaza pločica iz Stalaća, o čestoj upotrebi korača svedoči arheološki materijal i sa drugih lokaliteta, pre svega sa mnogih srednjovekovnih utvrđenja u Srbiji. U Mileševcu je otkriveno nekoliko

desetina pločica u slojevima iz XV veka, zatim na Kozniku u nivoima koji odgovaraju XIV–XV veku, a okvirno iz istog perioda su i nalazi sa Užičkog grada, Magliča i Kruševca.⁴⁰⁹ Pravougaonih pločica sa različito razmeštenim zakivcima ima i izvan areala srednjovekovne Srbije, gde su najbrojnije u razdoblju od XIII do XV veka i gde se takva pojava dovodi u vezu sa intenzivnom upotrebom samostrela.⁴¹⁰ Nije isključeno da

♦ 408 Petrović 1976, 106, 108.

♦ 409 Podaci preuzeti iz terenske dokumentacije sa citiranih nalazišta.

♦ 410 Medvedev 1959, 180–182, sl. 17/8–11, 19/1; Nikolova 1974, sl. 100.

Sl. 78. Kopče i pređice (1-16) – R 1 : 2

se isto zapažanje može primeniti i na druga područja, a pogotovo zato što su na pomenutim utvrđenjima u Srbiji naporedo sa pločicama za oklop nalaženi i veretoni za samostrele.

Osim korača, izgleda da se druge vrste zaštitne ratničke odeće u Stalacu ili nisu koristile, ili se na njih tokom istraživanja nije naišlo. Od pancirne košulje, na primer, konstatovane su samo dve fragmentovane gvozdene karičice prečnika oko 1,1 cm, koje su na nekim mestima iskucane kako bi bolje nalegale jedna na drugu.

Na prostoru stalačkog Malog grada otkriveno je šest *mamuza* i dva odvojena točkića, što upotpunjuje zaključak o dobroj opremljenosti konjaničkog dela vojne posade (sl. 77/1-6, kat. br. 181-187). Izuzev jedne mamuze koja je sačuvana u celini, ostale su ili fragmentovane ili deformisane. Sve su sličnih dimenzija i sa blaže ili oštrije izvijenim krakovima koji se većinom završavaju kružnim ili četvorougaoim petljama za kopče i vezivanje. Izuzetak su dve, od kojih jedna ima petlju urađenu jednostavnim povijanjem stanjenog kraja, dok se na drugoj nalazi po mala rupica na kraju svakog kraka. Praktič-

no je na skoro svakoj mamuzi ovaj završetak različito formiran (kao što su i krakovi različito povijeni), što je zavisilo od načina vezivanja, odnosno skopčavanja za obuću, a i od veštine majstora.⁴¹¹

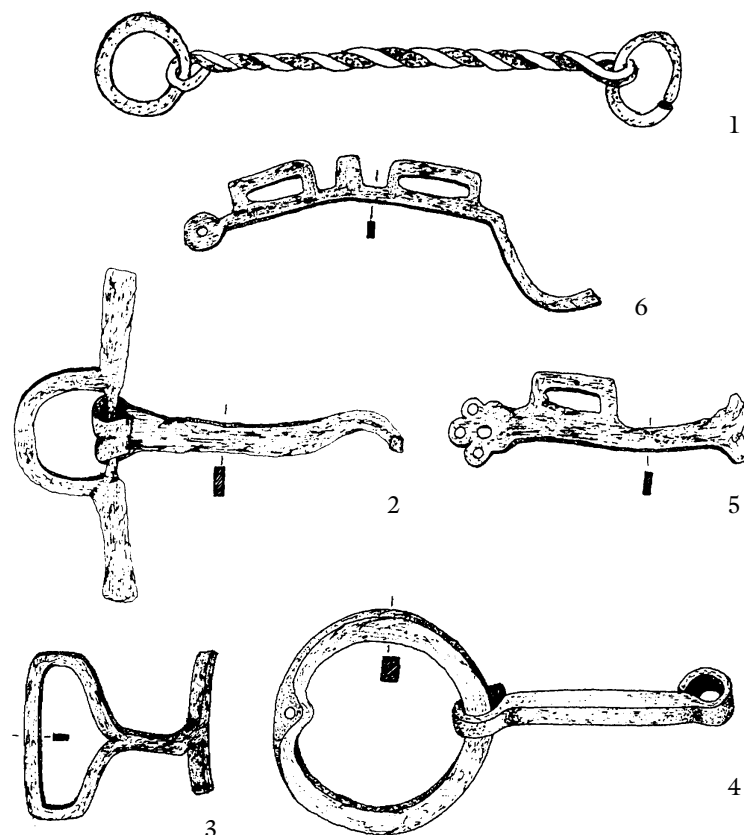
Ni zvezdoliki točkići nisu na svim mamuzama jednaki. Na bolje očuvanoj mamuzi je krupan točkić sa osam dugih vrhova, a njemu je sličan još jedan otkriven nezavisno od mamuze. Takve mamuze su imale i dugu račvastu viljušku, za razliku od ostalih kod kojih je viljuška kratka, srazmerno veličini malog točkića sa velikim brojem sitnih zubaca. Bez obzira na ove razlike, svi primerci pripadaju poznom gotskom tipu koji je od XIII do početka XV veka bio u širokoj upotrebi na velikom delu evropskog prostora, kao i u mnogim gradovima stare Rusije.⁴¹² U tim okvirima navodno su mamuze sa većim

♦411 Kirpičnikov 1973, 60.

♦412 Forrer, Zschille 1891, 11-12; Nikolić D. 1956, 70, t. I; Ruttkay 1976, 358, Abb. 72; Kirpičnikov 1973, 67-69, sl. 37; Constantinescu 1972, 97, pl. X/4; Baraschi 1977, 146-147, fig. 107/7.

brojem vrhova na krupnom točkiću starije od onih sa manjim brojem vrhova na točkiću malog prečnika.⁴¹³ Za nalaze iz Stalaća ovo mišljenje nije presudno, budući da su oba oblika bila u jednovremenoj upotrebi. Mnogo važniji su kvalitet izrade pojedinih primeraka i sitniji detalji koji ih odlikuju. Naime, mamuza sa krupnim točkićem znatno solidnije je urađena od ostalih, zbog čega se čini da je dobavljena iz nekog radioničkog mesta odakle su se snabdevala i druga utvrđenja u Srbiji. Slične mamuze poznate su iz Kruševca, sa područja Beograda, iz okoline Jagodine, Čačka i dr.⁴¹⁴ Ostale su jednostavnije i primetno grublje obrade, zbog čega deluju kao proizvod lokalnih majstora oružara ili kovača. Na ovakvu pretpostavku navodi i drugi točkić otkriven nezavisno od mamuze (sl. 77/6). Napravljen je od srazmerno tanke pločice koja po ivici ima veliki broj neravnomerno izrezanih vrhova. Zbog neobičnog oblika i izrade deluje kao neuspeo primerak koji, izgleda, nikada nije ugrađen u mamuzu.

Veliki broj *pređica* različitog oblika i veličine služio je kako za skopčavanje pojasa na odeći, tako i kaiševa na konjskoj ormi (sl. 78/1–16, kat. br. 188–200). Ove druge su, prema zapazanjima A. Kirpičnikova, na ruskim nalazištima iz X–XI veka pretežno bile četvorougaoane, a od XII do XIV veka imale su češće zaobljenu formu.⁴¹⁵ Kako su u Stalaću zastupljeni različiti oblici, od ovalnih do pravougaonih, trougaonih i trapezoidnih, tu se pomenuta tipologija svakako ne može primeniti. Sva je prilika da su i oblik i veličina zavisili pre svega od mesta na kom su stajale: na konjskom oglavlju, u predelu bedrenih kajasa ili pri mamuzama. Uz pređice, koje su većinom imale trn, treba pomenuti i kružne alke, ovalnog ili segmentnog preseka, koje su vršile funkciju razvodnika – manje za dva, a veće i za po tri kožna kaiša (sl. 78/1, kat. br. 188). Sa njima su u neposrednoj vezi i *aplikacije* od tankih gvozdениh pločica koje su, za razliku od funkcionalne uloge alki, imale uglavnom dekorativan karakter (sl. 80/1–4, kat. br. 207–211). To se vidi i po izrezanim, punktiranim ili presovanim, ukrasima, naročito na pločicama kopljastog oblika. Prema postojećim rekonstrukcijama, one su stajale na bočnim delovima konjskog oglavlja, na kaiševima koji polaze od razvodnika.⁴¹⁶ Negde na tom mestu morala je da stoji i fragmentovana pločica koja se završavala rozetom i koja po načinu izrade i obliku ukrasnih detalja u celini odgovara kopljastim aplikacijama (sl. 80/4, kat. br. 211). Možda su i aplikacije zvezdolikog i trokrakog oblika

Sl. 79. Delovi konjskih žvala i uzde (1–6) – R 1 : 2

takođe bile u sastavu opšte dekoracije konjske opreme, mada su isto tako mogle da ukrašavaju i bilo koji drugi predmet (sl. 80/5, 6, kat. br. 212, 213).

Premda potiču iz veoma kratkog razdoblja, konjske *žvale* i *uzde* u Stalaću nisu bile jednoobrazne. U najjednostavniji oblik žvala spada tordirana poluga sa alkama na krajevima (sl. 79/1, kat. br. 201). Iako je na osnovu dosadašnjih nalaza zaključeno da je takav tip, široko rasprostranjen u IX, a naročito u X i XI veku, počeo već u XII veku postepeno da nestaje,⁴¹⁷ primerak iz Stalaća kao i jedan iz Trnova pokazuju da je

♦ 413 Nikolić D. 1956, 70.

♦ 414 *Moravska Srbija, ljudi i dela* 1971, kat. br. 163, 164; Bajalović–Hadži-Pešić 1977, sl. 64; Vetnić 1983, 144, t. VI/4–6; Cunjak 1999, 329–330, kat. br. 28–32.

♦ 415 Kirpičnikov 1973, 77, sl. 43/1–10.

♦ 416 Kirpičnikov 1973, 31, sl. 15.

♦ 417 Kirpičnikov 1973, 17–18, tip VI; Ruttkay 1976, 358, Abb. 75/III.

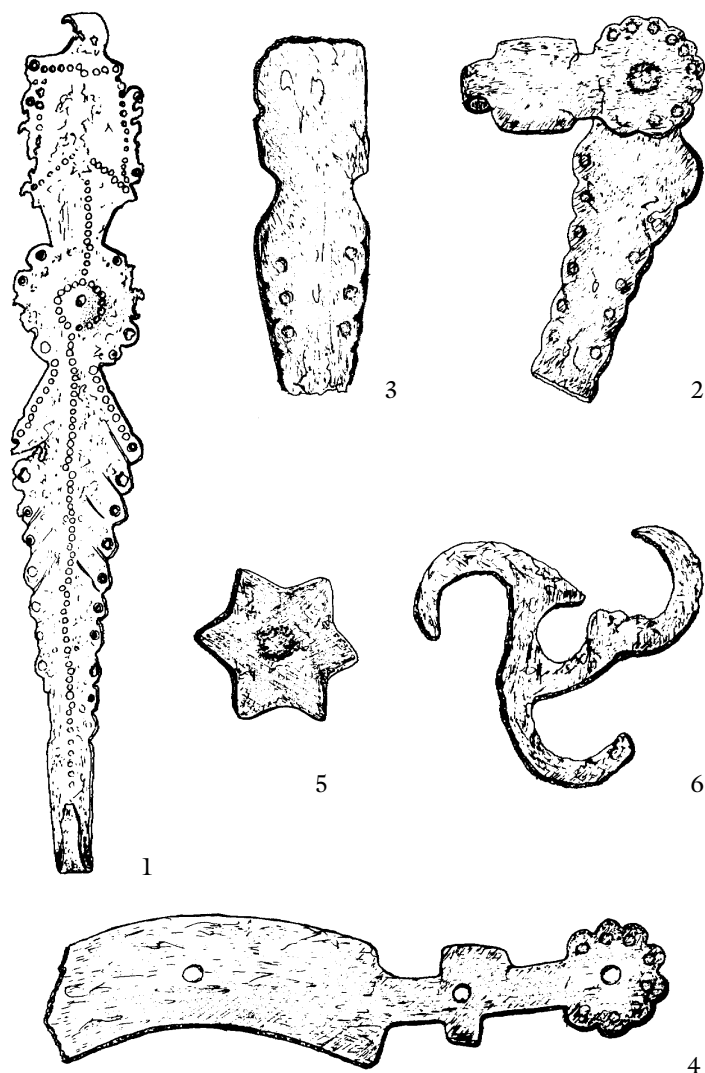
u izvesnoj upotrebi bio i tokom XIV veka.⁴¹⁸ Doduše, kod starijih žvala poluga je obično blago povijena, što nije slučaj sa pomenutim primercima iz kasnijeg perioda.

Osim jednostavnih žvala, stalačka konjica je koristila i razvijenije oblike, sa graničnicima na krajevima. Graničnik sa polukružnom petljom na sredini takođe se može pratiti već od X pa sve do početka XIII veka kako na ruskim nalazištima, tako i na gotovo čitavom evropskom prostoru (sl. 79/2, kat. br. 202).⁴¹⁹ Istom vremenskom okviru pripadaju žvale sa sličnim graničnicima iz Rasa⁴²⁰ i Trnova,⁴²¹ što znači da nalaz iz Stalaca i ovog puta ukazuje na produženo korišćenje datog oblika. I tanke povijene poluge pravougaonog preseka

opštom formom podsećaju na jednu vrstu graničnika na žvalama, naročito zbog četvorougaoih petlji za kaiševe (sl. 79/5, 6, kat. br. 205, 206).⁴²² Međutim, one su prilično uzane i slabe da bi samostalno vršile funkciju graničnika, a i male rupice na njihovim očuvanim krajevima pokazuju da su bile aplicirane na neku vrstu podloge. Manja poluga se završava dekorativno, u vidu trolisne rozete, pa po tome nalikuje na pomenute metalne pločice za konjsko oglavlje. Stoga, u nedostatku odgovarajućih analogija, može se jedino pretpostaviti da su se nalazile na prelazu iz žvala u uzde, gde su istovremeno imale i funkcionalnu i dekorativnu ulogu. Uzdama je pripadao i držač remena (sl. 79/3, kat. br. 203), a vezu žvala sa uzdama obavljala je velika kružna alka, koja je suviše krupna da bi činila samo završni deo žvala (sl. 79/4, kat. br. 204). Osim toga što ima polugu, koja je verovatno deo žvala, na suprotnoj strani je proširena i probušena kako bi bila spojena sa uzdama. Donekle je slična nalazima iz Sevtopolisa i Rasa, za koje se smatra da su delovi uzde.⁴²³

Oko dvadesetak fragmentovanih i samo sedam celih konjskih *potkovic* otkriveno je po celoj površini Malog grada, s tim što ih je najviše bilo na pojasu uza zapadni bedem, u predelu objekata 8 i 9, i u centralnom delu, od kule II prema palati. Za objekte 8 i 9 postoje i drugi razlozi za pretpostavku da su služili i kao konjušnice, dok nalazi ispred palate pokazuju da se iz Velikog grada konjima stizalo sve do blizu zgrade, gde su, možda, konji bili vezivani za drvene stubove trema.

Potkovice su jednoobrazne, približnih dimenzija, sa malim razlikama koje se ogledaju u završetku krajeva ili u eventualnom postojanju slabo naglašenog žleba u blizini spoljašnje ivice (sl. 81/3, 4, kat. br. 216). Po obodu su otvori za kratke klinove srazmerno velikih glava trougaonog oblika (sl. 81/5, kat. br. 216/3). Glava klina je visoka i pri vrhu sužena, tako da je delimično izlazila iz ravni potkovice, što je uticalo na bolje opiranje konja pri hodu po kamenitom terenu i zaleđenom

Sl. 80. Metalne aplikacije sa konjskog oglavlja (1–6) – R 2 : 3

♦ 418 Nikolova 1974, 310, sl. 121/a.

♦ 419 Kirpičnikov 1973, 15–16, sl. 4, tip II; Ruttkay 1976, Abb. 75/4.

♦ 420 Popović 1999, 261, sl. 222/1, kat. br. 479.

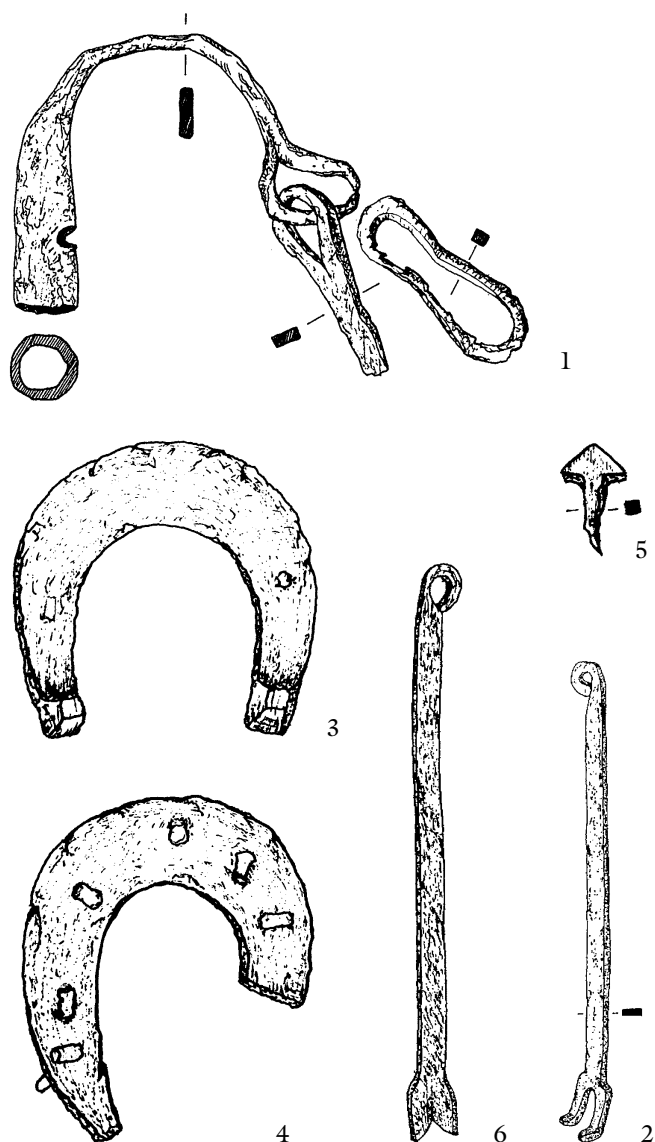
♦ 421 Nikolova 1974, 310, sl. 121/v, b.

♦ 422 Kirpičnikov 1973, sl. 5/1, 2; 9.

♦ 423 Čangova 1972, 45, sl. 31; Popović 1999, 261, sl. 222/2, kat. br. 480.

tlu. U Stalaću potkovice spadaju u očekivane nalaze, budući da su konstatovane na mnogim istovremenim a i starijim utvrđenjima.⁴²⁴ Bile su karakteristične, navodno, pretežno za one zemlje i predele kojima su se trgovačkim putevima kretali karavani, dok su u seoskim naseljima konji retko potkivani.⁴²⁵

U neposrednoj vezi sa potkivanjem konja je i *alatka* nađena u objektu 11, kojom se prilikom svake promene potkovicica obnavljao ranije urezan žleb na kopitama (sl. 81/6, kat. br. 217).⁴²⁶

Sl. 81. Deo bukagija (1); ključ za bukagije (2); potkovice (3, 4); klin za potkovice (5); alatka za čišćenje konjskih kopita (6) – R 1 : 3

Na podu objekta 14, u blizini kapije koja je povezivala Mali i Veliki grad, otkriveni su delovi *bukagija* za sapinjanje konja (sl. 81/1, kat. br. 214). Bukagije su se zatvarale i otvarale pomoću cilindričnog katanca, koji je po konstrukciji bio sličan katancima za reze na vratima, i specijalnim ključem sa povijenim račvastim krajem (sl. 81/2, kat. br. 215). Katanac nedostaje, kao i drugi kraj bukagija, ali je njihovo funkcionisanje vidljivo kod pojedinih bolje sačuvanih primeraka.⁴²⁷ Bukagije sličnog, a u nekim slučajevima i identičnog oblika, sa istim sistemom zatvaranja, konstatovane su na više različito datovanih nalazišta – od onih iz XI–XII do onih iz XIV, XV i XVI veka, od Nemačke na severu, do Srbije i Bugarske na jugu.⁴²⁸ Osim činjenice da su služile za sapinjanje konja na ispaši, kako se ponegde i sada radi, zanimljiva je i interpretacija bukagija iz Trnova otkrivenih u unutrašnjosti objekta 4. Objekat ima visoke zidove i mračne je unutrašnjosti, pa je služio, navodno, kao tamnica, a okovi su bili namenjeni zatvorenici-ma.⁴²⁹ U Mađarskoj, na kasnosrednjovekovnoj nekropoli kod mesta Cegléd nađene su jedne bukagije u ženskom grobu, kraj gornjeg dela desne ruke.⁴³⁰

PREDMETI ZA SVAKODNEVNU UPOTREBU. PRIVREDNE DELATNOSTI

Pored toga što je bio veliko i jako vojno uporište, Stalać je predstavljao i privredni centar okolne oblasti, što podrazumeva svestran život kako tvrđavske posade, tako i civilnog stanovništva u podgrađu. O tome, između ostalog, govori mnoštvo različitih alatki i drugih predmeta kojima se služilo svakodnevno

♦ 424 Popović 1999, 261; Constantinescu 1972, pl. IX/15, 21; Nikolova 1974, 311–312; Čangova 1992, 188

♦ 425 Musianowicz 1959, 259–264; Kirpičnikov 1973, 83.

♦ 426 Slične alatke su doskoro upotrebljavali potkivači konja.

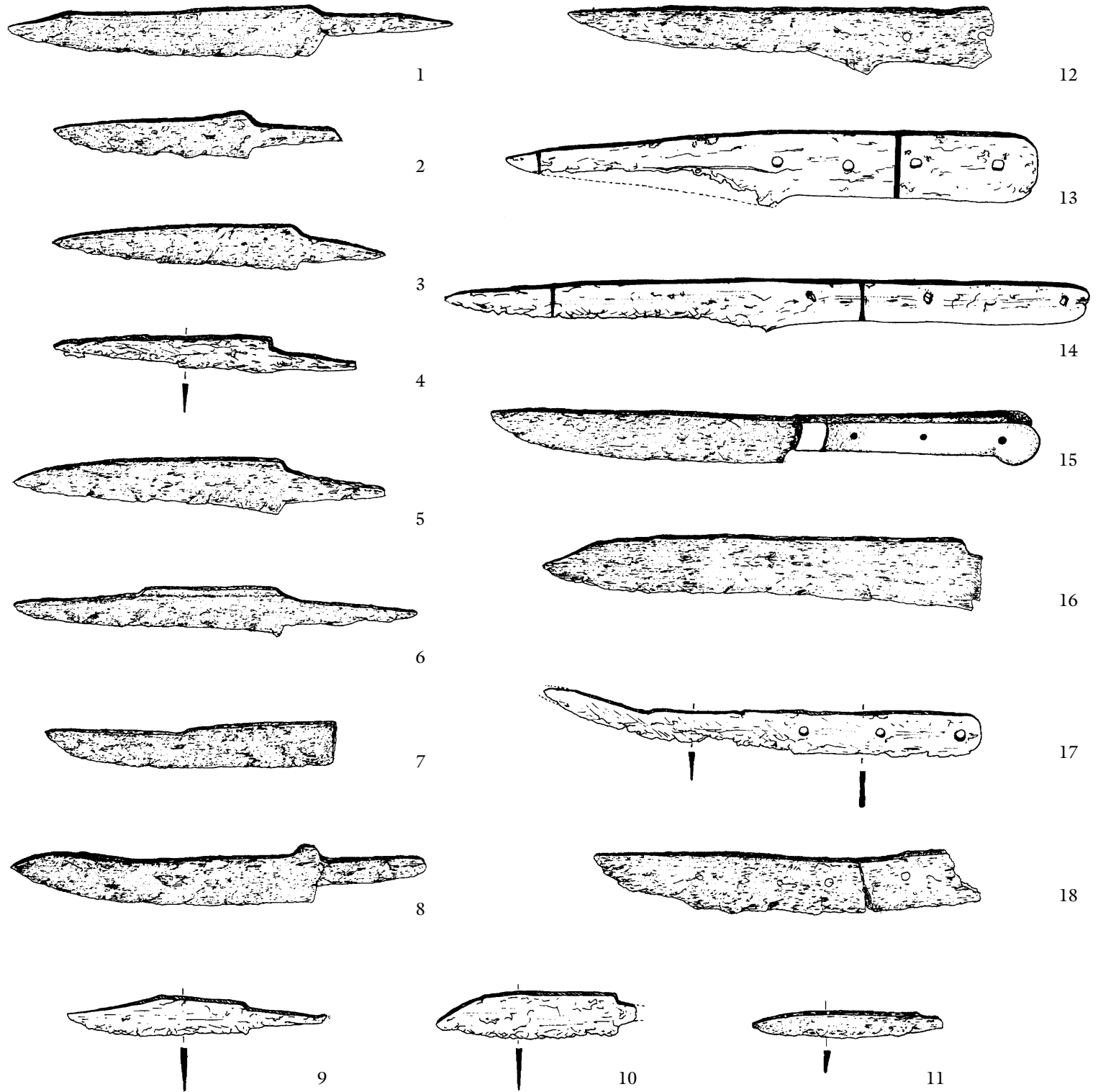
♦ 427 Herrmann 1965, Abb. 25; Müller 1975, 75–76 Abb. 2/11; Popović, Bikić 2004, kat. br. 341.

♦ 428 Herrmann 1965, Abb. 25; Szabo 1954, 138, t. XXXIV/11; Müller 1975, 61–62, 75–76; Nikolova 1974, 247, sl. 69; Popović, Bikić 2004, sl. 116/341.

♦ 429 Nikolova 1974, 247.

♦ 430 Müller 1975, 61–62.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 82. Noževi – tip: I (1-11); II (12-19) – R 1 : 2

i koji su se upotrebljavali u pojedinim manje ili više specijalizovanim delatnostima. Takvi predmeti su mahom rasuti po čitavom gradu i samo su u izuzetnim slučajevima koncentrisani na nekom užem prostoru ili na jednom mestu.

Uobičajeni život u gradu ilustruju brojni nalazi koji se u istim ili sličnim oblicima sreću i na drugim srednjovekovnim naseljima ovog tipa u Srbiji. Najbrojniju skupinu čine *noževi*, budući da spadaju u univerzalne alatke namenjene prevashodno kućnoj upotrebi, ali i mnogim drugim aktivnostima. Nađeno je preko 70 primeraka, mahom celih a u manjem broju fragmentovanih. Većinom su sličnog oblika, s tim što se postojeće razlike ogledaju u veličini, u slabije ili jače povijenom sečivu ili u načinu oblikovanja drške.

Većina noževa ima trn za nasadivanje drvene ili koštane drške. Jednostavni i laki za izradu, kupcima su oni bili najpristupačniji, pa je to i razlog njihovog korišćenja u velikom broju. Različite su veličine, od 7 do 16,5 cm mereno sa trnom, s tim što je trn uvek kratak u odnosu na dužinu sečiva (sl. 82/1–11, kat. br. 218). Kod takvih noževa, izdvojenih kao tip I, donja ivica sečiva je i sada prilično oštra, ravna ili pri vrhu neznatno izvijena, a gornja je široka i uglavnom prava. Kod manjeg broja vrh sečiva je povijen naniže, ili se hrbat pri vrhu naglo sužava, lučno povija, a ponekad se približno na sredini lomi. Varijante I/b–e redovno su zastupljene u znatno manjem broju u odnosu na osnovni tip I/a.

Tipu II, sa široko iskucanom pljosnatom drškom, pripada ukupno 13 noževa, čija dužina može da iznosi i preko 20 cm (sl. 82/12–18, kat. br. 219). Sečivo im je katkad dugo i 15 cm, zbog čega se ubrajaju u krupnije primerke. Na drškama su kružni otvori za pripajanje oplata, koja je bila pretežno od drveta. Koštana oplata, fino obrađena i ispolirana, ali bez ikakvih ukrasnih detalja, konstatovana je samo na jednom primerku ovog tipa (sl. 82/15, kat. br. 219/4). Po svoj prilici su i noževi tipa I imali pretežno drvene drške, pošto je u toku istraživanja otkrivena samo jedna drška od obrađenog roga (sl. 94/1, kat. br. 313). Međutim, takva drška mogla je da stoji i na nekoj vrsti alatke, kao, na primer, na dletu, šilu ili struški.

Osim za osnovnu namenu – da služe u kuhinjskim poslovima i na trpezi, gotovo svi oblici noževa mogli su da se koriste i u drugim domaćim i zanatskim delatnostima, kao što su izrada i finije doterivanje predmeta od drveta, kosti ili kože. Pri tome treba skrenuti pažnju na noževe tipa II, jer postoji

mogućnost da su zbog izuzetnih dimenzija upravo oni služili često kao alatke. Na takvo mišljenje upućuju pojedini primerci sa veoma istrošenim sečivom (sl. 82/13, 17). Za neke posebne svrhe koristio se kao alatka i mali nožić elipsoidnog sečiva (sl. 82/11).

Noževi su nalaženi po čitavom gradu – ređe u okviru pojedinih objekata, a većim delom na slobodnom prostoru. Jača koncentracija se zapaža u unutrašnjem prostoru palate, gde je otkriveno 13 primeraka, zatim kraj objekta 7 (otvoreno ognjište), gde je nađeno šest noževa, dok su u unutrašnjosti donžona konstatovana četiri nalaza. U predelu objekta 4 bila su samo dva primerka, pa proizlazi da je mnogo više noževa nađeno tamo gde se obedovalo nego gde se pripremala hrana. Očit primer su nalazi kraj objekta 7, gde je bilo, između ostalog, dosta fragmentovanih keramičkih posuda, delova staklenih čaša i boca, kao i znatna količina životinjskih kostiju.

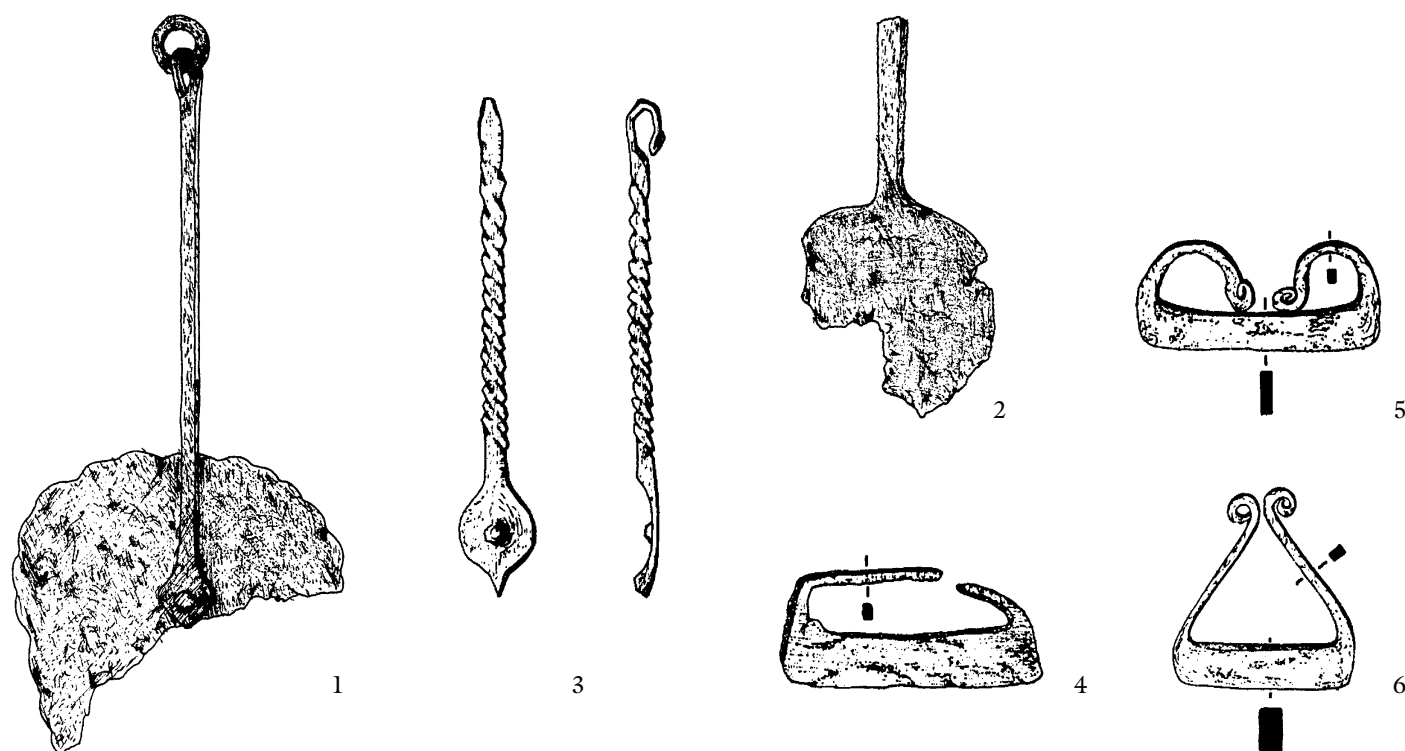
Dve fragmentovane *struške*, koje potiču iz objekata 8 i 14, uglavnom su služile u kućnim poslovima, navodno za čišćenje drvenog posuđa (sl. 83/1, 3, kat. br. 220, 222).⁴³¹ U različitim, ali pretežno jednostavnijim oblicima, bile su u upotrebi tokom celog srednjeg veka, pa i u novije vreme.⁴³² Treća struška, otkrivena nedaleko od objekta 4, osetno je grublje izrade od prethodnih, a imajući u vidu mesto nalaza, moguće je da su se njome izvlačili pepeo i žar iz peći (sl. 83/2, kat. br. 221). Takvim predmetima se donedavno navlačio žar na vršnik.⁴³³

Pojava *kresiva* na srednjovekovnim naseljima je razumljiva, budući da su bila neophodna u svim prilikama kada je bilo potrebe za vatrom. Na prostoru stalačkog Malog grada otkrivena su tri primerka izrađena od kvalitetnog gvožđa, od kojih je jedno kresivo bilo u palati a drugo u njenom zapadnom tremu. Mada su sva tri u suštini slična, međusobno se razlikuju kako po veličini, tako i po različito formiranim krajevima. Čeoni deo, kojim se pomoću kremenja izazivala varnica, uvek je ravan, relativno širok i pravougaonog preseka. Dva su sličnih dimenzija, s tim što je jedno urađeno prilično grubo, sa stanjenim i jednostavno povijenim krajevima (sl. 83/4, kat. br. 223), a drugo deluje dekorativnije, čemu doprinose spiralno uvijeni

♦ 431 Babić 1986, 275, sl. 56/1, 2; Nikolova 1974, 212, sl. 28, 29.

♦ 432 Čangova 1972, 86–87, sl. 68; Kuzmanović 1984, kat. br. 26; Džambov 1991, sl. 59b; Čangova 1992, 19, sl. 8.

♦ 433 Brmbolić 1987, 31–32.

Sl. 83. Metalne struške i kresiva – struške (1–3) – R 1 : 3; kresiva (4–6) – R 1 : 2

vrhovi na lučno modelovanim krajevima (sl. 83/5, kat. br. 224). Ono zapravo ima oblik latiničnog slova B sa petljama za provlačenje prstiju. Ovaj tip kresiva je bio dugo u upotrebi i prisutan je na različito datovanim nalazištima. Sa po jednim, dva, a nekada i sa po više primeraka, javlja se u *Garvan* – Dinogeciji,⁴³⁴ *Pacuiul lui Soave*,⁴³⁵ na naselju kod Sevtopolisa,⁴³⁶ a zatim i na više nalazišta u Rusiji, gde se shodno uslovima nalaza opredeljuje u razdoblje od XI–XII veka pa sve do početka XV veka.⁴³⁷ Okvirno iz XIII i XIV veka je i 50 kresiva iz Šumena, među kojima je najbrojniji ovaj tip.⁴³⁸ Nekoliko oštećenih primeraka potiče i sa približno istovremenih nalazišta u Srbiji,⁴³⁹ a nalazi iz Smederevske tvrđave pripadaju navodno slojevima iz XVI veka.⁴⁴⁰

Poslednje kresivo iz Stalaca ima nešto manje dimenzije. U osnovi je trougaonog oblika, sa dosta izduženim krajevima koji se pri vrhovima spiralno uvijaju (sl. 83/6, kat. br. 225). Slično je kresivima iz srednjovekovnog Červena,⁴⁴¹ ali podseća i na ona koja su se koristila sve do pre pedesetak godina.

Dva komadića žučkastog *kremena* okresanih ivica činila su sastavne delove rukovanja kresivima. Pomoću njih i uz

upotrebu jedne vrste suvih pečuraka (truda) lako se izazivala varnica.

Više alatki, neophodnih kako u poljoprivrednim poslovima i domaćoj radinosti, tako i u pojedinim zanatskim aktivnostima, svedoči o različitim privrednim zanimanjima žitelja Stalaca. Poljoprivrednim poslovima bez sumnje se bavilo stanovništvo podgrađa, a tamo su radile i mnoge zanatlije u okviru svojih domova i okućnica. Činjenica da su dotične alatke nađene na prostoru Malog grada može da znači da je za neke takve poslove bila zadužena i gradska posada, odnosno da je u okvirima utvrđenja bilo i zanatlija čiji su proizvodi upra-

♦434 Barnea 1967, 74, fig. 39/19.

♦435 Diaconu 1977, 39–40, fig. 25/1.

♦436 Čangova 1972, 87–88, sl. 69/5, 6.

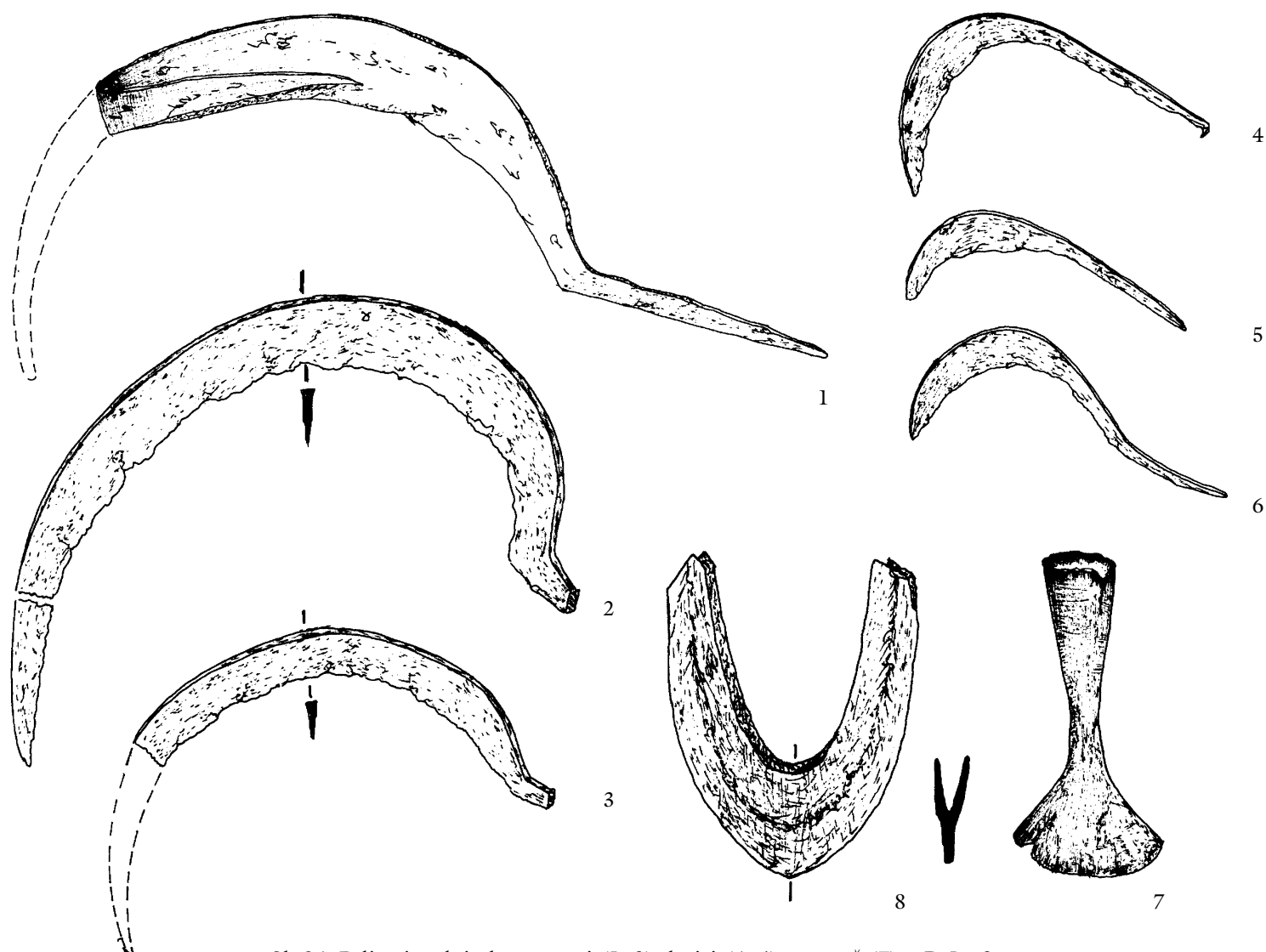
♦437 Kolčin 1959, 99.

♦438 Antonova 1995, 103, sl. 105/18–22 i nap. br. 407, 408.

♦439 Brmbolić 2000, 128, kat. br. 226, t. 31.

♦440 Cunjak 1998, 182, t. XX/1.

♦441 Neševa 1985, 169–170, sl. 9.

Sl. 84. Poljoprivredni alat – srpovi (1–3); kosiri (4–6); strugač (7) – R 1 : 3;
okov za ašov (8) – R 1 : 4

vo tu morali da budu stvarani. S druge strane, u tim specifičnim okolnostima i pojedine alatke nisu morale da služe u one svrhe koje su im prvobitno bile namenjene.

U alat potreban za obradu zemlje i ubiranje poljoprivrednih plodova spadaju srpovi, mali kosiri, zatim gvozdeni okovi za ašov, kao i okovi za držalje nekih drugih alatki. Većina ovih predmeta otkrivena je u blizini kapije koja povezuje Mali i Veliki grad, kraj kovačnica (objekti 10 i 11), na pepelištu pored kovačnica ili na prostoru zgrada namenjenih ekonomskim potrebama, koje su se nalazile uz bedeme. U takvim zgradama alat je čuvan, dok predmeti konstatovani kraj ko-

vačnica pokazuju da su pojedine alatke tu bile popravljane, a neke možda čak i izrađivane. Izvestan broj je nađen i na mestima gde se odlagao otpadni materijal, pa su to stvari koje su zbog velikih oštećenja svojevremeno odbačene.

Srpovi su zastupljeni sa pet primeraka, od kojih su dva nađena nedaleko od kovačnice u sloju pepela, jedan je bio kraj objekta 6, a jedan u okviru objekta 13 (sl. 84/1–3, kat. br. 226). Svi su približnog oblika, a sudeći po bolje očuvanim primercima, izgleda da su bili i slične veličine – dugi oko 28–30 cm. Prema postojećim tipološkim podelama ovakvi srpovi se svrstavaju u grupu B₁, koja je tokom srednjovekovnog perioda

bila rasprostranjena na velikom delu evropskog kontinenta, a naročito u njegovim centralnim i istočnim prostorima.⁴⁴² Na našim nalazištima su daleko brojniji od onih čiji je prelaz iz sečiva u trn oštar i više naglašen.⁴⁴³ Sličan srp prikazan je na živopisu crkve manastira Ravanica, na kome je vidljiva sitno nazubljena oštrica sečiva.⁴⁴⁴ Na nalazima iz Stalaca nazubljeno sečivo se zapaža samo na jednom primerku, dok je na ostalim oštećeno korozijom.

Srpovi su služili za žetvu žitarica, i to onako kako se ponegde još uvek koriste. Istovremeno su se upotrebljavali i za sečenje trave, pa nije isključeno da su nalazi iz Stalaca korišćeni upravo u te svrhe – za travu koja je donošena radi ishrane konja. Činjenica da su dva srpa otkrivena u blizini kovačnica, tačnije na mestu gde je izbačena velika količina pepela, gara i sitnog ugljenisanog drveta, znači da su tu doneti radi popravke, budući da je jedan fragmentovan a drugi zatečen sa povijenim sečivom. Ne treba odbaciti ni mogućnost da su služili i kao oružje u neposrednim sukobima sa neprijateljskom vojskom.

Kosiri su slični srpovima, s tim što su znatno manjih dimenzija. I njihovo sečivo je lučno povijeno, trn im je prav i oštar, ali je prelaz između jednog dela u drugi blaži ili se manifestuje postepenim sužavanjem (sl. 84/4–6, kat. br. 227). Na osnovu sačuvanih primeraka uočava se da im dužina, merena sa trnom, nije prelazila 14 cm. Dužina sečiva je nekada ista kao i dužina trna, a nekada je čak i nešto manja, pa se i po takvim proporcijama razlikuju od srpova. Ovako mali kosiri služili su za orezivanje vinove loze i berbu grožđa, za razliku od onih velikih koji su nasadićani na dugu motku i kojima je sečeno granje i trnje.⁴⁴⁵ Mali kosiri se i u pisanim izvorima nazivaju vinoreznim, a ponekad se kaže i da su vinogradarski noževi.⁴⁴⁶ Kosir je prikazan na fresci crkve manastira Dečani, u sceni u kojoj Noje vinogradarskim nožem seče grozdove.⁴⁴⁷ Tu vinogradarski nož ima lučno sečivo kao i kosiri iz Stalaca, a ima i dugu dršku na kojoj je oplata.

Upotreba kosira u vinogradarstvu bila je poznata i u antičkom periodu, pa se to prikazivalo i na mozaicima.⁴⁴⁸ Njihovo prisustvo u Stalacu, i to u relativno velikom broju, svedoči o razvijenoj kulturi gajenja vinove loze i tokom srednjeg veka, pa se i na ovaj način potvrđuju vesti iz likovnih i pisanih izvora.⁴⁴⁹ Izgleda da su predeli oko Stalaca, i dalje prema ograncima Kopaonika, imali dugu tradiciju u ovoj privrednoj grani, jer se vinogradarstvom uspešno bavi i sadašnje stanov-

ništvo. Osim tradicije, tome su u velikoj meri doprinosili i izuzetno povoljni pedološki i klimatski uslovi.

Gvozdeni okovi za *ašove* konstatovani su sa tri primerka istog oblika, od kojih je jedan ceo a druga dva su fragmentovana (sl. 84/8, kat. br. 229). Kao mnoge druge alatke koje su tokom vremena dobile odgovarajuću, funkcionalnu formu i stoga se nisu dugo menjale, i ašovi su se u gotovo identičnom sklopu upotrebljavali na različito datovanim srednjovekovnim naseljima.⁴⁵⁰ Na tlu današnje Srbije kao primer služe nalazi iz tvrđave Ras,⁴⁵¹ iz ostave alata u Crvenki kod Vršca,⁴⁵² iz Braničeva,⁴⁵³ a mnogi se čuvaju u muzejskim zbirkama često sa nepotpunim podacima o uslovima nalaza. Za takve okove ponekad se kaže da su delovi lopate,⁴⁵⁴ međutim, lopata je u srednjem veku bila isključivo od drveta, bez metalnih dodataka. To, između ostalog, potvrđuju i delovi drvenih lopata sačuvani u slojevima iz X–XV veka u srednjovekovnom Novgorodu.⁴⁵⁵ Drvena lopata bez metalne obloge prikazana je i u sceni sakupljanja zrnevlja žitarica sa guvna na zidu hrama u Dečanima.⁴⁵⁶

Etnološki primerci ašova takođe imaju po ivici donjeg drvenog jezičastog dela lučni gvozdeni okov, istovetan sa srednjovekovnim, zbog čega se nameće zaključak o kontinuitetu alatke – od srednjovekovnog perioda do nedavnih vremena. To ujedno menja mišljenje po kome ašov kao poljoprivredna

♦ 442 Beranova 1957, 102; Kolčin 1959, 70–71.

♦ 443 Barački 1960, kat. br. 5, 27, 28, 33; Brmbolić 2000, 41–42, kat. br. 43–63.

♦ 444 Blagojević 1973, 28.

♦ 445 Blagojević 1973, 30; Brmbolić 2000, 39.

♦ 446 Blagojević 1973, 29–31.

♦ 447 Ibid., 32, sl. 15.

♦ 448 Popović I. 1988, 77, t. LIX/2.

♦ 449 Blagojević 1973, 29–32.

♦ 450 Kolčin 1959, 75, sl. 62; Čangova 1962, 26; Barnea 1967, 59–60; Borisov 1989, 81; Čangova 1992, 11; Vitljanov 1992, 236–237, sl. 4–6.

♦ 451 Popović 1999, 264, sl. 229.

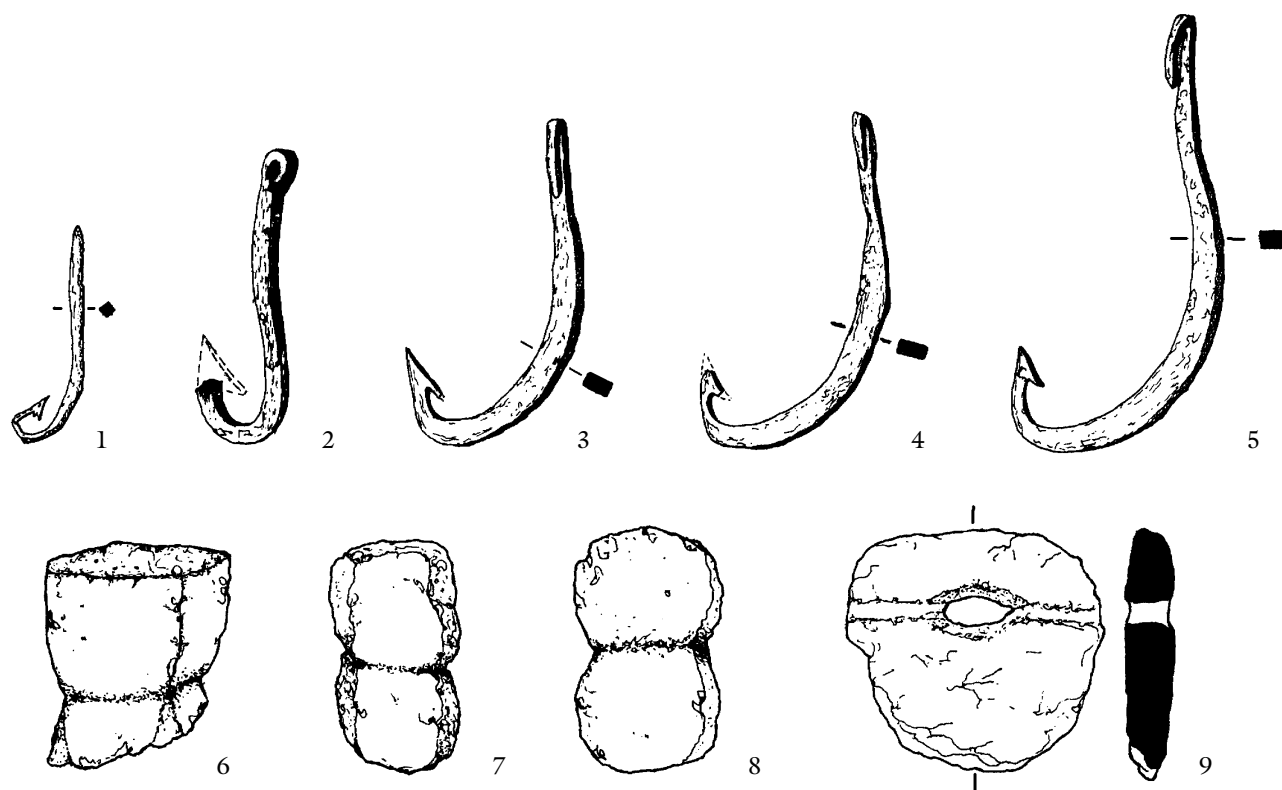
♦ 452 Barački 1960, 192–193, kat. br. 34, 39.

♦ 453 Popović, Ivanišević 1988, 141.

♦ 454 Ognenova, Georgieva 1955, 409–410.

♦ 455 Kolčin 1968, sl. 5.

♦ 456 Blagojević 1973, sl. 20.

Sl. 85. Pribor za ribolov – udice (1–5); keramički tegovi (6–8); teg od kamena (9) – R 2 : 3

alatka nije bio poznat u srednjovekovnoj materijalnoj kulturi naših naroda.⁴⁵⁷ Narodni naziv za ašov – »rilj« – ukazuje na prevashodnu namenu alatke: služila je za riljanje, što je tokom srednjeg veka bio osnovni i najjednostavniji postupak u obradi zemlje. U utvrđenju Stalaća ašovi su sigurno služili i u neke druge svrhe, na primer za kopanje bunara ili za ukopavanje stubova prilikom pravljenja zgrada od drveta, dakle, ne isključivo kao poljoprivredno oruđe.

Alatka širokog lepezastog sečiva sa dugim tulcem za drvenu dršku mogla je da služi u različitim poslovima (sl. 84/7, kat. br. 228). Zbog lučnog sečiva, za ove predmete se ponekad kaže da spadaju u kožarski alat,⁴⁵⁸ ali njihova primarna uloga je bila čišćenje raonika i drugog poljoprivrednog alata tokom obrade zemlje.⁴⁵⁹ U zavisnosti od okolnosti nalaza, ovakve alatke se datuju u razdoblje od X–XI veka, kako to ilustruje primerak sa utvrđenja Skala u Bugarskoj, otkriven u poluzemunici sa dva vizantijska anonimna folisa klase A₂,⁴⁶⁰ do XIV–XV veka, kako se opredeljuju mnogi drugi nalazi iz Bugarske.⁴⁶¹ Okvirno iz XIV–XV veka su i strugači iz utvrde-

nja Petrus kod Paraćina i manastira Tronoše,⁴⁶² s tim što treba pomenuti da su takvi predmeti sve donedavno imali istu funkciju i kod nas i u Bugarskoj.

Neposredna blizina reka, Južne Morave, s jedne, i Zapadne, s druge strane, pružala je neograničene mogućnosti za ribolov. Da su se takve prirodne pogodnosti intenzivno koristile pokazuju nalazi kako ribljih kostiju, tako i pojedinih predmeta upotrebljivanih u ribolovu. Na prvom mestu to su gvozdene *udice*, od kojih su dve otkrivene pojedinačno u okviru kulturnog sloja, a tri su nađene na istom mestu u blizini objekta 17 (sl. 85/1–5, kat. br. 230–234). Udice su različite dužine, od 4,5 do 8,5 cm, što je i tada, isto kao i danas, bilo u punoj zavisnosti

♦ 457 Blagojević 1973, 26.

♦ 458 Brmbolić 2000, 113–114, kat. br. 137–139.

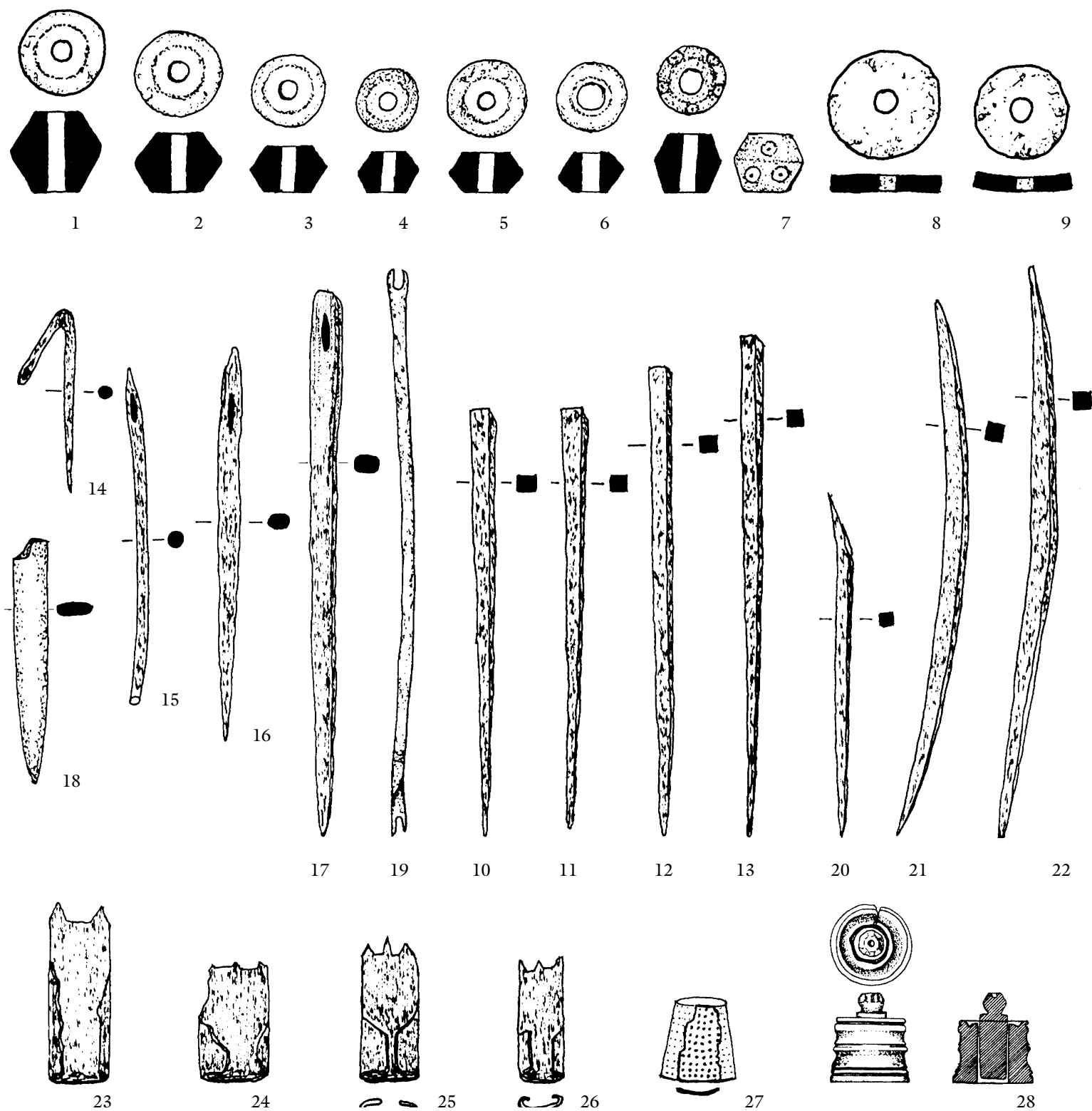
♦ 459 Jotov, Atanasov 1998, 83.

♦ 460 Ibid., 83, t. LXVIII/8.

♦ 461 Borisov 1989, 81, fig. 73; Čangova 1992, 9, sl. 1/7.

♦ 462 Janković M. 1984, 153, sl. 8/1; Madas 1979, 44, fig. 7.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 86. Pršljenici – bikonični (1–7), ravni (8, 9); zupci za grebene (10–13);
igle za šivenje (14–18); igla za mrežu (19); šila (20–22); delovi razboja (23–26); naprstak (27); iglenica (28) – R 2 : 3

od neposredne namene – s manjim se išlo na ulov sitne ribe, a s većim na krupnije.⁴⁶³ Više *tegova* svedoči o tome da se uporedo koristila i ribarska mreža. Otkriveno je ukupno 18 tegova relativno ujednačenog oblika i veličine, napravljenih od fragmenata opeka. Pretežno su valjkasti, ređe četvorougaooni ili petougaooni u preseku, a dugi su oko 7–11 cm (sl. 85/6–8, kat. br. 235). U unutrašnjosti jame, označene kao objekat 17, bilo je 15 tegova, dok su ostala tri tega konstatovana nedaleko od ovog grupnog nalaza. Već je pomenuto da je unutrašnja površina jame bila premazana slojem krečnog vodonepropustljivog maltera, mešanog sa sitno tucanom opekam, i da je kao takva služila za čuvanje ribarske mreže. Po svoj prilici je bila stalno ispunjena vodom, kako bi se mreža u njoj održavala neprekidno u vlažnom stanju. Na srednjovekovnom naselju u *Garvan* – Dinogeciji, u jednom stambenom objektu iz XI veka nađeni su ostaci ribarske mreže od tankog kanapa.⁴⁶⁴ Mreže su mogle, međutim, da budu i od kože, like, ili sličnog vlakna biljnog porekla koje nije smelo da se osuši, očvrstne i stoga postane neupotrebljivo. Sudeći po veličini jame u Stalaću, mreža je bila relativno mala, predviđena za manje ulove.

Osim keramičkih tegova, u kv. F/7 nađena su i dva tega od kamena. U pitanju su pločasti rečni obluci nepravilnog oblika i probušeni uz ivicu (sl. 85/9, kat. br. 236). Na jednom su sa strane otvora vidljivi žlebovi nastali dugim trenjem žice ili kanapa, kojima je probušen kamen bio privezan. Kako su oba tega nađena nezavisno jedan od drugog, na skoro desetak metara udaljenosti od jame sa keramičkim tegovima, namena im se ne može pouzdano utvrditi. Mogli su i oni da stoje na ribarskoj mreži, ali isto tako i na nekoj drugoj napravi kao što je, na primer, vertikalni razboj.

Igla duga 20,2 cm, koja se na oba kraja račva, verovatno je upotrebljavana za pletenje ribarskih mreža, onako kako su se koristile slične igle doskoro (sl. 86/19, kat. br. 244).⁴⁶⁵

Ribolov pomoću udica i ribarskih mreža konstatovan je u različitim vidovima na gotovo svim srednjovekovnim naseljima zasnovanim u blizini rečnih tokova, gde je imao znatnog udela u ishrani stanovništva. Najčešće je to potvrđeno na sličan način – nalazima ribljih kostiju ili udica različitih dimenzija, ali u suštini istog oblika, koji se do danas nije bitnije izmenio.⁴⁶⁶ Razlike u tegovima za mrežu su osetnije. Bilo ih je od fragmentovanih opeka ili kamena, sa žlebom za vezivanje, ali i

onih od gline, specijalno napravljenih za te svrhe.⁴⁶⁷ U toku istraživanja u Stalaću nisu konstatovani harpuni, pa postoji velika verovatnoća da tamošnjem stanovništvu nisu ni bili poznati. Na Moravi se sve doskoro, međutim, upražnjavalo ribarenje pomoću korpi ispletanih od pruća. Ovim, u osnovi veoma jednostavnim, postupkom ribarilo se bez sumnje i tokom srednjovekovnog perioda.

Slično ribolovu, i lov je spadao u stalne privredne aktivnosti srednjovekovnog stanovništva, koje su bile važne kako zbog ishrane, tako i radi pribavljanja drugih sirovina, prevashodno kože i krzna. U Stalaću je lov našao potvrde isključivo u osteološkom materijalu. Budući da se lovilo i oružjem, prvenstveno lukom i strelom, strele iz Stalaća služile su i u mirnodopskim vremenima.⁴⁶⁸ U lov se u potrazi za hranom išlo pojedinačno, ali i organizovano, što je bila privilegija vladajućeg sloja društva. Pri tome treba spomenuti da u Mojsinjskim planinama, južno i zapadno od Stalaća, i danas postoje pošumljeni predeli sa određenim vrstama divljači.

Pređenje, tkanje i šivenje, kao i neke druge delatnosti koje su u neposrednoj vezi sa izradom odeće i preradom vune i vlakna biljnog porekla, pre svega lana i konoplje,⁴⁶⁹ dokumentovani su putem više različitih predmeta. Takvi su keramički pršljenci za vretena, metalne cevčice za tkački razboj, igle od kosti i metala, šila, zupci za grebene, naprstak, makaze.

Pršljenci za vretena su malobrojni, što je razumljivo budući da se radi o nalazima iz utvrđenja, a ne iz civilnog naselja. Otkriveno je ukupno osam primeraka bikoničnog oblika, sa približno istim gornjim i donjim konusom (sl. 86/1–7, kat. br. 237, 238). Šest pršljenaka je od crveno, crvenosivo ili sivomrko pečene gline i fino uglačanih površina, verovatno od duge upotrebe. Pršljenci su bez ukrasa ili posebnih obeležja, kakva se često nalaze na takvim predmetima sa pojedinih naselja u Rusiji,

♦ 463 Constantinescu 1972, 78.

♦ 464 Barnea 1967, 51, fig. 32.

♦ 465 Videti deo teksta o pređenju i tkanju.

♦ 466 Constantinescu 1972, 78; Diaconu, Vilceanu 1972, 174, fig. 71/3–7; Diaconu 1977, 34, fig. 16/4–11.

♦ 467 Constantinescu 1956, 410, fig. 6/1, 3, 5, 6; Minić, Ercegović-Pavlović 1986, 304, fig. 3/1, 2.

♦ 468 Petrović 1976, 58.

♦ 469 Mišić 1994, 47–57.

Bugarskoj i Rumuniji,⁴⁷⁰ a ponegde i kod nas u Srbiji.⁴⁷¹ Pravilno su oblikovana i dva bikonična pršljenka od kamena – jedan mrke, a drugi svetlosive boje (sl. 86/6, 7). Na većem, svetlosivom pršljenku su dva urezana kružića sa udubljenjem na sredini, koji predstavljaju ukras, a možda i oznaku svojine.⁴⁷²

Osim bikoničnih pršljenaka, sa prostora Malog grada potiču i dva ravna kružna pršljenka načinjena od fragmenata keramičkih posuda. Jedan je od negleđosanog lonca, a drugi od zeleno gleđosanog krčaga, s tim što su oba po ivici prilično grubo obrađena (sl. 86/8, 9, kat. br. 239). Oni su i na drugim srednjovekovnim naseljima ređi od bikoničnih, bez obzira na to što su znatno jednostavniji za izradu. Treba ipak skrenuti pažnju na pojavu velikog broja ravnih pršljenaka na naseljima iz IX–XI veka na pojasu severne crnomorske obale, kao i na istovremenim naseljima nekih nomadskih naroda, gde su najčešće pravljeni od fragmenata amfora.⁴⁷³ Mali broj ravnih pršljenaka na našim nalazištima mogao bi da se objasni i nekom njihovom specifičnom namenom, kao, na primer, za sastavljanje dveju ili više tankih niti u jednu puniju, za pletenje gajtana od više niti provučenih kroz zajednički otvor na pločici, dakle – za neki posao koji se obavljao ređe nego predenje.

Grebeni za raščesljavanje (vlačenje) vune, lana i drugog sličnog vlakna očuvali su se isključivo u vidu većeg broja gvozdениh zubaca (sl. 86/10–13, kat. br. 240). Zupci su uglavnom nalaženi pojedinačno, tako da se ništa ne može pouzdano reći ni o obliku grebena, niti o broju i rasporedu zubaca u njima. Na pojedinim nalazištima su otkriveni u okovima od punijeg lima, pa se delimično na osnovu tih nalaza i delimično na osnovu etnoloških primeraka, mogu približno rekonstruisati i srednjovekovni. U Kranju, na nekropoli iz VI veka, na primer, otkriven je deo grebena sa više zubaca uglavljenih u gvozdени okov,⁴⁷⁴ a slični grebeni, takođe u metalnom okovu, potiču sa nekoliko nalazišta u Rusiji datovanih u VIII–IX, odnosno u XII–XIII vek.⁴⁷⁵ Na pojedinim gradskim naseljima u Bugarskoj zupci su nalaženi u izuzetno velikom broju, kao, na primer, u Šumenu, gde je bilo preko 300 primeraka.⁴⁷⁶ Na izvesnim delovima grebena sa tog nalazišta, kao i iz Pernika i Trnova, zupci su poređani u dva do tri niza,⁴⁷⁷ dok su grebeni sa nekoliko lokaliteta iz IX veka u Češkoj kao podlogu za zupce imali dasku.⁴⁷⁸ Etnološki primerci su složeniji i sastoje se od limom okovane drvene ploče u kojoj su zupci naizmenično raspoređeni u redovima. Postoji velika verovatnoća da su

na drvenoj ploči bili i stalački, s tim što se metalnoj oplati mogu pripisati sitni i dosta trošni komadi gvođenog lima koji su konstatovani na mestu gde su tri zupca otkrivena jedan kraj drugog. No, bez obzira na konačan oblik, veličinu i sklop ove alatke, od značaja je njena duga upotreba – od ranog srednjeg veka sve do današnjih dana, i to na veoma širokom području. Grebenima iz Stalaca hronološki su najbliži nalazi iz Pernika, Trnova, Šumena i srednjovekovnog naselja kraj Sevtopolisa.⁴⁷⁹

Cevčice za tkački razboj, sa dva do tri oštra vrha na jednom kraju i tulcem elipsoidnog otvora za drvenu šipku na drugom kraju, konstatovane su sa pet primeraka slične veličine (sl. 86/23–26, kat. br. 248). Istovetni nalazi poznati su sa naselja u Popovici kod Negotina, datovanog u XII–XIII vek, sa lok. Ušće Porečke reke kod Donjeg Milanovca, iz sloja XIV–XV veka,⁴⁸⁰ kao i sa istovremenog utvrđenja u Trubarevu, koje se nalazi na oko desetak kilometara južno od Stalaca.⁴⁸¹ Međutim, jedan primerak, otkriven prilikom istraživanja humke na lok. Kobiljka kod Sjenice, osetno je stariji – potiče iz kraja X i početka XI veka.⁴⁸² Na srednjovekovnim naseljima u Rumuniji ovakvi predmeti su prisutni u većem broju, na primer u *Garvan* (Dinogecija), *Pacuiul lui Soare*, *Bragadiru* i dr., gde su isto tako vremenski različito opredeljeni.⁴⁸³ Na osnovu uslova

♦470 Comşa 1967, 112, fig. 63–66; Golubeva 1974, 18–22; Dončeva-Petkova 1977, 132–136.

♦471 Vasić 1906, sl. 3/b, v; Minić 1980, 91, pl. XVII/1; Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 348, fig. 1/9.

♦472 Comşa 1967, 110, 112.

♦473 Jakobson 1970, 150–155.

♦474 Stare, Vinski 1980, 26, t. 25/3.

♦475 Jakobson 1970, 150, sl. 51/1; Belov 1941, 211, 256; U Novgorodu su pojedini grebeni bili u celini od drveta – Kolčin 1968, 66, sl. 63/1–5.

♦476 Antonova 1995, 103–104, sl. 105/25, 27.

♦477 Nikolova 1974, 201–202, sl. 16; Čangova 1992, 55, sl. 36/5.

♦478 Březinova 1997, 129, fig. 4.

♦479 Čangova 1992, 88; Nikolova 1974, 201–202; Čangova 1992, 55.

♦480 Minić 1977, II, 39, 76, t. XXXI/11, LI/9.

♦481 Utvrđenje u Trubarevu – u završnom razmatranju ovog rada.

♦482 Premović-Aleksić 2003, 344, t. VI/8.

♦483 Barnea 1967, 119, fig. 43/1, 2; Diaconu 1977, 39, fig. 22/7–13; Bichir 1965, 429, fig. 6/1.

nalaza u Garvanu datovani su od X do XII veka, dok u *Pacuiul lui Soare* potiču iz kulturnog sloja kraja XII i početka XIII veka. Većina nalaza iz Rumunije napravljena je od bakarnih pločica, zbog čega su gvozdene cevčice iz Stalaća, sudeći po materijalu, srodnije onima iz *Bragadiru*, a na teritoriji Srbije primercima sa Ušća Porečke reke i iz utvrđenja u Trubarevu. Po tome su slične i cevčicama iz utvrđenja Skala u Bugarskoj, gde je nađeno 11 primeraka od gvožđa, i to pretežno u okviru poluzemunica u kojima se živelo tokom poslednjih decenija XI veka.⁴⁸⁴

Imajući u vidu interpretaciju rumunskih istraživača, valjkaste cevčice svedoče o poznavanju upotrebe horizontalnog tkačkog razboja već od X–XI, odnosno XII veka. Navodno su stajale na krajevima šipki – štapića i služile za prihvatanje i zatezanje već izatkanog dela tkanine. Uz ovakvo objašnjenje vredi pomenuti i identičan metalni predmet sa naselja u Strmenu, koji je svrstan u oružje. Smatra se da je bio navučen na drugi kraj drvene motke koplja i da je kao završetak kopljišta služio za pobadanje u zemlju.⁴⁸⁵ Dotični predmet je fragmentovan, a njegova veličina je rekonstrukcijom predimenzionirana. Nalazi iz Stalaća su manji, kao i sa većine gorepomenutih lokaliteta. Naročito je uzan otvor za navlačenje na drvenu šipku, koji je uvek elipsoidan. Veoma su kratki i zupci na vrhu cevčice, pa sve to ne odgovara kopljištu, čiji je okov, uostalom, redovno levkastog oblika. Bilo je pokušaja da se cevčice otkrivene kod Kladenaca u Bugarskoj objasne kao alatke za ukrašavanje predmeta od drveta, ali je i to jedno od mišljenja za koje u ovom momentu nema pouzdanih oslonaca.⁴⁸⁶ Sve dok se za neke buduće nalaze ne steknu bolji uslovi za odgovarajuća rešenja, ostaje da se prihvati objašnjenje rumunskih stručnjaka, navodno zasnovano na poznavanju etnološke građe.

Igla su otkrivene u malom broju: četiri su od gvožđa a dve od kosti (sl. 86/14–18, kat. br. 241–243). Metalne su uobičajenog oblika, s tim što su male, ovalnog preseka, služile u domaćim poslovima, za šivenje odevnih i drugih predmeta od tanjeg, finije tkanog materijala. Veće su ujedno i deblje, a u predelu elipsoidnih ušica su četvorougaoanog preseka, pa je očigledno da su bile namenjene grubljim radovima, šivenju stvari od punije tkanine ili kože. Mogle su da služe i u zanatskim delatnostima, kao što su, na primer, kožarski i obučarski poslovi.⁴⁸⁷ U te svrhe upotrebljavale su se i igle od kosti, budući da su i one u proseku deblje.⁴⁸⁸ Obe vrste igala, i od kosti i od metala, vekovima nisu menjale ni oblik, ni namenu.

Spadaju u česte nalaze na srednjovekovnim naseljima iz XI–XII pa sve do onih iz XIV–XV veka, a i kasnijim.⁴⁸⁹ Specifičan oblik ima već pomenuta igla koja se na oba kraja račva i koja je služila za izradu mreže (sl. 86/19, kat. br. 244). Za slične bronzane igle sa Korinta, kao i za nekoliko gvozdenih igala sa nalazišta u Češkoj, hronološki starijih, smatra se da su upotrebljavane za pletenje.⁴⁹⁰ Isto se tvrdi i za dve igle iz antičkog Sevtopolisa.⁴⁹¹ Bez sumnje je takvu funkciju imala i račvasta igla otkrivena prilikom istraživanja manastira Pavlovci, koja je hronološki najbliža nalazu iz Stalaća.⁴⁹² Iglama sličnog oblika sve doskoro su se pleli razni mrežasti predmeti, među kojima i odevni.

Fragmentovani *naprstak* od bronzine otkriven je u centralnom delu palate. Kupastog je oblika, na obe strane je otvoren i po celoj površini ima sitna udubljenja, čija veličina pokazuje da je služio pri šivenju tankom metalnom iglom (sl. 86/27, kat. br. 249). Spada u predmete za čije su datovanje presudne okolnosti nalaza, pošto dugo nije menjao ni oblik, ni dimenzije, a ni materijal od kojeg je pravljen. Na naselju u Mačvanskoj Mitrovici jedan naprstak od bronzine otkriven je u nivou stanovanja iz druge polovine XI veka,⁴⁹³ a iz istog vremena su dva bronzana primerka sa naselja *Garvan* (Dinogecija).⁴⁹⁴ Nalazi iz Trnova i Pernika datovani su u XII–XIV vek,⁴⁹⁵ a naprstak iz Novog Brda potiče iz sloja šuta nivelisanog sredinom XV veka.⁴⁹⁶ U etnološkom materijalu i u savremenom

♦ 484 Jotov, Atanasov 1998, 84, t. LXXV/89–99.

♦ 485 Kurnatowska 1973, 94, fig. 7/4.

♦ 486 Vaklinov, Stanilov 1981, 72, sl. 60/12.

♦ 487 Kolčin 1959, 64–65.

♦ 488 Hrubý 1957, 138.

♦ 489 Hrubý 1957, 137–138; Žeravica 1979, 206, fig. 7; Nikolova 1974, 205; Minić 1980, 53, pl. XVII/9–11; Čangova 1992, 57, sl. 42/1–2; *Manastir Mileševa* 1995, 29, kat. br. 69.

♦ 490 Davidson 1952, 177, No. 1273, pl. 79; Romano 1994, No. 118, pl. 32; Březinova 1997, 135, fig. 23.

♦ 491 Ognenova-Marinova 1984, 189, kat. br. 221, 222, sl. 30.

♦ 492 Popović 1981, 124, sl. 4.

♦ 493 Minić 1980, 53, pl. XVII/12.

♦ 494 Barnea 1967, 122, fig. 43/4, 6.

♦ 495 Nikolova 1974, 205, sl. 20; Čangova 1992, 57, sl. 42/7.

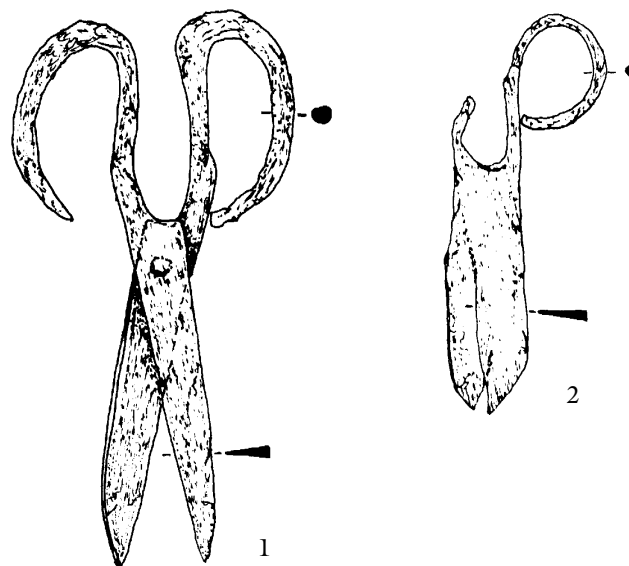
♦ 496 Čorović-Ljubinković 1959, 329, sl. 13.

krojačkom zanatu otvoreni naprsci se smatraju muškim – krojačkim, za razliku od zatvorenih – ženskih, koji su upotrebljavani pretežno u kućnoj radinosti.⁴⁹⁷

Male igle, šila, a možda i još neki sitniji predmeti neophodni pri šivenju čuvali su se u specijalnim kutijama ili kesicama – *iglenicama*. Kako su kutije obično bile drvene a kesice od tkanine ili kože, to za sobom nisu ostavile gotovo nikakve tragove. Sačuvale su se samo skupocenije, koje su bile potpuno ili bar delimično od kosti. U Stalacu je u centralnom delu palate nađena jedna iglenica, zapravo njen gornji deo od kosti (sl. 86/28, kat. br. 250). On je izrađen tokarenjem i valjkastog je oblika, sa više oštarih prstenastih rebara, od kojih je poslednje rebro trebalo da služi za privezivanje kesice. Na vrhu se nalazi zatvarač takođe od kosti, koji fino naleže na kružni otvor. Iako krajnje jednostavna, iglenica je u Stalacu sigurno predstavljala svojevrstnu dragocenost, budući da prilikom istraživanja nije konstatovana više nijedna ni takve, niti slične obrade. Po svojoj prilici je spadala u robu koja je u grad stizala putem trgovine iz oblasti u kojima su se predmeti od kosti izrađivali i više koristili.⁴⁹⁸ Česte su u grobovima avarskih nekropola, što navodi na pomisao da se poreklo kasnijih srednjovekovnih iglenica može tražiti u materijalnoj kulturi nomadskih naroda.⁴⁹⁹

Pri šivenju odeće i drugih predmeta od kože u upotrebi su bila tri *šila*, od kojih je jedno kratko i najvećim delom ravno, dok su druga dva duža i povijena (sl. 86/20–22, kat. br. 245–247). Na prvom je samo jedan vrh oštar i valjkast, a drugi je podešen za nasad drvene ili koštane drške. Ostala šila su se na oba kraja završavala oštrim vrhovima, a umesto da imaju dršku, na sredini su svojevremeno bila obavijena kožom ili likom, slično alatima koje su se doskoro koristile u kožuharskom i obućarskom zanatu. Prema dosadašnjim nalazima, oba tipa su bila istovremeno u upotrebi, mada na pojedinim naseljima preovlađuju šila sa drvenom drškom.⁵⁰⁰

Dvoje *makaze*, jedne iz objekta 9 a druge iz donžona, pripadaju istom dvodelnom tipu, širokog sečiva i srazmerno velikih otvora za provlačenje prstiju (sl. 87/1, 2, kat. br. 251, 252). Razlikuju se jedino u veličini, što je u neposrednoj vezi sa namenom. Veće, krojačke, očigledno su služile za izradu odevnih i drugih predmeta od punije i čvršće tkanine ili kože, dok su manje predstavljale deo toaletnog ili šivaćeg pribora neophodnog u kućnoj radinosti. Prema sadašnjim saznanjima, dvodelne makaze sa slično formiranim otvorima za prste u srednjove-

Sl. 87. Makaze (1, 2) – R 1 : 2

ropskim zemljama su poznate još od IX–X veka,⁵⁰¹ a približno od tog vremena počinju da se javljaju u Rusiji kao i na prostoru centralnog i istočnog Balkana.⁵⁰² Zapaža se da su u poznijem periodu najčešće nalažene na naseljima gradskog tipa.

Obrada kože i izrada raznih kožnih predmeta neophodnih i tvrđavskoj posadi i civilnom stanovništvu dokumentovane su pretežno odgovarajućim alatom, dok su ostaci gotovih proizvoda zanemarljivi. Najviše je *noževa* specifičnog oblika, sa lučno izvijenim sečivom i dugom tordiranom drškom, koja je pri kraju široko iskucana u lepezast završetak (sl. 88/1–4, kat. br. 253). Na drškama ponekad još stoje prstenaste alke, jedna ili dve, pomoću kojih se pričvršćivala kožna oplata. Od običnih kuhinjskih noževa izdvajaju se i veličinom, jer su pojedini dugi i preko 20 cm. Mada su bili poznati još u praistorijskom i antičkom periodu,⁵⁰³ karakteristični su i za srednjovekovna

♦ 497 Ibid., 329; Nikolova 1974, 205.

♦ 498 Slivka 1983, 328, fig. 1/1, 4/8.

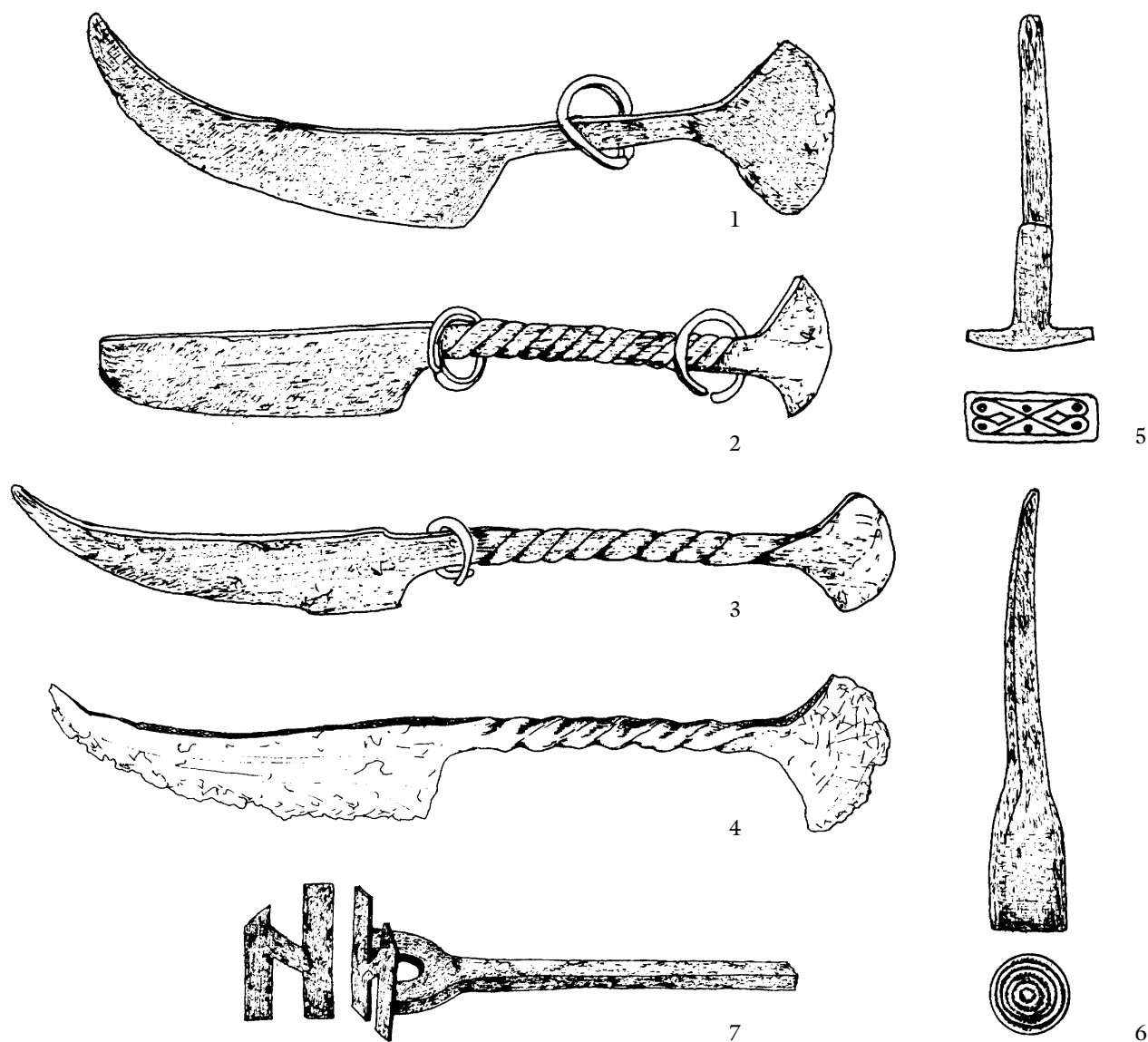
♦ 499 Ibid., 328.

♦ 500 Kolčin 1959, 63–64, sl. 50.

♦ 501 Beranova 1967, 571–572.

♦ 502 Kolčin 1959, 60–63; Nikolova 1974, 205, sl. 22; Čangova 1992, 56, sl. 42/4–6; Cunjak 1998, 181, t. XVIII/3–5, XIX/1, 2; Brmbolić 2000, kat. br. 215–219.

♦ 503 Popović I. 1988, 94–95.

Sl. 88. Alat za kožu – noževi (1–4) – R 1 : 2; pečatne alatke (5, 6) – R 1 : 1, (7) – R 1 : 2

naselja iz XIII–XIV veka, pa se čini da su tada, posle izvesne pauze, ponovo ušli u upotrebu u gotovo neizmenjenom obliku.⁵⁰⁴ Ponekad se svrstavaju u struške, neophodne u domaćinstvu,⁵⁰⁵ ali je mnogo prihvatljivije mišljenje da pripadaju alatu za obradu kože. Tome u prilog idu i nalazi iz Rusije, pre svega iz Novgoroda, gde su u sloju XIV veka konstatovani ostaci radionice sa preko 20 takvih noževa, i to zajedno sa nedovršenom obućom i materijom za preradu kože.⁵⁰⁶

O tome da su se pojedine vrste kožnih predmeta izrađivale u Stalaću svedoče i dve *pečatne alatke*, koje su nađene jed-

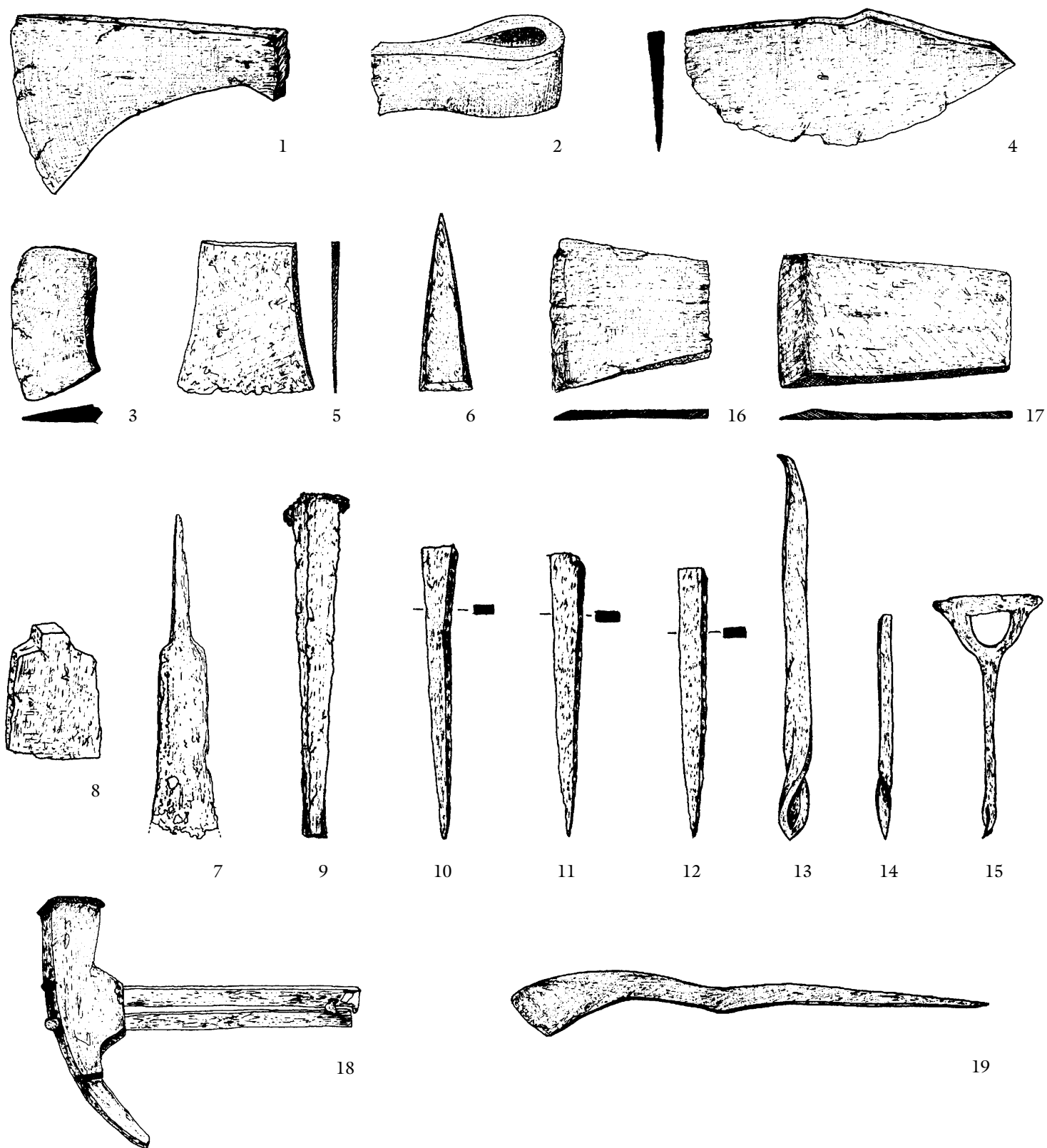
na nedaleko od druge u blizini objekta 6. Pomoću njih su utiskivani ornamenti u meku, navlaženu kožnu podlogu. Obe su od bronce i imaju trn za drvenu dršku, a modeli ornamenata su

♦ 504 Vasić 1906, 41, sl. 2; Minić 1977, II, 68, 76, t. XLV/9, LIV/8; Ercegović-Pavlović 1986, 10, sl. 2/2; Brmbolić 1987, kat. br. 72–76; Cunjak 1998, 178–179, t. XVII; Brmbolić 2000, 111, kat. br. 143–157, t. 24, 25.

♦ 505 Babić 1986, 275, sl. 54/2, 3.

♦ 506 Ribakov 1948, 402; Kolčin 1959, 56.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 89. Alat za obradu drveta – sekire (1–4); dleta (5–8);
 dleto – probojac (9); probojci (10–12); svrdla (13–15); rende (16, 17); srpasta alatka (19) – R 1 : 3; čekić (18) – R 1 : 2

na čeonim krajevima. Na jednoj su ugravirane dve naspramno postavljene palmete, a na drugoj su dva koncentrična kruga sa udubljenjem na sredini (sl. 88/5, 6, kat. br. 254, 255). U publikovanoj arheološkoj građi za ovu drugu nema analognih primera, dok je prvoj bliska bronzana alatka sa nepoznatog nalazišta u Srbiji, na kojoj su slično raspoređene ali detaljnije prikazane srolike palmete.⁵⁰⁷ Za nju se smatra da je služila za ukrašavanje kožnih poveza srednjovekovnih rukopisnih knjiga u XIV–XV veku.⁵⁰⁸ Skoro istog oblika je i bronzana alatka otkrivena prilikom istraživanja crkve Sv. Mihajla u Gračanici kod Valjeva, koja na čeonj strani ima dva naspramno postavljena krina.⁵⁰⁹

Posmatrano u celini, pomenute pečatne alatke su srodne – od istog su materijala, približnih su dimenzija i vremenski su slično opredeljene. Stoga se čini da su potekle iz iste radionice, o čijoj lokaciji zasad nema bližih podataka. Iz takve pretpostavljene radionice raznošene su putem trgovine, ili su ih donosili majstori vični ukrašavanju kožnih predmeta. Budući da sve potiču sa područja današnje Srbije, može se smatrati da je reč o usko lokalnoj pojavi. Pečatna alatka iz Gračanice kod Valjeva možda bi mogla da potvrdi tezu o ukrašavanju kožnih poveza knjiga, pošto je nađena prilikom istraživanja crkve, a poznato je da su se takvi poslovi najčešće obavljali pri crkvenim, odnosno manastirskim centrima. O bližoj nameni alatki iz Stalaća nema pouzdanih podataka. S obzirom na to da su otkrivene u utvrđenju, pre bi se reklo da su njima dekorisani predmeti profanog karaktera. U svakom slučaju, takvi nalazi u gradu govore o izrazitoj težnji da se proizvodima od kože i u estetskom pogledu posveti odgovarajuća pažnja.

Posebnu vrstu pečatne alatke predstavlja duga gvozdena *poluga*, na čijem se račvastom kraju nalazi pločica izrezana u obliku latiničnog slova N (sl. 88/7, kat. br. 256). Prilikom otiskivanja pločica je ostavljala žig pravilnog ćiriličnog slova I. S obzirom na veličinu, njome su se verovatno obeležavali neki krupniji predmeti, i to ne kao ukras, već kao oznaka svojine. Naime, krupnim pečatima doskoro se žigosala živa stoka, najčešće goveda, naročito kada je u većim krdima, ili su se obeležavali krupniji komadi životinjskih koža.

Kako je drvo bilo jedna od osnovnih sirovina za gradnju većine objekata u gradu, kao i za izradu mnogih predmeta neophodnih u svakodnevnom životu, njegovoj obradi se sigurno poklanjala velika pažnja. U postojećem arheološkom materijalu, međutim, veoma su retke alatke koje su se mora-

le koristiti u takvim poslovima. Sa po jednim ili dva, a retko sa po više primeraka zastupljene su sekire, dleta, svrdla, probojci, listovi za rende, i to često u fragmentovanom stanju. Delovi testere nisu konstatovani, iako je sigurno bila u upotrebi, što se zapaža na otiscima koje su ostavile daske na ozidanom santraču bunara. Daske su imale potpuno ravne površine, što se nije moglo postići sekirom ili dletom.

Tri fragmentovane *sekire* pripadaju istom tipu, širokog lučnog sečiva i ovalnog otvora za drvenu držalju (sl. 89/1–3, kat. br. 257–259). Takav oblik dugo se upotrebljavao za seču i obradu drveta, uglavnom na naseljima punog srednjeg veka. U tom smislu dobar primer pružaju nalazi iz Braničeva, iz XII–XIII veka,⁵¹⁰ *Pacuiul lui Soave* i Trnova iz XIII–XIV veka,⁵¹¹ a naročito oni iz Novgoroda, gde se isti oblici javljaju na prelazu iz XIV u XV vek i gde su bili u upotrebi i na početku XVI stoleća.⁵¹² Budući da su se sekire koristile i kao oružje, nije isključeno to da su nalazi iz Stalaća imali višestruku upotrebu.⁵¹³ Potpuno drugačiju formu ima alatka koja je uslovno svrstana u sekire posebnog tipa (sl. 89/4, kat. br. 260). Budući da je široka i masivna, čini se da je pri obradi drveta upotrebljavana za grublje, početne poslove, kao što je pritesivanje krupnijih oblica i drugih komada drveta. Međutim, ona je slična savremenoj satari, pa bi je možda trebalo posmatrati i kao neku vrstu velikih noževa nesvakidašnjeg oblika. Mesto nalaza alatke nije moglo da utiče na objašnjenje prave namene – otkrivena je u neposrednoj blizini bedema u okviru objekta 3.

Dleta su različitog oblika i veličine, što je u neposrednoj vezi sa primenom u radu. Pretežno su pločasta i tanka, četvorougaone ili trougaone forme, sa širokim i ostrim sečivom (sl. 89/5–8, kat. br. 261–264). Kod očuvanih primeraka gornji deo je uvek podešen za nasad drvene drške. Sudeći po svemu, a naročito po veličini, služila su za izradu i fino doterivanje

♦ 507 Janc 1972–1973, 89, sl. 1.

♦ 508 Ibid., 90–92.

♦ 509 Jež 1994, 112, sl. 3.

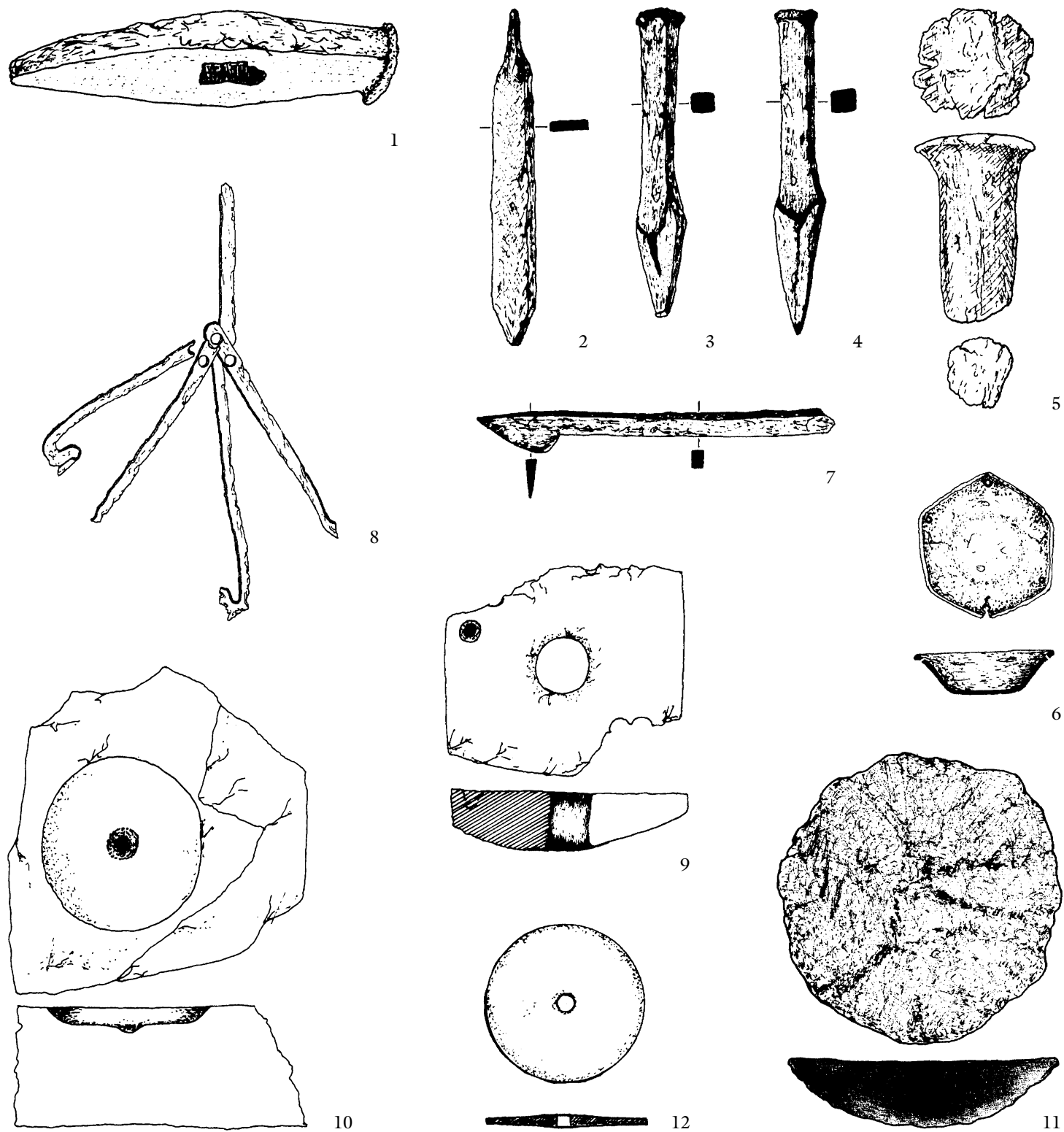
♦ 510 Popović, Ivanišević 1988, 140–141, sl. 12/3.

♦ 511 Diaconu 1977, 41, fig. 27; Nikolova 1974, 193, sl. 6.

♦ 512 Kolčin 1959, 26, sl. 9/9, 10.

♦ 513 Kirpičnikov 1966, 26–28; Šercer 1972, 20. U napadu na tvrđavu Soko knez Radin je sekirom ubio vojnika koji je čuvao kapiju – Ćirković 1964, 111.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 90. Kovački alat – čekić (1) – R 1 : 2; turpija (2); zumba (3, 4); nakovanj (5); tas za vagu (6); nazubljen nožič (7); komplet alatki oštećenih vrhova (8); kalupi (9, 10) – R 2 : 3; ingot od bronze i olova (11, 12) – R 1 : 3

sitnijih predmeta. U materijalu sa drugih nalazišta ona su zasada bez mnogo analognih pojava.⁵¹⁴ Malo pravougaono dleto oštećenog vrha masivnije je od prethodnih, pa je moglo da se koristi i kao klin pri cepanju drveta (sl. 89/8). I tri alatke sa raskucanim širim krajem i uzanim oštrim sečivom na suprotnom kraju služile su kao probojci, klinovi za cepanje drveta, ali i kao dleta koja se upravo u tom obliku najčešće koriste u drvodeljarskim poslovima (sl. 89/9, kat. br. 265, 266).⁵¹⁵ Sve tri su otkrivene u kovačnici (objekat 10), pa se može pomišljati na to da su činile deo kovačkog alata ili da su tu pak ostavljene radi popravke. U kv. D/8a, između dveju kovačnica (objekti 10 i 11) nađeni su fragmenti od dva tocila, što navodi na pretpostavku da su se negde na tom prostoru oštrili pojedini metalni predmeti, među kojima i ove tri alatke.

Probojci standardnog oblika takođe se mogu posmatrati kao univerzalne alatke – za kožu, drvo ili metal (sl. 89/10–12, kat. br. 267–269). Nalik su šilu, pošto im je vrh ovalnog preseka, ali su puniji, jači i na gornjem kraju se ravno završavaju. Ako bi se sudilo po mestu nalaza, precizna namena ne bi mogla da im se pouzdano odredi. Dva probojca su otkrivena u palati a jedan nedaleko od zapadnog bedema Malog grada.

Tri *svrdla* iz Stalaća završavaju se spiralno uvijenim perom, s tim što su dva imala poprečno nasadenu drvenu dršku, a na trećem je takva drška iskovana od istog komada gvožđa (sl. 89/13–15, kat. br. 270, 271). Prva dva se u istom obliku javljaju često i u dugom razdoblju,⁵¹⁶ dok je poslednje svrdlo znatno ređe i, prema dosadašnjim istraživanjima, karakteristično je za naselja iz XIV–XV veka.⁵¹⁷ Postojeće razlike u veličini pojedinih primeraka u skladu su sa namenom, pa je tako jedno svrdlo skoro dvostruko šire od druga dva.

Trapezoidni listovi za *rende* zastupljeni su sa dva primerka donekle sličnog oblika, ali nejednakog stepena očuvanosti (sl. 89/16, 17, kat. br. 272, 273). Izrađeni su od relativno tanke gvozdene pločice koja je u predelu sečiva neznatno deblja, što je omogućilo formiranje jače kosine reza. Iako je rende poznato još od antičkih vremena, na srednjovekovnim lokalitetima spada u retke nalaze.⁵¹⁸ Listovi za rende iz Rasa i Pernika se u osnovi razlikuju od oba primerka iz Stalaća, koji su znatno bliži današnjim.⁵¹⁹ Činjenica da su na prostoru stalačkog Malog grada nađena dva lista za rende svedoči o visokom stepenu obrade drveta i izradi predmeta ravnih i fino izvedenih površina, možda čak i dekorativnog izgleda.

Čekić račvasto formiranog vrha, sa ravnim čelom kvadratne površine, u Stalaću predstavlja unikatan nalaz (sl. 89/18, kat. br. 274). Iako se za pojedine slične primerke smatra da pripadaju obučarskom alatu,⁵²⁰ velika verovatnoća je da su služili u drvodeljarskim poslovima upravo zbog širokog razmaka vrhova na račvastom kraju, podešenog za vađenje klinova.⁵²¹ Na takvo mišljenje upućuje i jedan prelomljen vrh na alatki iz Stalaća, što je posledica teških zahvata prilikom rukovanja. Dve gvozdene šipke uglavljene u otvor čekića trebalo je da ojačaju i sa obe strane zaštite drvenu držalju od oštećenja pri radu. To je uobičajen postupak koji se i danas primenjuje na drvodeljarskim alatkama takvog ili sličnog tipa.

U unikatne nalaze spada i *alatka* lučno povijenog tela, koja zasada nema paralele u dostupnom arheološkom materijalu (sl. 89/19, kat. br. 275). Verovatno je korišćena pri izradi i finijem doterivanju proizvoda od drveta, što se obavljalo uzanom tankom oštricom. Na naglašenom prelazu iz povijenog tela u dug i tanak trn ne postoji otvor za drvenu držalju, pa izgleda da je alatka imala jednostavno nasadenu dršku i da je u tom slučaju predstavljala specifičnu vrstu dleta podešenog za neke posebne poslove.

O kovačkoj delatnosti u okviru Malog grada podaci su potpuniji. Pored objekata 10 i 11, za koje se opravdano smatra da su kovačnice, postoje i pokretni nalazi koji su, iako malobrojni, u svakom pogledu uverljivi. U okviru obeju kovačnica, kao i na prostoru između njih, nije bilo odgovarajućeg alata, ali je konstatovana izvesna količina gvozdene zgure, naročito oko peći objekta 11. Nađeno je i više delova žice i sitnih

♦ 514 Brmbolić 1987, kat. br. 65.

♦ 515 Čangova 1972, 96–97, sl. 78/1–3, 7–9; Popović 1999, 263, sl. 228/1–3.

♦ 516 Kolčin 1959, 38–39; Čangova 1972, 101; Nikolova 1974, 196, sl. 10/a; Brmbolić 1987, kat. br. 64

♦ 517 Diaconu, Constantinescu 1960, fig. 42/3; Constantinescu 1972, 79, pl. II/2, 4, 5; Neševa 1985, 207, sl. 76/a, b; Brmbolić 1987, kat. br. 68.

♦ 518 Popović 1999, 263.

♦ 519 Popović 1999, kat. br. 498, sl. 228/5; Čangova 1992, 42, sl. 29/1.

♦ 520 Nikolova 1974, 200, sl. 15; Neševa 1985, 200, 65.

♦ 521 Kolčin 1959, 46–47, sl. 52/1; Kuzmanović 1984, 19, kat. br. 21; Popović 1999, 263, sl. 228/12.

Sl. 91. Naprsne ikonice (1–4); četvorougaona kamena pločica (5) – R 1 : 1

komada uzanih poluga preostalih prilikom rada, a prisutni su i pojedini predmeti koji su tu, izgleda, ostavljeni radi popravke. U okviru istih radionica je i pepelište u kv. D/8, koje je nastalo izbacivanjem pepela i sitnih delova ugljenisanog drveta iz dotičnih objekata. I u sloju pepela je bilo komadića zgure, a sa istog mesta potiču i dva srpa, od kojih je jedan fragmentovan a drugi ima previjeno sečivo.

Dokazi o kovačkoj aktivnosti prisutni su i u drugim delovima grada. Na prvom mestu to su *ingoti* od bronzne i olova, od kojih je po jedan ceo a drugi je u manjem ili većem obimu već bio iskorišćen. Oba ingota od bronzne su istog oblika i veličine, a svakako su imala i istu težinu, koja za očuvani primerak iznosi 2.240 grama (sl. 90/11, kat. br. 286, 287). Po svojoj prilici su izlivena u istom čankastom kalupu, što znači da su nastala u istoj topioničarskoj radionici. U vezi s tim, od značaja je podatak da je u podu jednog objekta u okviru tvrđave Koznik otkriveno više čankastih udubljenja za izlivanje ingota različitog prečnika i težine.⁵²² Stoga postoji mogućnost da ingoti iz Stalaca potiču sa obližnjeg Koznika, pod čijim okripljem su se obavljali mnogi poslovi oko eksploatacije kopao-ničkih rudokopa, a u čijim okvirima se prerađen metal razli-vao u kalupe i pripremao za transport i upotrebu. Međutim,

ne treba u tom smislu isključiti ni druga rudarska i topioničarska mesta na području Kopaonika i njegove neposredne blizine.⁵²³ U Stalacu su bronzani ingoti spadali u cenjenu robu i svakako je to razlog što su oba čuvana u palati, na istom mestu, iako je sa jednog deo već bio odsečen i upotrebljen u nekoj od radionica u gradu. Slična je situacija i sa olovnim ingotom, koji je u odnosu na bronzani znatno manji i ima oblik kružne pločice teške 310 grama (sl. 90/12, kat. br. 288). Na sredini pločice je ovalan otvor za žicu ili kanap, na kome je možda bio nanizan još koji sličan primerak. Ingot je nađen u blizini ostataka porušenog objekta 6, a nedaleko je otkriven manji deo još jednog olovnog ingota čankastog oblika (kat. br. 289). Dalje prema istočnom bedemu, na istom nivou je bilo nekoliko sitnih komada topljenog olova, pa sve to govori da stalačkim majstorima nije bila strana ni ova vrsta metala, ni tehnika livenja, i to bilo u bronzi, bilo u olovu. To potvrđuju i dva *kalupa* – jedan od kamena a drugi od opeke, u ko-

♦ 522 Podaci iz terenske dokumentacije koja se čuva u Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu. U predelu udubljenja bilo je ostataka metala, uglavnom gvožđa.

♦ 523 Dinić 1978, 82.

jima su izliveni manji ukrasni predmeti (sl. 90/9, 10, kat. br. 284, 285). Međutim, veoma su retki gotovi proizvodi, kao i alat kojim se služilo u radu. Među predmetima od olova domaćoj izradi bi se svakako mogle pripisati grubo oblikovana plitka zdela i mala valjkasta čaša, a možda i krstići, s obzirom na sasvim jednostavne forme (sl. 68/1, 2; 92/1, 2). Kovački *čekić*, *turpija* za obradu manjih metalnih predmeta i dve *zumb*e za nanošenje sitnih ukrasnih udubljenja jedine su u celini sačuvane alatke (sl. 90/1–4, kat. br. 276–279). Tu se eventualno mogu ubrojiti i pomenuti probojci i dleta sa uzanim sečivom, koji su oblikom podešeni za obavljanje raznih poslova, a među njima i kovačkih. Posebnu pažnju privlače zumb, jer se u potpuno istom obliku javljaju na različito datovanim nalazima: primerci iz Rtkova – Glamilja i iz Porodina navodno su iz antičkog, odnosno ranovizantijskog perioda,⁵²⁴ u tvrđavi Ras jedna zumba je otkrivena u okviru horizonta XII veka,⁵²⁵ iz razdoblja XII–XIV veka su nalazi iz Pernika,⁵²⁶ dok je alatkama iz Stalaća vremenski najbliži primerak iz Prilepa.⁵²⁷ Zumb se katkad označavaju kao probojci i svrstavaju se u kožarski alat,⁵²⁸ ali postoji mišljenje da su se njima ukrašavale površine metalnih sudova.⁵²⁹ Slične alatke su doskoro bile sastavni deo kujundžijskog alata i služile su za dekorisanje posuda od bakra.

Kovačka aktivnost u gradu ogleda se u izradi mnogih stvari neophodnih pri podizanju i opremanju pojedinih zgrada u utvrđenju, o čemu svedoči pomenuti građevinski metal, a na šta ukazuje i grupni nalaz gvozdjenih klinova kraj objekta 16. Klinovi su istog oblika i slične veličine, i sigurno su potekli iz iste radionice (sl. 70/3, kat. br. 104). Mnogi oštećeni i polomljeni predmeti nisu odbacivani, već su od njih pravljene druge, jednostavnije stvari. Kao primer za to služe delovi korde čiji krajevi nisu prelomljeni, nego su udarcem oštre alatke odsećeni da bi se zbog kvalitetnog materijala prepravili u nožev, bodeže i sl.

Mali *nakovanj* sa oštećenim donjim krajem, kojim je bio uglavljen u drvenu podlogu, i *alatka – nožić* kratkog nazubljenog sečiva služili su pri izradi sitnijih predmeta, verovatno ukrasne namene (sl. 90/5, 7, kat. br. 280, 282). U slične svrhe koristila se i garnitura malih alatki sa gotovo sasvim uništenim radnim delovima na krajevima, zbog čega im je oblik teško prepoznatljiv (sl. 90/8, kat. br. 283). I pored takvih nalaza, ipak se ne može govoriti o postojanju zlatarskog zanata u

gradu, budući da su se izradom ukrasnih metalnih predmeta bavili i majstori kovači, koji su bili dovoljno vešti da rukuju odgovarajućim priborom. Sudeći po veličini, čankasti tas je deo male vage koja je takođe bila u sastavu dotičnog pribora (sl. 90/6, kat. br. 281).

PREDMETI KULTNE NAMENE

Kategorija ovih predmeta čini malu ali vrednu skupinu nalaza, koji su raznorodni po obliku, načinu izrade i vrsti materijala. Među najzapaženije spadaju četiri naprsne *ikonice* izrađene od sivkastomrkog glinovitog škriljca fine strukture, veoma pogodnog za obradu. Iako su sličnih dimenzija, ikonice se međusobno razlikuju po opštoj koncepciji, likovnim predstavama i po mnoštvu sitnih detalja urađenih sa više ili manje veštine i pažnje. Odlikuje ih i različito rešenje otvora za nizanje. Od dve ikonice očuvane u celini, jedna ima tunelastu ušku, a druga je jednostavno probušena. Druge dve su fragmentovane, s tim što je samo kod jedne vidljiv jezičast, ali neprobušen ispust predviđen za nizanje.

Najjednostavnije je urađena ikonica sa tunelastom uškom (sl. 91/1a, b, kat. br. 290). U udubljenom ravnom polju na njoj su u plitkom reljefu prikazane dopojasne figure arhande-la Mihaila i sv. Nikole, sa odgovarajućim atributima. Obe predstave su date prilično neuko i neproporcionalno. U odnosu na široko poprsje glava je nesrazmerno mala, sa jedva naznačenim delovima lica. Čini se da je u procesu rada najpre izrađeno poprsje, pa tek posle glava, koja je zbog nedovoljnog prostora dosta skraćena u temenom delu, dok je brada potpuno ulegla u ramena.

Druga ikonica, neznatno veća od prethodne, urađena je sa više smisla za opšti sklad i proporciju (sl. 91/2a, b, kat. br. 291). To se naročito odnosi na dopojasnu figuru sv. Pantelejmona,

♦ 524 Rašković 2003, 94, sl. 30; Špehar 2004, 169, kat. br. 460.

♦ 525 Popović 1999, 264, sl. 228/17.

♦ 526 Čangova 1992, 38, sl. 26/6–10.

♦ 527 Babić 1986, 275, sl. 57/1.

♦ 528 Popović 1999, 264.

♦ 529 Čangova 1992, 38.

čija je fino modelovana glava okružena nimbom koji se završava na ramenima. Kao zaštitnik lekara i iscelitelja on na grudima nosi tri valjkaste apotekarske posude sa kupastim poklopcima – jednu širu u sredini i dve uže sa strane. Keramičke posude identičnog oblika otkrivene su prilikom istraživanja Novog Brda, a poznate su i sa zidnog slikarstva u Nerezima.⁵³⁰ One se vide i na minijaturi jednog rukopisa iz XV veka, koji se čuva u biblioteci Casanatense u Rimu, gde je prikazan unutrašnji izgled apoteke.⁵³¹ Tu se na polici nalazi čitav niz malih valjkastih posuda za lekove, od kojih jedna ima i kupast poklopac. Po jednu posudu u rukama drže kupac, prodavac i osoba koja u njoj priprema lek.

Na poprsju sv. Pantelejmona nisu naznačene ruke, već je sa strane veoma ukošenih ramena urezan po jedan krst. Na drugoj strani iste ikonice je dopojasna predstava svetiteljke koja ima krupnu okruglu glavu, sa oreolom ispunjenim poprečnim urezima. Na njenom licu su sve pojedinosti precizno izvedene, pa čak i lučno izvijene obrve, zbog čega glava u celini deluje impresivno. Upadljivo je i četvorougao poprsje koje zauzima celu širinu udubljenog polja ikonice. Na grudima su dva dečja lika, od kojih manji ima prekrštene ruke, a na figuri većeg su kosi zarezi, verovatno nabori odeće. Nepoznata svetiteljka je po svoj prilici u neposrednoj vezi sa likom sv. Pantelejmona, kao oličenje molbe za zdravlje dece koju drži. Uopšteno gledajući, ikonica u svemu oponaša takve predmete od drveta, naročito u načinu izrade i pojedinim detaljima tipičnim za duborez. Svojevremeno je stajala u metalnom okovu i tek je po njegovom oštećenju i uklanjanju probušena pri vrhu. Tom prilikom je oštećen na jednoj strani samo reljefni okvir, a na drugoj i oreol nad glavom svetiteljke. Načinjena rupica je sasvim mala, pa je za nizanje bila upotrebljena tanka tekstilna ili kožna vrpca.

Sledeće dve ikonice su fragmentovane. Na jednoj nedostaje gornji deo sa uškom, odnosno rupicom za nizanje, a na drugoj skoro dve trećine od ukupne veličine. One se ujedno izdvajaju i po znatno boljoj izradi od prethodnih. Na prvoj ikonici je sa jedne strane figura Bogorodice sa malim Hristom u naručju, a sa druge dopojasna figura sv. Nikole (sl. 91/3a, b, kat. br. 292). Obe predstave su fino i čisto izvedene, s tim što je velika pažnja posvećena i odeći koja je prikazana snopovima tankih ureza. To posebno dolazi do izražaja na figuri Bogorodice, na kojoj nabori odeće prirodno prate pokrete tela,

a naročito ruke kojom pridržava Hrista. Sudeći po lepo uobličenom Hristovom licu, istom veštinom morala su biti urađena i druga dva lika na fragmentu koji nedostaje, pa se nameće zaključak da se radi o delu osobe ne samo predane tom poslu nego i upućene u osnovna likovna rešenja i ikonografske zakonitosti. Poslednja ikonica deluje nedovršeno. Iako i ona ima na obe strane fino urađen reljefni okvir, jedno udubljeno polje joj je prazno. Na drugoj strani očuvanog fragmenta vidljiv je urezan krstić, koji zauzima sredinu samog vrha ikonice (sl. 91/4, kat. br. 293). Nije poznato da li je krstić stajao na visokom postolju, u kompoziciji Golgote, ili je ispod njega postojala neka figuralna predstava. Ukoliko nije bilo ničega, to znači da je praznina polja tek trebalo da se popuni, jer je mala verovatnoća da je ovako fino izrađena ikona kao simbol imala jedino sasvim mali krstić. Na mišljenje da je reč o nedovršenom proizvodu ukazuje i jezičasta drška koju je trebalo probušiti na kraju, po završetku celokupnog rada.

Sve četiri stalačke ikonice potiču iz istog kulturnog sloja, pa je lako zaključiti da su bile jednovremeno u upotrebi. Međutim, neizvesno je da li su i nastale u isto vreme, budući da se ovakve stvari dugo čuvaju, koriste, nasleđuju, a u datim momentima i poklanjaju. Svaka je izrađena u posebnom maniru i već na prvi pogled je jasno da ih nije napravila ista osoba, niti da su im kao uzor poslužili stilski srodni primerci. Čak se ni za poslednje dve ne može reći da su delo iste ličnosti, iako ih odlikuje donekle slična površinska obrada. Veoma važna činjenica je, međutim, da su sve četiri od iste vrste škriljca, što na izvestan način ukazuje na određeno područje u kome se ovaj kamen koristio. Ako se tome dodaju još neki primerci iz šire okoline Stalaca, kao što su ikonice iz Kruševca, Jagodine i sa nepoznatog nalazišta u blizini Prokuplja, za čiju izradu je upotrebljena ista vrsta kamena, onda bi mesto njihovog nastanka trebalo tražiti negde u tom delu srednjovekovne Srbije.⁵³² Opšte mišljenje je da su stariji, vizantijski uzorci dvostranih naprsnih ikonica još od XIII veka intenzivno kopirani gotovo u svim oblastima naseljenim pravoslavnim

♦ 530 Ćorović-Ljubinković 1969, 181, t. I/2; *Arheološko blago Srbije* 1983, kat. br. 118.

♦ 531 Bajalović-Hadžić-Pešić 1981, 73–74, sl. 20, 21.

♦ 532 *Arheološka nalazišta* 2001, fotografija na naslovnoj strani; Cvetković 2002, 175, 180.

življem.⁵³³ U pojedinim područjima uočavaju se i uže lokalne karakteristike koje se najčešće odnose na specifične ikonografske teme. To se naročito pokazalo na naprsnim ikonicama i drugoj sitnoj votivnoj plastici iz Rusije, i to zahvaljujući velikom broju nalaza. Tamo su se mogli izdvojiti i radionički centri u kojima su ih po gradovima izrađivali specijalni majstori, a po većim manastirskim kompleksima veštiji monasi.⁵³⁴ Izgled i kvalitet gotovih proizvoda isključivo su zavisili od nadarenosti i iskustva autora, njihovog poznavanja ikonografije i umešnosti da po datim uzorcima prave što vernije kopije.

Sva je prilika da su i ikonice sa prostora Moravske Srbije delo monaha iz nekog od obližnjih manastira, mada ne treba isključiti ni mogućnost da su pravljene po gradskim naseljima. Izgleda, ipak, da je tu bilo malo darovitih osoba, jer je većina kamenih ikonica prilično nevešto izrađena. Isto se može reći i za pomenute primerke od drveta otkrivene u okviru ovog areala, bez obzira na to što je duborezni rad jednostavniji i lakši u odnosu na obradu kamena.

Tvorci stalačkih ikonica nisu ni na jednom od svojih proizvoda zabeležili ime prikazanog svetitelja, niti odgovarajuću signaturu. Verovatno su smatrali da to nije neophodno i da su likovi sami po sebi prepoznatljivi. Stoga je njihova identifikacija ovom prilikom izvršena na osnovu pojedinih detalja, kao što su krstovi na omoforu i knjiga u ruci sv. Nikole, skiptar oslonjen na rame i krila na figuri arhanđela Mihaila i apotekarske posude na grudima sv. Pantelejmona. Zbog tih, kao i drugih osobenosti, nalazi iz Stalaća su dobar pokazatelj određenih umetničkih dometa u stvaranju ove kategorije predmeta. Oni na svojevrsan način upotpunjuju postojeća saznanja o sitnoj kultnoj plastici čija se proizvodnja na tlu srednjovekovne Srbije razvila naročito tokom XIV i XV veka. Katkad se odustajalo od započetog rada, o čemu svedoče dve četvorougaoone pločice koje su bile, izgleda, samo pripremljene za rezanje (sl. 91/5, kat. br. 294). Međutim, one su od tvrdog rečnog kamena, pa je to svakako bio razlog što njihova detaljnija obrada nije ni otpočeta.

Stalačke naprsne ikonice nosili su članovi vojne posade verujući da će ih štititi od svih nedaća kako u ratnim, tako i u mirnodopskim vremenima. Njima je osvedočeno izuzetno poštovanje kulta sv. Nikole, arhanđela Mihaila i Bogorodice, što se zapaža i na ikonicama sa drugih nalazišta u Srbiji.⁵³⁵

Predstava sv. Pantelejmona javlja se veoma retko na ovoj vrsti predmeta. Kod nas se nalazi na kružnoj bronzanoj ikonici iz Rakovca, koja se datuje u kraj XII i početak XIII veka i pripisuje se vizantijskom umetničkom stvaralaštvu.⁵³⁶ Među brojnim nalazima iz Rusije izdvaja se takođe samo jedna ikona od kamena sa dopojasnom figurom sv. Pantelejmona, koja je donekle slično datovana, u prvu trećinu XIII veka.⁵³⁷ Obe se odlikuju izuzetno finom izradom i na svakoj svetitelj u levoj ruci drži kovčežić sa lekovima. Primerak iz Stalaća, sa valjkastim apotekarskim posudama, zasad izgleda da je usamljen. Od prethodnih, starijih primeraka njega izdvaja specifično rešenje celokupne predstave, što je posledica lokalne izrade i izmenjenih ikonografskih shvatanja.

Dva *krstića* su od olova. Jedan je tanak, deformisan i ima rupice za sitne zakivke na sredini i na krajevima (sl. 92/1, kat. br. 295). Svojevremeno je stajao kao aplikacija na drvenom krstu, a možda i na koricama neke bogoslužbene knjige. Drugi krstić je manji, ali je masivniji i teži. Tri kraka su mu približno iste veličine, dok je četvrti, gornji, primetno kraći i na vrhu ima rupicu za nizanje (sl. 92/2, kat. br. 296). Prema nekim interpretacijama, krstići ovakvog oblika predstavljaju plombe, zapravo svojevrsne sigurnosne pečate kojima se obeležavala ambalaža robe namenjene transportu i prodaji.⁵³⁸ Za krstić iz Stalaća pre bi se moglo reći da je služio kao privesak, iako je od olovne ploče prilično grubo izrezan. Sve ivice su mu ukošene, zbog čega je jedna površina osetno manja od druge. Rezovi nisu doterivani, već su ostavljani onakvi kakvi su bili na početku – neravni i mestimično oštri. Čini se da ga je nedovoljno vešta osoba izradila za sopstvenu upotrebu.

Od olova je izrađena i *ampula* za osvećeno ulje, vodu ili vino (sl. 92/3, kat. br. 297).⁵³⁹ Nađena je na prostoru objekta 3, a budući da je potpuno očuvana, svakako pripada grupi

♦ 533 Radojković 1977, 16; Nikolaeva 1983, 23–24; Totev 1993, 11.

♦ 534 Radojković 1970, 20; Nikolaeva 1983, 18–44.

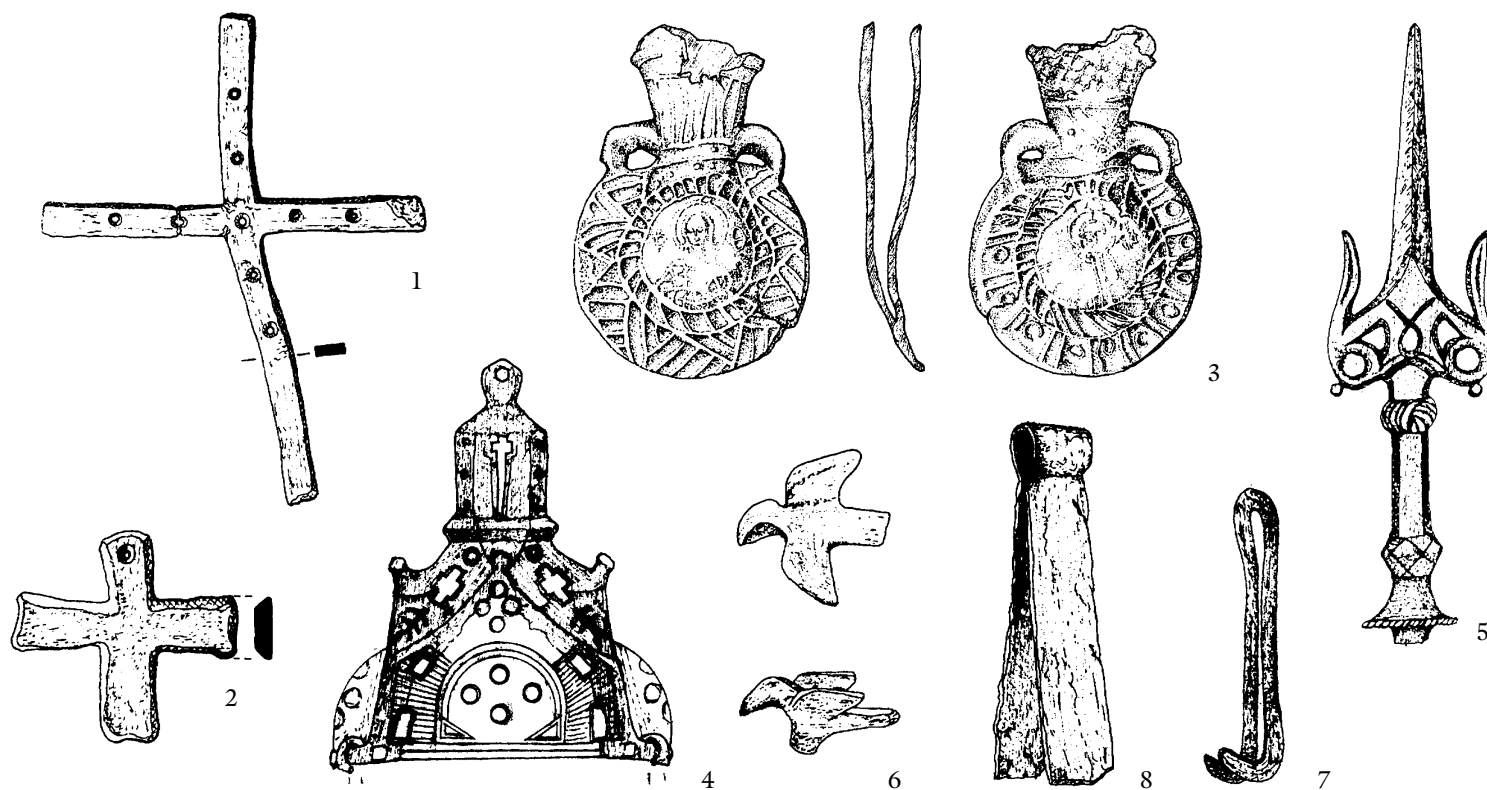
♦ 535 Radojković 1970, 27; Radojković 1977, 24, sl. 19–21; Cvetković 2002, 176, sl. 1.

♦ 536 Radojković 1977, 24, sl. 11, sa citiranom starijom literaturom.

♦ 537 Nikolaeva 1983, 120, t. 50/1, kat. br. 279.

♦ 538 Marjanović-Vujović 1977, 19–20, kat. br. 80–83; Barački 1988, 175, sl. 11, 16, 17.

♦ 539 Minić 2003, 229–233, sa citiranom literaturom.

Sl. 92. Krstići od olova (1, 2); olovna ampula (3); poklopac kadionice (4); deo svećnjaka (5); figura ptice (6); mašice i pinceta (7, 8) – R 2 : 3

slučajno ispuštenih predmeta. Na sredini njenih bočnih strana reljefno su prikazane dopojasne figure sv. Dimitrija i sv. Teodore, što potvrđuje postojeća mišljenja da je reč o proizvodu solunskih radionica.⁵⁴⁰ Naime, pri svetilištima tih solunskih svetitelja izrađivano je više vrsta votivne plastike, među kojima su zapaženo mesto imale i ampule od olova. Proizvedene su u velikom broju, i ispunjene svetim mirom, raznošene su širom hrišćanskog sveta, između ostalog i po zemljama Balkana. Pretežno su ih donosili monasi sa hodočašća po znamenitim svetim mestima za sopstvenu upotrebu, odnosno za poklone ili prodaju vernicima.

Na ampuli iz Stalaca obe predstave su velikim delom istrvene, a takve su i signature sa strane njihovih glava. Na osnovu paleografske analize natpisa na identičnim ali bolje očuvanim primercima iz Grčke i Bugarske zaključeno je da su ampule sa takvim predstavama izrađivane uglavnom u toku XII veka.⁵⁴¹ Novijim studijama ustanovljeno je da su proizvedene i u XIII stoleću, mada ni taj termin hronološki ne od-

govara uslovima nalaza stalačke ampule.⁵⁴² Činjenica da je ona otkrivena sa drugim predmetima iz kraja XIV i početka XV veka, znači da je ili bila veoma dugo u upotrebi, ili je iz mesta proizvodnje kasno doneta iz nekih starih zaliha. U prilog prvoj pretpostavci ide loša očuvanost obe predstave, naročito na ispupčenim delovima trbuha, koja je mogla da bude posledica dugog nošenja. Naime, njima, kao i naprsnim ikonicama, pridavana je velika zaštitna moć, zbog čega su ih nosili i vojnici.⁵⁴³ Navodno su štitile vlasnike i posle smrti, što se zaključuje po nalazima u grobovima.⁵⁴⁴ Primer za to su

♦ 540 Pisarev 1976, 48; *Byzantium at Princeton* 1986, 81–82, No 65; Bakirtzis 1987, 206.

♦ 541 Pisarev 1976, 49.

♦ 542 Zaleskaja 1980, 264; Bakirtzis 1987, 207–208; Toptanov 1992, 240.

♦ 543 Bakirtzis 1987, 207, 209.

♦ 544 Toptanov 1992, 242.

i ampule otkrivene u kovčegu kralja Stefana Uroša III u Dečanima.⁵⁴⁵ Zbog pojedinih ovako kasnih nalaza smatra se da se u isceliteljsku moć mira sa groba sv. Dimitrija verovalo i tokom XIV i XV veka.⁵⁴⁶

Bronzana *kadionica*, izrađena livenjem i naknadnim graviranjem, predstavlja jedini nalaz ove vrste u Stalaću (sl. 92/4, kat. br. 298). Iako je sačuvana u fragmentima, jasno je da pripada grupi visećih kadionica koje se sastoje od donje polovine za žar i gornje formirane u vidu poklopca. Zapravo, očuvan je samo poklopac, i to oštećen i deformisan, dok donja polovina nije konstatovana ni u najmanjim delovima.

Među postojećim, pretežno bolje sačuvanim, kadionicama ovog tipa iz Srbije, čiji broj nije zanemarljiv, nalaz iz Stalaća se izdvaja delimično po opštem obliku, a delimično i po izvesnim detaljima. Poklopac u osnovi ima trolisnu formu, sa krupnim polukalotama između kojih su po obodu prstenasti ispusti za lance. Idući prema vrhu, on se sužava u vidu ukošenih i blago izvijenih površina, sve do šestougaonog prstena. Vrh ima oblik kupole sa poligonalnim tamburom i prstenastim završetkom za gornji, četvrti lanac.

Mnogi motivi na poklopcu su izrađeni na proboj. Na polukalotama i iznad njih su po četiri krstoobrazno raspoređena kružna otvora, na širim ukošenim površinama su ravnokraki krstovi, a na tamburu su prorezi koji oponašaju prozorske otvore, od kojih se svaki drugi trolisno završava. Između njih je imitacija okulusa. Sve je dopunjeno urezanim i punktiranim motivima, među kojima su i krstovi na Golgoti. Na mestima gde se izvijene površine susreću stoji po jedno malo loptasto ispupčenje, izvedeno u toku livenja.

I pored uočljivih sličnosti sa mnogim kadionicama visećeg tipa iz Srbije, na primerku iz Stalaća su pojedini delovi formirani na izuzetan način. Po polukalotama i ukošenim površinama na poklopcu on može da se poredi sa kadionicama iz Ljubostinje, Žiće, Novog Brda i Manasije, ali po gornjem, završnom delu zasad izgleda da je bez neposrednih analogija.⁵⁴⁷ Na njemu je verno prikazana kupola pravoslavnih hramova, pa kako postoji mišljenje da mnoge kadionice predstavljaju proizvod lokalnih radionica koje su radile pri većim manastirskim ili gradskim centrima, za nalaz iz Stalaća s razlogom se može slično pomišljati.⁵⁴⁸ Naime, činjenica je da se tokom XIV i XV veka u mnogim zemljama srednje Evrope, a naročito u Nemačkoj, poklanjala izuzetna pažnja izradi različitih

stvari od bakra i bronz. Među njima su vidno mesto zauzimali predmeti kultne namene, pre svega svećnjaci i kadionice.⁵⁴⁹ Takvi proizvodi su putem trgovine stizali i do balkanskih zemalja, pa se time objašnjava prisustvo mnogih predmeta, a među njima i više tipova svećnjaka. U isto vreme, izvestan broj visećih kadionica iz Srbije pruža mogućnost za pretpostavku i o lokalnoj izradi, na šta ukazuju istovetni modeli, iako sa različitim pojedinostima. Prema sadašnjim saznanjima, postoje samo dve kadionice koje su u svemu iste – jedna iz Žiće, a druga iz Donje Šatornje.⁵⁵⁰ Ovo mišljenje je od važnosti i za problem nastanka kadionice iz Stalaća, i to upravo zbog svojevrsnog oblika završnog dela poklopca. Čini se da je pri izradi modela za livenje, majstor pred sobom morao imati izgled tadašnje pravoslavne crkve, zapravo njene centralne kupole.

Pojedine kadionice se završavaju krstom na vrhu, kao što su nalazi iz Ljubostinje i Donje Šatornje. Primerak iz Stalaća bi po tome spadao u jednostavnije, kakva je većina ostalih kadionica otkrivenih u Srbiji.

Deo bronzanog *svećnjaka* sa kopljastim vrhom, ukrasnim detaljima sa strane i nodusima u donjem delu, završava se kratkim četvorougaonim ispustom kojim je bio usađen u podlogu (sl. 92/5, kat. br. 299). Izrađen je livenjem u veoma dobrom kalupu i zasada predstavlja jedini nalaz ove vrste ne samo u Stalaću već i na širem prostoru balkanskih zemalja. U osnovi je sličan kopljastim delovima velikog svećnjaka iz Dečana, s tim što deluje dekorativnije.⁵⁵¹ Budući da je dečanski svećnjak do naših krajeva dospao sa severa, iz neke od nemačkih radionica, nema razloga da se i za nalaz iz Stalaća ne pretpostavi isto poreklo. Mogao je da nastane i u Ugarskoj, s obzirom na to da su tamo već tokom XII veka upotrebljavani svećnjaci jednostavnijeg oblika sa takođe kopljastim vrhom i čankastom

♦ 545 Pavlović L. 1958, 101–104.

♦ 546 Bakirtzis 1987, 208.

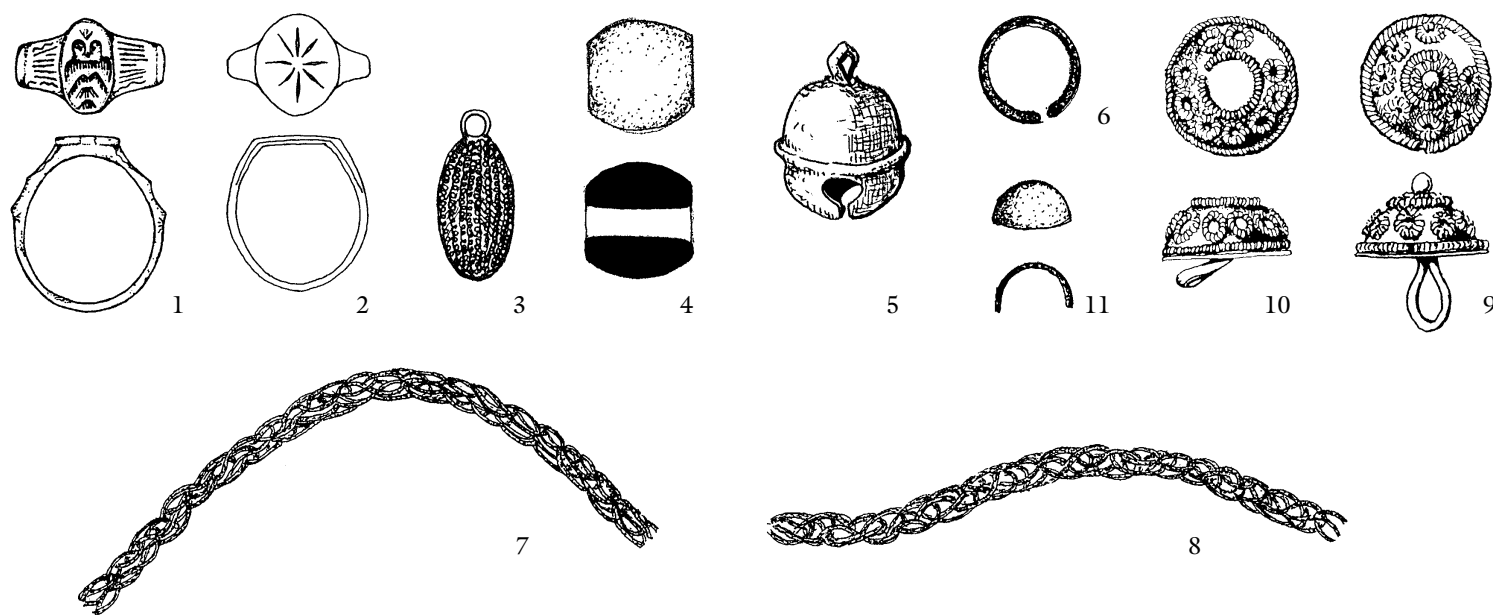
♦ 547 Ivković 1988, 106–107.

♦ 548 Ivković 1988, 111.

♦ 549 Radojković 1978, 180–181.

♦ 550 Ivković 1988, 105, sl. 1; Bajalović–Hadži-Pešić 1992, 218, sl. 1.

♦ 551 Za svećnjak iz Dečana smatralo se da je delo majstora iz Libeka i da je u Srbiju dospao preko Dubrovnika ili Kotora – Radojković 1966, 19–20. Novija saznanja upućuju na nemačke radionice – Radojković 1978, 182, sl. 5; Timotijević 1986, 226.

Sl. 93. Nakit i ukrasni predmeti – prsten (1, 2); privesci od metala i kamena (3–5); srebrna karičica (6); delovi lančića (7, 8); dugmad (9–11) – R 1 : 1

okapnicom.⁵⁵² Ukoliko je nalaz iz Stalaca ipak delo nemačkih majstora, lako se može zaključiti da je takva roba dolazila do naših prostora trgovačkim vezama preko Ugarske, kako bi služila na dvorovima vladara i vlastele. Stalacski svećnjak je bez sumnje stajao u palati ili u nekoj svečanijoj prostoriji u donžonu, pa je u te svrhe izabran reprezentativan primerak. Pri tome ostaje nepoznat izgled ostalog dela svećnjaka. Na istraženim površinama lokaliteta nije ustanovljen nijedan fragmenat koji bi mogao da se pripíše bilo kakvoj vrsti njegovog postolja.

Figura *ptice* raširenih krila ima na donjem delu tela četvorougao ispućenje za nasadivanje na podlogu (sl. 92/6, kat. br. 300). To je isto rešenje koje je primenjeno i kod kopljastog svećnjaka, što navodi na pretpostavku da se radi o istom ishodištu oba predmeta. U prilog tom mišljenju ide i činjenica da je i ptica izrađena od bronzene livenjem. Kako je dotični svećnjak mogao da služi i u kulturnim obredima, sa razlogom se može pretpostaviti da je i figura ptice stajala na nekoj vrsti predmeta slične namene. Takve figure, često u vidu goluba, nalaze se još od ranog perioda hrišćanstva na raznim rasvetnim i drugim telima, kao što su lampe, svećnjaci, kadionice, a ponekad i posude korišćene u bogoslužbenim obredima.⁵⁵³ Nalazu iz Stalaca hronološki su najbliži svećnjak iz Trnova i kadionica iz Hersona. Na rekonstruisanom tronožnom svećnja-

ku iz Trnova ptice su se nalazile na povijenom vrhu svake noge, pored postolja za sveće.⁵⁵⁴ Na očuvanom fragmentu svećnjaka ptica je izlivena zajedno sa nogom, što nije bio slučaj kod primerka iz Stalaca. On više odgovara poklopcu kadionice otkrivene u Hersonu, koji je na osnovu uslova nalaza opredeljen u XIII vek.⁵⁵⁵ Poklopac je izrađen livenjem od bronzene, a ptica je naknadno uglavljena u vrh kalote. Upravo takvo rešenje je povod da se i za nalaz iz Stalaca pretpostavi da je deo kadionice, pre svega ručne, kao što je i primerak iz Hersona.

U neposrednoj vezi sa svećnjakom i kadionicom su *mašice* i *pinceta* (sl. 92/7, 8, kat. br. 301, 302). Zbog oblika, a naročito zbog veličine, za pojedine istovetne nalaze se smatra da su služili za stavljanje žara u kadionicu, a eventualno i za gašenje sveća.⁵⁵⁶

♦ 552 *Mađarsko zlatarstvo* 1968, kat. br. 29.

♦ 553 Bénazeth 1992, 217; *Arheološko blago Srbije* 1983, kat. br. 76, 78, 79.

♦ 554 Nikolova 1974, 231–232, sl. 50.

♦ 555 *Vizantijskij Herson* 1991, kat. br. 223.

♦ 556 Kolčin 1959, 22; Georgieva, Dumova 1967, 20, sl. 20, 22; Nikolova 1974, 236–237, sl. 55, 56; Brmbolić 1987, 93; Cunjak 1998, 181, t. XIX/5, 6; Jovanović, Minić, Ercegović-Pavlović 1990, 41, sl. 23.

NAKIT

U odnosu na veliku količinu raznorodnih predmeta namenjenih svakodnevnoj upotrebi, nakit je zastupljen u izuzetno malom broju. Ta pojava je razumljiva, budući da je reč o nalazima iz utvrđenja, a ne iz civilnog dela naselja. Predmete otkrivene u okviru Malog grada mogli su da nose, međutim, i članovi vojne posade. To se odnosi najpre na malu srebrnu karičicu, tri priveska i dva prstena, od kojih nijedan ne poseduje neko posebno obeležje izrazito ženskog nakita.

Oba *prstena* su od bronzne i jednostavnog su oblika. Dosta su istrvena, zbog čega predstave na ovalnoj, odnosno kružnoj glavi nisu dovoljno izražene. Na to je uticala duga upotreba, ali i korozija koja je uništila površinske slojeve. Na prstenu sa ovalnom glavom predstavljen je dvoglavni orao raširenih krila i lepezastog repa (sl. 93/1, kat. br. 303). Iako skromne obrade, predstava dvoglavog orla ukazuje na to da je prsten pripadao osobi vlasteoskog porekla, možda čak i zapovedniku grada. Svojevremeno je služio kao pečatnjak, što ide u prilog dotičnoj pretpostavci. Naime, motiv dvoglavog orla bio je čest na srednjovekovnom vizantijskom, španskom i venecijanskom tekstilu, a u razdoblju XIV–XV veka nalazi se i na odeći srpske vlastele i vladara predstavljenih na freskama manastirskih crkava iz tog vremena.⁵⁵⁷ Ovakva predstava se na nakitu javlja ređe i obično obeležava skupocenije i luksuznije primerke. Najizrazitiji primer je prsten otkriven u grobnici kraljice Teodore u Banjskoj, na kome je dvoglavni orao prikazan sa znatno više detalja, a zatim i nešto manje luksuzan, ali isto zlatan prsten koji takođe potiče sa Kosova.⁵⁵⁸ Na ovom poslednjem su ugravirana ćirilična slova, što zajedno sa ostalim osobenostima upućuje na zaključak da su oba prstena proizvod domaće zlatarstva. Budući da je primerak iz Stalaća mnogo jednostavniji, logično je da i njegovu izradu treba videti u okviru domaće proizvodnje nakita. Pri tome treba napomenuti da je možda i on, kao prethodni, urađen po porudžbini za osobu blisku dvoru i da se predstava dvoglavog orla može posmatrati i kao heraldička oznaka.⁵⁵⁹ Prsten je otkriven uz istočni bedem Malog grada i svakako je izgubljen tokom borbe ili odbrane utvrđenja, kada je većina članova vojne posade bila grupisana uz bedemski zid ili se nalazila na njemu.

Drugi prsten je još jednostavniji – sa osam zrakasto raspoređenih ureza na kružnoj glavi (sl. 93/2, kat. br. 303a). To

su praktično dva kombinovana krstoobrazna motiva, koji ujedno imaju i dekorativan i simbolički karakter. Po takvoj predstavi sličan je prstenu sa nekropole u Mačvanskoj Mitrovici, koji je datovan u drugu polovinu XII i početak XIII veka.⁵⁶⁰ Prsten iz Stalaća je, međutim, otkriven na kaldrmisanom prostoru kapije Velikog grada zajedno sa ostalim materijalom kraja XIV i početka XV veka. Okvirno iz tog perioda su još neki primerci iz Srbije i Bugarske, otkriveni često slučajno, na kojima je krstoobrazni motiv bliži stilizovanom cvetu.⁵⁶¹

Privesak dinjastog oblika je po celoj površini pokriven uvijenom žicom složenom u redove (sl. 93/3, kat. br. 304). Iako je izrađen od bronzne, trebalo je da podražava skupocenije predmete, pa je svojevremeno bio posrebn, što je u ovom momentu vidljivo samo na pojedinim mestima. Mada nema neposrednih analogija, on podseća na loptasti privesak sa nekropole u Velikom Gradcu kod D. Milanovca, kao i na jagode naušnica iz Kuršumlije i Brestovika.⁵⁶² Ova specifična tehnika ukrašavanja pomoću žice našla je primenu na različitim oblicima srednjovekovnog nakita iz Srbije, kako bi se za lokalno stanovništvo od jednostavnog materijala dobili efektni proizvodi.⁵⁶³

Kao privesak je verovatno služila i krupna valjkasta *perla* od crnog kamena, mada je isto tako mogla da stoji i u okviru veće niske (sl. 4, kat. br. 305). Od uobičajenih perli, koje su u srednjovekovnom nakitu najčešće od staklene paste, a retko i od drugog materijala, ona se izdvaja ne samo po veličini već i po pravilnom obliku i fino uglačanoj površini. S obzirom na dimenzije i izvrsnu obradu, a pre svega na boju, nije isključeno da je imala i ulogu amajlije. Pri tome treba pomenuti da je to jedina perla na celokupnom istraženom prostoru Stalaća.

Loptasti bronzani *praporac* takođe predstavlja jednu vrstu priveska – amuleta kome se pridavala velika zaštitna moć (sl.

♦ 557 Kovačević J. 1953, 105, t. LI.

♦ 558 Radojković 1969, 120–121, sl. 65, 66; *Arheološko blago Srbije* 1983, 130–131, kat. br. 108, sa odgovarajućom bibliografijom.

♦ 559 Radojković 1969, 122, 129.

♦ 560 Ercegović-Pavlović 1980, pl. XXIV, grob 218/4.

♦ 561 Bajalović–Hadži-Pešić 1984, kat. br. 417, 421, 446; Milošević 1990, kat. br. 26, 101; Jovanović 1988, 121, t. IV/61, 68.

♦ 562 Minić 1988, 77–78, t. I/9, 10.

♦ 563 Ibid., 78–80.

93/5, kat. br. 306). Praporci različitog oblika i veličine, sa komadićem metala ili kamena u unutrašnjosti, uglavnom potiču sa nekropola, pretežno iz dečjih grobova.⁵⁶⁴ Pokojnici su ih za života nosili kao nakit, ali mnogo više kao zaštitu od uroka i zlih čini.⁵⁶⁵ Iz istih razloga su u novije vreme stavljeni i na oglavlje konja.⁵⁶⁶ Loptasti praporci su malobrojni u odnosu na one kruškolike i češće se javljaju na kasnosrednjovekovnim nalazištima. Primerak iz Stalaca je i po obliku i hronološki najbliži nalazima sa iskopavanja bazilike Sv. Ahileja na Maloj Prespi,⁵⁶⁷ zatim iz ostave otkrivene u Onešti u Rumuniji, u kojoj je bilo i novca iz XIV i XVI veka,⁵⁶⁸ kao i sa nekropole u Porečkoj Reci, gde je otkriven u grobu sa žetonima iz XVI veka.⁵⁶⁹ U razdoblje od polovine XIV do potkraj XV veka opredeljeni su i loptasti praporci iz Pazarišta, koji su skoro dvostruko manji od stalačkog praporca.⁵⁷⁰

Mala srebrna *karčica* otvorenih krajeva jedini je nakit ove kategorije u Stalacu (sl. 93/6, kat. br. 307). Deo je ukrasa za glavu, a sudeći po nalazima sa srednjovekovnih nekropola, mogle su je nositi osobe svih uzrasta i oba pola.⁵⁷¹

Delovi *lanca* pleteni od žice izgleda da su takođe služili kao nakit, na primer u vidu ogrlice za neki privesak ili narukvice (sl. 93/7, 8, kat. br. 308, 309). Nije sigurno čak ni to da li potiču od istog lanca ili od dva istovetno izrađena, pošto su otkriveni nezavisno jedan od drugog, na udaljenosti od nekoliko metara. Oba su na krajevima nasilno prekinuta, pa se ne vidi ni kako se lanac završava. U svakom slučaju, predstavljaju uspešan zanatski proizvod kome se teško mogu naći potpune analogije. Zasad su najbliži lančićima na ogrlici i privesku iz ostave kod Nikopolja u Bugarskoj, u kojoj je, pored drugih oblika luksuznog nakita i metalnog posuđa, bilo i novca.⁵⁷² Ogrlica i privesak su od srebra, a veći broj lančića od upletene žice predstavlja samo deo celovitog nakita načinjenog od još nekoliko različitih ukrasnih elemenata. Nalazi iz ostave datovani su u XIII i XIV vek, a njeno zakopavanje približno je određeno u kraj XIV, eventualno na početak XV veka. Na to je uticao i najmlađi novac iz ostave kovan u vreme Manojla II Paleologa (1391–1425).⁵⁷³ Delovi sličnog lančića konstatovani su i na srednjovekovnoj nekropoli u Ribnici kod Donjeg Milanovca. Njima se završavala jedna specifična vrsta nakita od nanizanih cevčica sa jagodama na sredini.⁵⁷⁴ Kao nakit iz Nikopolja, i ovaj predmet je bio izuzetne izrade, iako skromnijeg izgleda i sastava. Napravljen je od bronzne, isto

kao i lančići iz Stalaca, a to je indicija da su i stalački nalazi možda činili deo složenijeg ukrasa. S druge strane, ne treba isključiti ni mogućnost da su pripadali višećoj kadionici, mada su lanci na bolje očuvanim kadionicama iz Srbije znatno jednostavnije izrade.⁵⁷⁵

Od ukupno tri *dugmeta* otkrivena u Malom gradu, samo jedno dugme bilo je loptasto, sastavljeno od dve horizontalno spojene polovine. Sačuvana je samo donja polovina, na kojoj nema nikakvih ukrasnih dodataka u vidu granula ili filigrana, pa je očigledno da je predstavljalo skromniju varijantu ovog tipa upotrebljavanog veoma dugo – od XIII–XIV pa sve do XVII–XVIII veka (sl. 93/11, kat. br. 312).⁵⁷⁶ Sledeća dva dugmeta su skoro identična (sl. 93/9, 10, kat. br. 310, 311). Verovatno potiču sa istog odevnog predmeta, iako su otkrivene nezavisno jedno od drugog. Osim funkcionalne uloge, na šta upućuje petlja na donjoj ravnoj strani, imala su i dekorativnu namenu. Njihova gornja, sferična površina bogato je ukrašena filigranom i granulacijom, pa za razliku od loptastog dugmeta, ona deluju veoma efektno. Mada u dostupnoj literaturi nisu konstatovani istovetni primerci, tehnika dekorisanja ukazuje na proizvodnju razvijenog srednjovekovnog srpskog zlatarskog zanata.⁵⁷⁷ Prilično daleke analogije, ali u oblicima, a ne u ornamentici, mogu se tražiti u dugmadima iz groba koji se pripisuje prvom moldavskom knezu Bogdanu

♦ 564 Jovanović 1995–1996, 83–84, 98–99, sa citiranom literaturom.

♦ 565 Marjanović-Vujović 1984, 78; Jovanović 1995–1996, 83.

♦ 566 Jovanović 1995–1996, 84 i nap. 26.

♦ 567 Moutosopoulos 1972, pl. 31/1.

♦ 568 Tezaure 1994, 21–24.

♦ 569 Minić 1984, 295.

♦ 570 Jovanović 1995–1996, 93, t. V/14 a, b.

♦ 571 Ercegović-Pavlović 1980, 46; Marjanović-Vujović 1984, 78–79 i napomene 106–117.

♦ 572 Genova 1981, 1–2, sl. 5, 6, D. 19618, 19619.

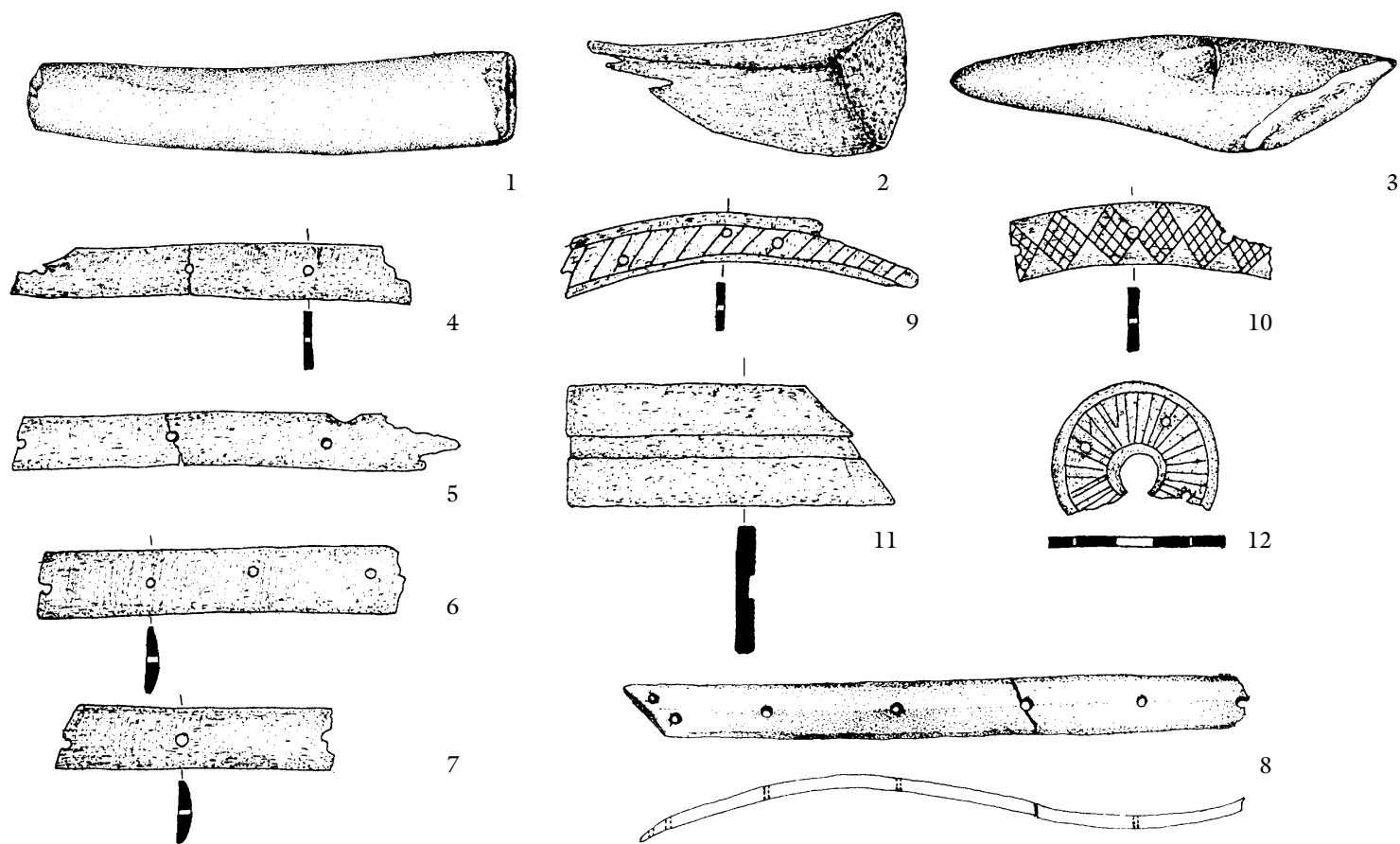
♦ 573 Ibid., 2, sl. 13, D. 19828.

♦ 574 Minić 1996, 172, fig. 3.

♦ 575 Ivković 1988, sl. 1, 4, 10, 11.

♦ 576 Minić 1984 b, 24, 26 i napomene 3–12; Cunjak 1998, 144–146 i napomene 20–34.

♦ 577 Minić 1988, 78–80.

Sl. 94. Predmeti od kosti i roga (1–12) – R 2 : 3

I,⁵⁷⁸ kao i u dugmadima iz groba 45 u Smederevu, navodno iz XV–XVI veka.⁵⁷⁹

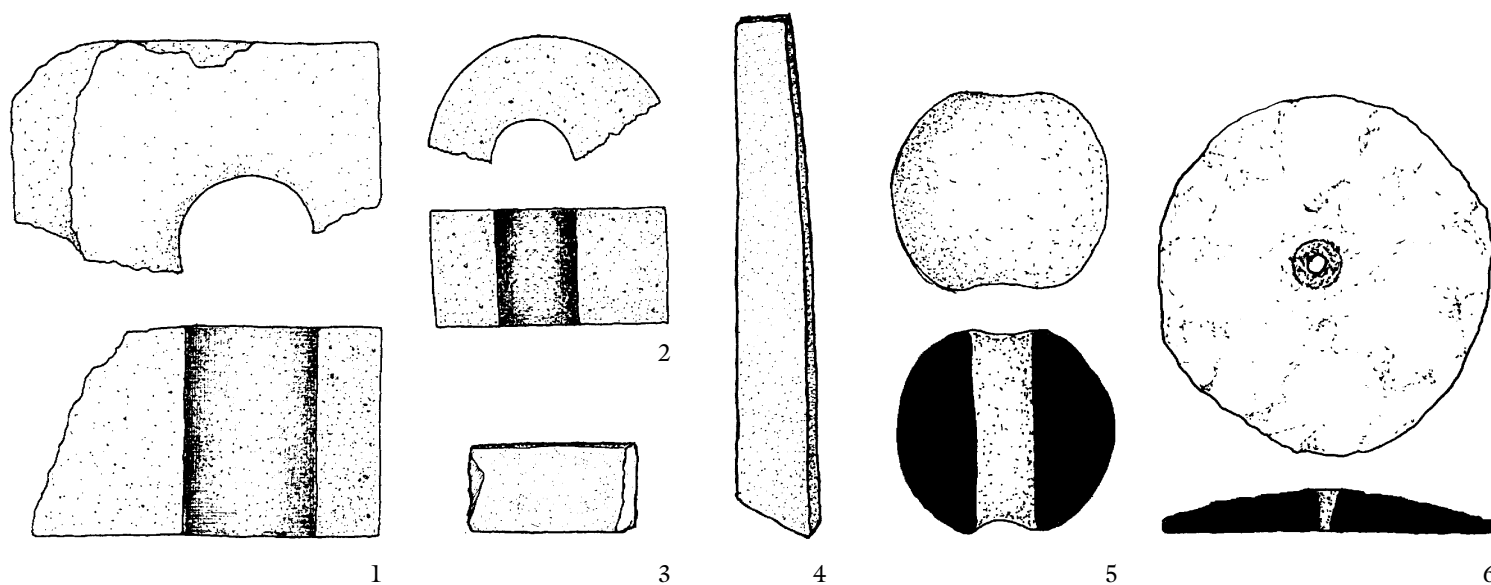
OSTALI PREDMETI OD KOSTI I KAMENA

Uprkos znatnom broju životinjskih kostiju i rogova na kojima se opažaju početni potezi obrade, finalne proizvode čine dve drške za noževe i izvesna količina aplikacija ukrasne namene (sl. 94/1–12, kat. br. 313–320). Pažnju privlače uzane pločice od podužno cepanog rebra, kakve su poznate i iz pojedinih bugarskih gradova u kojima se opredeljuju u XIII–XIV vek (sl. 94/4–10, kat. br. 316–318).⁵⁸⁰ Navodno su stajale na tobolcu za strele kao ukras i ojačanje kožnih delova. Na osnovu više fragmentovanih pločica iz Trnova data je približna rekonstrukcija tako ukrašenih tobolaca.⁵⁸¹ Među pločicama iz Stalaća samo dve su ornamentisane urezanim geometrijskim

motivima, dok ostale imaju dobro uglačane gornje površine, pa ukoliko se prihvati mišljenje bugarskih stručnjaka, naši tobolci očigledno nisu bili reprezentativni.

Predmeti od kamena su uglavnom utilitarnog karaktera, od bruseva i tocila do žrvnjeva (sl. 95/2–4, 6, kat. br. 322, 326). Ipak je najviše loptastih projektila različite veličine, što je i prirodno budući da se radi o nalazima iz najuže branjenog dela utvrđenja. Nejasna je namena dela ploče sa cilindričnim otvorom, čije se dve strane završavaju ravno, dok su druge dve oštećene (sl. 95/1, kat. br. 321). Budući da je nađena u predelu kule II u šutu, ploča je možda bila u sastavu vratnica na prolazu. Ništa pouzdano ne može se reći ni za polovinu fi-

- ♦ 578 Batrina, Batrina 1983, 328, fig. 1/1–4.
- ♦ 579 Cunjak 1998, 146–147.
- ♦ 580 Stančeva 2000, 157–158, sl. 4–8.
- ♦ 581 Ibid., 155, sl. 1.

Sl. 95. Predmeti od kamena – ploča sa kružnim otvorom (1); deo tocila (2) – R 1 : 5; brus (3, 4); kugla (5) – R 1 : 2; žrvanj (6) – R 1 : 10

no obrađene kamene kugle sa kružnim otvorom u sredini (sl. 95/5, kat. br. 325). Navučena na drvenu palicu, mogla je da služi kao zamena za klasičan oblik topuza, a isto tako i u razne druge svrhe, na primer kao teg.

NOVAC*

Na istraženoj površini utvrđenja nađeno je ukupno 39 primeraka metalnog novca, od kojih je jedan turski, s kraja XVIII veka, jedan veoma oštećen rimski, izgleda iz IV veka, i jedan ranovizantijski, kovan u vreme Justina I. Rimski je nađen u srednjovekovnom sloju i svakako je donet sa nekog od obližnjih antičkih lokaliteta, među kojima je bio i kompleks ciglarske radionice u podnožju stalačkog brda. Ranovizantijski novac potiče sa lokaliteta Ukosa u ataru Stalaća ili iz susednog sela Maskare. Otuda je sa porušenih utvrđenja donošen građevinski materijal, u kome su bile i opeke. Najmlađi, turski novac otkriven je u sloju koji se formirao iznad već porušene spoljašnje kapije Velikog grada, gde su ustanovljeni i fragmenti nekoliko keramičkih posuda iz istog perioda.

Većina srednjovekovnog novca potiče sa prostora Malog grada. Izuzetak je jedan primerak kovan u vreme vladavine

Vuka Brankovića, otkriven sa spoljašnje strane severnog bedema Malog grada, kao i jedan kovan za života despota Stefana Lazarevića, nađen u unutrašnjoj kapiji Velikog grada.

Novac iz unutrašnjosti Malog grada najvećim delom je iz ostave, odnosno skupnog nalaza koji je svojevremeno rasturen na površini od oko 3 m². Severoistočno od palate, u kv. G/6, 7, nađeno je 20 primeraka, a nedaleko odatle, u kv. F/7d i H/7c, otkriveno je još sedam. Budući da svih 27 novčića potiču sa istog nivoa, iz tankog kulturnog sloja nataloženog preko zdravice, sigurno je da su prvobitno činili istu celinu.⁵⁸² Oni su hronološki kompaktni, jer pripadaju emisijama iz vremena vladavine kneza Lazara, a manjim delom i Vuka Brankovića.⁵⁸³ Skupni nalaz zapravo odgovara vremenu gradnje utvrđenja, a i stratigrafski se vezuje za donju niveletu istočnog bedema Malog grada. Naime, novac je otkriven u sloju veoma čvrste i dobro ugažene zemlje, preko koje se zatim formirao kulturni sloj sa mnoštvom drugih kategorija arheoloških predmeta.

* Vidi prilog V. Ivaniševića, str. 262–267.

♦582 Ostava je izgleda sadržavala više novca, jer se izvestan broj primeraka ubrzo pojavio kod kolekcionara.

♦583 Detaljna analiza svih nalaza data je u radu V. Ivaniševića u ovoj publikaciji.

Napomenuto je već da se jedan novčić iz ostave našao u jami, neposredno uz isti bedem (objekat 19), koja je ubrzo potom namerno zasuta zemljom zbog pravljenja propusta za vodu kroz bedemski zid.

Posebno pitanje je kako je novac tu dospao kao celina. Ukoliko se shvati kao ostava, onda je svojevremeno morao biti sklonjen na neko manje vidno mesto, ali ne i zakopan u zemlju. Isto tako, mogao je da se nosi u platnenoj ili kožnoj vrećici i da se neopaženo ispusti, a potom da se raznese i ugazi u vlažno tlo. Zbog ovakvih i sličnih nedoumica, za nalaz je prihvaćena verzija ostave.

Ostali primerci novca iz Stalaća čine posebnu skupinu. Otkriveni su nezavisno jedan od drugog i spadaju u izgubljene predmete. Među njima ne postoji nijedna moneta kneza Lazara, dok su dva Vuka Brankovića, i to jedna kovana u vreme

Đurđa Brankovića sa bratom Lazarom, a druga, već pomenuta, za vlade Stefana Lazarevića. Poslednjih pet primeraka su ugarski – kralja Žigmunda. Svi zajedno odgovaraju hronološkim okvirima života u gradu, s tim što tri imaju i dodatni značaj – jedan primerak novca Vuka Brankovića otkriven je neposredno uz objekat 7, a dva ugarska uz objekat 4. Ovim poslednjim potvrđen je i hronološki odnos između starijeg objekta 3 i mlađeg 4.

Činjenica da je u ostavi prisutan samo novac srpskih vladara, a da je kasnije, sve do propasti utvrđenja, u upotrebi bio naporedo i srpski i ugarski, na svojevrsan način ukazuje na monetarnu cirkulaciju i njene promene. Pojava ugarskog novca početkom XV veka bila je odraz opštih intenzivnijih kontakata sa severnim susedima, političkih prilika u zemlji i trgovinskih veza sa okruženjem.

PODGRAĐE I NEKROPOLA

DAKO JE STALAČKA TVRĐAVA bila dovoljno prostrana da se u njene okvire smesti odgovarajuća vojna posada zajedno sa naoružanjem i drugim potrebama neophodnim za stalni boravak, u njenom sastavu se nalazilo i podgrađe. U raspoloživoj istorijskoj građi ono se ne pominje, ali se jasno naslućuje. Posebno je indikativan već više puta citiran podatak iz Ravaničke povelje, koji govori o panađuru i o brodu. Reč je o prihodima koji su se ubirali na godišnjem saboru, kao i na prelasku preko reke, a to je i osnovni razlog što su se našli u kneževoj darovnoj povelji vlastelinstvu manastira Ravаницe. Mala je verovatnoća da su se dotični sabori održavali u samom gradu, odnosno u unutrašnjem prostoru utvrđenja, koje je moralo da bude uvek dobro branjeno i zaštićeno. Na saborima se sakupljalo šaroliko ljudstvo – veliki broj prodavaca i još veći kupaca, razne zanatlije, a i obični radoznalci, među kojima su možda bili i oni nedobronamerni. Prisustvo tako raznovrsnog sveta nije bilo poželjno u samom utvrđenju, tim pre što se pristizalo i na konjima, često i sa robom spremljenom za prodaju, pa i sa oružjem. Pre bi se reklo da su se i prodaja i razmena dobara odvijali tamo gde je to moglo nesmetano da se obavlja, što znači – izvan gradskih zidina. Za takve prilike morao je da postoji određen prostor, koji je bio pogodan i za prilaz i za duže zadržavanje. Najprirodnije bi bilo da se takvo mesto nalazilo u okviru podgrađa, negde na njegovom perifernom delu. Naime, toponimi Trgovište, Panađurište i sl. često su danas utrine u neposrednoj blizini toponima Kućište, Gradište, Podgrađe, Zagrađe, a u narodu se i sada kaže da se nekada u velikim naseljima trgovina odvijala upravo na takvim široko otvorenim prostorima.

Na postojanje podgrađa u Stalaću ukazuju i neke kasnije vesti, kao što je pomenut putopis Bertrandona de la Broki-

jera. Francuski vitez, opisujući ruševine utvrđenja, kaže da se »u selu Stalaću nalazi kuća Sinan bega i džamija na uzvišici«. ⁵⁸⁴ Kuću i džamiju navodi kao veće i zapaženije objekte u naseljenom mestu koje naziva selom. Isti pisac selom naziva i podgrađe Beogradske tvrđave, ⁵⁸⁵ pa skoro da nema sumnje u to da je po njemu i selo Stalać bilo nekadašnje podgrađe tada već porušenog utvrđenja. Ono se nalazilo na istom mestu i u vreme postojanja tvrđave, a i kasnije, posle njenog napuštanja.

U neposrednoj okolini grada danas ne postoje toponimi koji bi mogli da posluže za njegovo bliže lociranje. Uprkos detaljnom obilasku terena, nije se došlo ni do znatnijih površinskih nalaza arheološkog materijala, niti do intenzivnijeg srednjovekovnog štata. Retki i usitnjeni fragmenti keramike vide se oko utvrđenja gotovo svuda rasuti po padinama uzvišenja, gde su mogli da stignu i spiranjem sa vrha. Stoga na položaj nekadašnjeg podgrađa ukazuje najpre mesto doskorašnjeg sela Stalać, a zatim i neka druga zapažanja na terenu.

Ukoliko se prihvati mišljenje da se srednjovekovno podgrađe nalazilo na približno istom mestu kao i Brokijerovo selo Stalać, onda je to blago zatalasan prostor južno i jugozapadno od utvrđenja, u produžetku donžona, odnosno gradske nekropole. Upravo te položaje je sve do pre stotina godina zauzimalo i sadašnje selo Stalać. Tek od tada je počelo da se spušta naniže, bliže levoj obali Južne Morave. Na starom mestu zadržalo se samo nekoliko domaćinstava, s tim što svoje stare kuće sa okućnicama koriste povremeno, uglavnom u letnjim mesecima. Prelazak na novi, niži i ravniji teren otpočeo je tek pošto su se stekli odgovarajući uslovi. Regulisanjem toka Morave i podizanjem zemljanog nasipa uz obalu, ovaj podvodni, povremeno plavan i dotle retko

naseljen prostor postao je za život znatno bolji od onog prethodnog na brdu.

Pri ubikaciji podgrađa od velike pomoći je i konfiguracija terena, koja se nikada nije bitno menjala. Kao i ranije, i sada se padine plećatog brežuljka ne spuštaju svuda ravnomerno. Na severu, prema toku Zapadne Morave, Stalaćkom polju (Ključu) i dalje prema Varvarinu, plato koji zauzima utvrđenje završava se strmo, u vidu litice. Sa te strane ono je bilo nepristupačno, pa ukoliko bi se podgrađe nalazilo u podnožju litice, ne bi imalo neposredne veze sa tvrđavom. U tom slučaju ni fortifikacija ne bi efikasno obavljala jednu od svojih bitnih funkcija – da, između ostalog, štiti i civilno naselje sa stanovništvom. Zapadna padina je pristupačnija, ali ne dovoljno da bi na njoj moglo da se razvije naselje. Na toj strani, na površinu terena izbijaju krupne neravne stene, koje ni na koji način nisu mogle da se uklope u prostor jednog naseljenog mesta. Donekle sličan položaj ima i istočna padina, koja je još više ukošena sve do platoa na kome se nalaze savremena seoska škola i do nje crkva. Podnožjem ove padine išao je put prema gradu, odnosno glavnoj gradskoj kapiji, a prostor pored puta nikako nije smeo biti naseljen. Put je upravo odatle morao da se štiti, što znači da je tim pravcem trebalo da bude raspoređena straža sa eventualnim improvizovanim zaklonima, a ne civilno ljudstvo.

Za ubikaciju podgrađa ostaje, dakle, teren južno i jugozapadno od utvrđenja i donžon kule. Kako je neposredno iza donžona i rova koji ga okružuje konstatovana gradska

♦ 584 Brokijer 1950, 129.

♦ 585 Ibid., 130 – prema opisu, podgrađe Beograda (*village*) otvoreno je, izvan bedema.

nekropola, to je podgrađe moglo da se formira u produžetku, na blago zatalasanom terenu koji gravitira prema izvoru vode za piće. Praktično, taj prostor je u svakom pogledu bio najpogodniji. To se naročito odnosi na blagu padinu jugozapadno od donžona koja je sa kule i bedema Malog grada bila skoro kompletno sagledljiva. Okrenuta je prema severu, prema toku Zapadne Morave, i što je najvažnije, prema već pomenutom vrelu zdrave pijaće vode. Pri tome treba skrenuti pažnju i na to da je isti izvor koristilo stanovništvo sela Stalaca sve dok se nalazilo na prvobitnoj lokaciji.

Ako se pođe od ove pretpostavke, onda je od podgrađa prema desnoj obali Zapadne Morave trebalo da bude i mesto namenjeno održavanju godišnjih sabora. Razumljivo je da je i ono trebalo da bude u blizini vode za piće, s obzirom na broj ljudi koji se tih dana okupljao. U narodu o tome nema nikakvih kazivanja, kao što ih nema ni o džamiji za koju Bertrandon de la Brokijer tvrdi da je na uzvišici. Malih visova ima svuda, ali bez karakterističnih naziva i bez površinskih nalaza odgovarajućeg arheološkog materijala.

Konačno, postoji i pitanje broda na Moravi, kao i neke vrste pristaništa u kome se nalazilo, prema rečima Brokijera, od 80 do 100 turskih šajki.⁵⁸⁶ Već je izneta mogućnost da se brod nalazio na Južnoj Moravi, na mestu gde je reka i sada široka, razlivena i relativno plitka, naročito pri niskim vodostajima kada iz vode izranjaju manji i veći sprudovi. Tu nema jake struje i vrtloga, što takođe olakšava prelazak čamcima i splavovima sa jedne obale na drugu. Praktično, taj prelaz je stajao na izlazu iz klisure kojom se Južna Morava probija kroz Mojsinje, s tim što se na drugom kraju klisure, na njenom početku, nalazio još jedan prelaz u podnožju brda na kome je Maletinski grad.⁵⁸⁷ Brod kod Stalaca morao je biti i u vezi sa putem koji je od Kruševca vodio u pravcu Carigradskog drumu, pa je po svoj prilici i zbog toga imao izuzetan značaj. Pri tome ne treba zanemariti ni njegovu vrednost lokalnog obeležja, budući da je činio sponu između malih seoskih naselja na jednoj i drugoj obali reke. S druge strane, ne sme se isključiti ni mogućnost postojanja broda i na Zapadnoj Moravi, takođe kod Stalaca, približno na mestu na kome se sada nalazi improvizovan pešački most, a gde je nedavno radila skela. I ova reka je na tom prostoru izuzetno mirna i pogodna za prelazak, a predanje kaže da je upravo tu »oduvek bilo čamac za prelaz preko vode, do puta koji

vodi u obližnja sela«. Verovatno se i u srednjem veku pretpostavljenim brodom išlo iz tih predela u ravničarske, na sever prema Varvarinskom polju i Sastavcima, ili u drugom smeru, prema jugozapadu, širokim pojasom leve obale reke sve do sledećeg prelaza kod Kruševca.

Sasvim je verovatno da je organizovan prelaz postojao na oba mesta – i na Južnoj i na Zapadnoj Moravi, s obzirom na postojeće prirodne pogodnosti a i potrebe kako vojne posade Stalaca, tako i mesnog stanovništva. Manastiru Ravanići je u tom slučaju darovan samo jedan prelaz, i to svakako onaj na kome se ubiralo više prihoda – možda baš taj na Zapadnoj Moravi, budući da je bio bliži podgrađu.

Pouzdanost se ne može locirati ni mesto na kome su bile usidrene turske lađe. Prirodno bi bilo da se i ono nalazilo negde u blizini prelaza preko reke. Naime, malim čamcima sa plitkim gazom pogodovala je mirna voda bez jake struje, kakva je i na jednoj i na drugoj Moravi kod Stalaca. Ipak, češća su mišljenja da su se lađe ustavljale na Južnoj Moravi, pošto je, navodno, Velika Morava bila plovna sve dotle, praktično do ulaza u klisuru. Međutim, Brokijerov podatak je sasvim određen. On tvrdi da u »podnožju planine (na kojoj je utvrđenje), tamo gde se sastaju dve reke (Južna i Zapadna Morava), ima 80 do 100 šajki...«.⁵⁸⁸ Pristanište je bilo, prema tome, na stavama dveju reka ili u neposrednoj blizini takvog mesta. Pri tome ponovo treba reći da su stave sada na oko 2 km udaljenosti od Stalaca prema severu, a ne u podnožju uzvišenja na kome se grad nalazi. Postoje, dakle, teško spojivi podaci koje pružaju, s jedne strane, izvorna građa, a s druge, kasnije interpretacije takvih vesti, pri čemu ništa ne treba potpuno zanemariti. Možda su lađe zbilja bile i na stavama i u podnožju grada, pod uslovom da su se u vreme Brokijerovog prolaska tim putem stave nalazile bliže Stalacu. A možda ni Brokijerove reči ne treba shvatiti doslovno, jer se ni u nazivima pojedinih geografskih pojmova nije najbolje snalazio.

Gradska *nekropola* se nalazila izvan utvrđenog prostora, južno i jugoistočno od donžona, na blago nagnutoj zaravni (sl. 26). Po prvi put se na nju naišlo pre više desetina godina, kada je prosečen prilaz kojim se od seoskog puta stizalo do

♦ 586 Ibid., 129.

♦ 587 Minić 1990, 140–145.

♦ 588 Brokijer 1950, 129.

Malog grada. Tada je uništen znatan broj skeletnih grobova, a neki delimično oštećeni bili su doskoro vidljivi u profilima oba useka za put. Grobovi su presečeni poprečno, pa se moglo zapaziti da su orijentisani u pravcu zapad–istok. Mestimično su se ocrtavale i grobne rake, široke oko 0,50–0,60 m i duboke u proseku 0,60–1 m, mereno od današnjeg nivoa terena. Prema pojavama u profilima useka, izgleda da je nekropola imala dosta pravilne redove.

Prema svedočenju meštana, groblje se prostire sa obe strane pomenutog prilaznog puta. Istočno od puta svojevremeno je vađena zemlja za izradu opeka, pa su tom prilikom konstatovani gusto ukopani grobovi. U iskopu je bilo, navodno, najviše skeleta odraslih osoba, a u znatno manjem broju dečjih. Grobnih priloga nije bilo, izuzev malog srebrnog novčića koji nije sačuvan i za koji se ne zna da li potiče iz groba ili je nađen izvan grobnih celina.⁵⁸⁹

Kako bi se ovi podaci donekle upotpunili, otvorena je sonda na oko 50 m istočno od starog iskopa za opeku.⁵⁹⁰ U sondi su otkrivena četiri skeleta i jedna grupa dislociranih lobanja. Skeleti su bili na oko 0,27–0,50 m relativne dubine, zbog čega su loše sačuvani. Budući da su bile veoma trošne, kosti nisu vađene iz zemlje, pa je izostala i detaljna antropološka analiza.

Grob 1 – Relativna dubina 0,35 m. Skelet odraslog deteta od oko 14–16 godina, orijentisan u pravcu severozapad–jugoistok, leži opružen na leđima. Lobanja je priklonjena na desno rame, desna ruka je na grudima, leva je u karlici. Dužina skeleta 1,50 m. Nalaza nema.

Grob 2 – Relativna dubina 0,50 m. Skelet odrasle osobe, leži opružen na leđima. Orijetisan je u pravcu zapad–istok, sa skretanjem od 5° prema jugu. Lobanja je na zatiljku, obe ruke su nisko na grudima. Dužina skeleta 1,55 m. Pol muški. Arheoloških nalaza nema.

Grob 3 – Relativna dubina 0,55 m. Skelet odrasle osobe, orijentisan u pravcu severozapad–jugoistok, leži opružen na leđima. Lobanja je na zatiljku, desna ruka na grudima, leva na pojasu. Dužina skeleta 1,52 m. Pol ženski, oko 30–40 godina. Arheoloških nalaza nema. Grobna raka se jasno ocrtava, duga je 1,60 m, široka 0,46 m.

Grob 4 – Relativna dubina 0,27 m. Skelet deteta od oko 2–3 godine, orijentisan u pravcu zapad–istok sa otklonom od 20° prema jugu. Skelet leži na leđima, lobanja je na zatiljku,

obe ruke su na grudima. Kosti potkolenica nedostaju. Očuvana dužina skeleta 0,55 m. Arheoloških nalaza nema. Skelet se nalazi delimično iznad skeleta u grobu 2.

Grupa lobanja – Relativna dubina 0,40 m. Tri fragmentovane lobanje odraslih osoba, sakupljene na istom mestu. Pripadaju osobama muškog pola različitog uzrasta. Uz lobanje je bilo i nekoliko vratnih pršljenova. Arheoloških nalaza nema.

Iako su u sondi otkrivena samo četiri groba, dobijeni su osnovni podaci o nekropoli kao celini, a i dopunjena su prethodna zapažanja. Izvesno je da su pokojnici ukopavani u jednostavne grobne rake, a kako nema tragova drvenih dasaka, ni bilo kakvih metalnih zakivaka, izgleda da pri sahrani nisu korišćeni ni kovčezi. Takođe nema nagoveštaja o postojanju trajnih nadgrobničkih obeležja, mada je neka vrsta belega svakako morala postojati. Mogle su to da budu humke ili belezi od drveta, jer su se samo tako stvarali uslovi za formiranje i duže održavanje kako pravilnih redova, tako i određenih razmaka između pojedinih grobova.

I ostala zapažanja svedoče o pogrebnim običajima svojstvenim gotovo svim kasnosrednjovekovnim grobljima. Pre svega, to je orijentacija koja se kreće od potpuno pravilnog smera zapad–istok do izvesnih skretanja koja su u suštini zanemarljiva. Karakterističan je i položaj ruku – na grudima ili u predelu pojasa, kao i odsustvo grobnih priloga. Činjenica da se skeleti u sondi nalaze na znatno manjoj dubini od skeleta u profilu puta govori o novijim izmenama terena, što je i razumljivo budući da su u pitanju i sada aktuelni dvorišni prostori. I grupa lobanja je posledica neke od novijih intervencija kojom je uništeno više skeleta. Sačuvane su i zajedno pokopane samo lobanje, jer se prema njima oduvek odnosilo sa više pijeteta nego prema ostalim delovima skeleta.

Malo je verovatno da je nekropola grada Stalaća bila bez crkve ili bar neke vrste grobne kapele. Danas se u konfiguraciji tla ne zapažaju nikakvi tragovi ni od zidova takvog objekta, niti prostori sa intenzivnijim šutom, a o postojanju crkve nije se sačuvalo ni predanje. Treba, međutim, podsetiti na

♦ 589 Prema podacima D. Vujića, vlasnika imanja.

♦ 590 Sonda nije mogla da bude postavljena u produžetku starijeg iskopa pošto je u međuvremenu tu izgrađena vikend kuća. U toku kopanja temelja za kuću nailazilo se na kosti skeleta, navodno rasturenih.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 96. Stalac, Mali grad, grobovi uz zapadni bedem u sondi 2 (R 1 : 50)

naizgled beznačajnu napomenu M. Riznića, koja bi mogla, eventualno, da posluži bar kao putokaz za neka buduća terenska istraživanja. Naime, on kaže da se »malo dalje od kule (donžona), na južnoj strani, vide zidovi neke goleme zgrade. U sredini tih zidova vidi se golema rupa ispunjena tesanim kamenjem, koje je nalik na poklopce rimskih grobnica«. ⁵⁹¹ Na jednom takvom kamenu je stajala, navodno, i alka od gvožđa. Ukoliko je ovaj podatak tačan, a nema razloga da se u potpunosti odbaci, onda bi to mesto južno od kule trebalo da se nalazi ili pri kraju pomenutog prilaznog puta koji se upravo pred donžonom širi u veći plato, ili zapadno od puta, u dvorištu u kome sada postoji kuća sa više privrednih objekata. Tu nisu obavljena istraživanja, jer se na slobodnim površinama više puta prekopavalo. Trenutno se u dvorištu nalaze dve seoske kaptaze za vodu – jedna aktivna a druga napuštena, gomila izbačene zemlje i nekoliko većih jama, čija namena nije poznata ni vlasniku imanja. Ukoliko se tu i na-

lazila crkva, od nje se svakako mogu očekivati samo neznatni ostaci. S druge strane, takvo mesto bi za crkvu bilo prirodno. U Malom gradu za nju nije bilo dovoljno prostora, a u Velikom bi bila previše udaljena od prebivališta gradskog vlastelina i, što je veoma važno, od nekropole. Ispred donžona, ona se praktično nalazila između tvrđave i podgrađa, pa su mogli da je koriste i žitelji naselja i gradska posada. Tu je mogla da služi kao bogomolja, a ujedno i kao grobna kapela.

Pretpostavljena crkva je na takvom mestu imala sve uslove da bude dobro branjena, s obzirom na blizinu donžona. Međutim, nije isključeno da je oko crkve, odnosno oko celog kulturnog prostora, postojalo i dodatno obezbeđenje u vidu manjeg bedemskog zida, što na terenu nije provereno. Postojanje crkve na goblju ne isključuje mogućnost da se u okvirima gradskih bedema nalazila još koja bogomolja, na

♦591 Riznić 1891, 62.

primer u Velikom gradu za vojsku ili u donžonu, kao što su kapele u pirgovima Ravanice i Banjske.⁵⁹²

S obzirom na starosnu i polnu strukturu pokojnika, nekropolu je očigledno koristilo i stanovništvo podgrađa i gradska posada. Dva skeleta su, međutim, nađena nezavisno od nekropole, u Malom gradu, u neposrednoj blizini zapadnog bedema (sl. 96). Skeleti su bili jedan kraj drugog na istoj dubini, pa nema sumnje u to da su oba pokojnika ukopana jednovremeno, u istu grobnu raku. Stoga su oba obeležena kao grob 5. Prvi skelet, bliži bedemu (5a), leži na leđima, sa lobanjom na zatiljku i desnom rukom na pojasu. Leva je visoko povijena, sa šakom na ramenu. Dužina skeleta je 1,76 m, pol je muški, oko 20–25 godina. Drugi skelet (5b) je paralelan sa prethodnim i ima isti položaj. Obe ruke su na grudima, s tim što desna leži malo više od leve. Dužina skeleta je 1,68 m, a pol je muški, oko 50 godina.

Oba skeleta su bila u jednostavnoj grobnoj raki, bez konstrukcije i bez sanduka, i ni kraj jednoga nije bilo arheoloških nalaza. Orijentisani su u pravcu sever–jug, sa skretanjem od 15° prema istoku, što ih izdvaja od grobova na nekropoli. U stvari, oni su paralelni sa bedemom, pa je izvesno da je sahrana obavljena u vreme kada je utvrđenje postojalo i kada je pravac bedema diktirao orijentaciju grobova. S obzirom na mesto sahrane, kao i na pol pokojnika i njihovo starosno doba, verovatno su u pitanju bile osobe koje su stradale u nekom ratnom okršaju, kada prilike i opšta opasnost nisu dozvolile da se sahrane na zajedničkom groblju. Možda se to dogodilo baš u vreme Musine opsade Stalaća, uoči konačne propasti grada.

U neposrednoj blizini utvrđenja, tačnije u njegovom podnožju, nalazi se još jedna nekropola formirana oko male crk-

vice posvećene sv. Duhu. Danas je ovaj kompleks u okviru dvorišta savremene seoske crkve. Nekropola se vremenom širila, tako da je konstatovana izvan crkvenog dvorišta, na čitavih pedesetak metara dalje prema istoku. Na tom istočnom kraju, prilikom kopanja temelja za kuću jednog seoskog domaćinstva naišlo se na više skeletnih grobova u kojima je, navodno, bilo prstenja i ogrlica od staklenih perli. Na južnoj ivici porte su tokom istraživanja antičkih ciglarskih peći takođe otkriveni skeletni grobovi, ali ovog puta bez ikakvih nalaza. Po stepenu očuvanosti drvenih kovčega i kovanika, ovaj deo groblja je iz sasvim kasnog perioda – okvirno iz XVIII i XIX veka. Groblje je greškom označeno kao rimsko samo zato što su grobovi ukopani u sloj sa opekama izbačenim iz ciglarskih peći i što je ispod nekih skeleta konstatovana poneka ravno položena opeka.⁵⁹³

Na osnovu svih zapažanja, groblje u crkvenoj porti pripada stanovništvu sela Stalać, a vremenski može da se opredeli u razdoblje od XV–XVI pa sve do XIX veka, kada je odatle izmešteno na susedno uzvišenje, na kome se i sada nalazi. Savremeno seosko groblje nalazi se zapravo između tog u crkvenoj porti i onog srednjovekovnog kod donžon kule. Stoga se čini da je ceo taj potez, od donžona niz padinu brda prema savremenoj crkvi, sve vreme služio kao kulturno mesto. Sticajem različitih okolnosti groblje je menjalo užu lokaciju, s tim što se to prvi put desilo neposredno po rušenju utvrđenja. Od tada je počelo da se formira oko male crkve sv. Duha, koja je poslužila kao bogomolja i ujedno kao grobna kapela.⁵⁹⁴ Današnje groblje zasnovano je tek u vreme izgradnje nove crkve, kada se ukazala potreba da se oko nje ograniči odgovarajuće dvorište.

♦ 592 Vulović 1981, 29–30; Popović S. 1994, 193, 215.

♦ 593 Rašković 2002, 51.

♦ 594 Tačno vreme nastanka crkve sv. Duha nije u potpunosti rešeno. Nalaz zlatnog novca Romana I (921–927) u njenim temeljima navodi neke istraživače na to da izgradnju hrama opredele okvirno u X vek. Pominju se i neprovereni podaci o zlatnom čankastom novcu iz jednog od grobova sa tog prostora – Stanić 1980, 70; Rašković 2002, 51. Kada je reč o novcu Romana I, treba ukazati na običaj polaganja zlatnika uz temelj novog hrama, bez obzira da li je moneta kurentna ili starija.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

SREDNJOVEKOVNI STALAC je primer fortifikacije kompleksnog tipa, koja je pored utvrđenja sa vojnom posadom imala podgrađe kao civilni deo i nekropolu koju su koristili svi žitelji tog mesta. Pripadao je nizu važnih i dobro utvrđenih mesta srednjovekovne Srbije s kraja XIV i početka XV veka, među kojima se isticao veličinom, specifičnim položajem i izvanrednim strateškim značajem. On nije, poput mnogih starijih, ali i istovremenih utvrđenja, zauzimao teško pristupačne vrhove uzvišenja kao što je, na primer, obližnji Koznik, niti sasvim blagu uzvisinu, kao susedni Kruševac, a ne nalazi se ni u ravnici, kao nešto poznije Smederevo. U tom smislu predstavljao je prelaz od tvrđava isključivo vojnog karaktera ka fortifikacijama opšteg značaja i mnogostrukih uloge.

Stalac je tvorevina razdoblja koje je bilo veoma važno u istoriji srednjovekovne srpske države. Njegova izgradnja bila je uslovljena mnogim okolnostima koje su nalagale formiranje velikog i izuzetno moćnog utvrđenja. Posle pomeranja središta srpskih zemalja u Pomoravlje, u periferne oblasti bivšeg carstva, i osnivanja Kruševca kao prestonog mesta, upravo je krajnji istureni severoistočni ogranak Mojsinjske planine predstavljao jedan od veoma pogodnih položaja za odbranu i očuvanje graničnih predela nove države. To je jedan od osnovnih i izuzetno važnih razloga da izgradnja stalačkog utvrđenja otpočne u približno isto vreme kada i podizanje Kruševca i još nekih sličnih mesta u bližoj okolini. On stoga nosi sve odlike tadašnjeg vojnog graditeljstva – od načina zidanja i vrste upotrebljenog materijala do oblika i opšteg rešenja. Zbog aktuelnih političkih prilika, pre svega zbog bliske opasnosti od Turske, s jedne, i Ugarske, s druge strane, izgradnja je tekla užurbano, pa su izvesni elementi

fortifikacije izostali. Bedemi su bez temeljnih delova i na njima nema uobičajenih kula na određenim razmacima ili karakterističnim mestima, mada je sve to imalo važnu ulogu u opštem sistemu odbrane. Tehnika zidanja, međutim, ista je kao i na drugim većim vojnim fortifikacijama tadašnje Srbije. Primenjen je isti sistem drvenih santrača u masi lomljenog i pritesivanog kamena sa malternim vezivom kao i isti postupak pribavljanja građe iz neposredne blizine. Postojeće razlike u opštim rešenjima ili izvesnim arhitektonskim i drugim pojedinostima između Stalaća, Kruševca, Ravanice ili bilo kog drugog obližnjeg vojnog ili manastirskog utvrđenja posledica su rada različitih grupa majstora, koji su morali da se prilagođavaju uslovima terena, pa se i zbog toga nisu uvek u potpunosti pridržavali uzora na koji su se ugledali. To se u Stalaću vidi po dvostrukim bedemima samo na istaknutijim i pristupačnijim delovima grada koji su bili od vitalnijeg značaja, po sukcesivnom sužavanju zidova donžona po spratovima, obliku i položaju palate u Malom gradu, a zatim i po sitnijim detaljima kao što su oslikavanje ulaza na donžon, malterna imitacija opeka na njegovim fasadama, oslikavanje kapije na Velikom gradu i dr., a vidljivo je i po sekundarnoj upotrebi starijeg građevinskog materijala prikupljenog sa obližnjih rimskih i ranovizantijskih lokaliteta.

Tačno vreme izgradnje srednjovekovnog Stalaća nije poznato. O tome nije nigde ništa zabeleženo, niti se utvrđenje pod ovim nazivom pominje sve do izdavanja povelje manastiru Ravanici. Tada, 1377. godine po Bolonjskom, odnosno 1381. godine po Vrdničkom prepisu povelje, Stalać je već formirano i poznato mesto, što znači da je njegova izgradnja sigurno otpočeta bar nekoliko godina ranije. Za utvrđenje takve veličine, koje po obimu prevazilazi čak i istovreme-

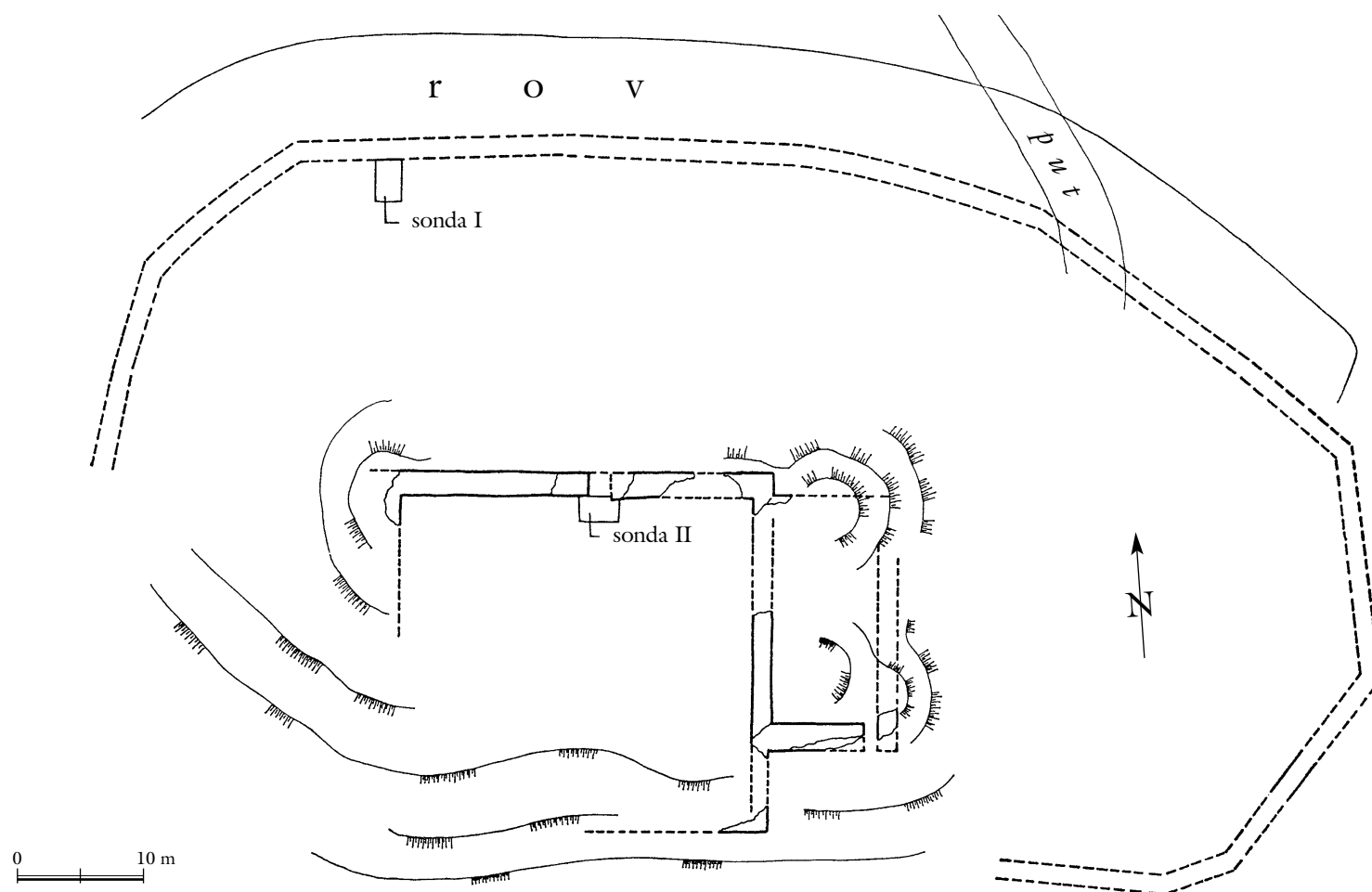
nu prestonicu Kruševac, bilo je potrebno dosta vremena, pa se ne bi pogrešilo kada bi se reklo da je njegovo podizanje počelo odmah po pomeranju središta srednjovekovne Srbije u Pomoravlje. Zbog opšte, a pre svega zbog političke situacije u kojoj su se nalazile srpske zemlje kneza Lazara Hrebeljanovića, prvi i osnovni potez bio je usmeren na organizaciju odbrambene moći u novim predelima. Imajući na umu opasnost od turske sile, koja je posle pobede u Maričkoj bitki 1371. godine bila u neprekidnoj ekspanziji, kao i od mogućih upada ugarske vojske, razumljiva je bila obnova postojećih i podizanje novih utvrđenja na svim strateški važnim položajima. Tako se mogu shvatiti i vesti Konstantina Filozofa u kojima govori o knezu Lazaru, o starijim porušenim i popaljenim gradovima koje je popravio i o novim koje je podigao kada i Kruševac.⁵⁹⁵ Za Stalać je odabrano strateški izuzetno značajno mesto, a s obzirom na ulogu koja mu je već pri podizanju bila namenjena, određena mu je i odgovarajuća veličina.

Da je i stalačko utvrđenje počelo da se gradi ubrzo posle Maričke bitke, kako se pretpostavlja i za Kruševac, pokazuju i obaveštenja o još nekim gradovima nastalim u približno isto vreme. Među njima se jedino za Koprijan raspolaže pouzdanim podacima iz natpisa uklesanog na kamenom nadvratniku gradske kapije. Pored godine 1372. tu stoji i da je grad sazidan u vreme »blagovernog gospodina kneza Lazara«. ⁵⁹⁶ Za neke druge gradove Moravske Srbije, pre svega za Bovan i utvrđenje kod Trubareva, o sličnom datovanju postoje samo pretpostavke, ali prilično čvrsto zasnovane.

♦ 595 Konstantin Filozof 1936, 58, 60.

♦ 596 Tomović 1974, 78–79, sl. 65 i nap. 179, 180.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Sl. 97. Utvrđenje kod Trubareva, osnova

Stalac je veličinom bio predviđen za mnogoljudnu vojnu posadu, kako bi uspješno štitiло prestono mesto u Kruševcu i njegovo dalje zaleđe. To je nalagala opasnost od eventualnih neprijateljskih napada sa istoka prema toku Zapadne Morave, a isto tako i sa severa prostranim ravnim poljem s leve strane Velike Morave. Uz to, trebalo je da stoji na završetku klisure kojim se Južna Morava probija kroz Mojsinjsku planinu, da čuva prelaz preko reke koji se nalazio u blizini i da prati moguća kretanja sa juga, duž toka iste reke. Da je taj deo priobalja morao dobro da se čuva, pokazuje i pomenuto utvrđenje u ataru sela Trubarevo (tzv. Maletinski grad, Jerinin grad, Gradište) koje je izgrađeno na početku iste klisure. Na tom mestu je takođe postojao prelaz preko reke, budući da je i tu, kao i kod Stalaca, Južna Morava razlivena i

plitka. Oba grada, dakle, imala su sličnu ulogu, pa je jasno da su nastala u isto vreme kao jedinstveno rešenje.⁵⁹⁷

Utvrđenje u Trubarevu je znatno manjih razmera od Stalaca (sl. 97, 98). Njegova veličina je zavisila od prirodnih uslova terena, čemu su graditelji morali da se prilagode, ali i od obaveza koje su mu bile namenjene, kao i od predviđenog broja stalno prisutne posade. Izgrađeno je na vrhu i padini jednog od krajnjih istočnih ogranaka Mojsinjske planine oko koga Južna Morava pravi petljastu okuku. Mesto je izvanredno, budući da je sa tri strane imalo prirodnu odbranu a samo je četvrtom bilo spojeno sa brdskim masivom. Po tome neodoljivo podseća na utvrđenje Bovan kod Aleksin-

♦597 Riznić 1891, 57; Minić 1990, 142–143.

Sl. 98. Utvrđenje kod Trubareva, unutrašnji izgledi severnog i istočnog zida

ca, koje takođe zauzima vrh stenovitog brežuljka u oštroj okuci Moravice, desne pritoke Južne Morave. I Bovan stoji iznad ulaza u Moravičku klisuru i čuva prolaz tim putem vršeći nadzor i nad okolnim terenom.⁵⁹⁸

Gornji, Mali grad utvrđenja u Trubarevu u osnovi je četvrougaonog oblika, pa je i po tome nalik Bovnu, a donekle i Koprijanu kod Niša.⁵⁹⁹ Donji, Veliki grad je na blago ukošenoj padini, na kojoj se dalje pružalo podgrađe. Na južnoj strani Mali grad se završavao na samoj ivici strme padine koja se terasasto spušta na levu obalu reke, tačno prema mogućoj lokaciji prelaza – broda. Ima indicija da je pristup reci, odnosno brodu, bio branjen od vrha uzvišenja sve do obale, bedemom čiji se tragovi uočavaju na mestimično zaravnjenim delovima stenovite padine. Zanimljivo je da je ovakav položaj grada naveo M. Riznića, prvog istraživača tih predela, da zabeleži predanje po kome je prvobitni Stalac bio na tom mestu. Navodno se tek po njegovom rušenju pristupilo izgradnji drugog Stalaca kraj sastava Južne i Zapadne Morave.⁶⁰⁰

U toku manjih sondažnih radova sprovedenih na gradu u Trubarevu, otkrivena je izvesna količina pokretnog arheološkog materijala, koji je u pojedinim slučajevima identičan nalazima iz Stalaca. To se prvenstveno odnosi na cevaste metalne predmete sa zupcima na jednom kraju, za koje vlada mišljenje da pripadaju tkačkom razboju,⁶⁰¹ a zatim i na pojedine oblike negleđosanih lonaca koji su u Stalacu svrstani u tip

I/6.⁶⁰² I ti nalazi svedoče o tome da su oba ova srednjovekovna grada postojala paralelno.

Stalac je zajedno sa utvrđenjem u Trubarevu obrazovao i neku vrstu unutrašnje linije šireg graničnog pojasa tadašnje Srbije prema istoku. Ova odbrana je pratila levu obalu Južne Morave ka jugu prema Koprijanu, s tim što je na tom potezu verovatno postojalo još neko utvrđenje čiji ostaci do sada nisu registrovani. Kako se doznaje iz nekih kasnijih događaja i pojedinih pisanih vesti, prva granična odbrana nalazila se s druge strane Južne i Velike Morave. Od Koprijana je išla ka severu preko Lipovca, Bovna, Petrusa i dalje ka ušću Porečke reke u Dunav, na Višesavu.⁶⁰³ Pri tome ovaj pravac ne treba shvatiti kao čvrstu graničnu liniju, već kao njenu pograničnu odbranu prema utvrđenjima koja su se početkom XV veka nalazila u turskim rukama.

Da li je Stalac predstavljao i vojnoupravni centar izvesne šire regije, pitanje je u domenu istoriografskih razmatranja. Prirodno je da velika i jaka tvrđava treba da štiti ne samo sta-

♦ 598 Jovanović 1995, 109, sl. 1.

♦ 599 Deroko 1950, sl. 108.

♦ 600 Riznić 1891, 56.

♦ 601 Diaconu 1977, 39, fig. 22/7–13.

♦ 602 Videti sl. 42/9–17.

♦ 603 Mišić 1987, 84–85.

novništvo u svojoj neposrednoj blizini već i žitelje udaljenijih manjih neutvrđenih mesta seoske privredne strukture. Uprkos rekognosciranju okolnog terena, tragovi takvih naselja nisu ustanovljeni, a nema mnogo ni odgovarajućih topograma. Razlog su, po svoj prilici, pošumljeni predeli, gde su ostaci slabo građenih naseobinskih objekata vremenom uništeni ili su potpuno pokriveni dugogodišnjim naslagama lišnatog pokrivača i formiranjem sve moćnijeg humusnog sloja. Ne treba zanemariti ni čestu pojavu kontinuiranog života na istom prostoru, pri čemu se tragovi eventualnih starijih naselja nalaze ispod današnjih. U svakom slučaju, pretpostavka o stalačkoj fortifikaciji kao zaštiti drugih manjih aglomeracija zasada ostaje bez mnogo materijalnih dokaza. O tome da je takvo mišljenje i pored svega moguće, govori veći broj crkvenih objekata, grobljanskih ili manastirskih, rasutih od Stalaca u pravcu juga po uvalama i obroncima s obe strane Južne Morave. Tamo gde su postojali kulturni objekti moralo je da bude i stalno naseljenih mesta, bilo u neposrednoj blizini, bilo u nešto daljoj okolini. Da li su ona bila u okvirima pojedinih župa i da li je Stalac predstavljao središte neke još manje administrativne jedinice ili feuda – ostaje za druge studije. Pri tome ipak treba imati u vidu postojanje župe Zagrlate, koja je obuhvatala prostrane predele s leve strane Južne Morave.⁶⁰⁴ Mada nema pouzdanih podataka o njenim severnim graničnim delovima, ipak se pretpostavlja da je dopirala sve do sastava Južne i Zapadne Morave. O položaju te župe svedoče i nešto starije povelje manastiru Hilandaru, najpre Stefana Nemanje a zatim Stefana Prvovenčanog, u kojima se nabrajaju župe oslobođene od vizantijske vlasti.⁶⁰⁵ Prema navedenom redosledu Zagrlata je ubeležena pre župe Levač, a kako je položaj Levča poznat, Zagrlata je morala da se nastavlja dalje u pravcu juga, uz levu obalu donjeg toka Južne Morave.⁶⁰⁶ Upravo je to teritorija kojom je dominirao Stalac. Važno je takođe skrenuti pažnju i na povelju manastiru Drenči iz 1382. godine, kojom se pored nekoliko sela južno od Stalaca daruje i »u Zagrlati trg na Moravi«.⁶⁰⁷ Neka od tih sela mogla su da se identifikuju u današnjim istoimenim naseljima, a »Ljubeš više Zarve« i sada se nalazi u blizini leve obale Južne Morave.⁶⁰⁸ Doduše, bliži je utvrđenju kod Trubareva nego Stalacu, pa je u jednom delu pomenute župe svakako i ono predstavljalo središte sa izvesnim obavezama.

Majstori graditelji Stalaca nisu poznati. Jasno je samo da su bili dobro upućeni u sve poslove oko izgradnje takvog objekta i da su imali prilike da se upoznaju sa drugim sličnim istovremenim fortifikacijama, na koje su se u granicama mogućnosti ugledali, ali je odluku o položaju i veličini utvrđenja sigurno doneo neko drugi. Neko je morao biti dobro upoznat sa strateškom ulogom koju je Stalac trebalo da ima i da je uspešno obavlja. Skoro da nema sumnje u to da je to bio lično vladar, budući da postoji mnogo razloga za takvo mišljenje. Na prvom mestu, to je već pomenuta blizina Kruševca i kneževog sedišta, koji su u Stalacu imali neposrednu zaštitu. Tu je zatim i veličina stalačkog utvrđenja kao pouzdana garancija za takvu zaštitu, a i za druge obaveze. Podatak da je knez Lazar pisao povelju Lavri sv. Atanasija 1381. godine »u plemenitom gradu Kozniku« takođe ukazuje na iznetu mogućnost.⁶⁰⁹ Naime, ako je knez u Kozniku izdavao povelje, to znači da je u njemu povremeno stolovao. I odranije je poznata pojava da su pored oficijelnog rezidencijalnog mesta postojala i druga u kojima je tadašnji vladar boravio i prema potrebi obavljao redovne dužnosti.⁶¹⁰ A pošto je Koznik bio jedan od kneževih utvrđenih mesta, nema razloga da se slično ne ustvrdi i za Stalac, budući da je za to imao znatno više uslova. Konačno, u stalačkom Malom gradu postojala je i palata koja je u svakom pogledu bila dovoljno reprezentativna da u njoj, pored lokalnog vlastelina kome je grad bio poveren na upravu, povremeno boravi i vladar.

Da je Stalac bio u neposrednoj kneževoj vlasti pokazuje i njegova povelja manastiru Ravanici. Već je rečeno da je vlastelinstvu ovog manastira knez Lazar poklonio u Stalacu panadžur Petrov sa brodom.⁶¹¹ Poklonio je zapravo prihode koji su se na saboru ubirali od trgovinskih poslova i prelaza preko reke. Malo je verovatno da je to darovao sa tuđih poseđa. To su uvek bili znatni pokloni i zato su redovno beleženi

♦ 604 Dinić 1978, 74; Blagojević 1996, 203; Vasić M. 1972, 51.

♦ 605 Blagojević 1996, 202 i nap. 21, 22.

♦ 606 Ibid., 202–203 i nap. 23.

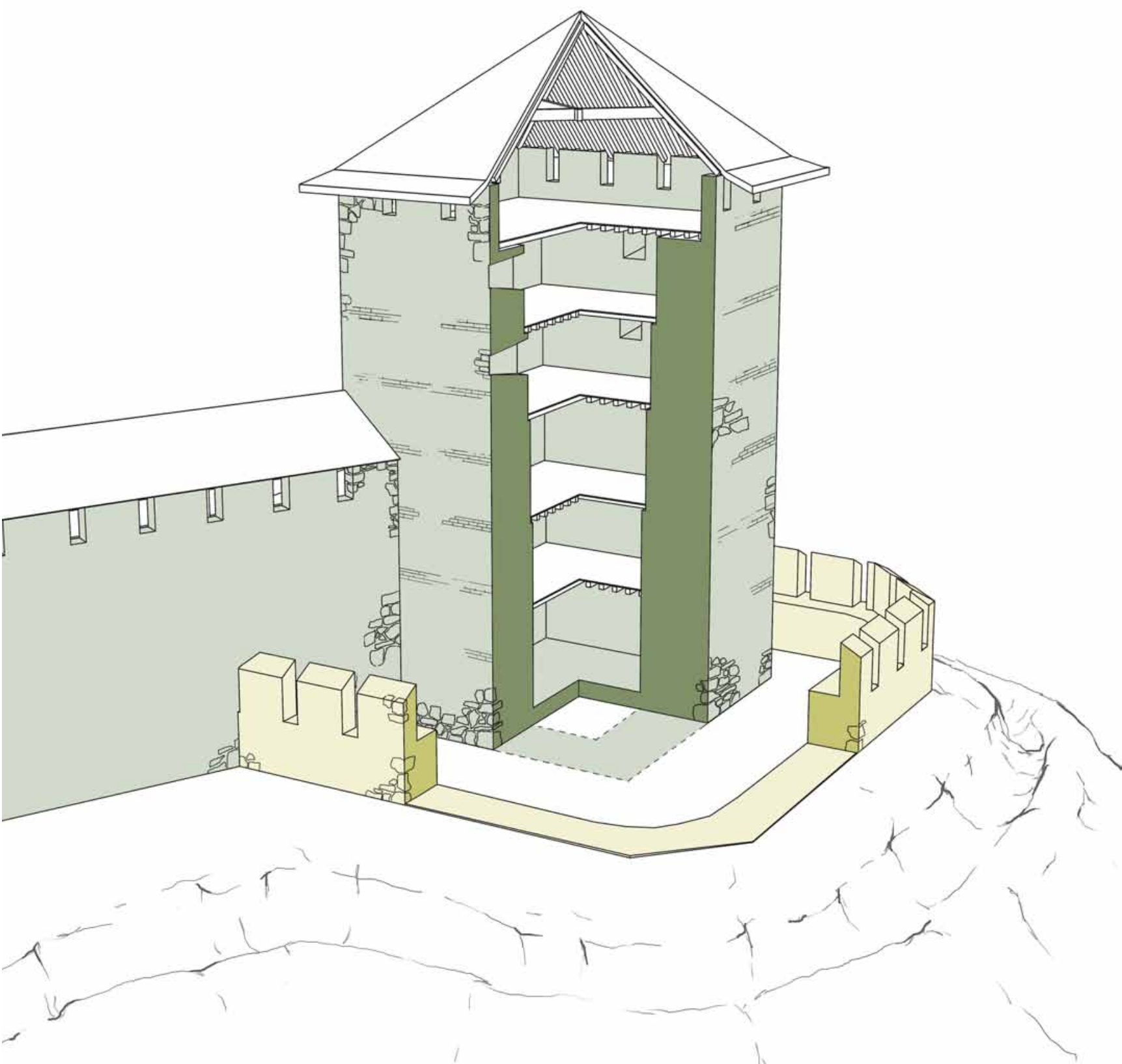
♦ 607 Blagojević 1972, 37; Dinić 1978, 74.

♦ 608 Blagojević 1972, karta sa ubiciranim naseljima.

♦ 609 Ćirković 1983, 98.

♦ 610 Jireček 1923, knj. III, 9–10.

♦ 611 Novaković 1912, 770.

Sl. 99. Aksonometrija Glavne kule – donžona

naporedo sa selima i drugim dobrima koja su se tada darivala i koja su pre toga bila u vlasništvu darodavca, u ovom slučaju vladara. Vladar se tom prilikom odricao dela svojih poseda, koji su se na taj način smanjivali, ali u datim okolnostima su se i povećavali.⁶¹² U Stalacu je umanjen samo deo prihoda, pri čemu vredni pomenuti da su se pri pojedinim većim manastirima i gradovima slični sabori održavali dva, pa čak i četiri puta godišnje, i to uvek o većim verskim praznicima.⁶¹³ Prihode sa panađura vladari su poklanjali manastirima i ranije – još je Stefan Nemanja podario prava sa panađura u Hoći kaluđerima manastira Hilandara.⁶¹⁴

Stalac je vrlo kratko vreme, približno oko četrdeset godina, odgovarao obavezama koje su mu bile određene. Izgleda da tokom tog perioda nikada nije bio neposredan učesnik u velikim i značajnim događajima koji su u većoj ili manjoj meri bili presudni za opstanak države. Zemlje kneza Lazara su se našle na udaru turske osvajačke politike već osamdesetih godina XIV veka, nepunu deceniju od početka gradnje utvrđenja. Turska vojska je 1380. godine došla sve do oblasti Paraćina, gde ih je na Dubravnici dočekaao i potukao knežev vlastelin Crep Vukoslavić, baštinik Petrusa.⁶¹⁵ Sukob se praktično odigrao nadomak Stalaca, ali ipak dovoljno daleko da ga mimoiđe. Samo šest godina kasnije velika turska vojska predvođena sultanom Muratom I zauzela je Niš, ali je pri pokušaju da dolinom Toplice zađe dublje u unutrašnjost srpskih zemalja i dospe do Kruševca, bila zaustavljena na Pločniku.⁶¹⁶ Tu, na prostoru između današnje Kuršumlje i Prokuplja, dočekaao ju je knez Lazar, pa je Stalac i tada ostao pošteđen neposredne opasnosti. Tada, kao i u više navrata kasnije, Turci su koristili stare puteve i prirodne saobraćajnice kojima je Srbiju nekada napadala i Vizantija.⁶¹⁷ I na Kosovo, gde se 1389. godine odigrao odlučujući srpsko-turski okršaj, sultan Murat je sa vojskom došao sa istoka, ostavljajući po strani ne samo Kruševac i Stalac već i skoro celu Moravsku Srbiju. Zahvaljujući postignutom primirju, Kruševac i Stalac nisu pali u turske ruke ni po završetku Kosovskog boja, uprkos porazu koji je pretrpela srpska strana.⁶¹⁸

Prirodno je postaviti pitanje šta se zbivalo sa Stalacem za sve to vreme, kakvu je ulogu odigralo utvrđenje i da li je gradski zapovednik – vlastelin učestvovao sa delom svoje družine i vojske bar u Kosovskoj bici. Iako o tome nema nikakvih vesti, velika je verovatnoća da se pridružio vladaru,

tim pre što je kneževoj vojsci stizala pomoć i iz znatno udaljenijih krajeva. Ni arheološki podaci o tome ne govore mnogo. Jedino je ustanovljeno da je utvrđenje dodatno pripremano za eventualne neprijateljske napade, o čemu svedoči zaziđivanje kapije između Malog i Velikog grada. Kapija je temeljno zatvorena čvrstom zidnom masom, čime je onemogućen neposredan prolazak kroz kulu II, zapravo kroz njen prizemni deo. Kula je istovremeno na spoljašnjim stranama sva tri isturena zida obložena dodatnim zidom znatne debljine, koji je u donjoj očuvanoj zoni građen vertikalno. Za korišćenje je preostao prolaz kroz bedem, na šta ukazuje novo stepenište prislonjeno uz spoljašnje lice bedema, neposredno uz kulu. Na ovaj način Mali grad je bio maksimalno obezbeđen, iako je i do tada činio najbolje branjeno gradsko jezgro. Tada su u Mali grad smeštene kovačnice, budući da je to bila najneophodnija delatnost u ratnim vremenima, a naročito u opsadnim situacijama. Međutim, nejasno je da li je prolaz kroz prizemni deo kule II bio zazidan kao izvesna preventiva već u vreme prvih opasnosti od turskih naleta ili pred odlučujući boj na Kosovu. Pri tome ne treba zanemariti ni mogućnost da se to moglo dogoditi i neposredno posle Kosovske bitke zbog bojazni od narednih pohoda osmanske vojske. Možda je na utvrđenju bilo još nekih sličnih radova u vezi s poboljšanjem odbrane, na primer na gornjim delovima bedema, što se ni na jednom mestu nije sačuvalo. Međutim, period između turskih sukoba sa Crepom 1380. godine i Kosovske bitke 1389. godine bio je suviše kratak da bi se intervencije te vrste odrazile na arheološke nalaze i druga terenska zapažanja. Nisu konstatovane nikakve promene u kulturnom sloju, niti u stratigrafskim odnosima izvesnih kategorija predmeta, što bi moglo da utiče na preciznije datovanje pomenutih građevinskih poduhvata.

U borbi na Kosovu Srbija je ostala bez gospodara a mnogo utvrđenja bez svog vlastelina i vojnog zapovednika. Iz

♦ 612 Dinić 1978a, 102.

♦ 613 Jireček 1923, knj. III, 225.

♦ 614 Ibid., 225–226.

♦ 615 Blagojević 1987, 37.

♦ 616 Mihaljčić 1982, 42.

♦ 617 Maksimović Lj. 1983, 7–17.

♦ 618 Spremić 1972, 11.

bitke se nisu vratili ni mnogi viđeniji ljudi bliski knezu i vladarskom dvoru. U Stalacu je i posle svega život nastavljen, s tim što se ne zna da li pod upravom istog zapovednika i sa istim obimom vojne posade. Na osnovu arheoloških nalaza ipak se može zaključiti da se u načinu života skoro ništa nije izmenilo. Izgleda da su sve dotadašnje aktivnosti bile nastavljene i da se gradska posada i dalje snabdevala svim neophodnim predmetima, a među njima i luksuznim trpeznim posuđem, u istoj količini kao i dotada.

Mada vesti Konstantina Filozofa javljaju da su u Srbiji posle smrti kneza Lazara otpočele razmirice među vlastelom, a da su se pojedinci i osamostalili, sva je prilika da je Stalac i dalje ostao u neposrednoj vlasti dvora.⁶¹⁹ To se na prvom mestu naslućuje po postupcima kneževih naslednika. Kneginja Milica sa sinovima Stefanom i Vukom već 1395. godine poklanja manastiru Sv. Pantelejmona na Svetoj gori iz grada Stalaca čoveka Stanka.⁶²⁰ Istom poveljom ona u Bovnu daje dva čoveka da budu manastirski i da vode računa o redovnoj isporuci soli toj monaškoj zajednici. Kneževi naslednici, znači, polagali su na pomenute gradove, kao i na još nekoliko koji se navode u povelji, isto pravo kao uostalom i na prestoni grad Kruševac, u kome takođe daruju jednog čoveka sa svojom kućom.⁶²¹ Postojala je zapravo praksa da vladari i krupnija vlastela poklanjaju manastirima ljude sa obavezom da služe monasima koji su se nalazili na proputovanju ili sakupljanju dobara sa imanja koja su im ostavljena istim darovnim poveljama ili nekima koje su ranije izdate. Poklanjali su ih sa sopstvenih poseda, a ne sa tuđih.⁶²² Status Stalaca je tako u pogledu vladarskih ovlašćenja ostao nepromenjen i pred kraj XIV veka.

Na samom početku narednog stoleća, za vlade despota Stefana Lazarevića, jedna od primarnih uloga Stalaca počela je postepeno da gubi prvobitan značaj. Premeštanjem državnog središta u Beograd, Kruševac je postao samo jedan od gradova u koji je despot povremeno dolazio, a navodno se i zadržavao obavljajući izvesne državne poslove.⁶²³ Iako se smatra da je stara prestonica i dalje predstavljala važno upravno i trgovačko mesto, prestala je da bude najjače vojno uporište a tako i primarna meta zavojevača.⁶²⁴ Stoga je Stalac sve više gubio ulogu njegovog neposrednog zaštitnika, određenog da prvi prihvata neprijateljske nalete. Nije stajao čak ni na putu kojim su se vojske na čelu sa ugarskim kraljem u više

navrata kretale prema Kruševcu i centralnim predelima Srbije.⁶²⁵ Preostao je njegov zadatak da sa utvrđenjem kod Trubarova i dalje čuva prolaz kroz klisuru Južne Morave i da oba grada vrše funkciju linije druge odbrane istočnih graničnih predela države. Osmatračku ulogu sa vanredno pogodnog položaja zadržao je sve do kraja svog postojanja.

Zahvaljujući promišljenoj despotovoj politici, zasnovanoj na povremenim primirjima i ustupcima u odnosu na obe neprijateljske strane – turskoj, s jedne i ugarske, s druge, Stalac je bio bezbedan i na početku XV veka, i to sve do događaja koji je duboko potresao veliki deo Srbije i napravio pustoš u mnogim utvrđenim gradovima i njihovoj okolini. Godine 1413. Stalac nije samo zauzet i opustošen već je i uništen. Zbog nesuglasica i unutrašnjih sukoba koji su početkom XV veka postojali na turskom dvoru, kao i sukoba između sultana Sulejmana i princa Muse, Srbija je morala da se odluči za savez sa jednom od sukobljenih strana. Izbor je pao na Musu, ali sklopljen savez se brzo raspao i prerastao je u neprijateljstvo koje je dovelo do turskog napada na Despotovinu. Povod za napad bio je turski vojvoda Hamza koji se osamostalio u Sokolcu i Svrlljigu, pograničnim gradovima prema Srbiji. Pošto je pokorio Hamzu, Musa je u brzom nalletu upao u »predele srpske« svog doskorašnjeg saveznika. Prema Konstantinu Filozofu, najpre je zauzeo Bovan i Lipovac, poplenio ih a njihovo stanovništvo je raselio. Potom je krenuo na Stalac, porušio ga i opljačkao, a zatim na druge gradove dok nije došao do Koprijana, pa zauzeo i njega, a narod posekao i opljačkao.⁶²⁶ U poznijim letopisima ista vest je zabeležena na nešto drugačiji način: Car Musa je razbio despota Stefana Lazarevića na Vrbnici i razorio Kruševac, Petrus, Stalac, Koprijan i druge gradove, a mnogo hrišćanskog sveta je posekao sabljom.⁶²⁷ Navodno je na ovaj način želeo

♦ 619 Konstantin Filozof 1936, 61; Blagojević 1982, 109.

♦ 620 Novaković 1912, 518; Grujić 1955, 65.

♦ 621 Novaković 1912, 518.

♦ 622 Blagojević 1972, 41.

♦ 623 Spremić 1972, 12 i napomene 19–21; Dinić 1978, 77.

♦ 624 Spremić 1972, 12, 13.

♦ 625 Kalić 1978, 98; Ćirković 1982, 47.

♦ 626 Konstantin Filozof 1936, 104; Kalić 1982, 88.

♦ 627 Stojanović 1927, 223, 290.

Sl. 100. Zdele sa sgrafito ornamentom – tip II/12 (1), tip II/8 (3); tanjir – VII/2 (2)

da zavlada svim važnijim strateškim mestima u Pomoravlju kako bi kontrolisao puteve koji idu dolinom Zapadne Morave, a zatim dalje prema Novom Brdu, pa i na sever ka Beogradu.⁶²⁸ Između jednog i drugog izvora razlike u pojedinostima su očigledne. U biografiji despota Stefana se ne pominju Vrbnica, Kruševac i Petrus, dok kod letopisca izostaje podatak o silini stradanja Stalaca. Ove razlike bile su povod za neujednačene interpretacije o pravcu kretanja turske vojske, ali ne i o različitom odnosu napadača prema zauzetim gradovima i pokorenom stanovništvu.⁶²⁹ Naime, despotov biograf insistira na surovom obračunu turske vojske sa stanovništvom Bovna, Lipovca i Koprijana, a za Bovna dodaje da ga je predalo njegovo prestrašeno stanovništvo. Stoga se čini da pri zauzimanju Bovna sultan Musa nije imao velike teškoće. Za Stalac se kaže da je takođe opljačkan, ali da se u kuli (Malom gradu) zadržao neki blagorodni muž koji ju je branio sve dok sa njom nije izgoreo. Pisac nije uzalud ovo zabeležio. Borbe oko Stalaca su očigledno bile duge i žestoke, pa se preko takvih zbivanja nije moglo jednostavno preći. Ostavile su dubok trag u pamćenju ljudi, zbog čega su ovim rečima i opisane, skoro dve decenije pošto se sve zbililo. Verovatno je otpor dobro naoružane posade bio veliki, odbrambeni zidovi su bili jaki, a do izražaja je došlo i zaziđivanje neposrednog pristupa iz Velikog u Mali grad. Međutim, zanimljivo je da pisac despotove biografije tvrdi da se grad branio sve dok nije izgoreo. U toku istraživanja Malog grada nisu zapaženi tragovi požara velikih razmera. Izuzetak je objekat 4 koji je

zbilja stradao u požaru, ali se on dogodio zbog velike peći koja se tu nalazila i drvene konstrukcije cele zgrade.

Važno je da se još jednom skrene pažnja na vesti o pohodu sultana Muse. I u jednom i u drugom izvoru se pominju, osim citiranih, i drugi gradovi, čija se imena ne navode. U despotovoj biografiji stoji da je Musa preko njih prešao na putu za Koprijan, dok ih letopisac beleži na kraju, posle Koprijana. Među tim »drugim gradovima« bez sumnje treba videti i utvrđenje kod Trubareva, budući da terenska zapažanja pokazuju da je i ono doživelo sličnu sudbinu kao i prethodni gradovi.

O razmerama stradanja Stalaca 1413. godine nema detaljnih ni istorijskih, niti arheoloških podataka. Jedino je sigurno da je utvrđenje posle toga napušteno i da nikada nije obnovljeno. O tome u prvom redu svedoče arheološki nalazi konstatovani u jedinstvenom kulturnom sloju, kao i stratigrafski odnos neporemećenih delova istog sloja prema štu sa obrušenih bedemskih i drugih zidova. Donekle to potvrđuje i činjenica da se grad ne pominje ni u jednom neprijateljskom napadu na Kruševac i druge okolne predele posle 1413. godine. Naime, nakon mira koji je između sultana Mehmeda I i despota Stefana sklopljen odmah posle Musinog poraza 1413. godine i kog su se obe strane pridržavale sve do dolaska na vlast novog sultana Murata II, godine 1425. osmanska vojska je upala na teritoriju Despotovine i prodrla

♦ 628 Filipović N. 1971, 456.

♦ 629 Mišić 1987, 76. i dalje.

Sl. 101. Bokali – tip VIII/4 (1), VIII/1 (2, 3); krčazi – tip IX/1 (4), IX/3 (5), IX/4 (6); pehar – tip X/6 (7)

sve do Kruševca.⁶³⁰ Napad je ponovljen i sledeće, 1426. godine, kada je Kruševac još više stradao, i to zajedno sa drugim okolnim mestima.⁶³¹ Možda se ovaj podatak odnosi i na Stalać, ali u tom slučaju samo na civilni deo naselja, na prostoru podgrađa, jer, da je reč o utvrđenju, malo je verovatno da to ne bi bilo zabeleženo.

Mirom koji je 1428. godine sklopljen između Murata II i Đurđa Brankovića, novog srpskog despota, Turcima je konačno ustupljen Kruševac. Grad je postao važno tursko uporište prema Despotovini, a i Stalać se tada našao na turskoj teritoriji.⁶³² Tako tvrdi i Bertrandon de la Brokijer kada govori o lađama koje su bile pod komandom Sinan-bega i o džamiji koju je ovaj kruševački vojni zapovednik podigao u »selu Stalaću«.⁶³³ Kada je 1433. godine prolazio kroz te predele, Brokijer je video stalaćko utvrđenje u ruševinama.

Za razliku od Stalaća, nekoliko gradova Moravske Srbije je preživelo razaranja i pustošenja Musine vojske. Koprijan je vraćen despotu Stefanu odmah posle Musinog poraza, što znači da ga je ponovo zaposela srpska vojska,⁶³⁴ dok se za Bovan pretpostavlja da je konačno razoren 1439. godine i da

je polovinom XV veka viđen u ruševinama.⁶³⁵ Petrus i Koznik su i u vreme turske vladavine bili značajne tvrđave i centri istoimenih nahija.⁶³⁶ Iako je i Stalać imao uslova da posle 1413. godine ponovo oživi, to se sticajem okolnosti nije desilo. Jedan od mogućih razloga je visok stepen razaranja bedema i kula, čiju bi obnovu otežavala i veličina samog utvrđenja. S druge strane, utvrđenje više nije bilo neophodno ni za jednu od namena zbog kojih je izgrađeno. Za period relativnog mira od 1413. do 1425. godine, koji je postignut sporazumom sa Turskom, dovoljna je bila prva odbrana istočnog graničnog pojasa države koju su činili Višesav–Petrus–Bovan–Koprijan.

♦ 630 Stojanović 1927, 226; Dinić 1962, 48; Spremić 1972, 13.

♦ 631 Novaković 1912, 517–520, 527–528; Dinić 1962, 48–49; Spremić 1972, 14 i nap. 36.

♦ 632 Spremić 1982, 224.

♦ 633 Brokijer 1950, 127–129.

♦ 634 Konstantin Filozof 1936, 106; Jireček 1923, knj. III, 93.

♦ 635 Jovanović 1995, 111.

♦ 636 Vasić M. 1972, 51; Blagojević 1982, 125.

Druga, unutrašnja linija uz levu obalu Južne Morave postala je izlišna. Nije bilo potrebe ni da se čuva klisura Južne Morave, pa stoga nije obnovljen ni grad kod Trubareva. Nekadašnje upravne i vojne dužnosti Stalaca izgleda da je u celini preuzeo Kruševac.

Mnoštvo raznovrsnih predmeta svakodnevne upotrebe svedoči o bogatstvu i visokom stepenu materijalne kulture gradskog življa u Stalacu, a kada je reč o luksuznoj robi, i o izuzetno istančanom ukusu. Pri tome je veoma važno to što su ti predmeti bili produkt domaće proizvodnje, bilo da su nastali u okviru samog grada, odnosno njegovog podgrađa, bilo u obližnjim naseljima koja su gravitirala Stalacu ili su prema gradu imala određene obaveze. Važno je takođe da većina takvih predmeta predstavlja proizvode visoke zanatske delatnosti, da su stvarani pretežno za prodaju, a da se sve to zasnivalo na dobrom poznavanju tehnoloških postupaka kako pri izradi pokućstva od gline, tako i raznih stvari od metala.

Budući da najveću količinu arheoloških nalaza čini keramičko posuđe, to se na njemu najbolje ogledaju sva dostignuća grnčarske zanatske proizvodnje. Sve osnovne tehnološke karakteristike, kao i oblici pojedinih posuda koje se ponavljaju u velikom broju skoro istovetnih primeraka dovoljan su dokaz o lokalnoj proizvodnji pre svega kuhinjskih sudova. Za skoro sve tipove negledosanih lonaca korišćena je ista grnčarska glina, sa vrlo malom količinom sitnog rečnog peska ili bez njega. Činjenica da je u procesu izrade upotrebljavano grnčarsko kolo i sa ručnim i sa nožnim okretanjem, rezultat je postepenog prihvatanja usavršenije proizvodnje, koja je po automatizmu davala kako veću produkciju, tako i veći broj istovetnih formi. Mesna proizvodnja kuhinjskog posuđa u periodu od kraja XIV do početka XV veka potpuno je razumljiva ako se ima u vidu živa i veoma razuđena grnčarska aktivnost ne samo na području Stalaca sa okolinom već i u svim oblastima u kojima je snažnije bila izražena potreba za tom vrstom predmeta i gde je u blizini bilo odgovarajuće grnčarske gline.

Lokalna izrada luksuzne, gledosane i bogato ukrašene grnčarije namenjene upotrebi na trpezi, predstavlja već izuzetnu pojavu bez obzira na opšti napredak u zanatskoj proizvodnji. U Stalacu je ona potvrđena velikom količinom raznovrsnih oblika, od kojih su mnogi izrađivani u malim serijama skoro iste forme, pa čak i veličine. Potvrđena je i nedovršenim posudama na kojima posle dekorisanja nije obavljeno

završno bojenje, gledosanje i ponovno pečenje. Najzad, o tome govori i veliki broj posuda za vodu tipa krčaga i bokala, koje u takvim oblicima, sa takvom dekoracijom i u takvoj količini za sada nisu konstatovane ni na jednom nalazištu ni u blizini Stalaca, niti na širem prostoru centralnog i istočnog Balkana. Većina tipova krčaga i bokala svojstvena je isključivo grnčariji Stalaca, pa je razložno pretpostaviti da su nastali u radionici koja je snabdevala prvenstveno žitelje tog grada. Sva je prilika da se proizvodnja odvijala u okviru podgrađa, negde na njegovoj periferiji, ili u nekom obližnjem manjem naselju koje je bilo pod neposrednim nadzorom gradske uprave. Međutim, činjenica je da su na pojavu ove vrste trpeznih sudova donekle uticali i sudovi za vodu iz zapadnih zemalja, prvenstveno iz Italije i Ugarske.

Svi ostali oblici trpezne grnčarije, uglavnom zdele i tanjiri, preuzeti su iz fonda vizantijske kulturne baštine, tačnije iz proizvodnje bugarskih radioničkih centara, zasnovane na vizantijskim uzorcima. Otuda je stigla i tehnika sgrafito ornamentisanja i gledosanja, a preuzeto je i korišćenje osnovnih boja – svetložute, zelenkastožute, smeđe i zelene u raznim nijansama – nastalih upotrebom odgovarajućih oksida metala. Pojedini oblici sgrafito ornamentata su u celini kopirani, kao što su stilizovana loza od spirala i palmeta u nizu i trake ispunjene raznolikom šrafurom, dok su neki pretrpeli manje ili veće izmene, kao što je drvo života. Postoje i potpuno novi motivi, pre svega izvesni oblici složenih i kitnjastih rozeta, kojih nema u repertoaru vizantijske ornamentike, a koji podsećaju na kamenu plastiku sa manastirskih hramova Moravske škole. S druge strane, na sudovima iz Stalaca nema pojedinih ornamentata koji su tipični za keramiku iz vizantijskih matičnih oblasti, a koji su prisutni i na posudama bugarske srednjovekovne grnčarske proizvodnje. Najizrazitiji primer je preplet koji nije konstatovan ni u Stalacu, a ni u drugim okolnim istovremenim nalazištima. I životinjske predstave su retke i svode se na čisto hrišćanske simbole, pa se čini da su takve posude imale posebnu namenu pri kulturnim obredima.

Iz svega se može izvesti zaključak da su majstori stalačkog keramičkog posuđa pravili selekciju među već poznatim motivima, po sopstvenoj želji i ukusu, birajući one jednostavnije i lakše za izradu. Pozajmljene motive su kombinovali uvek na drugačiji način, dodavajući ujedno i neke lične kreacije.

Pri tome su unapređivali i tehniku nanošenja dekora upotrebom šestara i šablona, što je dovelo do usavršenijih formi dekorativnih motiva, ali i do njihovog čestog ponavljanja.

Posmatrajući oblike izvesnih tipova sudova, pre svega zdela, a zatim ornamentalne motive i tehniku njihove izrade, nameće se zaključak da je na pojavu i formiranje proizvodnog centra na području Stalaća najveći uticaj imalo već uveliko razvijeno grnčarstvo susedne Bugarske. Kako je izrada luksuznog gleđosanog posuđa pri bugarskim gradskim naseljima prekinuta padom pod tursku vlast, očigledno je da je do tog uticaja moralo doći najkasnije tokom osamdesetih godina XIV veka. Bliske analogije zdelama iz Stalaća u najvećoj meri se mogu naći u keramičkom materijalu iz Trnova, pa skoro da nema sumnje u to da su ti uticaji upravo odatle dolazili. Trnovo je konačno palo u turske ruke 1393. godine, a tada je tamo zaustavljena i proizvodnja ove kategorije sudova.⁶³⁷ Prema tome, u Stalaću je ona morala da počne ranije, još u vreme poslednje decenije vladavine kneza Lazara i relativno mirnih prilika u Srbiji, koje su obeležili i drugi vidovi stvaralaštva, kao graditeljskog, zanatskog i umetničkog. Tome u prilog idu i okolnosti nalaza gleđosanih i sgrafito ukrašenih sudova na prostoru Malog grada. Njih nema u onom tankom sloju koji odgovara periodu izgradnje gradskih bedema, dok u već oformljenom utvrđenju redovno prate život stanovništva sve do njegove propasti.

Pri usvajanju mišljenja da je lokalna produkcija sgrafito dekorisane keramike iz Stalaća počela ubrzo po završetku najvažnijih građevinskih radova na fortifikaciji, neophodno je ukazati na još neke činjenice. Ona je zapravo u svakom pogledu visokokvalitetna. Njeni tvorcii, majstori grnčari, morali su biti dobro upućeni u sve tajne proizvodnje, a to se nije moglo postići isključivo jednostavnim podražavanjem importovanih primeraka. Oni su morali da se obuču, bilo da su odlazili u mesto neposredne proizvodnje i tamo učili zanat, bilo da su majstori sa strane dolazili i tu organizovali izradu. U svakom slučaju, direktni proizvođači stalačkog posuđa bili su domaći ljudi, što se može videti i po natpisima na pojedinim posudama koji su uvek urezani slovenskim pismom. Takođe, ne treba zapostaviti ni činjenicu da je pred sve bližom opasnošću od turske osvajačke politike dosta sveta izbeglo iz južnih i istočnih delova Balkana, naročito iz većih gradskih sredina. Smatra se da su tada u Srbiju došli mnogi graditelji,

živopisci, monasi vični pisanju, pa i zanatlije.⁶³⁸ Nije isključeno da su istim putem spas potražili i pojedini majstori grnčari, proizvođači luksuzne i skupocene robe, smatrajući da će se zahvaljujući sopstvenom znanju dobro snaći i u stranoj sredini. To što su se zaustavili u Stalaću, znak je da im je on ulivao puno poverenje kako veličinom, jakom vojnom snagom i brojem žitelja, tako i drugim uslovima neophodnim za ličnu bezbednost, uspešan rad i dobru prodaju svojih proizvoda. Možda je slična proizvodnja bila organizovana i u Kruševcu, kao još privlačnijem mestu, ali za takvo mišljenje još uvek nema dovoljno ubedljivih dokaza.

Neophodno je skrenuti pažnju i na terenska zapažanja prema kojima je proizvodnja gleđosanog posuđa sve vreme tekla kontinuirano. Nigde se nije moglo zapaziti da je u izvesnim periodima nestabilnosti države prekinuta proizvodnja, oslabljen kvalitet ili da su postojeće forme sudova nestale a pojavili se potpuno novi oblici. Ne primećuju se ni izrazite promene u tehnološkom procesu proizvodnje a ni u posebnim potrebama tržišta.

Uprkos podatku o održavanju panađura jednom, a možda i više puta godišnje, kada su se obavljali raznovrsni trgovački poslovi, u postojećem arheološkom materijalu je relativno malo predmeta koji su u grad stizali na taj način. Izgleda da se trgovalo pretežno robom koja za sobom nije ostavljala vidne materijalne tragove, ili se sticajem okolnosti upravo na takvu robu nije nailazilo tokom terenskih istraživanja. Na osnovu dosadašnjih nalaza pouzdano se može reći da su postojale intenzivne trgovinske veze sa primorskim gradovima, prvenstveno sa Dubrovnikom. Odatle su dobavljane posude od stakla, uglavnom čaše svih oblika koji su u to vreme bili poznati, a svakako i boce dvokonusnog tela. Donošeni su proizvodi iz dubrovačkih staklarskih radionica, a možda i roba mletačkih staklara, za koje je Dubrovnik predstavljao mesto tranzitne trgovine. Putevi su zatim vodili poznatim pravcima u unutrašnjost Balkana, između ostalih i prema Kruševcu, a ono što se u tom smislu dešavalo u Kruševcu, nije mimoilazilo ni Stalać. Otuda u Stalaću znatna količina fragmentovanih staklenih posuda kvalitetne izrade i standardnih ukrasa.

♦ 637 Ćirković 1982, 52.

♦ 638 Đurić 1974, 94; Mihaljčić 1982, 41; Bogdanović 1982, 135.

Sl. 102. Naprsne ikonice

Trgovinski promet sa severnim susedima, pre svega Ugarskom a zatim i drugim srednjoevropskim zemljama, nije imao značajnijeg udela u nabavci materijalnih dobara stanovništva Stalaca. Bez obzira na političke prilike u Srbiji za vreme vladavine despota Stefana i tadašnje povremeno bliske odnose sa Ugarskom, domet trgovinskih veza nije bio dovoljno snažan. Zadržavao se uglavnom u Beogradu, novom državnom središtu, i na uskom pojasu južno od Save i Dunava. Prema nalazima iz Stalaca, uvoz sa tih prostora bio je ograničen na veoma mali broj predmeta. Tu svakako spada deo svećnjaka sa kopljastim vrhom i mala figura ptice koja je svojevrmeno stajala na kadionici. Oba predmeta su od bronce i izrađena su livenjem, što je karakteristično za produkciju gotičke plastike srednjoevropskih zemalja.⁶³⁹ Za viseću kadionicu, mada je i ona od bronce, ima razloga za pretpostavku da je delo domaćeg zanatstva, ali pod neposrednim uticajem importovanih gotičkih primeraka.⁶⁴⁰

Ni keramički sudovi iz srednjoevropskih zemalja nisu bili u Stalacu posebno tražena roba. U masi raznolikih posuda domaće proizvodnje izdvaja se samo jedan bokal tipa VIII/7 od kaolinske gline sa mrežastim ukrasom slikanim tamnocr-

Sl. 103. Olovna ampula

venom bojom, tipičan za ugarsku proizvodnju iz XV veka. Istoj kategoriji sudova pripadaju i sitni delovi najviše dva ili tri mala pehara veoma tankih zidova, čiji se konačni oblik i veličina nisu mogli rekonstruisati.

Otkriveni predmeti materijalne kulture ne ukazuju ni na trgovinske veze sa južnim susednim zemljama. U vreme izgradnje Stalaca one su već u turskim rukama, a to označava zamiranje mnogih aktivnosti i zanatskih delatnosti čiji su proizvodi ranije stizali upravo otuda. Prestao je import vizantijske gledosane keramike, a poneki predmet, za koji je izvesno da je iz Soluna, mogao je stići i ranije. Primer je olovna ampula koja je nastala pri svetilištu Sv. Dimitrija u Solunu u XII, a eventualno u XIII veku, i koja je približno u to vreme doneta sa hodočašća.⁶⁴¹ U početku je verovatno bila vlasništvo monaha u nekom manastiru u Srbiji sve dok nije prispela u Stalac, gde je izvesnoj osobi poklonjena kao amajlija.⁶⁴² Isto tako, mogla je da bude dugo čuvana i pri solunskom svetilištu, pa da je tek tokom XIV veka donese neko od hodočasnika. To, međutim, ne ukazuje ni na kakve jake veze Soluna i Srbije pred kraj XIV i na početku XV veka, već govori o povremenim posetama svetim mestima koje su se dešavale i u prvim stolicima turske vladavine.

♦ 639 Radojković 1978, 183.

♦ 640 Radojković 1978, 181; Ivković 1988, 111.

♦ 641 Bakirtzis 1987, 208; Zaleskaja 1980, 264.

♦ 642 Minić 2003, 233.

Najintenzivniji kontakti postojali su sa Bugarskom. Iz većih mesta, pre svega gradskih, dopremana je raznolika roba sve do pred kraj XIV veka, što je vidljivo i na pojedinim predmetima iz Stalaća. U arheološkom materijalu se to najbolje ogleda u trpeznoj keramici, i to ne samo na importovanim primercima već i na proizvodima koji su ih verno oponašali. I pojedine metalne alatke imaju neposredne analogije u materijalu sa područja istočnog suseda. Slično se zapaža i u nekim zajedničkim oblicima vrhova za strele, koji su na bugarskim nalazištima zastupljeni u većem broju nego kod nas.

I pored svega, lako se može zaključiti da se stanovništvo Stalaća najvećim delom snabdevalo proizvodima domaće privrede. To je bilo jednostavno izvodljivo s obzirom na dobro razvijene gotovo sve zanate, s jedne strane, a s druge, i na opšti ekonomski napredak zasnovan znatnim delom na rudnom bogatstvu zemlje.⁶⁴³ Sve to uslovalo je pojavu žive trgovine i u okvirima same Srbije, između većih gradskih i privrednih centara. Zapažaju se izvesne veze, na primer Stalaća i Novog Brda, naročito kada je reč o keramičkim sudovima sa sgrafito i slikanom ornamentikom, zatim Stalaća i utvrđenja u Prokuplju, gde se pored identičnih oblika posuđa od keramike javljaju i istovetni metalni predmeti, a isto tako Stalaća i grada kod Trubareva. Na intenzitet takvih trgovinskih veza ukazuju i nalazi kurentnog novca, koji je u

prvim decenijama života u gradu isključivo srpski. Tek početkom XV stoleća javlja se i ugarski, dok monete ostalih susednih zemalja izostaju.

Sva razmatranja o arhitektonskom kompleksu srednjovekovnog Stalaća i predmetima materijalne kulture zasnovana su na rezultatima postignutim tokom dosadašnjih arheoloških istraživanja. Neispitani delovi utvrđenja, pre svega Velikog grada i prostora koji se nalazi ispred Malog grada u pravcu gradske nekropole, tek treba da potvrde, dopune ili ospore iznete teze. I pored takvih mogućnosti, pojedina gledišta će ipak ostati nesporna: u ovom momentu Stalać je na prostoru Moravske Srbije jedino utvrđeno mesto koje se među ostalima ističe veličinom, skladnim prostornim rešenjem, višestrukom ulogom koja mu je dodeljena, a naročito količinom raznovrsnog i pouzdano datovanog arheološkog materijala. Keramičko posuđe i posude od stakla, oružje, razne metalne alatke, kao i predmeti kulturnog obeležja verna su slika stalnih potreba žitelja Stalaća, njihovih mogućnosti da te stvari pribave, a pojedine i sami izrade, da usklade želje sa ponudom koju pruža pretežno domaća proizvodnja i da sopstvenim izborom utiču na kreativnost i kvalitet mnogih zanatskih delatnosti. Sve to donekle pruža uvid u materijalnu kulturu i drugih istovremenih gradskih naselja Moravske Srbije, koja tek očekuju istraživače.

♦ 643 Mihaljčić 1982, 41.

ANEX

ČINJENICA DA JE prilikom gradnje donžona i obimnih zidova utvrđenja, kao i nekih objekata u Malom gradu povremeno upotrebljavana rimska i ranovizantijska opeka navela je na pogrešan zaključak da je srednjovekovni Stalac nastao na prostoru antičkog nalazišta. U toku istraživanja se pokazalo da je rimska opeka, uglavnom u fragmentovanom stanju, donošena iz podnožja stalačkog uzvišenja. Tu, u useku seoskog puta, na samoj ivici crkvenog dvorišta, konstatovane su dve ciglarske peći koje pripadaju većem radioničkom kompleksu okvirno iz IV veka.⁶⁴⁴ Peć otkrivena u celini je dvoetažna, sa ložištem i sistemom jednog podužnog centralnog i više bočnih kanala u donjoj etaži (sl. 104). U gornjoj, koja je u osnovi četvorougaoanog oblika, obavljalo se pečenje ciglarskih proizvoda na temperaturi koja se iz ložišta širila kroz veći broj kružnih otvora na horizontalnoj rešetkastoj pregradi. Na osnovu opeka otkrivenih ispred ložišta i u okviru gornje etaže moglo se zaključiti da su se u ciglarskoj radionici najviše proizvodile ravne opeke, znatno manje krovni imbreksi, a u zanemarljivoj količini kvadratne suspenzure za hipokaust. Delovi upravo takvih opeka konstatovani su u zidovima srednjovekovnog utvrđenja, i to u približno istoj srazmeri.

Ciglarska radionica je na tom mestu zasnovana zbog neposredne blizine kvalitetne grnčarske gline, a gotovi proizvodi su transportovani u neko od obližnjih antičkih utvrđenja. Kako se na suprotnoj obali Zapadne Morave, u selu Maskare, nalaze ostaci tvrđave nastale u periodu kasne antike, velika je verovatnoća da se opeka proizvodila za njegove graditelje.⁶⁴⁵ Činjenica da je tvrđava na jednoj, a ciglarska radionica na drugoj obali reke pokazuje da to nije mnogo uticalo na transport građevinskog materijala i da je Zapadna Morava i tada, kao što je i sada, pri niskim vodostajima bila prilično plitka. Čamcima se mogla lako prelaziti.

Iako po obliku i načinu funkcionisanja obe ciglarske peći imaju bliske analogije koje nedvosmisleno pokazuju njihovo kasnoantičko opredeljenje,⁶⁴⁶ u početku se pomišljalo da bi mogle da budu i srednjovekovne, s obzirom na blizinu srednjovekovnog Stalaca. Tome su doprineli i identični oblici grnčarskih peći u pojedinim radioničkim kompleksima iz VIII–XI veka, pre svega na severnoj crnomorskoj obali.⁶⁴⁷ U svakom slučaju, blizina ciglarskog kompleksa objašnjava i sekundarnu upotrebu fragmentovanih rimskih opeka pri zidanju utvrđenja u XIV veku. Zajedno sa opekama u Mali grad su dospela i dva sitna fragmenta keramičkih sudova, kao i jedan rimski novčić tipa srednje bronzne iz IV veka. Podatak da iz grada Stalaca potiče 37 primeraka rimskog novca pronađenog početkom prošlog stoleća ne znači da je on otkriven na prostoru stalačkog utvrđenja.⁶⁴⁸ Naime, taj deo sadašnjeg naselja Stalac, na levoj obali Južne Morave, nosi naziv grad Stalac zbog blizine srednjovekovnog grada, dok se administrativni deo istog naselja sa druge strane reke označava samo kao Stalac. Prema tome, podatak da je novac nađen u »gradu Stalacu« svakako znači da potiče iz onog prvog dela savremenog Stalaca, naseljenog seoskim stanovništvom, odnosno sa šireg prostora ciglarske radionice u današnjoj crkvenoj porti, pošto tu ima i drugih antičkih nalaza. Nažalost, novac nije identifikovan ni u jednoj numizmatičkoj zbirci beogradskih muzeja, pa njegovo bliže vremensko opredeljenje nedostaje.

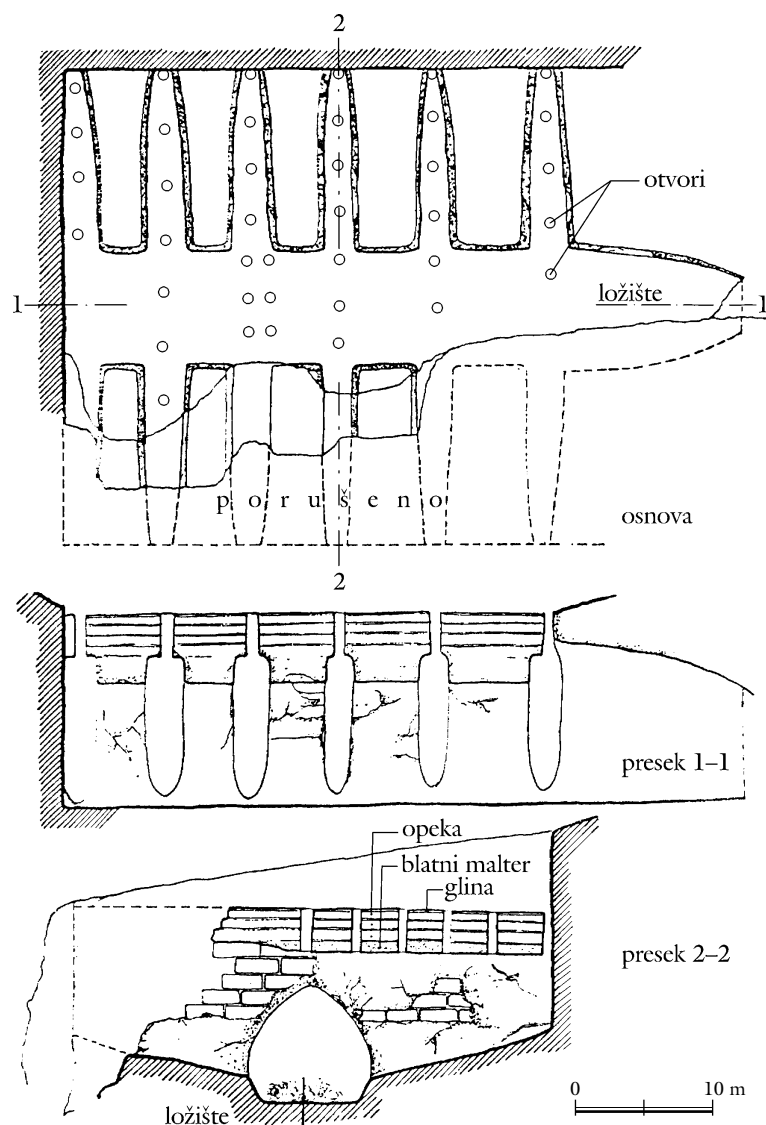
♦ 644 Minić 1991, 309, 315.

♦ 645 Rašković, Đokić 1997, 137.

♦ 646 Minić 1991, 312–313 i napomene 10 i 11; Jeremić 2001, 137. i dalje.

♦ 647 Jakobson 1979, 39. i dalje, sl. 26, 31.

♦ 648 Minić 1991, 314 i nap. 17.

Sl. 104. Stalać, kasnoantička ciglarska peć
u podnožju srednjovekovnog utvrđenja, osnova i presecci

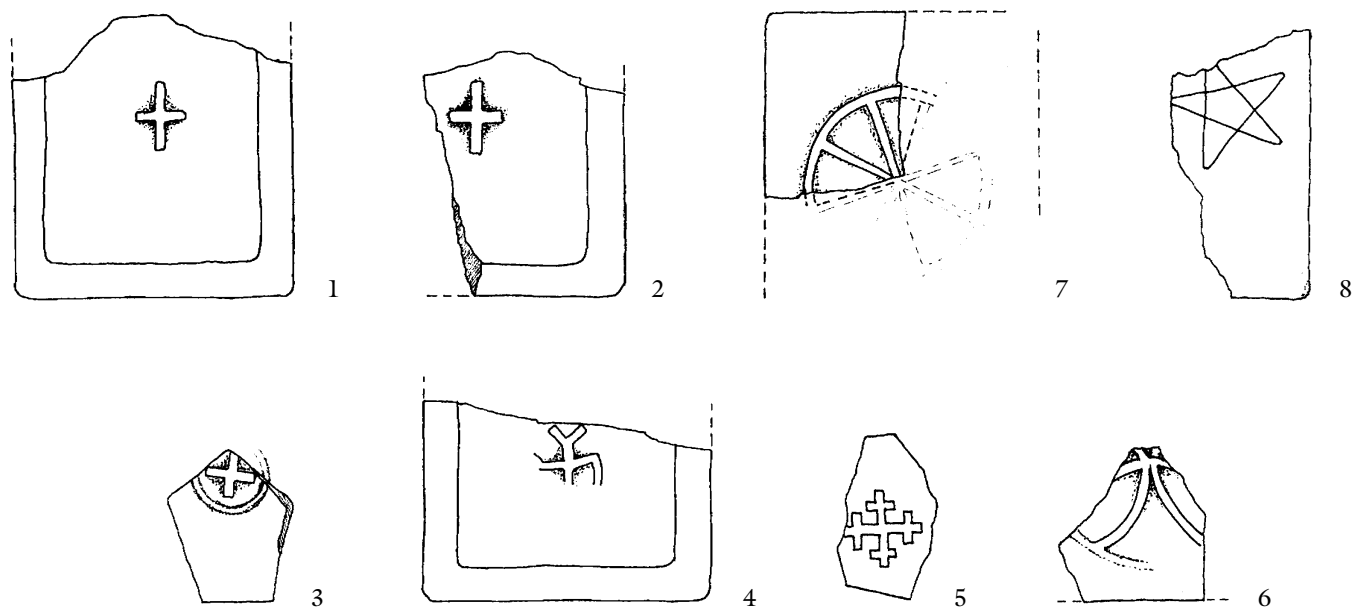
Rimske ciglarske peći su donjim etažama bile ukopane u praistorijski nasebinski sloj, pun komada crveno pečenog kućnog lepa sa otiscima pletera. Na osnovu većeg broja fragmentovanih keramičkih sudova naselje je opredeljeno u bakarno doba, kulturne grupe Bujanj I.⁶⁴⁹ U samom utvrđenju, u unutrašnjosti Malog grada, u okviru srednjovekovnog sloja i na njegovoj donjoj niveleti otkriveno je nekoliko sasvim sitnih keramičkih fragmenata koji pripadaju starijem gvozdenom dobu i dve fibule iz istog perioda.⁶⁵⁰ Kako ovde zasada nisu ustanovljeni jači tragovi naseljavanja iz tog perioda, lokalitet sa koga potiču pomenuti nalazi verovatno se nalazio u blizini, ali ne na prostoru koji je obuhvaćen proteklom arheološkim istraživanjem.

Prilikom gradnje bedema, kula i glavne gradske kapije, kao i pojedinih objekata u Malom gradu korišćen je u izvesnoj količini i kamen sa ranovizantijskog utvrđenja Ukosa, udaljenog oko 2,5 km u pravcu juga. Zajedno sa kamenom otuda je donet i znatan broj fragmentovanih a katkad i celih opeka, koje se od rimskih razlikuju kako po formatu, tako i po kvalitetu izrade. Na njima su se mogli zapaziti ostaci maltera koji ne odgovara srednjovekovnom malternom vezivu, što znači da su prethodno već bile u upotrebi. Na pojedinim opekama su reljefne predstave krsta, krsta sa razgranatim krakovima, kruga izdeljenog na više delova, heksagrama i dr. (sl. 105, kat. br. 327–333). Mada se takve oznake na opekama sa bugarskih i ruskih nalazišta javljaju i u srednjovekovnom periodu, i pri tome se različito interpretiraju,⁶⁵¹ na prostoru današnje Srbije one su tipične za razdoblje V–VI

♦ 649 Stojić, Čađenović 2006, 214–215.

♦ 650 Vasić R. 1999, 57–58, Nos 357, 370, t. XXX; Stojić, Čađenović 2006, 213.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

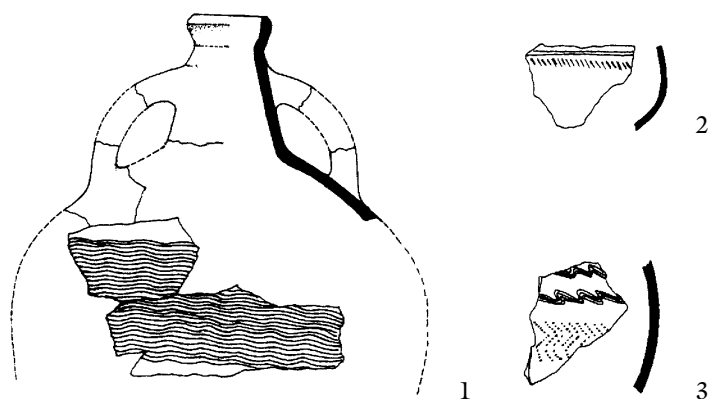

Sl. 105. Stalac, fragmenti ranovizantijskih opeka

veka.⁶⁵² Kada se nađu u zidovima srednjovekovnih objekata, znači da su sekundarno upotrebljene.⁶⁵³

Ranovizantijsko utvrđenje na Ukosi je potpuno uništeno, a sudeći po današnjem izgledu terena, bilo je nepravilnog elipsoidnog oblika (sl. 107).⁶⁵⁴ Zauzimalo je terasasto zaravnjen vrh uzvišenja sa koga su mogli da se kontrolišu znatan deo leve obale Južne Morave i valoviti ogranci Poslonske planine na drugoj strani reke. To je jedno od brojnih sličnih utvrđa konstatovanih na potezu od Južne i Velike Morave prema zapa-

du. Utvrde su činile čitavu mrežu manjih i većih vojnih objekata koji su čuvali putne pravce i štitili eksploataciju i preradu rudnog blaga u tim predelima.⁶⁵⁵ Na Ukosi se svojevremeno, osim na ulomke keramičkih sudova, nailazilo i na novac iz IV, V i VI veka, zbog čega postoji mišljenje da vizantijsko utvrđenje predstavlja obnovu starijeg rimskog (sl. 106/1, kat. br. 334).⁶⁵⁶ Možda je odatle donet i novac Justina I, koji je otkriven na prostoru kapije Velikog grada u Stalacu, u sloju nad kaldrmisanom stazom.⁶⁵⁷ Međutim, isto tako je moguće da je dospao i sa susednog utvrđenja u Maskaru, zapravo sa onog dela koji pripada njegovoj ranovizantijskoj obnovi. Tokom manjih arheoloških radova na ovom lokalitetu je otkriven i izvestan broj opeka na kojima se nalaze istovetni reljefni pečati

Sl. 106. Stalac, lok. Ukosa, delovi ranovizantijske amfore (1), fragmenti srednjovekovne keramike (2, 3) – R 1 : 4

♦ 651 Jakobson 1979, 93–108, 147–157, sl. 64, 65, 97–100; Kvinto 1978, 55.

♦ 652 Jeremić 2006, 221–225, sl. 5.

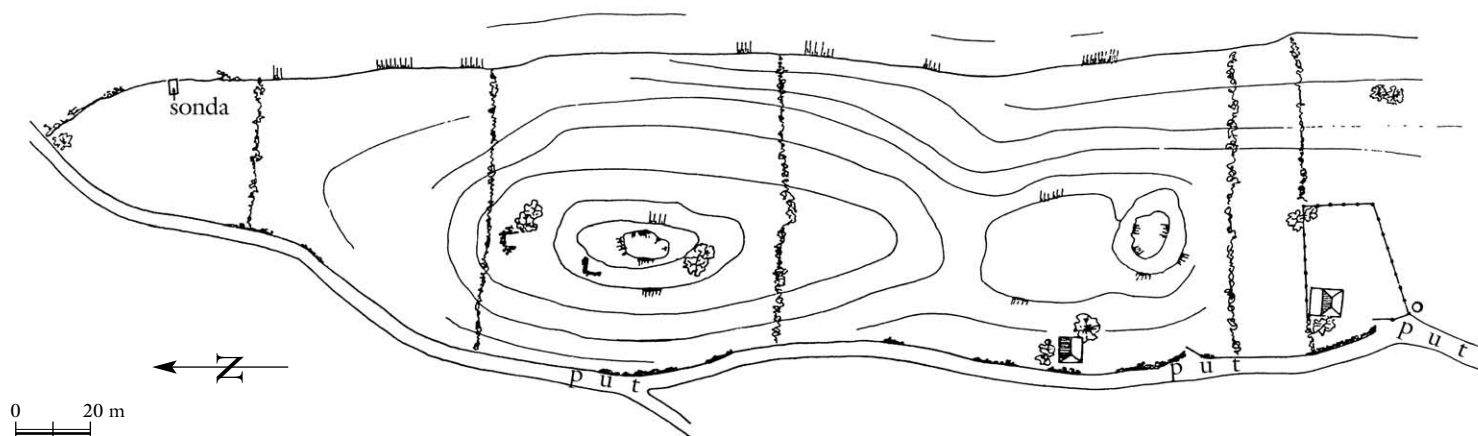
♦ 653 Čanak-Medić, Bošković 1986, 23, 44, 95.

♦ 654 Vukadin 1988, 281–282; Rašković 2002, 51.

♦ 655 Rašković 2002, 31–40, 48–54.

♦ 656 Ibid., 51.

♦ 657 Videti rad V. Ivaniševića u ovoj publikaciji.

Sl. 107. Stalać, lok. Ukosa, približna osnova ranovizantijskog utvrđenja

kao i na opekama iz Stalaća.⁶⁵⁸ Iako je lokalitet na suprotnoj obali Zapadne Morave, na ovu mogućnost ukazuje međusobna blizina antičkog i srednjovekovnog utvrđenja. Postoji još jedna pretpostavka koja bi se lako mogla dokazati daljim i sistematskim istraživanjem ciglarskog kompleksa u podnožju stalačkog brega. Naime, nije isključeno da je kvalitetna grnčarska glina sa tog mesta eksploatisana i tokom V–VI veka, pa bi se u tom slučaju taj deo radioničkog centra nalazio nešto dalje od otkrivenih rimskih peći. Pod takvom pretpostavkom

ciglarska radionica je mogla da snabdeva opekama graditelje oba utvrđenja – i Ukose i Bedema u Maskaru.

Manjom sondom postavljenom na severnom kraju utvrđenja na lok. Ukosa konstatovan je i tanak kulturni sloj sa nalazima fragmentovanih keramičkih sudova koji se mogu okvirno opredeliti u X, eventualno i XI vek (sl. 106/2, 3, kat. br. 335, 336). Pri ubiciranju *Istaaglange* iz povelje vizantijskog cara Vasilija II možda bi pažnju trebalo usmeriti pre na ovaj lokalitet nego na srednjovekovno utvrđenje Stalać.⁶⁵⁹

♦ 658 Rašković, Đokić 1997, 137, sl. 1, 2; Rašković 2002, 36.

♦ 659 Novaković 1908, 36.

KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA

OGNJIŠNO POSUĐE

LONCI

1. Tip I/1

Lonci koso razgrnutog oboda, trbušastog tela i širokog dna, izrađeni na ručnom grnčarskom kolu od gline peskovite fakture crvenomrke, sivomrke ili mrke boje pečenja. Ivica oboda je zaobljena i izuzetno koso zasečena. Na ramenu su ukrasi horizontalno urezanih linija, katkad sa po jednom talasastom. Na dnu se povremeno nalazi reljefni pečat u obliku kruga.

Sl. 41/1–5

Analogije: Minić 1980, 45, t. I/2,5

2. Tip I/2

Lonci po obliku i načinu izrade slični prethodnom tipu. Boja pečenja je crvena, sivocrvena ili mrkocrvena, a faktura u proseku dobra, sa manje peska ili bez njega. Na ramenu se pored ravnih ili talasastih linija javljaju kosi kratki zarezi i nizovi jamica, a na manjem broju sudova zarezi stoje i na donjoj ivici oboda. Lonce odlikuje široka trakasta drška koja spaja obod sa ramenom i koja je u više slučajeva ukrašena urezanim ili utisnutim ornamentima, a ponekad i dugmetastim aplikacijama.

Sl. 41/6–13

3. Tip I/3

Lonci po obliku, načinu izrade i fakturi bliski tipovima I/1, 2, sa drškom ili bez nje, s tim što su sa spoljašnje, a nekada i sa unutrašnje strane gledosani maslinastom, retko crvenkastomedjom glazurom. Ispod glazure su ukrašeni urezanim ornamentima, katkad u kombinaciji sa slikanim. Slikanje je izvedeno belom ango-

bom pomoću četkice i sastoji se od široke horizontalne trake i pega na ramenu. Na pojedinim loncima na dnu se nalazi reljefni pečat. Lonci ovog tipa zastupljeni su u malom broju primeraka.

Sl. 42/1–5

Analogije: *Blago manastira Studenice* 1988, kat. br. A 70, sl. 32/3; Jurišić 1991, 72; Popović 1991, 46, sl. 2; Zečević, Radičević 2001, 32, sl. 3/1.

4. Tip I/4

Lonci srazmerno uskog otvora, trbušastog tela i ravnog dna, bez drške. Na spoljašnjoj strani oboda je uzan horizontalan žleb. Izrađeni su na ručnom vitlu od gline peskovite fature, sivomrke boje pečenja. Spolja su svetlomaslinasto gledosani i bez ukrasa ispod glazure. Otkriveni su fragmenti od ukupno četiri suda.

Sl. 42/6

5. Tip I/5

Lonci širokog ukošenog oboda i trbušastog tela, izrađeni na ručnom vitlu od gline peskovite fature, sivomrke boje pečenja. Spolja su maslinasto ili crvenkasto smeđe gledosani, a na pojedinim fragmentima se slična glazura nalazi na unutrašnjoj strani. Mali broj je ispod glazure ukrašen pegama bele angobe. Postojeći fragmenti oboda su od oko 4–6 posuda.

Sl. 42/7, 8

6. Tip I/6

Lonci visokog, koso razgrnutog oboda, istaknutog zaobljenog ramena i ravnog, srazmerno uzanog dna. Ivica oboda je ravno ili ukoso zasečena, a retko zaobljena. Na spoljašnjoj strani, ispod oboda je blaga horizontalna profilacija, a nekada se slična nalazi i na prelazu iz vrata u rame. Rađeni su na nožnom vitlu od gline

prirodnog sastava ili sa vrlo malo sitnog peska. Ukrašeni su na ramenu, a izuzetno i na trbuhu snopovima oštro urezanih horizontalnih linija kombinovanih sa uzanim rebrom, preko kojeg su kosi zarezi. Talasasta linija se retko javlja. Mahom su većih dimenzija u odnosu na lonce ostalih tipova. U postojećem materijalu zastupljeni su velikim brojem fragmentovanih primeraka – približno kao i lonci tipa I/1.

Sl. 42/9–17

Analogije: Minić 1980, 45, t. I/3,4

7. Tip I/7

Lončić koso razgrnutog oboda, zaobljenog i naglašenog ramena i srazmerno uzanog ravnog dna. Izrađen je na nožnom vitlu od gline peskovite fature, sivomrke boje pečenja. Obod je spolja trakasto profilisan i ukrašen sitnim dubokim zarezima. Na ramenu su snopovi oštro urezanih horizontalnih linija. Konstatovana su još tri fragmenta slično formiranih oboda.

Sl. 43/1

8. Tip I/8

Lonci različite veličine, pretežno većih dimenzija, visokog koso razgrnutog oboda i loptastog tela. Izrađeni su na ručnom kolu od gline peskovite fature, crvenosive ili crvenomrke boje pečenja. Obod je spolja horizontalno narebren, a na profilacijama na obodu i na prelazu u rame je niz kosih zarezova. Slični zarezi nalaze se katkad i po ivici oboda, a sastavni su deo i ornamentike na ramenu i trbuhu. Na dva lonca su vertikalno aplicirane trake sa kosim zarezima, koje polaze od vrata prema trbuhu. Od ukupno 11 izolovanih primeraka ovog tipa, pet nije gledosano, a dva su na spoljašnjoj strani maslinasto gledosana.

Sl. 43/2–7

9. Tip I/9

Lonac širokog otvora i niskog oboda koji je spolja horizontalno narebren. Telo je loptasto, bez vidljive ornamentike. Izrađen je na ručnom kolu od gline sa malo peska, crvenomrke boje pečenja. Predstavlja usamljen nalaz ovog tipa.

Sl. 43/8

10. Tip I/10

Lonci manjih dimenzija, koso razgrnutog oboda i zaobljenog ramena. Izrađeni su na ručnom vitlu od dobro prerađene gline crvenomrke boje pečenja. Na spoljašnjoj strani oboda je jače izraženo horizontalno rebro. Isti tip lonaca konstatovan je sa još četiri fragmentovana oboda.

Sl. 43/9

11. Tip I/11

Veliki lonci koso razgrnutog oboda i širokog loptastog trbuha. Dno je ravno, široko, često sa krupnim peskom na spoljašnjoj površini. Ivica oboda je profilisana ili je vertikalno izvučena, a nekada je ispod oboda horizontalno blago naglašeno rebro. Na ramenu su ukrasi horizontalnih i talasastih linija u kombinaciji sa po jednom do dve aplicirane trake sa kosim zarezima. Otvori lonaca dostižu i 34 cm u prečniku.

Sl. 44/1–5

12. RELJEFNI I UREZANI ZNACI NA DNU POSUDA

Sl. 45

ZDELE

13. Tip II/1

Konične negleđosane zdele jednostavno ukošenih zidova koji se pri vrhu blago povijaju ka unutrašnjoj strani. Rađene su na ručnom kolu od gline peskovite fature, crvenosive ili crvenomrke boje pečenja. Ukrase ili nemaju, ili spolja imaju urezane horizontalne linije u snopovima. Konstatovano je ukupno pet fragmentovanih primeraka.

Sl. 46/1–3

Analogije: Constantinescu 1972, 119, pl. XXXIV/1, 4

14. Tip II/2

Duboke konične zdele koje su po obliku i ornamentici slične vršnicima. Od vršnika se razlikuju po znatno širem dnu i po odsustvu kružnih otvora na zidovima. Izrađene su na ručnom kolu od gline sa sitnim peskom, crvenosive ili crvenomrke boje pečenja. Na spoljašnjoj strani su po jedna do dve urezane talasaste i horizontalne linije i aplicirane trake sa kosim zarezima. Pojedini primerci su ukrašeni i po ivici oboda nizom udubljenja. Zdele ovog tipa konstatovane su u velikom broju fragmenata.

Sl. 46/4

Analogije: Minić 1974, 69, pl. VI/6; Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 50, t. XI/4–6; *Blago manastira Studenice* 1988, 63, sl. 32/1

15. Tip II/3

Duboke konične zdele jednostavno ukošenih zidova i širokog ravnog dna. Ivica oboda je zaobljena, a ispod nje je uzan horizontalan žleb. Izrađene su na nožnom vitlu od dobro prerađene gline sive boje pečenja. Otkrivena su ukupno dva primerka, i to oba bez ukrasa.

Sl. 46/5, 6

16. Tip II/4

Plitke konične zdele – tave, niskih zidova i širokog ravnog dna. Izrađene su na ručnom kolu od gline peskovite fature, crvenosive ili crvenomrke boje pečenja. Dve su po ivici oboda ukrašene dubokim kosim zarezima.

Sl. 46/7–10

Analogije: Minić 1974, 69, pl. VI/7; Žeravica 1974, t. XVII/12

POKLOPCI

17. Tip III/1

Niski konični poklopci sa koso zasečenom ivicom kružnog otvora. Na ravno zatvorenom vrhu su dva do tri otvora za propuštanje pare prilikom kuvanja. Izrađeni su od gline sa malo sitnog peska, sivocrvene boje pečenja.

Sl. 47/1

Analogije: Georgieva 1974, 44, sl. 31/4, 5; Bjelajac 1978, t. I, tip IV/11

18. Tip III/2

Poklopci koničnog oblika sa dugmetastom drškom na vrhu. Pojedini primerci imaju i trakastu dršku koja spaja vrh sa donjim delom konusa. Ivica otvora je izvijena u vidu stope i na gornjoj strani je ukrašena nizom sitnih kosih zarezima. Izrađeni su od gline sa malom količinom sitnog peska, crvene ili sivocrvene boje pečenja.

Sl. 47/2, 3

Analogije: Georgieva 1974, 45–46, sl. 34; Minić 1974, 69, pl. VI/4; Constantinescu 1972, 123, pl. XXXVII/1–2; Genova 1989, sl. 8/5

19. Tip III/3

Poklopci zvonastog oblika sa dugmetastom drškom na vrhu. Otvor je pri dnu više ukošen i na spoljašnjoj površini katkad ukrašen kosim zarezima. Na gornjoj polovini konusa su dva ili tri proreza za paru. Izrađeni su od gline istog sastava kao i prethodna dva tipa.

Sl. 47/4, 5

Analogije: Bjelajac 1978, t. II, tip IV/6; Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 52, t. XII/1

20. Tip III/4

Poklopci u donjoj polovini zvonastog a u gornjoj koničnog oblika. Na vrhu su ravno zatvoreni, sa kružnim otvorom na sredini i 4–5 sa strane. Od vrha polazi trakasta ili valjkasta drška koja se završava pri dnu konusa. Po ivici otvora je niz kosih zarezima. Izrađeni su od gline prirodnog sastava, mrkocrvene ili crvene boje pečenja.

Sl. 47/6

21. Tip III/5

Poklopci koničnog oblika sa kupastim, po ivici profilisanim vrhom. Na pojedinim primercima ovu profilaciju sa donjim delom konusa spaja trakasta drška. Ivica otvora je horizontalno proširena u vidu stope i ukrašena je kosim zarezima. Manji broj poklopaca je ornamentisan po celoj spoljašnjoj površini urezanim talasastim i horizontalnim linijama, a nekada i koso narebrenom profilacijom. Crvene su ili crvenosive boje pečenja i sitnopeskovite fakture. Na gornjoj polovini konusa su jedan–dva vertikalna proreza za paru.

Sl. 47/7–9

Analogije: Baraschi 1977, 55, pl. VIII/3, 11, 12

22. Tip III/6

Poklopci koničnog oblika sa visokom, skoro cilindričnom gornjom polovinom i trakastom drškom. Donja ivica je proširena u vidu stope i ukrašena kosim zarezima. Gornja polovina se ravno završava ili je otvorena. Prorezi za paru su na donjem, koničnom delu. Poklopci su od dobro prerađene gline prirodnog sastava, crvene ili sivocrvene boje pečenja.

Sl. 47/10

Analogije: Georgieva 1974, 45–46, sl. 36; Baraschi 1977, 55, pl. VIII/1, 6; Cvetkov 1989, 129–130, sl. 8

23. Tip III/7

Poklopci kalotastog oblika sa dugmetastom drškom na vrhu i horizontalno proširenim obodom otvora u vidu stope. Izrađeni su od gline dobre fakture, crvene ili sivocrvene boje pečenja. Zidovi su relativno debeli i sa spoljne strane ukrašeni horizontalno ili talasasto urezanim linijama, kombinovanim sa nizom sitnih uboda.

Sl. 47/11–12

Analogije: Georgieva 1974, 45–46, sl. 35/2, 37; Bikić 1996, 283, sl. 2/7; Genova 1989, sl. 8/6

24. Tip III/8

Poklopci diskoidnog oblika sa vertikalno ili koso uzdignutim obodom i trakastom drškom koja spaja ivicu oboda sa gornjom površinom ploče. Na ploči su ukrasi u vidu koncentričnih uzanih ravnih i talasastih linija sitnih uboda, a po ivici su kosi zarezima. Izrađeni su na brzom grnčarskom kolu od dobro prerađene gline crvene ili sivocrvene boje pečenja. Dva poklopca su maslinasto gledosana. Na ploči su urezani prorezi ili kružni otvori za paru.

Sl. 47/13–16

Analogije: Bikić 1996, 283, sl. 2/8

25. Tip III/9

Poklopci diskoidnog oblika, na donjoj strani ravni a na gornjoj su široka koncentrična rebra. Na sredini se nalazi trakasta drška. Sa obe strane drške su zrakasto raspoređeni nizovi trougaonih udubljenja. Rađeni su od dobro prerađene gline sivomrke boje pečenja.

Sl. 47/17

AMFOROIDNI SUDOVI – ČUPOVI

26. Tip IV/1

Sudovi visokog i blago izvijenog vrata, naglašenog zaobljenog ramena i ravnog dna, sa dve naspramne široke trakaste drške koje spajaju gornji deo vrata sa ramenom. Izrađeni su od gline sitno-peskovite fature, crvene boje pečenja. Na vratu su ukrašeni uskim horizontalnim rebrima sa nizom zarezova, a na ramenu snopom urezanih linija, katkad kombinovanih sa profilacijama. Slični ukrasi su i na truhu.

Sl. 48/1

Analogije: Georgieva 1974, 40–41, sl. 28

27. Tip IV/2

Sudovi visokog levkastog vrata i ukošenog ramena, sa najvećim prečnikom u donjoj polovini tela. Vrat sa ramenom spajaju dve široke trakaste drške. Rađeni su od dobro prerađene gline prirodnog sastava, crvene boje pečenja. Spolja su maslinasto gledosani, a ispod glazure su uzani horizontalni žlebovi ispod oboda, a nekada i na ramenu. Fragmenti jednog suda nađeni su u objektu I7, sa tegovima za ribarsku mrežu.

Sl. 48/2

VRŠNICI

28. Tip V

Vršnici koničnog oblika, na gornjem delu ravno zatvoreni. Donji, otvoren kraj završava se zaobljenim, ukoso zasečenim ili ravnim obodom, katkad sa kosim zarezima po ivici ili nizom širih udubljenja. Na gornjem delu recipijenta su dva kružna otvora koja sa spoljašnje strane imaju reljefno ojačanje nastalo ili prilikom izrade ili naknadno apliciranom trakom. Rađeni su na ručnom kolu od gline sa sitnim peskom, crvene ili mrkocrvene boje pečenja. Spolja su ukrasi razvučenih talasastih, a ređe i horizontalnih linija koje se smenjuju sa reljefnim trakama. Na trakama su duboki kosi zarezovi.

Sl. 49/1, 2

DRŽAČI ZA VRŠNIK

29. Šipke koje su na širem kraju četvorougaoznog preseka i nekada tordirane. Na užem kraju su oble i povijene u kukicu. Služile su za skidanje vršnika sa ognjišta. Gvožđe, kovanje.

Sl. 49/3–5

CREPULJE

30. Tip VI/1

Plitke crepulje širokog ravnog dna i ukošenih zidova koji se završavaju proširenim zaobljenim obodom. Rađene su na ručnom vitlu od gline peskovite fature, crvene boje pečenja.

Sl. 49/6

31. Tip VI/2

Crepulje širokog ravnog dna, slabije ukošenih zidova, a nekada i skoro vertikalnih. Obod je proširen, najčešće zaobljen i povijen prema unutrašnjosti. Rađene su na ručnom vitlu od gline sa dosta peska i crvene su boje pečenja. Retki primerci imaju kružni otvor na sredini dna.

Sl. 49/7–9

TRPEZNO POSUĐE

ZDELE

32. Tip II/5

Zdele kalotastog oblika na niskoj prstenastoj stopi. Ivica oboda je zaobljena, a nekada je znatno stanjena ili blago povijena. Izrađene su na nožnom vitlu od gline prirodnog sastava ili sa dodatkom malo sitnog peska, crvene ili sivocrvene boje pečenja. Gledosane su sa unutrašnje, a delimično ili sasvim i sa spoljašnje strane bleđozutom, zelenkastožutom ili svetlozelenom glazurom, katkad sa manjim zelenim ili smeđim površinama. Ispod glazure većina ima samo po dva koncentrično urezana kruga na unutrašnjoj strani dna, a manji broj je ukrašen raznolikim sgrafito motivima. Nekoliko fragmentovanih primeraka je dekorisano horizontalnim zeleno, žuto i smeđe bojenim trakama, preko kojih je bezbojna glazura.

1. Sa obe strane zdela je zelenožuto gledosana.

Kv. E/6a Inv. br. 473 *Sl. 50/1*

2. Sa obe strane zdele su na svetložutoj osnovi zelene i smeđe horizontalne trake i bezbojna glazura.

Kv. F/5b Inv. br. 529 *Sl. 50/2*

3. Zdela je sa obe strane zeleno gledosana, a na unutrašnjoj su sgrafito ukrasi u vidu uzanih horizontalnih traka ispunjenih kosim linijama koje se seku.

Kv. H/7, nad malternom površinom Inv. br. 763 *Sl. 50/3*

4. Na unutrašnjoj strani zdele je svetložuta glazura sa manjim zelenim i smeđim površinama, a na spoljašnjoj je maslinasta. Centralni prostor recipijenta pokriva krupan medaljon, koji se sastoji od rozete izvedene šestarom, sa stilizovanom lozom po obodu. Na prstenastoj stopi su dve rupice za provlačenje vrpce, a na spoljašnjoj strani dna je naknadno urezana prelomljena linija (sl. 45/3).

Kv. G/7d Inv. br. 439 Sl. 50/4

5. Na obe strane zdele je zelenkastožuta glazura preko sgrafito ukrasa. Spolja, ispod oboda je friz stilizovane loze, a na unutrašnjoj strani je medaljon komponovan na sličan način kao na prethodnoj zdeli.

Kv. D/8c, bunar Inv. br. 928 Sl. 50/5
Sa prostora Malog grada potiču delovi još tri identične zdele.

Analogije: Constantinescu 1972, 131–132, pl. XXXIX; *Moravska Srbija, ljudi i dela* 1971, 55, kat. br. 77; Georgieva 1974, sl. 97/10, 12, 17–18; Bajalović–Hadži-Pešić 1981, 59, t. XVIII/10, 11; Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 58–59, sl. 57, 58; Jurišić 1991, 74, sl. 63

33. Tip II/6

Kalotaste zdele na niskoj prstenastoj stopi. Zidovi recipijenta su više ukošeni, sa stanjenim obodom, ispod kojeg je na spoljašnjoj strani plitak horizontalan žleb. Izrađene su na nožnom vitlu od sitnopeskovite gline crvene boje pečenja. Sa obe strane su zelenožuto gledosane, s tim što na spoljašnjoj postoje manje površine zelene boje. Zastupljene su ukupno sa tri fragmentovana primerka.

Kv. E/5d, palata Inv. br. 270 Sl. 50/6

Analogije: Georgieva 1974, sl. 97/8

34. Tip II/7

Zdele na niskoj prstenastoj stopi. Zidovi recipijenta se u gornjoj polovini ili na sredini jače povijaju, pa ovaj tip predstavlja prelaz od kalotastih ka bikoničnim oblicima. Ivica oboda je zaobljena ili ravno zasečena. Izrađene su na nožnom vitlu od sitnopeskovite gline prirodnog sastava, crvene ili sivocrvene boje pečenja. Pretežno su jednobožno gledosane i bez dekorativnih elemenata, izuzev jednog primerka sa skromnim sgrafito ukrasom na unutrašnjoj strani.

1. Sa obe strane zdele je svetlozelena i smeđa glazura. Približno na sredini recipijenta ispod glazure je urezana horizontalna linija, iznad koje je niz kratkih spiralno uvijenih linija.
Kv. E/6b Inv. br. 372 Sl. 50/7

2. Na unutrašnjoj strani jače fragmentovane zdele delimično je sačuvana svetložuta glazura.
Kv. C/5 Inv. br. 713 Sl. 50/8

Analogije: Georgieva 1974, sl. 97/2

35. Tip II/8

Bikonične zdele na prstenastoj stopi, koja je u pojedinim slučajevima izuzetno niska, a nekada i skoro ravna. Prelaz iz jednog konusa u drugi je naglašen, s tim što je gornji vertikalni ili ukošen upolje. Zdele su izrađene na nožnom vitlu od gline prirodnog sastava ili od prečišćene gline, crvene, odnosno sivocrvene boje pečenja. Osim onih jednostavno gledosanih zelenom, zelenožutom ili žutom glazurom, katkad sa mestimičnim smeđim površinama, ima mnogo njih koje su ispod glazure ukrašene sgrafito ornamentima. Najčešće su rozete izvedene šestarom i trakama stilizovane loze, dok su drugi ukrasi malobrojni.

1. Zdela na uzanoj niskoj stopi, sa obe strane zeleno gledosana.
Kv. G/6d, objekat 4 Sl. 50/9

2. Na obe strane zdele je zelena i smeđa glazura, koja je znatno oštećena u požaru.
Kv. G/6c, objekat 4 Inv. br. 386 Sl. 50/10

3. Na unutrašnjoj, a delimično i na spoljašnjoj strani je monohromna bledozelena glazura.
Kv. F/5c, palata Inv. br. 283 Sl. 50/11

4. Na obe strane zdele je svetložuta glazura sa smeđim poljima. Na spoljašnjoj strani je ispod oboda friz stilizovane loze. Na prstenastoj stopi su dve rupice za provlačenje vrpce.
Kv. G/7c Inv. br. 611 Sl. 50/12

5. Na unutrašnjoj, a delimično i na spoljašnjoj strani je svetložuta glazura sa mestimično smeđim površinama. Donji konus recipijenta pokriva krupan medaljon koji se sastoji od dva koncentrična kruga i rozete izvedene šestarom.
Kv. G/6b Inv. br. 440 Sl. 50/13, 100/3

6. Na unutrašnjoj strani zdele je svetložuta glazura sa zelenim i smeđim površinama preko sgrafito ornamentata. Ornamenti se sastoje od medaljona, sa zrakasto raspoređenim ravnim i spiralnim linijama, i friza naizmjeničnih ravnih i talasastih linija u metopama. Na prstenastoj stopi su dve rupice za provlačenje vrpce.

Kv. G/6a Inv. br. 193 Sl. 50/14

Analogije: Georgieva 1974, 78, sl. 55, 97/14; Baraschi 1977, pl. XV/7, 8; Ceramic Art 1992, 52, No. 12; Constantinescu 1972, 132, 134, fig. 59, pl. XLII/1, 3

36. Tip II/9

Duboke bikonične zdele na prstenastoj stopi. Gornji konus je приметно kraći od donjeg i izvijen je upolje. Izrađene su od prečišćene gline crvene boje pečenja i ukrašene sgrafito ornamentima.

1. Na obe strane zdele je zelenosmeđa glazura sa tamnije smeđe obojenom površinom preko sgrafito ornamentata. Na unutrašnjoj strani je friz stilizovane loze, a na spoljašnjoj je traka ukrštenih kosih i vertikalnih linija.

Kv. G/6b Inv. br. 570 Sl. 50/15

37. Tip II/10

Zdele kalotastog recipijenta sa zaobljenom ivicom oboda, istih tehnoloških svojstava kao i kod prethodnih tipova. Odlikuju se ravnim horizontalnom drškom sa ovalnim, trougaonim ili tro-lisnim završetkom, apliciranom na obodu ili neposredno ispod njega. Drške su nekada vertikalno probušene a ponekad su na gornjoj površini ukrašene sgrafito ornamentima. U tehnici sgrafita dekorisani su i recipijenti dveju zdela koje su imale ravno dno, bez prstenaste stope. Od ukupno šest primeraka, četiri su gledosana zelenkastožutom glazurom, jedan maslinastom, a jedan tamnije zelenom sa manjim smeđim površinama.

1. Na obe strane fragmentovane zdele je zelenkastožuta glazura. Gornja površina drške ukrašena je urezanim dvostrukim krugovima sa tačkom u sredini.

Kv. H/6a Inv. br. 470 Sl. 51/1

2. Obe strane fragmentovane zdele su bleдозelено gledosane. Drška jezičastog oblika je vertikalno probušena.

Kv. H/6a Inv. br. 449 Sl. 51/2

3. Obe površine fragmentovane zdele su zelenkastožuto gledosane. Drška sa ugaonim završetkom je vertikalno probušena.

Kv. H/6a Inv. br. 419 Sl. 51/3

4. Fragmentovana zdela sa širokim konveksnim dnom. Ispod oboda je horizontalna drška sa urezanim pentagramom u krugu. Na unutrašnjoj strani recipijenta je delimično sačuvana urezana predstava ptice, a na bočnim stranama su šematski prikazane ljudske predstave. Preko urezanih ukrasa je tamnije zelena glazura sa mestimično smeđim površinama.

Kv. E/5a Inv. br. 238 Sl. 51/4

5. Deo zdele sa ostatkom horizontalne drške. Na fragmentu ravnog dna urezana je razvučena talasasta linija, a sa obe strane je maslinasta glazura.

Kv. C/8b, objekat 11 Inv. br. 64

6. Jezičasta zeleno gledosana drška.

Kv. D/4a Inv. br. 371

Analogije: Zečević 2003, sa citiranom literaturom; Bajalović–Hadži–Pešić 2003, 185, fig. 4/6, 7; Georgieva 1974, sl. XXXVII; Constantinescu 1972, 132, fig. 58

38. Tip II/11

Velika zdela – tanjir širokog ravnog dna i vertikalnih zidova koji se završavaju kratkim razgrnutim obodom. Ispod oboda su ostaci drške. Izrađena je od prečišćene gline sive boje pečenja i sa obe strane je bleдозelено gledosana preko debljeg sloja angobe. Na unutrašnjoj strani zidova su sgrafito ornamenti polumesečastog oblika, a isti se nalaze i na dnu, gde su kombinovani sa sitnim kružićima, medaljonima i jednim kružnim frizom gusto šrafirane površine.

Kv. H/7b, sloj šuta Inv. br. 483 Sl. 51/5

Analogije: *Blago manastira Studenice* 1988, 80, sl. 59, kat. br. A 64

39. Tip II/12

Plitke konične zdele nalik tanjirima. Zidovi recipijenta su više ukošeni, a obod je kratak i razgrnut. Na relativno uskom dnu je prstenasta stopa, na kojoj su u nekim slučajevima dve rupice za provlačenje vrpce i kačenje. Ispod bleдозute, bleдозelene ili zelenkastožute glazure su sgrafito ornamenti, među kojima preovla-

đuju trake stilizovane loze u kombinaciji sa medaljonima. Zdela sa predstavom ptica u medaljonima je unikatan nalaz u Stalaću. Zdele su izrađene od prečišćene gline, crvene ili sivocrvene boje pečenja.

1. Ispod zelenkastožute glazure su sgrafito ukrasi u vidu tri radijalno raspoređene trake stilizovane loze uokvirene nizom ravnih linija. Između traka su manji medaljoni ispunjeni spiralno uvijenim linijama.

Kv. F/3c, donžon Inv. br. 9/71 Sl. 51/6

2. Na unutrašnjoj strani zdele su sgrafito ukrasi u vidu traka stilizovane loze uokvirenih nizovima ravnih linija. Trake su raspoređene radijalno, od dna prema obodu, i u poprečnim segmentima. Na olučasto formiranom obodu je uzana talasasta linija. Preko urezanih ukrasa je bleđožuta glazura sa manjim zelenim i svetlosmeđim površinama.

Kv. C/8b, objekat 11 Inv. br. 58 i 334 Sl. 51/7

3. Na unutrašnjoj strani recipijenta je kružni friz ispunjen nizovima izlomljenih linija, a na dnu je medaljon u vidu stilizovanog cveta u dvostrukom krugu. Preko sgrafito ukrasa je bleđožuta glazura sa manjim smeđim i zelenkastim površinama.

Kv. G/7b Inv. br. 583 Sl. 51/8

4. Na unutrašnjoj strani recipijenta je kružni friz spiralno uvijenih linija, u kome su dva ukomponovana medaljona sa po dve adosirano postavljene ptice – pauna. Predstave ptica su duboko urezane, kao i friz spiralno uvijenih linija, koji je nevešto urađen. Na olučasto formiranom obodu je uzana talasasta linija. Na dnu zdele nema ukrasa. Tu se nalazi oštećenje prstenastog oblika mrke boje, nastalo od sveće koja je dugo gorela i uništila glazuru. Preko sgrafito ukrasa je bleđozelena gleđ, sa intenzivnijom nijansom po obodu. Na prstenastoj stopi su dve rupice za kačenje zdele.

Kv. G/6b Inv. br. 466 Sl. 51/9, 100/1

Analogije za oblik zdela: Georgieva 1974, sl. 96/13; Baraschi 1977, pl. XII/3, XIV/4, 5; Ceramic Art 1992, 47, 48, Nos. 7, 8; Constantinescu 1972, 134, fig. 61/7, 8

40. Tip II/13

Konična zdela na niskoj prstenastoj stopi. Obod je profilisan sa ukošenom ivicom. Izrađena je od prečišćene gline crvene boje

pečenja, koja je u požaru velikim delom dobila sivu boju. Unutrašnja površina zdele je bogato ukrašena. Na dnu je krupan medaljon složen od rozete, izvedene šestarom, i pojasa stilizovane loze, sa kružnim linijama oko svake vrste motiva. Od medaljona prema obodu polaze četiri trake ispunjene linijama koje se seku, a između traka su manji medaljoni stilizovanih cvetova sa zasečenim krajevima latica. Glazura je zelena, sa većim smeđim površinama, a njen najveći deo je uništen u požaru. Po ivici oboda je uzana talasasta linija.

Kv. G/6b, objekat 4 Inv. br. 387 Sl. 52/1

Analogije za oblik zdele: Georgieva 1974, sl. 96/2–5; Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 82, t. XII/2

41. Dna zdela

Među znatnom količinom sitnih fragmenata koji pripadaju zdela najbolje su sačuvana dna, koja na unutrašnjoj strani imaju različito komponovane ornamente. Najčešće su to jednostavan dvostruki krug ili rozeta izvedena slobodnom rukom ili šestarom i uokvirena dvostrukim krugom. Ostali oblici motiva, kao što su ukrštene trake, zrakasto raspoređene urezane linije koje se pri kraju spiralno uvijaju, ili šestokraka zvezda nastala preklapanjem dva trougaona motiva, ređi su ili se javljaju samo na jednom primerku.

1. Na sredini dna je heksagram u dvostrukom krugu, sa rozetom u centru. Ukrašen je dopunjen gustom šrafurom, a po obodu heksagrama uzanom talasastom linijom. Fragmenat je zelenkastožuto gledosan, a na sredini sgrafito motiva je smeđe obojen.

Kv. D/3c Inv. br. 537 Sl. 52/2

Analogije: Rice 1930, fig. 5/7; Georgieva 1974, 84, sl. IX/1, 2; Baraschi 1977, 88, fig. 70/4

2. Na sredini dna je dvostruki krug, od koga polaze snopovi urezanih tankih linija. Fragmenat je svetložuto gledosan sa mestimičnim zelenim i smeđim površinama.

Kv. D/8a Inv. br. 181 Sl. 52/3

3. Na sredini dna su četiri krstoobrazno ukrštene trake. Preko ukrasa je glazura svetlozelena, a na spoljašnjoj strani maslinasta.

Kv. E/4b, centralni deo palate Inv. br. 269 Sl. 52/4

4. Na unutrašnjoj strani dna je u dvostrukom krugu rozeta sa 12 latica, a po zidovima recipijenta izgleda da je bilo sličnih manjih medaljona. Na prstenastoj stopi dna su dve rupice za kačenje zdele. Fragment je sa obe strane žuto i zeleno gledosan.

Kv. C/5d Inv. br. 709 Sl. 52/5

Analogije: Baraschi 1977, 77, fig. 59

5. Na sredini dna je u krugu više urezanih zrakasto raspoređenih linija koje se na krajevima spiralno uvijaju. Preko sgrafito ukrasa je zelenkastožuta glazura sa mestimičnim smeđim površinama.

Kv. F/3d, donžon Inv. br. 65 Sl. 52/6

Analogije: Jurišić 1989, sl. 41

TANJIRI

42. Tip VII/1

Tanjiri koničnog recipijenta i širokog koso razgrnutog oboda, čija je ivica neznatno povijena. Dno nije sačuvano ni na jednom primerku. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja i gledosani svetložutom ili zelenkastožutom glazurom sa manjim zelenim i smeđim površinama. Ispod glazure se nalaze sgrafito ornamenti.

1. Na gornjem delu recipijenta je niz sitnih trougaonih motiva, preko kojih je svetložuta glazura sa manjim smeđim i zelenim površinama.

Kv. H/7c, objekat 19 Inv. br. 797 Sl. 53/1

Analogije: Georgieva 1974, 84, sl. X

2. Na širokom obodu su nizovi polukružnih motiva sa gusto šrafiranim međuprostorima, a na gornjem delu recipijenta je delimično vidljiva predstava ribe. Preko ukrasa je zelenožuta glazura.

Kv. H/6a Inv. br. 584 Sl. 53/2

Analogije: Stančeva 1964, 175–176, t. V/29, IX/24, 44; Georgieva 1974, 84, sl. 62; Genova 1989, 70, sl. 11/1–16

43. Tip VII/2

Tanjiri veoma ukošenih zidova i kratkog vertikalno izvučenog oboda. Donji deo recipijenta se naglo sužava i prelazi u ravno dno na niskoj prstenastoj stopi. Izrađeni su od prečišćene gline, crvene ili crvenomrke boje pečenja. Preko sgrafito ornamentata je sasvim bledezeleno glazura sa mestimičnim intenzivnije zelenim površinama.

1. Na unutrašnjoj strani recipijenta su urezane polukružne linije koje se seku i obrazuju manje segmente ispunjene talasastim linijama. Uzana talasasta linija neujednačene ritmike nalazi se i na prelazu u obod. Posuda je sasvim bledezeleno gledosana.

Kv. D/3c Inv. br. 559 Sl. 53/3

Analogije: Jurišić 1983, 184, t. III/1

2. Na širokom ravnom dnu tanjira je krupan medaljon sa motivom »ružice vetrova«, urezanim šestarom. Svako drugo lučno polje motiva je ispunjeno sitnim ubodima. Tanjir je sa obe strane bledezeleno gledosan, s tim što je preko sgrafito ukrasa zelena boja intenzivnija. Po obodu su zelene pege.

Kv. G/7d Inv. br. 612 Sl. 53/4, 100/2

44. Tip VII/3

Tanjir – zdela koničnog oblika više ukošenih i blago povijenih zidova. Obod je širok, koso razgrnut i pri vrhu vertikalno izvučen. Dno je relativno malo, ravno i bez prstenaste stope. Izrađen je od prečišćene gline crvene boje pečenja. Na sredini dna je medaljon sa »ružom vetrova«, od koga se zrakasto šire uzane trake sa nizovima sitnih uboda. Sud je bledezeleno gledosan, sa svetlosmeđom bojom preko medaljona i zelenom preko traka, a u vidu ovalnih pega i po obodu.

Kv. C/4d Inv. br. 396 Sl. 53/5

45. Tip VII/4

Tanjir – zdela koničnog oblika sa ukošenim zidovima koji se u donjem delu povijaju prema dnu. Obod je kratak i horizontalno razgrnut, a dno nedostaje. Izrađen je od prečišćene gline mrke boje pečenja i zeleno je gledosan. Na očuvanom fragmentu ispod glazure nema ornamentata.

Kv. C/5d Inv. br. 579 Sl. 53/6

BOKALI

46. Tip VIII/1

Bokali vitkog tela, koje ima najveći prečnik u predelu ramena ili gornjem delu trbuha. Na prelazu iz ramena u vrat je manje ili više izraženo horizontalno rebro. Obod je trolisno formiran, sa kljunastim izlivnikom na čeonj strani. Ivicu oboda spaja sa rameonom široka trakasta drška. Dno je ravno ili prošireno i profilisano po ivici u vidu stope. Izrađeni su od prečišćene ili sitnopeskovite gline crvene boje pečenja. Spolja su gledosani svetložutom, zelenkastožutom ili oker i svetlosmeđom glazurom, sa mestimičnim zelenim i intenzivnije smeđim površinama, koje često prate urezane ornamente. Najčešći sgrafito ornamenti su listoliko drvo života i trake ispunjene različitim geometrijskim i stilizovanim biljnim motivima.

1. Na spoljašnjoj strani bokala je tamnija oker glazura sa širim zelenim i smeđim površinama koje pokrivaju sgrafito ornamente. Ornamenti se sastoje od vertikalnih traka ispunjenih stilizovanom lozom i linijama koje se seku i obrazuju gustu šrafuru ili trougaona polja u kvadratima. Na bočnim stranama je listoliko drvo života, ispod koga je uzan pojas sa talasastom linijom. Na čeonj strani bokala su dva ovalna oštećenja, nastala prilikom pečenja od oslanjanja na drugu posudu u grnčarskoj peći.

Kv. C/6a, objekat 8 Inv. br. 717 Sl. 54/1, 1a–b, 101/2

2. Na spoljašnjoj strani bokala je zelenkastožuta glazura, sa tamnije zelenim i smeđim površinama koje pokrivaju sgrafito ukrase. Ornamenti se sastoje od tri vertikalne trake – na čeonom delu i sa obe strane drške, i dve ukošene – na bočnim stranama tela. Vertikalne su komponovane kao kod prethodnog bokala, dok su bočne ispunjene nizovima kosih linija koje obrazuju trougaone motive. U donjem delu tela bočne strane su više sužene i pri tome delimično deformisane.

Kv. D/3a Inv. br. 489 Sl. 54/2, 2a–b, 101/3

3. Na spoljašnjoj strani fragmentovanog bokala je svetložuta glazura sa smeđim površinama preko sgrafito ukrasa. Ukrase čine vertikalne i ukošene trake stilizovane loze, sa uvijenijim spiralama i dekorativnijim završecima palmeta.

Kv. G/8 Inv. br. 844 Sl. 54/3

4. Bokal se od ostalih posuda istog tipa izdvaja kružnim otvorom sa jedva приметnom izvijenom ivicom na mestu gde je tre-

balo da bude formiran kljunast izlivnik. Spolja je smeđe gledosana sa zelenim površinama preko sgrafito ornamentata. Na bočnim stranama tela je drvo života, prikazano bez okvirne linije, a ispod drveta i sa njegove obe strane su trake ispunjene stilizovanom lozom i šrafurom.

Kv. H/7 Inv. br. 742 Sl. 54/4

Analogije: Bajalović–Hadži–Pešić 1981, 64–65, sl. 62; *Blago manastira Studenice* 1988, 77, sl. 19, 55, kat. br. A 52; *Arheološko blago Srbije* 1983, 139–140, kat. br. 114

47. Tip VIII/2

Bokali loptastog tela, levkasto ukošenog vrata i širokog otvora koji je trolisno formiran, sa kljunastim izlivnikom na čeonj strani. Dno je ravno, široko i nekada po ivici neznatno prošireno. Obod spaja sa ramenom široka trakasta drška. Izrađeni su na nožnom kolu od prečišćene ili slabo peskovite gline, crvene boje pečenja različitog intenziteta. Spolja su zelenkastožuto ili bledožuto gledosani sa mestimičnim smeđim ili zelenim površinama preko sgrafito ukrasa. Ređi su primerci bledozeleno gledosani sa tamnije zelenim površinama. Sgrafito ukrasi se najčešće sastoje od kosih i horizontalnih traka ispunjenih šrafurom ili stilizovanom lozom, u kombinaciji sa medaljonima i polukružnim linijama koje se preklapaju. Ostali motivi su retki, kao drvo života prikazano na specifičan način. Na bočnoj strani jednog bokala bila je urezana ljudska predstava.

1. Spoljašnja površina bokala je svetložuto gledosana, sa širokim svetlozelenim trakama koje prate sgrafito ornamente. Na čeonj strani tela je krupan medaljon sa motivom »ruže vetrova« u centru. Po obodu su četiri koncentrična kruga, a u okviru njih kose linije koje se seku. Na bočnim stranama bokala su predstave drveta života u vidu jelove grančice i grančice sa spiralno uvijenim linijama sa strane.

Kv. C/5b Inv. br. 688 Sl. 55/1

2. Bokal sličan prethodnom, svetložuto gledosana sa zelenim i smeđim površinama preko sgrafito ukrasa. Na trбуhu je horizontalan friz kosih linija koje se seku i obrazuju sitna romboidna polja, iznad su polukružne linije koje se preklapaju, a u donjoj polovini tela su medaljoni izvedeni šestarom. Na jednom medaljonu je pogrešno odmeren potez pri formiranju rozete.

Kv. F/3b, donžon Inv. br. 35/72 Sl. 55/2

3. Bokal sličan prethodnom, zelenkastožuto gledosan sa zelenim i smeđim površinama naročito preko sgrafito ukrasa. Dekorisan je kosim trakama stilizovane loze i medaljonima sa zrakasto raspoređenim linijama koje se pri kraju spiralno uvijaju.

Kv. D/3a Inv. br. 173 Sl. 55/3

4. Više fragmenata bledožuto gledosanog bokala, sa mestimičnim zelenim površinama. Na ramenu je friz polukružnih urezanih linija koje se seku, a na bočnoj strani je delimično sačuvana ljudska predstava izvedena finim tankim potezima. Vidljivi su deo lica, vrat i deo ruku.

Kv. D/3a Inv. br. 353 Sl. 55/4

Analogije: Jurišić 1989, 37, sl. 39/2, 40/1

48. Tip VIII/3

Bokali loptastog tela i ravnog dna, po ivici proširenog i profilisanog u vidu stope. Od prethodnog tipa razlikuju se po obliku dna i po nešto užem vratu, a i po horizontalnom rebro između ramena i vrata, koje je slabije naglašeno. Drška je trakasta, sačuvana u sitnijim delovima, a otvor ni na jednom izolovanom primerku nije mogao da se ustanovi. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja i imaju relativno tanke zidove. Gledosani su svetložutom i svetlozelenom glazurom, sa smeđim površinama. Sgrafito ukrasi se sastoje od vertikalnih traka ispunjenih stilizovanom lozom, traka sa koso postavljenim zarezima, medaljona i sl.

1. Fragmenti većeg bokala svetlozeleno i svetložuto gledosanog i ukrašenog vertikalnim trakama ispunjenim stilizovanom lozom i koso postavljenim nizovima sitnih zarezova. Na prelazu iz ramena u vrat je niz povezanih spiralno uvijenih linija. Na spoljašnjoj strani dna je reljefni pečat u obliku kruga, u kome je ćirilično slovo D. Slovo nije na sredini kruga.

Kv. G/8a, kraj objekta 6 Inv. br. 846 i 219 Sl. 55/5

2. Delovi bokala sličnog prethodnom, spolja svetlozeleno gledosanog sa mestimičnim površinama smeđe boje. Na ornamentisanim fragmentima su vidljivi delovi vertikalnih traka stilizovane loze i jednog većeg kružnog medaljona u kome je predstavljeno drvo života.

Kv. G/5a, palata Inv. br. 304 Sl. 55/6

49. Tip VIII/4

Bokali valjkastog tela, koje se u donjem delu više sužava i prelazi u dno proširenih ivica u vidu stope. Na prelazu iz ramena u vrat je horizontalno, široko zaobljeno rebro. Obod je širok, trolisno formiran, sa dosta naglašenim kljunastim izlivnikom. Obod sa ramenom, odnosno trbuhom spaja trakasta drška. Izrađeni su od gline dobre fature, crvene boje pečenja. Zidovi recipijenta su prilično debeli i sa unutrašnje strane grubo obrađeni. Na spoljašnjoj površini nema sgrafito ukrasa, već su na njoj monohromna glazura ili horizontalne trake zeleno i mrko bojene.

1. Na spoljašnjoj površini bokala je sivobela angoba preko koje se naizmjenično smenjuju široke zelene i uske mrke trake. Slične, ali ukošene, trake nalaze se i na trakastoj dršci. Preko ukrasa je slaba bezbojna glazura.

Kv. G/7d Inv. br. 767 Sl. 56/1, 101/1

2. Na celoj površini bokala je zelena glazura, s tim što je na gornjoj polovini naneta preko angobe, pa je boja intenzivnija, a na donjoj je maslinasta. Na ramenu su manje ovalne površine svetlije zelene boje, a ista boja je i na uzanom pojasu ispod oboda.

Kv. D/5b Inv. br. 215 Sl. 56/2

Analogije: Kuzmanović 1984, kat. br. 81

50. Tip VIII/5

Mali bokal zaobljenog ramena, ukošenog donjeg dela tela i ravnog, po ivici profilisanog i neznatno proširenog dna. Vrat je srazmerno visok i levkasto razgrnut, a obod je širok, trolisno formiran, sa manjim izlivnikom na čeonj strani. Vrat spaja sa ramenom valjkasta drška. Izrađen je od gline sitnopeskovite fature sivocrvene boje pečenja. Ukrašen je na ramenu motivima trougaonih oblika, koji se sastoje od naizmjeničnih cikcak ravnih i talasastih linija, duboko urezanih potezima oštre alatke. Na prednjoj strani je deo nedovršenog medaljona. Preko urezanih ukrasa je slaba žutozelena glazura.

Kv. H/6a Inv. br. 572 Sl. 56/3

51. Tip VIII/6

Bokal bikoničnog tela, lučno formiranog vrata i ravnog dna koje je po ivici prošireno u vidu manje stope. Sa spoljašnje strane oboda je aplicirana horizontalna traka kojom je obrazovan uzan ka-

nal. Na čeonom delu bokala kanal prelazi u kratak cevast izlivnik, a na drugoj strani se spaja sa kanalom koji prolazi celom dužinom valjkaste drške i završava se na trbuhu suda. Na gornjoj polovini tela je niz trougaonih otvora usečenih neposredno po izradi suda, u još vlažnoj glini. Bokal je izrađen od prečišćene gline crvene boje pečenja i sa obe strane su žuta i smeđa glazura neujednačenog intenziteta, sa mestimičnim manjim zelenim površinama.

Kv. C/5a Inv. br. 712 Sl. 56/4

52. Tip VIII/7

Mali bokal loptastog tela, širokog lučno izvijenog vrata i visokog cilindričnog oboda koji je spolja horizontalno narebren. Ispod oboda su ostaci trakaste drške. Izrađen je od kaolinske gline fine fature. Boja pečenja je sivobela, a mestimično i mrka zbog požara kojem je bokal bio izložen. Na trbuhu su tamnocrvenom bojom izvedene uzane kose, rešetkasto preklopljene trake.

Kv. G/6b, objekat 4 Inv. br. 534 Sl. 56/5

Analogije: Holl 1963, Abb. 79/8, 9; Bikić 1994, 88–89, sl. 34/9

53. Tip VIII/8

Bokali bikoničnog tela, kosog ramena, širokog vrata i trolisno formiranog oboda, sa kljunastim izlivnikom na prednjoj strani. Dno je ravno, ili je po ivici prošireno. Vrat sa ramenom spaja trakasta, a u manjem broju slučajeva valjkasta drška. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja, a izuzetni su primerci od gline peskovite fature. Spolja su ukrašeni sa jednim ili dva horizontalna rebra ispod oboda i na prelazu iz ramena u vrat. Najveći broj bokala ovog tipa nije gledosan. Gledosani su relativno retki i tada su ispod bezbojne ili svetlozelene glazure ukrašeni trakama ili pegama bele angobe.

1. Bokal je ukrašen vertikalnim trakama bele angobe koje su nastale slivanjem od oboda prema dnu. Gledosan je bezbojnom glazurom slabog sjaja.

Kv. B/7a, rov Inv. br. 111 Sl. 57/1

2. Na vratu i ramenu bokala su pomoću četkice angobom oslikane vertikalne i horizontalne trake, sa nizovima ovalnih pega. Glazura je svetlozelena, a na površinama bez angobe je maslinasta.

Kv. C/4d Inv. br. 402 Sl. 57/2

Analogije: Diaconu, Constantinescu 1960, 73, fig. 39/1; Matei 1963, 136–137, fig. 20, 21; Constantinescu 1972, 118, pl. XXXI/3; Josifova 1982, 60, sl. 2/b

54. Tip VIII/9

Bokali loptastog tela i širokog vrata koji se levkasto širi i prelazi u trolisno formiran obod sa izlivnikom na čeonj strani. Dno je ravno i po ivici neznatno prošireno. Obod spaja sa ramenom široka trakasta drška. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja. Na gornjoj polovini tela su ukrašeni trakama, krugovima i sitnim pegama slikanim angobom. Gledosani su maslinastom ili bezbojnom glazurom.

1. Na ramenu bokala angobom su izvedene horizontalne, vertikalne i polukružne uzane trake koje stvaraju trougaona polja. Dekoracija je dopunjena tačkastim ukrasima. Sud je maslinasto gledosan.

Kv. H/7c Inv. br. 488 Sl. 57/3

2. Fragmenti sličnog bokala ukrašeni krugovima slikanim angobom pomoću četkice. Glazura je bezbojna.

Kv. F/7a Zbirka studijskog materijala

55. Tip VIII/10

Bokali bikoničnog ili valjkastog tela, srazmerno uskog lučno izvijenog vrata i trolisno formiranog oboda sa kljunastim izlivnikom. Dno je ravno, po ivici jednostavno prošireno. Vrat spaja sa ramenom trakasta drška. Na nekim primercima ona je sa vertikalno apliciranim dodatkom. Na vratu bokala su horizontalna rebra. Ove posude su izrađene od gline sitnopeskovite fature, crvene ili crvenosive boje pečenja. Spolja su geometrijski i vegetabilni ornamenti, izvedeni slikanjem mrkom i svetlozelenom bojom preko prethodno nanete angobe. Mrka boja je gusta, pa su motivi blago reljefni. Po celoj spoljašnjoj površini je zelenožuta, bledozelena ili bezbojna glazura slabog sjaja.

1. Fragmentovani bokal je zelenkastožuto gledosan sa mrko slikanim mrežastim i talasastim vertikalnim trakama. Po jedna horizontalna traka nalazi se na trbuhu i na prelazu iz ramena u vrat.

Kv. G/7b Inv. br. 758 Sl. 57/4

2. Na ramenu bokala su slikanjem mrkom bojom izvedeni motivi drveta života, i to u nizu po celoj površini. Na vratu su horizontalne uzane trake zelene i mrke boje. Glazura je providna, bleđožućkaste nijanse.

Kv. H/7c, objekat 19 Inv. br. 803 Sl. 57/5

3. Na fragmentima ramena i trbuha bokala je bleđozelena glazura sa mrko slikanim ornamentima. Vidljiva su široka četvorougona polja uokvirena uzanim trakama sa romboidnim mrežastim motivom.

Kv. C/5d Inv. br. 598 Sl. 57/6

4. Uzanim horizontalnim trakama zelene, žute i smeđe boje ukrašena je cela površina vrata, a na bočnim stranama tela tamnijom zelenom bojom izvedeni su romboidni mrežasti motivi. Po ivicama motiva je mrka boja. Na vratu su ostaci trakaste drške.

Kv. H/7c Inv. br. 810 Sl. 57/7

Analogije: *Manastir Mileševa* 1995, 25, kat. br. 8

KRČAZI

56. Tip IX/1

Krčazi visokog valjkastog tela, širokog vrata i kružnog otvora, sa trakastom drškom koja spaja obod, odnosno vrat sa ramenom. Na prednjoj strani ramena je cevast izlivnik – sisak, koji je na gornjem delu prevlakom povezan sa obodom suda. Dno je rebrasto profilisano i prošireno u vidu stope. Krčazi su izrađeni od prečišćene ili sitnopeskovite gline crvene boje pečenja. Spolja su bleđožuto, zelenkastožuto ili oker gleđosani, sa mestimično zelenim i smeđim površinama. Dekorisani su sgrafito izvedenim trakama u kombinaciji sa medaljonima i predstavom drveta života. Trake su ispunjene stilizovanom lozom, ravnim i talasastim linijama, koje se seku i obrazuju raznolike mrežaste motive.

1. Krčag ukrašen vertikalno i horizontalno razmeštenim trakama ispunjenim stilizovanom lozom i mrežastim motivima. Na bočnim stranama tela je drvo života sa spiralno uvijenim grančicama, bez okvirne linije. Glazura je svetložuta, a mestimično je zelena i smeđa, naročito u predelu urezanih ornamentata.

Kv. G/7d Inv. br. 772 Sl. 58/1, 101/4

2. Na bočnim stranama krčag je ukrašen koso postavljenim trakama mrežaste površine, a na ramenu i oko siska medaljonima sa više latica u dvostrukom krugu. Na gornjoj površini delimično sačuvane drške je niz dugmetastih aplikacija, a bobičaste aplikacije se nalaze i na prevlaci kojom je sisak spojen sa obodom. Krčag nije gleđosan, zbog čega se smatra nedovršenim primerkom. Na površini su mrke mrlje od požara.

Kv. G/6b, objekat 4 Inv. br. 435 Sl. 58/2

Analogije: Jurišić 1989, 37, sl. 39/3 i 40/2; *Blago manastira Studenice* 1988, sl. 53, kat. br. A 33

57. Tip IX/2

Krčazi loptastog tela, širokog lučno izvijenog vrata i kružnog otvora. Dno je ravno i po ivici prošireno. Na prednjem delu tela je cevast izlivnik – sisak, katkad spojen prevlakom sa vratom suda. Drška je široka, trakasta. Izrađeni su od prečišćene gline crvene ili sivocrvene boje pečenja i gleđosani su svetložutom glazurom različitog intenziteta, sa zeleno, a ređe i smeđe, bojenim površinama. Sgrafito ornamenta pokrivaju središnji pojas tela i sastoje se od horizontalnih ili vertikalnih traka stilizovane loze, ravnih i talasastih linija i medaljona različite veličine, koji najčešće stoje na bočnim stranama sudova.

1. Na ramenu i trbuhu krčaga su vertikalne trake stilizovane loze, a na bočnim stranama je po jedan medaljon sa rozetom u dvostrukom krugu. Glazura je svetložuta sa svetlozelenim i smeđim površinama, naročito u predelu urezanih ornamentata.

Kv. G/7d Inv. br. 664 Sl. 58/3

2. Na sredini tela je širok pojas ravnih i talasastih linija koje su horizontalno i koso urezane, a između njih je friz stilizovane loze sa jače uvijenim krajevima spiralnih linija. Krčag je bleđožuto gleđosan.

Kv. G/7d Inv. br. 479 Sl. 58/4

3. Jedini ukras na krčagu su dva krupna medaljona na bočnim stranama trbuha. U dvostrukom krugu je listolika rozeta izvedena šestarom, a svaku laticu prate još po dve linije. Ispod korena trakaste drške urezan je natpis, delimično oštećen, koji se čita kao ΔΟΒΡ. Sud je svetložuto gleđosan sa svetlozelenim površinama.

Kv. H/7a Inv. br. 649 Sl. 58/5, 5a

Analogije: Jurišić 1991, 83, sl. 71

58. Tip IX/3

Krčazi loptastog tela, kratkog uzanog vrata i širokog grlića koji se završava kružnim otvorom. Dno je ravno, rebrasto profilisano i po ivici prošireno. Na ramenu je cevast izlivnik – sisak, u gornjem delu povezan sa grlicem prevlakom koja je često dvostruka. Grličić spaja sa ramenom drška trakastog ili valjkastog oblika, ili sastavljena uvijanjem tri tanje valjkaste trake. Izrađeni su od prečišćene gline crvene ili sivocrvene boje pečenja i gledosani su zelenom ili bledožutom glazurom sa zelenim i smeđim površinama. Ukrašeni su sgrafito izvedenim horizontalnim i kosim trakama stilizovane loze, a u manjoj meri medaljonima i predstavom drveta života. Izvestan broj krčaga ima na gornjoj površini drške niz dugmetastih aplikacija, a sitne bobice se nalaze i na manjoj, lučno izvijenom prevlaci između siska i grlića.

1. Drška krčaga je valjkasta sa vertikalnim nizom dugmetastih aplikacija, a manje aplikacije se nalaze i na prevlaci. Sgrafito ukrasi se sastoji od traka stilizovane loze. Dve uže trake stoje horizontalno ispod drške i ispod siska, a dve šire i dekorativnije su kose i polaze od dna a završavaju se u korenu siska. Krčag je zeleno i smeđe gledosan.

Kv. H/6a Inv. br. 585 i 441 Sl. 59/1

2. Na bočnim stranama krčaga nalazi se po jedna kosa traka stilizovane loze, koja polazi od trbuha i, postepeno se sužavajući, završava se pri vrhu siska. Čeonu stranu tela i donji deo siska pokriva predstava razgranatog drveta života, bez okvirne linije. Na gornjem delu prevlake su bobičaste aplikacije. Sud je zeleno gledosan.

Kv. G/7d Inv. br. 586 Sl. 59/2, 101/5

3. Na truhu krčaga je horizontalna traka stilizovane loze, u koju su ukomponovana dva medaljona na bočnim stranama suda. U medaljonima su zrakasto raspoređene linije sa spiralno uvijenim krajevima. Ornamenti su urezani preko prethodno nanete angobe, ali po završetku dekorisanja sud nije gledosan.

Kv. D/5a Inv. br. 113 Sl. 59/3

4. Fragmenti krčaga identičnog s prethodnim, s tim što je bio zelenkastožuto gledosan. Na prevlaci ima sitne bobičaste aplikacije.

Kv. E/8a, objekat 13 Inv. br. 214

Analogije: Minić 1980, 46, t. II/1, 2

59. Tip IX/4

Mali krčazi loptastog tela i visokog levkastog vrata koji se završava kružnim otvorom zaobljene ivice. Na prelazu iz ramena u vrat je horizontalno oblo rebro. Obod, odnosno vrat spaja sa ramenom valjkasta drška. Dno je ravno, po ivici prošireno. Izrađeni su od prečišćene gline crvene, a retko crvenomrke ili sivocrvene boje pečenja. Ukrašeni su sgrafito izvedenim horizontalnim i vertikalnim trakama mrežaste površine, dok su rozete i trake stilizovane loze retko korišćene. Predstava drveta života nalazi se samo na jednom primerku. Glazura je bledožuta ili zelenkastožuta sa mestimičnim smeđim i zelenim površinama, najčešće preko urezanih motiva.

1. Na bočnim stranama trbuha je po jedan krupan medaljon sa rozetom u obliku cveta sa većim brojem zaobljenih latica. Rozete su međusobno spojene širokom horizontalnom trakom ispunjenom kosim linijama koje obrazuju trougaone motive. Glazura je bledožuta, u sredini urezanih motiva je zelena, a po ivici smeđa.

Kv. D/8c, bunar Inv. br. 929 Sl. 59/4, 101/6

2. Na bočnim stranama krčaga je predstava drveta života uokvirena dvostrukom linijom, pa ceo motiv ima oblik lista. Glazura je zelenkastožuta sa manjim smeđim površinama preko urezanih ornamenata.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 495 Sl. 59/5

3. Na gornjoj polovini tela su vertikalne trake ispunjene linijama koje se seku i obrazuju sitna romboidna polja sa tačkicama u sredini. Glazura je svetložuta sa neznatnim smeđim površinama.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 522 Sl. 59/6

4. Telo krčaga je ukrašeno horizontalnom trakom mrežaste površine, sa ivičnim ravnim i talasastim linijama. Glazura je žuta sa mestimičnim zelenim površinama.

Kv. D/6a Inv. br. 133 Sl. 59/7

60. Tip IX/5

Krčazi kruškolikog tela, koje ima najveći prečnik u donjoj polovini trbuha. Ukošeno rame prelazi u levkasto razgrnut vrat, koji se završava kružnim otvorom. Vrat spaja sa truhom trakasta ili valjkasta drška. Dno je spolja profilisano i prošireno u vidu stope. Izrađeni su od gline dobre fature, crvene boje pečenja i

srazmerno su debelih zidova. Ukrašeni su pretežno trakama mrežaste površine, koje su raspoređene vertikalno ili koso preko tela. Medaljoni i drvo života se javljaju izuzetno. Glazura je svetložuta, zelenkastožuta, svetlosmeđa ili svetlozelena, sa mestimičnim smeđim i zelenim površinama.

1. Na bočnim stranama tela su vertikalne trake ispunjene mrežastim ornamentom, a na jednoj strani su vidljivi delovi slične horizontalne trake. Glazura je oker i svetlosmeđa.

Kv. H/7a Inv. br. 745 Sl. 59/8

2. Na sačuvanom delu krčaga je vertikalna dvostruka traka. Na jednoj polovini je mrežast motiv sitnih romboidnih polja, a na drugoj su nizovi kosih linija koje obrazuju trougaone površine. Glazura je žuta sa mestimičnim zelenim i smeđim mestima.

Kv. F/7c Inv. br. 684 Sl. 59/9

3. Na sačuvanoj polovini krčaga je predstava drveta života listolikog oblika sa većim brojem bočnih grančica koje se na krajevima spiralno uvijaju. Krčag je žuto gledošan sa smeđe i zeleno bojenim površinama, naročito preko urezanog motiva.

Kv. C/5a Inv. br. 665 Sl. 59/10

4. Na sačuvanom delu krčaga je medaljon sa zrakasto raspoređenim linijama koje se na krajevima spiralno uvijaju. U prostoru između dva koncentrična kruga je uzana talasasta linija. Glazura je zelena, velikim delom oštećena u požaru.

Kv. F/6d, palata Inv. br. 305 Sl. 59/11

5. Na telu krčaga su dve kose trake koje polaze od dna i susstiču se u predelu vrata. Trake su ispunjene različitim mrežastim motivima. Glazura je svetložuta sa bleдозelenim površinama.

Kv. G/8a, u blizini objekta 6 Inv. br. 845 Sl. 59/12a, b

Analogije: *Blago manastira Studenice* 1988, 81, sl. 61, kat. br. 73

61. Tip IX/6

Krčazi valjkastog ili trbušastog tela sa horizontalnim rebrom na prelazu iz ramena u vrat. Vrat je koničan i završava se kružnim otvorom, a izuzetno i blago naglašeno izlivnikom na prednjoj strani. Drška koja spaja vrat sa ramenom je trakasta. Dno je rav-

no i po ivici neznatno prošireno. Izrađeni su od prečišćene gline crvene ili sivocrvene boje pečenja. Pretežno su ukrašeni medaljonom, a manje trakama stilizovane loze ili krupnomrežaste površine. Glazura je svetložuta ili zelenkastožuta sa smeđim i zelenim površinama, naročito preko sgrafito ornamenta.

1. Na trbuhu je horizontalna traka stilizovane loze, a na ramenu su kraće vertikalne trake ispunjene linijama koje se seku i obrazuju sitna trougaona polja. Glazura je svetložuta sa oker površinama preko urezanih ornamenta.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 530 Sl. 59/13

2. Očuvana je polovina krčaga sa drškom, ispod koje je kratka vertikalna traka stilizovane loze. Na bočnim stranama je po jedan medaljon sa rozetom, čiji krajevi latica su sa strane zasečeni. Sačuvan deo otvora krčaga neznatno se povija prema čeonom delu, što navodi na pretpostavku o postojanju blago naglašenog izlivnika. Glazura je svetložuta sa smeđim površinama u predelu medaljona.

Kv. G/7d Inv. br. 561 Sl. 59/14

3. Na krčagu je više medaljona sa motivom »ruže vetrova« i sa zrakastim linijama spiralno uvijenih krajeva. Glazura je svetložuta zelenkaste nijanse sa zelenim i smeđim površinama, pretežno u predelu medaljona.

Kv. H/7a Inv. br. 743 Sl. 59/15

Analogije: Jurišić 1991, 83, sl. 70/1; *Manastir Mileševa* 1995, 25, kat. br. 7

62. Tip IX/7

Krčazi loptastog tela i visokog lučno izvijenog vrata koji prelazi u širok spolja profilisan grlič kružnog otvora. Od profilacije na grliču spušta se valjkasta, a ređe trakasta, drška i završava se na gornjem delu tela. Dno je jednostavno, ravno, a izuzetno je prošireno i rebrasto profilisano u vidu stope. Izrađeni su od prečišćene gline crvene ili crvenomrke boje pečenja. Ornamentisani su isključivo na trbuhu širokom horizontalnom trakom ispunjenom mrežastim motivima. Glazura je zelenkastožuta ili bleožuta sa zelenim i smeđim površinama, najčešće preko sgrafito ukrasa.

1. Rame i deo trbuha krčaga pokriva široka traka ispunjena kosim linijama složenim u trougaone motive. Traka je sa obe strane oivičena ravnim i talasastim linijama, među kojima je

uzana stilizovana loza. Glazura je svetložuta, sa zelenim i smeđim površinama koje delimično prate sgrafito ukrase. Drška krčaga je valjkasta. U neposrednoj blizini posude nađen je mađarski novac kralja Sigismunda.

Kv. F/8c, kraj objekta 6 Inv. br. 830 *Sl. 60/1*

2. Krčag sličan prethodnom, s tim što je horizontalna traka ispunjena linijama koje se seku i obrazuju sitna romboidna polja sa tačkicama u sredini. Glazura je svetložuta sa manjim smeđim i zelenim površinama, pretežno preko sgrafito ukrasa.

Kv. F/7d, objekat 17 Inv. br. 812 *Sl. 60/2*

3. Na gornjem delu valjkaste drške krčaga je dugmetasto ispupčenje. Središnji pojas trbuha je ukrašen horizontalnom trakom ispunjenom kosim linijama složenim u trougaone motive. Glazura je zelenožuta, velikim delom oštećena u požaru.

Kv. E/6d Inv. br. 388 *Sl. 60/3*

63. Tip IX/8

Krčazi vitkog valjkastog tela sa horizontalnim rebrom na prelazu iz ramena u uzan vrat. Ispod oboda je horizontalno rebro, a od njega polazi trakasta drška i završava se na ramenu. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja. Na telu su dekorisani sgrafito izvedenim vertikalnim trakama stilizovane loze u kombinaciji sa medaljonima i predstavama drveta života. Rozete u medaljonima su urezane šestarom. Gledosani su žutom ili zelenkastožutom glazurom, sa manjim smeđim i zelenim površinama.

1. Na ramenu i trbuhu krčaga naizmenično se smenjuju vertikalne trake stilizovane loze i drvo života listolikog oblika. Glazura je bleožuta sa mestimično svetlozelenim površinama.

Kv. D/6a Inv. br. 889 *Sl. 60/4*

64. Tip IX/9

Krčazi sferičnog tela, kosog ramena i uzanog vrata koji se pri vrhu neznatno širi i završava kružnim otvorom. Vrat spaja sa ramenom valjkasta ili trakasta drška, koja je u pojedinim slučajevima skoro kvadratnog preseka. Izrađeni su od prečišćene gline ili gline sitnopeskovite fakture, crvene boje pečenja. Na ramenu i na gornjem delu trbuha ukrašeni su medaljonima ili horizontalnim trakama složenim od više različitih motiva. Na jednom fragmentovanom primerku je horizontalna linija od koje se sa obe

strane granaju spiralno uvijene linije. Glazura je svetložuta ili zelenkastožuta sa mestimičnim smeđim i zelenim površinama, najčešće preko sgrafito ornamenta.

1. Na ramenu i delu trbuha krčaga su tri medaljona u horizontalnom nizu. Medaljoni su isti – sa listolikom rozetom izvedenom šestarom i sitnim spiralama između latica. Smeđa i zelena boja uspešno prati oblike sgrafito ukrasa.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 523 *Sl. 60/5*

2. Na ramenu krčaga je horizontalan friz koso urezanih linija koje formiraju trougaone motive. U okviru istog friza su i dva uzana pojasa stilizovane loze. Glazura je svetložuta sa smeđim površinama.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 494 *Sl. 60/6*

Analogije za oblik krčaga: Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 74, t. VIII/3

65. Tip IX/10

Krčag loptastog tela i uzanog kratkog grlića koji se završava prstenastim obodom. Na prelazu iz ramena u grlić je horizontalno zaobljeno rebro. Grlić spaja sa ramenom valjkasta drška. Sgrafito ornamenta u vidu horizontalne trake mrežaste površine pokrivaju širi deo ramena. U traku su ukomponovana dva ljudska lica sa krstićem na vrhu glave i prikazanim očima, nosom i ustima na licu. Glazura je zelenkastožuta sa bledozelenim površinama, a delimično je oštećena u požaru.

Kv. G/6b, kraj objekta 4 Inv. br. 468 *Sl. 60/7*

Analogije za oblik krčaga: Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 72, t. VIII/1

66. Tip IX/11

Krčazi jajolikog tela sa horizontalnim rebrom na prelazu iz ramena u vrat. Od gornjeg dela vrata polazi krupna valjkasta drška i završava se na trbuhu. Dno je ravno, po ivici neznatno prošireno. Grlić nije ni na jednom primerku sačuvan. Izrađeni su od prečišćene gline crvene boje pečenja i gledosani su žutom ili zelenkastožutom glazurom sa smeđim i zelenim površinama.

1. Dva medaljona na bočnim stranama trbuha jedini su ukrasi krčaga. U medaljonima su zrakasto urezane linije sa

spiralno uvijenim krajevima. Zelenkastožuta glazura je velikim delom oštećena u požaru.

Kv. G/6b, kraj objekta 4 Inv. br. 436 *Sl. 60/8*

2. Krčag sličan prethodnom, bez sgrafito ornamenta. Žuto je gledosan, sa mestimično zelenim i smeđim površinama.

Kv. G/7d Inv. br. 647

67. Tip IX/12

Krčazi sferičnog tela, sa delimično sačuvanim vratom na kome se ne uočava rebro na prelazu u rame. Na dva primerka su vidljivi ostaci jedne trakaste drške. Izrađeni su od prečišćene gline crvene ili sivocrvene boje pečenja i zelenkastožuto su gledosani. Sgrafito ukrasi se sastoje od krupnih medaljona i traka mrežaste površine.

1. Na gornjoj polovini tela krčaga su tri krupna medaljona sa zrakasto urezanim linijama koje se na kraju spiralno uvijaju. Sa njihove unutrašnje strane su nizovi sitnih uboda. Glazura je svetložuta i svetlozelena.

Kv. E/8a, objekat 13 Inv. br. 41 *Sl. 60/9*

2. Deo zaobljenog ramena sa visokim cilindričnim grličem koji je u gornjem delu rebrasto profilisan. Na grliču je fragmentovana trakasta drška. Glazura je zelenkastožuta, a dosta je oštećena u požaru.

Kv. F/6d, palata Inv. br. 166 *Sl. 60/10*

3. Na trbuhu krčaga je horizontalna traka ispunjena linijama koje se seku i obrazuju četvorougane i trougaone motive. Glazura je svetložuta sa zelenim i smeđim površinama.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 4/73 *Sl. 60/11*

68. Tip IX/13

Mali krčazi bikoničnog tela, uzanog grlića i ravnog dna. Približno od gornjeg dela grlića, koji je kod svih primeraka oštećen, polazila je trakasta drška i završavala se na ramenu. Izrađeni su od sitnopeskovite gline sivocrvene boje pečenja i na površini nemaju angobu. Ukrašeni su snopovima uzanih ravnih i talasastih linija ili nizovima udubljenja po blago narebrenoj površini tela. Gledosani su monohromnom zelenosmeđom ili maslinastom glazurom, a ima fragmenta koji pripadaju i negledosanim posudama sličnog oblika.

1. Na ramenu krčaga su horizontalni snopovi ravnih i talasastih linija, izvedenih češljastom alatkom oštih vrhova. Spolja je maslinasta glazura, koja je oštećena u vatri.

Kv. G/6d, objekat 4 Inv. br. 443 *Sl. 60/12*

2. Na ramenu krčaga su uzani snopovi tankih horizontalno urezanih linija. Sa obe strane je zelenosmeđa glazura.

Kv. G/6d, objekat 4 Inv. br. 442 *Sl. 60/13*

69. Tip IX/14

Mali krčazi loptastog tela, ravnog, po ivici proširenog dna i sa jednom do dve blage horizontalne profilacije na gornjem delu ramena. Na ramenu su ostaci drške koja se završavala na vratu ili obodu, gde su krčazi redovno oštećeni. Izrađeni su od prečišćene gline crvene, sivocrvene ili mrke boje pečenja. Zidovi posuda su srazmerno debeli, naročito u donjoj polovini tela. Spolja su svetložuto ili zelenožuto gledosani sa smeđim, svetlozelenim i tamnozelenim površinama, koje prate sgrafito ornamente. Ornamenti su u horizontalnom frizu na ramenu ili trbuhu.

1. Na trbuhu krčaga je horizontalna traka ispunjena kosim linijama koje se seku i obrazuju četvorougane i trougaone motive. Glazura je zelenkastožuta.

Kv. D/3a Inv. br. 357 *Sl. 61/1*

2. Na ramenu krčaga je friz stilizovane loze. Glazura je žuta i zelena.

Kv. G/7b Inv. br. 648 *Sl. 61/2*

Analogije: Josifova 1982, 62, sl. 7; Georgieva 1985, sl. 55, 56

70. Tip IX/15

Mali krčag loptastog tela i levkastog vrata koji se završava trolisno formiranim obodom. Na prelazu iz ramena u vrat je horizontalno rebro, od koga polazi valjkasta drška i završava se pri kraju ramena. Izrađen je od gline dobre fature crvene boje pečenja. Zelenkastožuto je gledosan.

Kv. D/8c, bunar Inv. br. 896 *Sl. 61/3*

Analogije: Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962, 74, t. VII/6

71. Fragmentovane drške bokala i krčaga

1. Delovi drški negledosanih posuda.

Sl. 62/1–4

2. Delovi zeleno i maslinasto gledosanih drški.

Sl. 62/5–8

3. Drške sa dugmetastim aplikacijama, gledosane zeleno, oker i smeđe.

Sl. 62/9, 10, 12

4. Deo drške sa podužnim rebrom, na kome su duboki kosi zarezi, oker gledosane.

Sl. 62/11

5. Na gornjoj površini drške je niz urezanih krugova koji se preklapaju. Glazura je svetložuta sa zeleno bojenim segmentima.

Sl. 62/13

6. Na gornjoj površini drške je podužno mrko bojeno rebro. Deo je bokala tipa VIII/9.

Sl. 62/15

7. Na trakastim drškama, na gornjoj ili na bočnim stranama je ukras stilizovane loze. Glazura je žutozeleno, sa mestimičnim smeđim površinama.

Sl. 62/16–18

ŠOLJE, PEHARI, ČAŠE

72. Tip X/1

Male posude bikoničnog tela, kratkog koso razgrnutog oboda i ravnog dna. Ivica oboda je zaobljena, a nekada i stanjena. Izrađene su od prečišćene gline crvene, sivocrvene ili mrke boje pečenja i nisu gledosane. Na ramenu su ukrašene urezanim horizontalnim linijama ili širim žlebovima. Nalik su na velike lonce tipa I/1.

1. Fragmentovana posuda debelih zidova, izrađena ručnim modelovanjem. Spolja su žlebovi urezani štapićem oblog vrha.
Kv. H/7a Inv. br. 820 *Sl. 63/1*

2. Negledosana posuda sivocrvene boje, sa nizom uzanih horizontalnih linija na ramenu.
Kv. G/6d, objekat 3 Inv. br. 421 *Sl. 63/2*

73. Tip X/2

Posude bikoničnog tela i koso razgrnutog vrata koji je kod pojedinih primeraka pri vrhu blago povijen prema unutrašnjosti. Dno je uzano i po ivici prošireno u vidu stope. Obod spaja sa ramenom valjkasta drška. Izrađene su od prečišćene gline crvene ili crvenosive boje pečenja. Zidovi su tanki i fino obrađenih površina. Ni sa jedne strane nisu gledosane, izuzev jednog primerka.

1. Deo negledosane posude sa blago povijenim gornjim delom oboda.

Kv. D/3a Inv. br. 490 *Sl. 63/3*

2. Spoljašnja strana očuvanog dela posude je svetlozeleno gledosana.

Kv. E/5d, palata Inv. br. 298a *Sl. 63/4*

3. Posuda je žućkastocrvene boje pečenja, negledosana.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 284 *Sl. 63/5*

4. Posuda slična prethodnoj, sivocrvene boje pečenja.

Kv. G/7d Inv. br. 217 *Sl. 63/6*

Analogije: Georgieva 1974, 34, sl. 22/1–3

74. Tip X/3

Niska bikonična posuda kratkog ukošenog oboda i ravnog dna. Na ramenu su ostaci drške koja drugim krajem nije bila spojena sa obodom. Izgleda da je bila horizontalna i kratka. Posuda je izrađena od prečišćene gline crvene boje pečenja i sa obe strane je zelenkastožuto gledosana.

Kv. H/7a Inv. br. 729 *Sl. 63/7*

75. Tip X/4

Posuda niskog zaobljenog tela i razgrnutog, lučno povijenog oboda. Na prelazu iz ramena u obod je široko horizontalno rebro. Punija valjkasta drška spaja rame sa donjim delom trbuha. Dno je oštećeno. Izrađena je od gline sa dodatkom sitno tučanog kvarca, crvene boje pečenja. Nije gledosana.

Kv. G/8b Inv. br. 855 *Sl. 63/8*

76. Tip X/5

Posuda bikoničnog oblika sa grubo modelovanom valjkastom drškom. Ivica oboda je jednostavno zaobljena, a dno nedostaje. Izrađena je od gline sa sitnim peskom i crvene je boje pečenja.

Sa obe strane je gledosana žućkastozelenom glazurom bez pret-hodno nanete angobe. Ispod glazure je na gornjem delu razvu-čena, plitko urezana talasasta linija.

Kv. D/6a Inv. br. 115 Sl. 63/9

Analogije: Georgieva 1985, 137, sl. 18, 19

77. Tip X/6

Posuda – pehar valjkastog tela i visokog koso razgrnutog vrata sa uzanim horizontalnim žlebom na prelazu u obod. Otvor je formi-ran u obliku petolista. Izrađen je od peskovite gline crvenosive bo-je pečenja. Na telu nema ukrasa i nije gledosan.

Kv. H/7c Inv. br. 756 Sl. 63/10, 101/7

Analogije: Constantinescu 1972, 120, pl. XXXVI/3, 4

78. Tip X/7

Konična čaša – kupa jednostavno ukošenih zidova sa neznatno sta-njenim obodom. Dno je ravno, po ivici prošireno. Izrađena je od prečišćene gline sivocrvene boje pečenja. Nije ni ornamentisana, ni gledosana.

Kv. H/7a Inv. br. 728 Sl. 63/11

Analogije: Constantinescu 1972, 120, pl. XXXVI/1

79. Tip X/8

Konična čaša zaobljenog ramena i visokog lučno povijenog oboda. Dno je ravno, sa kosim zarezima po ivici. Na spoljašnjoj strani dna je slabo vidljiv reljefni pečat u obliku kruga. Izrađena je od prečišćene gline sivomrke boje pečenja. Približno na sredini tela je između dve ravne linije urezana jedna talasasta. Posuda nije gledo-sana. Predstavlja uspešnu kopiju srednjovekovnih staklenih čaša.

Kv. C/3d Inv. br. 393 Sl. 63/12

Analogije: Minić 1978, 89, sl. 5; Bajalovi–Hadži–Pešić 1981, 66; *Blago manastira Studenice* 1988, 74, 76, kat. br. A 38

BUKLIJA

80. Tip XI

Buklije sferičnog tela, sa središnom trakom pomoću koje su spo-jene dve polovine. Na bočnim stranama buklije, na traci su osta-

ci dveju drški segmentnog preseka, na vrhu je otvor za grlić ko-ji je na svim primercima fragmentovan, a na dnu su dve nožice trapezoidnog oblika. Izrađene su od prečišćene gline crvene, si-vocrvene ili sive boje pečenja. Spolja su sgrafito ili slikani ukra-si, prilagođeni sferičnoj površini trbuha koji je na sredini zarav-njen. Gledosane su svetložuto, zelenožuto ili svetlozeleno, sa tamnije zelenim i smeđim površinama, izuzev jednog primerka koji je tamnozeleno gledosan.

1. Delovi trbuha i ravnih bočnih strana crveno pečene bukli-je, spolja ukrašene slikanjem belom angobom. Na trbuhu su angobom izvedene koncentrične trake, između kojih su sitni-je pege, a na bočnim stranama ukošene trake se preklapaju. Glazura je tamnozeleno, a ispod nje su ukrasi svetlije boje.

Kv. D/4a Inv. br. 352 Sl. 64/1a, b

2. Delovi sferičnog trbuha i bočnih ravnih strana sivo pečene buklije, ukrašene uzanim koncentričnim linijama urezanim šestarom. Na bočnim stranama su tragovi drški, a na vrhu je otvor za grlić. Glazura je zelenkastožuta sa tamnije zelenim površinama.

Kv. G/6d, objekat 4 Inv. br. 425 Sl. 64/3

3. Fragmenti trbuha crveno pečene buklije ukrašene kruž-nom trakom mrežaste površine. Isti ornament je i na sredini zaravnjenog dela trbuha. Posuda je svetložuto gledosana sa manjim smeđim i zelenim površinama, uglavnom preko sgra-fito ornamenta.

Kv. G/8b Inv. br. 840 Sl. 64/2

4. Delovi trbuha sivo pečene buklije koja je u centralnom de-lu imala apliciran medaljon na koncentrično narebrenom okviru. Po ivici okvira su na tri mesta tragovi uništenog ukra-sa. Oko njega je bilo najmanje sedam urezanih medaljona u vidu dvostrukog ili trostrukog kruga. U jednom je rozeta, ko-ju čine zrakasto raspoređene linije sa spiralno uvijenim kraje-vima. Između medaljona je niz urezanih ravnih linija. Glazu-ura je svetlozeleno. Unutrašnja površina fragmenata je neravna zbog kalupa koji je korišćen prilikom optakanja na vitlu.

Kv. F/2b, donžon Inv. br. 27/71 Sl. 64/4

Analogije: Slavčev 1978, 49; Rašev 1979, 206–209; Josifova 1982, 61–62, sl. 6; *Blago manastira Studenice* 1988, 77, 80, kat. br. 55, sl. 54; *Arheološko blago Srbije* 1983, 146, kat. br. 119; *Manastir Mileševa* 1995, 25, kat. br. 10; Bikić 1996, 283, sl. 3/9

81. Ornamenti na fragmentima bokala i krčaga

1. Sgrafito ornamenti. *Sl. 65/1–16*

2. Dugmetaste aplikacije. *Sl. 65/17*

82. Ornamenti na fragmentima bokala i krčaga

1. Sgrafito ornamenti u obliku medaljona. *Sl. 66/1–9*

2. Predstave drveta života u tehnici sgrafita. *Sl. 66/10, 11, 14, 16, 17*

3. Deo predstave ribe u tehnici sgrafita. *Sl. 66/12*

4. Cvetne latice rozete, koje su prilikom gledosanja pomerene sa prvobitnog mesta. Zadržale su se na donjem, neornamentisanom delu posude. *Sl. 66/13*

5. Deo natpisa na ramenu krčaga u tehnici sgrafita. *Sl. 66/15*

POSUDE OD STAKLA

ČAŠE

83. Tip I

Čaše od tankog bezbojnog stakla, valjkastog tela, lučno povijenog oboda i kupasto uvučenog dna. Oko otvora je aplicirana tamnoplava staklena nit, na očuvanim delovima recipijenta su sitne kapljčaste aplikacije, a po ivici dna je narebrena traka. Staklo, duvanje, apliciranje ukrasa.

1. Rekonstrukcija je urađena na osnovu fragmenata koji pripadaju gornjem i donjem delu čaše. Prečnik oboda 7,6 cm, prečnik dna 5,3 cm, približna visina 10,5 cm. Kv. C/4b, u blizini objekta 7 Inv. br. 385b *Sl. 67/1*

2. Fragmenat dna čaše i recipijenta sa kapljčastom aplikacijom. Prečnik dna 5,6 cm, očuvana visina 2,8 cm. Kv. C/4d, kraj objekta 7 Inv. br. 385c

3. Dva fragmentovana dna sa ostacima recipijenta na kojima su kapljčaste aplikacije. Prečnik dna 5,6 i 5,5 cm. Kv. E/8b, objekat 13 Inv. br. 91, 92

4. Sedam sitnih fragmenata recipijenta različitih čaša sa sitnim kapljčastim aplikacijama. Tri su otkrivena u kv. C/5, a ostali u palati ili na prostoru severnog trema.

Analogije: Han 1981, 41–42, sl. VI/2, 3; Anđelić 1975, 168, fig. 1

84. Tip II

Čaše su po obliku i kvalitetu bezbojnog stakla slične čašama prethodnog tipa. Po obodu je aplicirana tamnoplava staklena nit, a slične horizontalne niti su i celom visinom tela, sve do blizu dna. Staklo, duvanje, apliciranje ukrasa.

1. Delimična rekonstrukcija čaše izvedena je na osnovu više fragmenata otkrivenih na istom mestu. Prečnik oboda 6,9 cm, prečnik dna 4,7 cm, približna visina 8,9 cm. Kv. C/4b, kraj objekta 7 Inv. br. 385a *Sl. 67/2*

2. Fragmenat recipijenta sa četiri aplicirane plave niti. Širina 3 cm, visina 3,6 cm. Kv. E/7a Inv. br. 39/74 *Sl. 67/3*

3. Fragmenat dna sa narebrenom trakom po ivici i sa plavom staklenom niti na očuvanom delu recipijenta. Staklo je zelenkaste nijanse. Prečnik dna 5 cm. Kv. F/6c Inv. br. 303

4. Istom tipu čaša pripada još 12 sitnih fragmenata na kojima su vidljive horizontalne plave niti.

Analogije: Han 1978, 169, t. I/3; Han 1980, 180; Han 1981, 42, t. VII/2, 3; Ćorović-Ljubinković 1965, 3, pl. II/1–3

85. Tip III

Čaše valjkastog tela, visokog blago povijenog oboda i kupasto uvučenog dna od bezbojnog stakla, neznatno debljih zidova u odnosu na prethodna dva tipa. Na ivici oboda je plava staklena nit, a na gornjoj polovini tela su vertikalna reljefna rebra, koja se idući ka dnu postepeno sužavaju. Staklo, duvanje u kalup.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

1. Rekonstrukcija je urađena na osnovu sačuvanih delova gornje polovine i fragmentovanog dna. Prečnik oboda 10 cm, prečnik dna 6,8 cm, približna visina 13,6 cm.

Kv. F/7d, objekat 17 Inv. br. 817 Sl. 67/4

2. Fragment oboda slične čaše sa plavom staklenom niti po ivici otvora. Širina 3,6 cm, visina 2,6 cm.

Kv. H/7c Inv. br. 775

3. Fragment tela čaše sa dva vertikalna rebra. Širina 4 cm, visina 3,4 cm.

Kv. D/3c Inv. br. 492

4. Kupasto uvučeno dno sa krupno narebrenom trakom po ivici. Prečnik dna 7,3 cm.

Kv. E/8b, objekat 13 Inv. br. 93

Analogije: Han 1981, 80–81, t. VIII/1–3; Anđelić 1975, 170, fig. 7–10; Minić 1982, 19–22, sl. 1; Han 1983, 27–28, sl. 1; *Manastir Mileševa* 1995, 26, kat. br. 13

86. Tip IV

Fragmenat konične stope čaše sa nožicom, od tankog bezbojnog stakla. Po ivici stope je blago narebrena traka. Staklo, duvanje. Prečnik stope 7,2 cm.

Kv. F/6d, palata Inv. br. 375 Sl. 67/5

Lit. Han 1981, 135, t. XI/2

BOCE

87. Tip I

Dvokonusne boce visokog levkastog vrata sa prstenasto povijenim obodom. Dno je kupasto uvučeno, sa previjenom ivicom. Bezbojno staklo, duvanje.

1. Rekonstrukcija boce na osnovu sačuvanih elemenata. Prečnik oboda 2,5 cm, prečnik dna 5,9 cm, približna visina 16,8 cm.

Kv. C/5d, pored objekta 7 Inv. br. 704 Sl. 67/6

2. Deo vrata boce sa prstenasto povijenim obodom i deo kružnog dna sa previjenom ivicom. Prečnik oboda 2,6 cm, visina 4 cm, prečnik dna 6,2 cm.

Kv. F/2c, ispred donžona Inv. br. 20 Sl. 67/7

3. Deo grlića boce sa prstenastim obodom, koji je delimično deformisan prilikom izrade. Prečnik oboda 2,5 cm, očuvana visina fragmenta 3,2 cm.

Kv. D/5b Inv. br. 207

4. Deo vrata boce sa prstenasto povijenim obodom. Prečnik oboda 2,4 cm, očuvana visina fragmenta 3,8 cm.

Kv. G/6d, objekat 3 Inv. br. 411

5. Deo kupasto uvučenog dna, sa previjenom ivicom. Prečnik dna 6,2 cm.

Kv. G/8a Inv. br. 848 Sl. 67/8

6. Fragment dna sličnog prethodnom, prečnika oko 6 cm.

Kv. C/4b, u blizini objekta 7 Inv. br. 385e

7. Fragment dna sličnog prethodnom, dimenzija 3,8 x 3 cm.

Kv. F/9c, objekat 14 Inv. br. 38

8. Veći broj sitnih fragmenata recipijenta.

Analogije: Bajalović-Birtašević 1960, 35, t. XIX/3; Han 1969, 20; Ercegović-Pavlović 1980, 52–53, pl. XXV

88. Tip II

Boca loptastog tela, kupasto uvučenog dna i visokog spolja strigiranog vrata. Staklo, duvanje.

1. Fragment grlića boce, spolja koso kanelovan. Staklo je kobaltnoplave boje. Dimenzije 1,5 x 1,9 cm.

Kv. G/5b, objekat 3 Inv. br. 484 Sl. 67/9

Analogije: Han 1978, t.I/2; Han 1981, 79, t. II/6; Ercegović-Pavlović 1977–1980, 236–237, fig. 91; Jovanović 1989, 100, 105, sl. 1; Pejović 1997, 228–229, sl. 2

LAMPA

89. Dva fragmenta tzv. džamijske lampe od bezbojnog stakla. Na spoljašnjoj strani su ukrasi izvedeni emajlom crvene, plave, žute i smeđe boje, sa mestimičnim tragovima pozlate. Staklo, duvanje u kalup, slikanje. Dimenzije većeg fragmenta 4,3 x 3,8 cm.

Kv. E/8a, objekat 14 Inv. br. 37 Sl. 67/10

Lit. Han 1975, 91–98, fig. 1, 2; Vukadin 2000, 255, t. IV/3

Analogije: Kolčin 1959, 103–104, sl. 89/1–4; Constantinescu 1972, 93, pl. VI/7; Kurnatowska 1973, 113, fig. 9/5–7; Čangova 1992, 21, sl. 11/1, 2

POSUDE OD METALA

90. Plitka kalotasta zdela zaobljenog dna. Na obe strane dna su četiri mala krstoobrazno razmeštena ovalna ispučenja. Zdela je deformisana i po obodu je oštećena. Olovo, presovanje. Prečnik otvora 14,4 cm, visina 3,2 cm.

Kv. G/6c, objekat 4 Inv. br. 514 Sl. 68/2

91. Mala valjkasta čaša ravnog dna i neznatno ukošenih zidova. Jedan deo je odrezan oštrom alatom. Olovo, livenje. Prečnik otvora 7,5 cm, visina 4,4 cm.

Kv. F/7d, objekat 17 Inv. br. 682a Sl. 68/1

92. Pravougaona pločica, koja je sa tri strane prelomljena a sa četvrte čipkasto opsečena, sa nizom kružnih perforacija izvedenih na proboj. Možda je deo oboda metalne posude. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 5,5 cm, visina 3,5 cm.

Kv. G/5c Inv. br. 268 Sl. 68/3

Analogije: Nikolova 1974, 221, sl. 40/v

METALNI DELOVI DRVENIH POSUDA

DELOVI DRVENIH VEDRICA

93. Drške vedrica lučnog oblika, sa stanjenim krajevima povijenim u kukice. Gvožđe, kovanje.

1. Fragmentovana drška od tordirane šipke četvorougaonog preseka, sa kukicom na očuvanom kraju. Na kukici je držač iskovan u obliku petlje sa stanjenim i pri vrhu povijenim krajevima. Očuvana dužina 12 cm.

Kv. G/8c, u blizini objekta 6 Inv. br. 802 Sl. 69/1

2. Deformisana drška četvorougaonog preseka, sa kukicama na oba kraja. Pretpostavljena dužina u prirodnom obliku 22 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 528

94. Petljasto formirani držači za dršku vedrice (baglame). Krajevi su stanjeni i pri vrhu povijeni u vidu zupca, kojim su bili ukovani u drveni zid vedrice ili su se pridržavali o poslednji – gornji obruč. Gvožđe, kovanje.

1. Držač na kraju tordirane drške. Visina 9 cm.

Kv. G/8c Inv. br. 802a Sl. 69/1

2. Predmet sličan prethodnom. Visina 4,9 cm.

Kv. E/8b, objekat 13 Inv. br. 85 Sl. 69/2

3. Dva držača sličnih dimenzija, nađena zajedno. Visina 6,3 i 6,7 cm.

Kv. D/4c, zapadni trem palate Inv. br. 322 Sl. 69/3,4

4. Predmet sličnog oblika, visine 10,6 cm.

Kv. B/7, na dnu rova Inv. br. 112 Sl. 69/5

Analogije: Kolčin 1959, 104, sl. 90; Čangova 1992, 21, sl. 11/2, 3

95. Trougaona pločica, sa većim otvorom na gornjem kraju – za navlačenje drške vedrice i manjim na donjem kraju – za zakivak. Gvožđe, kovanje. Visina 5,8 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 790 Sl. 69/6

96. Obruči za vedrice od uzanog gvozdenog lima sa sitnim rupicama za zakivke. Na pojedinim fragmentima zakivci su očuvani. Gvožđe, kovanje.

1. Više delova obruča širine 2 cm. Najduži fragment iznosi 10,3 cm. Pripadaju istom obruču.

Kv. C/4b, u blizini objekta 7 Inv. br. 336 Sl. 69/7

2. Više delova obruča različite dužine, nađenih zajedno sa tordiranom drškom vedrice. Dužina najočuvanijeg fragmenta je 12,2 cm.

Kv. G/8c, u blizini objekta 6 Inv. br. 802b Sl. 69/8

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

3. Više fragmenata obruča, sa nizom koso utisnutih žlebova na površini i sa ostacima crvene boje. Dužina najočuvanijeg fragmenta je 15,1 cm.

Kv. D/8a, ispred objekta 10 (kovačnice) Inv. br. 51 Sl. 69/9

4. Više fragmentovanih obruča, od kojih je jedan očuvan u celini, prečnika 33 cm. Širina metalne trake je 1,7 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 106 Sl. 69/10

5. Više sitnih delova od obruča, širine oko 1,5–1,6 cm, otkrivenih u bunaru. Fragmenti pripadaju jednoj, a možda i dve-ma vedricama.

Analogije: Kolčin 1959, 104; Čangova 1992, 21, sl. 11/3, 4

DELOVI DRVENIH KOVČEGA

97. Drška drvenog kovčega napravljena od šipke ovalnog preseka, sa dekorativno formiranim krajevima. Na svakom kraju je po jedan petljast držač – baglama, sa stanjenim i horizontalno raširenim krajevima. Gvožđe, kovanje. Dužina 6 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 885 Sl. 69/11

98. Petljaste baglame stanjenih i raširenih krajeva, koji verovatno pretstavljaju držače za dršku. Po obliku su identične s prethodnim držačima koji su se očuvali na krajevima drške. Gvožđe, kovanje.

1. Dve baglame nađene na istom mestu. Dimenzije 6,6 x 4 cm i 4 x 5,2 cm.

Kv. E/4b, palata Inv. br. 264a, b Sl. 69/12, 13

2. Baglama slična prethodnim, sa raširenijim krajevima. Dimenzije 10,6 x 5 cm.

Kv. F/7a Zbirka studijskog materijala Sl. 69/14

99. Šarka koju čine dve uzane pravougaone pločice spojene otvorom i petljom. Na pločicama su rupice za zakivke. Gvožđe, kovanje. Ukupna dužina obe pločice 7,5 cm, s tim što je jedna fragmentovana. Širina je 1,2–1,3 cm.

Kv. E/4b, palata Inv. br. 263 Sl. 69/15

100. Okov koji se sastoji od dve uzane pravougaone pločice, spojene pod pravim uglom pomoću zakivka. Obe su na krajevima prelomljene. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dimenzije 6 x 6,6 cm.

Kv. E/4b, palata Inv. br. 263a Sl. 69/16

LANCI

101. Lanci sastavljeni od karika u obliku osmice. Gvožđe, kovanje.

1. Dve karike sa petljastom baglamom na kraju. Ukupna dužina lanca 19 cm.

Kv. E/9a Inv. br. 50 Sl. 69/17

2. Sačuvano je pet karika u lancu, s tim što je jedna oštećena. Poslednja je na kraju formirana u petlju. Ukupna dužina lanca 22,9 cm.

Kv. E/8a, objekat 13 Inv. br. 34 Sl. 69/18

3. Sličnog oblika je još 11 pojedinačno nađenih karika, pretežno na prostoru oko bunara i kovačnice.

Analogije: Kolčin 1959, 113, sl. 99/1

GRAĐEVINSKI METAL

102. Mistrija listolikog oblika, sa neznatnim ostacima drške na širem kraju. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 13 cm, najveća širina 7,7 cm.

Kv. D/6c Inv. br. 128 Sl. 70/1

Analogije: Diaconu, Constantinescu 1960, fig. 42/4; Brmbolić 1987, 30, kat. br. 86; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 83

103. Najčešći oblici kovanika četvorougao-nog preseka, sa ovalno iskucanom glavom. Sl. 70/2

104. Mali kovanik pravougaone glave iz skupnog nalaza u kome je bilo ukupno 53 ista primerka. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,6 cm.

Kv. F/8c, kraj objekta 16 Zbirka studijskog materijala Sl. 70/3

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

105. Kovanik koji je na gornjem, širem kraju povijen pod pravim uglom, gde se ravno završava. Celom dužinom je četvorougao­nog preseka. Gvožđe, kovanje. Dužina 11,7 cm.

Kv. D/8d Zbirka studijskog materijala Sl. 70/4

106. Veliki klin četvorougao­nog preseka. Na gornjem, širem kraju završava se ravno. Gvožđe, kovanje. Dužina 19 cm.

Kv. C/8b, objekat 11 Inv. br. 70 Sl. 70/5

107. Mala šarka koja na pločastom delu ima dva otvora za zakivke. Drugi kraj je sužen i vertikalno povijen. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,4 cm.

Kv. E/5c, palata Inv. br. 124 Sl. 70/6

108. Dve veće šarke istog oblika kao i prethodna, nađene nedaleko jedna od druge. Gvožđe, kovanje. Dužina 12 cm i 12,2 cm.

Kv. E/4a, palata Inv. br. 154a, b Sl. 70/7, 8

Analogije: Nikolova 1974, 241, sl. 62/i

109. Šarka sastavljena od baglame i trougaone pločice na kojoj su dva četvorougao­na otvora za zakivke. Gvožđe, kovanje. Ukupna dužina 7,8 cm.

Kv. H/6a Inv. br. 563 Sl. 70/9

110. Šarka sastavljena od dve poluge koje se na jednom kraju završavaju petljama, međusobno spojenim pomoću alke. Jedna poluga je oštećena, a na drugoj se nalazi kružni otvor za klin. Očuvana dužina 21 cm. Gvožđe, kovanje.

Kv. D/5b Inv. br. 645 Sl. 70/10

111. Dve trougaone pločice spojene užim krajevima pomoću otvora, na jednoj, i kukice na drugoj ploči. Na svakoj su po dva otvora za zakivke. Gvožđe, kovanje. Ukupna dužina 19,2 cm.

Kv. F/5b, palata Inv. br. 156 Sl. 70/11

112. Prstenast okov od trakaste ploče preklapljenih i zakivkom spojenih krajeva. Gvožđe, kovanje. Prečnik 6,7 cm.

Kv. D/4d Inv. br. 260 Sl. 70/12

113. Okov od tanke trakaste ploče koja je na sredini lučno povijena a na krajevima valovito opsečena. Na širim delovima krajeva sačuvani su zakivci. Gvožđe, kovanje. Dužina 9,3 cm.

Kv. D/8a, ispred objekta 10 (kovačnice)

Inv. br. 212 Sl. 70/13

Na istom mestu otkriveni su delovi od još četiri identična predmeta. Na svim nalazima su tragovi gorenja.

Analogije: Kurnatowska 1980, 175, t. LV, N° 1306, 1378, 1379; Popović 1999, 273, sl. 237/9–11, kat. br. 574–576

114. Okov od tanke uzane pločice koja je na sredini lučno povijena a na krajevima proširena. Na jednom kraju je proširenje veće i kružnog je oblika, a na drugom je manje i ima sitnu perforaciju za zakivak. Gvožđe, kovanje. Dužina 3,8 cm.

Kv. D/5b Inv. br. 122 Sl. 70/14

115. Poluga pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju povijena i prelomljena a na drugom iskucana u krupnu trougaonu petlju. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 8,7 cm.

Kv. C/9d, u šutu Inv. br. 8 Sl. 70/15

U neposrednoj blizini nađen je još jedan predmet istog oblika, sa delimično oštećenom petljom, očuvane dužine 13 cm.

116. Poluga pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju stanjena i povijena u petlju a na drugom se završava ravno. Gvožđe, kovanje. Dužina 14,8 cm.

Kv. C/4d Inv. br. 366 Sl. 70/16

117. Čašice – okovi za osovinu vrata. Kalotastog su oblika, sa tri zupca na ivici oboda, u kojima su sačuvani kratki klinovi. Otkrivena su dva istovetna primerka na krajevima praga spoljašnje kapije na Velikom gradu, u udubljenjima za osovine vrata. Gvožđe, kovanje. Prečnik otvora 9 cm, visina 2,9 cm.

Spoljašnja kapija Velikog grada Inv. br. 898 Sl. 70/17

Analogije: *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 20

118. Deo okova od vrata unutrašnje kapije na Velikom gradu. Horizontalno poredane pravougaone ploče bile su ukovane za

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

drvene vratnice klinovima ovalne glave. Širina ploča je 10–11 cm, a najveća očuvana dužina je 0,80 m.

Veliki grad, u ulazu unutrašnje kapije
Inv. br. 992 *Sl. 70/18*

119. Baglame sa petljom, na jednom, i ravnim stanjenim vrhovima na drugom kraju. Gvožđe, kovanje. Na istom mestu nađeno je 13 primeraka istog oblika, dužine 7,5–8,5 cm.

Kv. C/6c, objekat 8 Inv. br. 740/1–13 *Sl. 71/1*

120. Baglama u obliku klina koji je na jednom kraju iskovan u kružnu petlju. Drugi kraj se postepeno sužava i prelazi u oštar povijen vrh. Gvožđe, kovanje. Dužina 9,2 cm.

Kv. C/5d Inv. br. 370 *Sl. 71/2*

Analogije: Nikolova 1974, 241, sl. 62/a, b, m

121. Reza u vidu poluge pravougaonog preseka, koja se na jednom kraju završava petljom na kojoj je manja baglama. Na drugom kraju je elipsoidni otvor sa produžetkom, koji je služio za povlačenje reze prilikom otvaranja. Gvožđe, kovanje. Dužina u povijenom stanju bez baglame 16,8 cm.

Kv. C/6c, objekat 8 Inv. br. 725 *Sl. 71/3*

122. Reza slična prethodnoj, sa trougaonim otvorom na proširenom kraju. Gvožđe, kovanje. Dužina u povijenom stanju bez baglame 12,3 cm.

Kv. C/7b, objekat 9 Inv. br. 733 *Sl. 71/4*

123. Reza slična prethodnoj, sa kratkom baglamom na jednom kraju i većim otvorom na drugom kraju, koji je šire iskovan. Gvožđe, kovanje. Dužina u povijenom stanju bez baglame 10,2 cm.

Kv. E/9a Inv. br. 50/74 *Sl. 71/5*

Analogije: Nikolova 1974, 241, sl. 62/g; Diaconu 1977, 43–44, fig. 30/1

124. Katanac cilindričnog tela, sa dugim trnom koji je služio za navlačenje na rezu, odnosno baglamu. Na telu su dva prstenasta

ojačanja. U gornjem delu katanca je uglavljen ključ tipa I. Gvožđe, kovanje. Dužina cilindra 7,3 cm, prečnik 2,4 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 627 *Sl. 71/6*

125. Katanac sličan prethodnom, manjih dimenzija i bez prstenastih ojačanja na cilindričnom telu. Gvožđe, kovanje. Dužina cilindra 5,8 cm, prečnik 1,9 cm.

Kv. G/9 Inv. br. 868 *Sl. 71/7*

Analogije: Kolčin 1959, 82, sl. 68; Nikolova 1974, 244, sl. 63; Čangova 1992, 161, sl. 143/3–7

126. Deo unutrašnjeg mehanizma cilindričnog katanca, u obliku klina četvorougaoanog preseka, sa dve bočne lamele. Lamele su samo donjim krajevima spojene sa vrhom klina. Gvožđe, kovanje. Dužina 8,3 cm.

Kv. D/5b Inv. br. 310 *Sl. 71/8*

127. Deo mehanizma katanca sličan prethodnom. Gvožđe, kovanje. Dužina 7,4 cm.

Kv. C/5 Inv. br. 668 *Sl. 71/9*

128. Unutrašnji mehanizam katanca sa očuvanom gornjom pločicom koja prelazi u vertikalni trn. Gvožđe, kovanje. Dužina klina sa lamelama 6,8 cm, dužina trna 10 cm.

Kv. F/6b, severoistočni deo trema palate
Inv. br. 377 *Sl. 71/10*

129. Deo mehanizma manjeg katanca, oštećen pri vrhu. Gvožđe, kovanje. Dužina 6 cm.

Kv. D/10d Inv. br. 27/73 *Sl. 71/11*

130. Deo mehanizma katanca sličan prethodnom, fragmentovan u gornjem delu. Gvožđe, kovanje. Dužina 7,4 cm.

Kv. G/5b, objekat 3 Inv. br. 456

Analogije: Čangova 1992, 161, sl. 143/1, 2

KLJUČEVI ZA KATANCE

131. Tip I

Ključ u obliku tanke šipke pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju stanjena i povijena u petlju. Drugi kraj se završava pločicom čiji je oblik podešen za otvor na odgovarajućem katanacu. Gvožđe, kovanje.

1. Dužina ključa 11,6 cm.
Kv. C/5a Inv. br. 657 Sl. 71/12

2. Dužina ključa 8,5 cm.
Kv. D/5b Inv. br. 232 Sl. 71/13

3. Na gornjem kraju ključa je ovalan otvor. Dužina 8,1 cm.
Kv. G/6b Inv. br. 591 Sl. 71/14

4. Mali ključ sličan prethodnom, sa otvorom na gornjem kraju. Dužina 5,8 cm.
Kv. G/7a Inv. br. 629

5. Ključ sličan prethodnom, sa otvorom na kružno proširenom gornjem kraju. Dužina 7 cm.
Kv. G/6b Inv. br. 669

6. Ključ sličan prethodnom, sa kružnim otvorom na gornjem kraju. Dužina 6,5 cm.
Kv. D/4b Inv. br. 369

7. Ključ sa stanjenim gornjim krajem i povijenim u petlju. Dužina 10,2 cm.
Kv. D/6a Inv. br. 897

8. Ključ sličan prethodnom, sa petljom na gornjem kraju. Dužina 11,6 cm.
Kv. G/6b Inv. br. 592

Analogije: Kolčin 1959, 82, sl. 67/4–6; Nikolova 1974, 244, 64/b; Čangova 1992, 162, sl. 144

132. Tip II

Ključevi valjkastog tela koje se u gornjem delu sužava i prelazi u kružno iskovanu pločicu sa otvorom na sredini. Valjkasti deo je celom dužinom višestruko razrezan i time podešen za otvor na katanacu. Gvožđe, kovanje.

1. Ključ sa izduženim vratom koji se završava ovalnom pločicom. Na ovoj pločici je mali otvor. Donji deo je razrezan. Dužina 9,5 cm.

Kv. C/5d Inv. br. 701 Sl. 71/15

2. Ključ sa kratkim profilisanim vratom koji se završava kružnom pločicom. Razrezan deo je uobičajene dužine. Ukupna dužina ključa 6,9 cm.

Kv. F/7b, objekat 6 Inv. br. 692 Sl. 71/16

3. Ključ po obliku sličan prethodnom, ali sa drugačije razreznim valjkastim delom. Dužina 7,4 cm.

Kv. C/6d, objekat 8 Inv. br. 791 Sl. 71/17

Analogije: Kolčin 1959, 84, sl. 68/6

133. Tip III

Ključ koji je na donjem kraju pljosnat i asimetrično izrezan. Gornji deo je sužen, ima valjkast oblik i završava se kružnom pločicom sa otvorom na sredini. Gvožđe, livenje. Dužina 9,2 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 700 Sl. 71/18

Analogije: Nikolova 1974, 244, sl. 64/a; *Manastir Mileševa* 1995, kat. br. 39

ORUŽJE

STRELE

Tip I

Vrh strele romboidnog oblika, sa tankim trnom. Najveća širina je približno na sredini lista. Gvožđe, kovanje.

134. Ia – Na prelazu iz lista u trn je vrat koničnog oblika.

1. Kv. C/5c
Inv. br. 640 Dužina 8,6 cm Sl. 72/1

2. Kv. D/3a
Inv. br. 341 Dužina 7,3 cm Sl. 72/3

3. Kv. E/4a, palata
Inv. br. 167 Dužina 5 cm Sl. 72/4

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

4. Kv. D/3a Inv. br. 339	Dužina 6,3 cm	Sl. 72/5	135. Ib – Na prelazu iz lista u trn je kratko prstenasto ili biko- nično ojačanje.
5. Kv. C/4b, objekat 7 Inv. br. 382	Dužina 4,7 cm		1. Kv. D/5b Inv. br. 686
6. Kv. G/6d, uz objekat 4 Inv. br. 412a	Očuvana dužina 3,5 cm		Dužina 5,1 cm
7. Kv. G/6d, uz objekat 4 Inv. br. 412b	Dužina 5,3 cm		2. Kv. E/4b, palata Inv. br. 541
8. Kv. G/6d, uz objekat 4 Inv. br. 412c	Očuvana dužina 3,2 cm		Dužina 7 cm
9. Kv. G/6d, uz objekat 4 Inv. br. 412d	Očuvana dužina 3,2 cm		3. Kv. G/6c Inv. br. 222
10. Kv. G/2a, uz bedem ispred donžona Inv. br. 98	Dužina 6 cm		Dužina 6 cm
11. Kv. C/7d, objekat 9 Inv. br. 81	Dužina 6,7 cm		4. Kv. G/2a, uz prsten donžona Inv. br. 98a
12. Kv. F/2c, uz bedem ispred donžona Inv. br. 24	Dužina 6,5 cm		Dužina 6,5 cm
13. Kv. D/8a, kraj peći objekta 11 Inv. br. 60	Očuvana dužina 5,6 cm Oštećen je vrh lista		5. Kv. E/4c, palata Inv. br. 148
14. Kv. E/6b Inv. br. 295	Dužina 4,5 cm		Dužina 7,3 cm
15. Kv. E/5c Inv. br. 247	Očuvana dužina 4 cm Nedostaje trn		Analogije: Čangova 1992, 176, sl. 160/13
16. Kv. C/7a, objekat 9 Inv. br. 314	Dužina 7,5 cm		136. Tip II Vrh strele listolikog oblika sa koničnim vratom na prelazu u ta- nak vrh. List je izdužen, a najveća širina mu je približno na sre- dini. Gvožđe, kovanje.
17. Kv. D/3b Inv. br. 338	Očuvana dužina 3,8 cm Oštećen je deo trna		1. Kv. D/5b Inv. br. 123
			Dužina 7,3 cm
			2. Kv. D/3b Inv. br. 340
			Dužina 6,7 cm
			3. Kv. D/5b Inv. br. 644
			Dužina 6,2 cm
			Analogije: Medvedev 1966, 73, tip 62; Kurnatowska 1973, 100, fig. 3–B; Neševa 1985, 185, sl. 34/b; Čangova 1992, sl. 160/20
			137. Tip III Vrh strele sa listom trougaonog oblika, dužim koničnim vratom i tankim trnom. Na jednom primerku je na sredini vrata prste- nasto zadebljanje. Gvožđe, kovanje.
Analogije: Medvedev 1966, 66, t. 30/39, tip 42, 43; Ruttkay 1976, 330, Abb. 54/2a; Neševa 1985, 185, sl. 34/v, g, d; Čan- gova 1992, 176, sl. 160/21, 23; Popović 1999, 256, sl. 215/1–5			

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

1. Kv. G/7a, u blizini objekta 6
Inv. br. 628 Dužina 8,5 cm Sl. 72/9

2. Kv. F/4a, palata
Inv. br. 289 Dužina 7,5 cm Sl. 72/10

3. Kv. E/4a, palata
Inv. br. 145 Dužina 8 cm Sl. 72/11

4. Kv. H/6a
Inv. br. 450 Dužina 7,3 cm

Analogije: Medvedev 1966, 64, tip 40; Čangova 1972, sl. 74/2; Kurnatowska 1973, 97, fig. 3

138. Tip IV

Vrh strele krupnog romboidnog lista, sa najvećom širinom u donjem delu. Donje ivice lista su lučno izvijene. Vrat je koničan ili se završava ravno na prelazu u trn. Gvožđe, kovanje.

1. Kv. C/5c
Inv. br. 246 Dužina 8,5 cm Sl. 72/12

2. Kv. G/7b
Inv. br. 646 Dužina 8,1 cm Sl. 72/13

3. Kv. C/5a
Inv. br. 608 Dužina 11,3 cm Sl. 72/14

Analogije: Sebestyen 1932, 198, Abb. 13, tip C; Medvedev 1966, 65–66, tip 41; Kurnatowska 1973, 98, fig. 3; Nikolova 1974, sl. 98/a; Ruttkay 1976, 330; Džambov 1991, sl. 60

139. Tip V

Vrh strele piramidalnog oblika, koji donjim krajem prelazi u tanak vrh. Gvožđe, kovanje.

1. Kv. D/6c
Inv. br. 140 Dužina 5,2 cm Sl. 72/15

2. Kv. H/6a
Inv. br. 451 Dužina 5 cm Sl. 72/16

3. Unutrašnja kapija Velikog grada
Inv. br. 983 Dužina 4 cm

Analogije: Medvedev 1966, 83, tip 90; Čangova 1992, 176–177, sl. 161; Nikolova 1974, 286, sl. 100/a; Vukadin, Minić 1980, 306–307; Popović 1999, 255, sl. 217/5–7, tip 9

140. Tip VI

Vrh strele lepezastog oblika, sa kratkim trnom. Gornja oštrica lista je lučno formirana. Gvožđe, kovanje.

1. Kv. G/8b
Inv. br. 800 Dužina 6,2 cm Sl. 72/17

Analogije: Medvedev 1966, 71, tip 55; Popović 1999, 256, sl. 215/9, tip 3

141. Tip VII

Vrh strele sa razdvojenim bočnim perima, dugim ravnim ili tordiranim vratom i tankim trnom. Gvožđe, kovanje.

1. Kv. E/4c, palata
Inv. br. 147 Dužina 9,6 cm Sl. 72/18

2. Kv. E/4a, palata
Inv. br. 400 Dužina 9,4 cm
Vrat je tordiran, vrhovi bočnih pera su oštećeni, a trn je povijen. Sl. 72/19

3. Kv. F/8a
Inv. br. 835 Dužina 10,2 cm
Vrat je tordiran, a trn povijen. Između vrata i trna je prstenasto zadebljanje. Sl. 72/20

4. Kv. E/5d, palata
Inv. br. 299 Očuvana dužina 8,8 cm.
Trn nedostaje, vrhovi bočnih pera su oštećeni. Sl. 72/21

5. Kv. C/6b
Inv. br. 784 Očuvana dužina 7,5 cm.
Nedostaje trn.

Analogije: Constantinescu 1972, 97, pl. XI; Petrović 1976, 63; Ruttkay 1976, 332; Popović 1999, 257–258, sl. 219/1, 2; Vetnić 1983, 139, t. I/15, 16

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

142. Tip VIII

Vrh strele romboidnog oblika, sa tulcem za nasadivanje na drvenu šipku. Gvožđe, kovanje.

1. Kapija Velikog grada, uz eskarpu unutrašnjeg bedema.
Inv. br. 930 Dužina 7,7 cm Sl. 72/22

Analogije: Medvedev 1966, 56, tip 3; Kurnatowska 1973, 97, fig. 3 A, tip X; Popović 1999, 254, sl. 214, tip 1

DELOVI SAMOSTRELA

143. Veretoni – metalni vrhovi strela za samostrel, kratkog piramidalnog vrha koji postepeno prelazi u levkasto proširen tulac za drvenu šipku. Gvožđe, kovanje.

1. Kv. D/9c, na podu objekta 10
Inv. br. 16 Dužina 6 cm Sl. 73/1

2. Kv. E/9d, objekat 14
Inv. br. 68b Dužina 6 cm Sl. 73/2

3. Kv. E/4a, palata
Inv. br. 146 Dužina 5,2 cm Sl. 73/3

4. Kv. C/5c
Inv. br. 699 Dužina 6,5 cm Sl. 73/4

5. Kv. D/6d
Inv. br. 680 Dužina 5,1 cm Sl. 73/5

6. Kv. H/7a
Inv. br. 760 Dužina 5 cm Sl. 73/6

7. Kv. G/5a, palata
Inv. br. 235 Dužina 5,2 cm

8. Kv. C/7, objekat 9
Inv. br. 736 Dužina 5,5 cm

9. Kv. C/5b
Inv. br. 655 Dužina 5,5 cm

10. Kv. C/5b
Inv. br. 667 Dužina 5,2 cm

11. Kv. C/8b, objekat 11
Inv. br. 101 Dužina 4 cm

12. Kv. E/9d, objekat 14
Inv. br. 68a Dužina 4,8 cm

13. Kv. D/8b, pepelište
Inv. br. 54 Dužina 7 cm

14. Kv. D/8c, pepelište
Inv. br. 87 Dužina 5,5 cm

15. Kv. D/8a
Inv. br. 18a Dužina 7 cm

16. Kv. D/8a
Inv. br. 18b Dužina 4,5 cm

17. Kv. D/8a
Inv. br. 59 Dužina 5,5 cm

18. Kv. D/8c
Inv. br. 184 Dužina 5,5 cm

19. Kv. E/8c
Inv. br. 9 Dužina 6 cm

20. Kv. F/7
Inv. br. 678 Dužina 5,9 cm

21. Kv. F/7
Inv. br. 679 Dužina 5,6 cm

22. Kv. G/8d
Inv. br. 806 Dužina 7,5 cm

23. Kv. H/6a
Inv. br. 575 Dužina 6 cm

24. Kv. H/7a
Inv. br. 748 Dužina 5,2 cm

25. Kv. H/7a
Inv. br. 749 Dužina 5,7 cm

26. Kv. H/7a
Inv. br. 760 Dužina 5,2 cm

Analogije: Medvedev 1966, 94, tip 1, t. 31/10; Čangova 1972, 93, sl. 73; Nikolova 1974, 287, sl. 102

144. Orah – koštani disk polumesečastog oblika. Služio je u mehanizmu samostrela za opuštanje strele nakon zatezanja luka. Na sredini ima kružni otvor za metalnu osovinu. Sa strane su ovalna udubljenja sa ostacima užih gvozdjenih šipki, a dva mala udubljenja nalaze se i na jednoj ravnoj strani. Rog, rezanje, glačanje. Prečnik 3 cm, visina 2 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 77 Sl. 73/7

145. Orah sličan prethodnom. Na bočnim stranama su dva duboka žleba za tetivu. Rog, rezanje, glačanje. Prečnik 3,5 cm, visina 1,9 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 874 Sl. 73/8

146. Orah sličan prethodnom. U bočnom žlebu su ostaci metalna. Rog, rezanje, glačanje. Prečnik 3 cm, visina 1,5 cm.

Kv. F/2b, donžon Inv. br. 95/71

Analogije: Petrović 1976, 71; Drobna, Durdik 1957, VI, t. 7/3, 5/5; Popović 1999, 259, sl. 220/10

147. Kuka sa četvorougaoim otvorom za remen i sa dva kraka povijenih vrhova. Služila je za zapinjanje tetive na samostrelu. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,8 cm, širina 5 cm.

Kv. D/3d Inv. br. 429 Sl. 73/9

Analogije: Drobna, Durdik 1957, VI, t. 6/5, 13/1; Nekuda 1975, 151, fig. 146; Petrović 1976, sl. 26

148. Uzenjija kruškolikog oblika, sa pločastim proširenjem na donjem delu. Gornji, uži kraj podešen je za navlačenje na sredinu luka samostrela, sa kojim je bio povezan kanapom ili kožom. Uzenjija je služila za zatezanje luka. Gvožđe, kovanje. Visina 15 cm, širina pri dnu 10 cm a pri vrhu 5 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 879 Sl. 73/10

Analogije: Drobna, Durdik 1957, VI, 54, t. 4/2, 3

149. Kružna, po ivici nazubljena ploča, koja se sastoji od dva prstenasta dela spojena međusobno pomoću pet lučnih lamela. Deo mehanizma tvrđavskog samostrela. Gvožđe, kovanje. Prečnik 10,5 cm.

Kv. E/4d, palata Inv. br. 155 Sl. 73/11

Analogije: Drobna, Durdik 1957, T. VI, t. 4/5; Petrović 1976, 77, sl. 29

150. Dve pravougaone poluge koje su na jednom kraju spojene zakivkom, a na drugom su fragmentovane. Unutrašnja ivica obe poluge je stanjena i ima krupne, delimično oštećene zupce. Predstavljaju deo mehanizma tvrđavskog samostrela. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 12,6 cm, ukupna širina 3 cm.

Kv. F/4c Inv. br. 282 Sl. 73/12

151. Poluga pravougaonog preseka koja se na jednom kraju završava ovalno, a na drugom je fragmentovana. Po obliku i krupno nazubljenoj podužnoj ivici slična je prethodnoj, s tim što na očuvanom kraju ima tri valjkasta zakivka koja su sa obe strane ravnomerno isturena. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 10,1 cm, širina 3 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 869 Sl. 73/13

Analogije: Drobna, Durdik 1957, T. VI, t. 4/4, 5

KOPLJA

Tip I

152. Vrh koplja listolikog oblika, sa širokim tulcem za nasad na drvenu motku. Po sredini lista je blago naglašeno podužno rebro. Na ivici tulca je rupica za zakivak. Gvožđe, kovanje. Dužina 25 cm, prečnik otvora na tulcu 3,4 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 731 Sl. 74/1

153. Vrh koplja listolikog oblika, sa srazmerno kratkim tulcem. Gvožđe, kovanje. Dužina 18 cm, prečnik otvora na tulcu 3,2 cm.

Kv. F/7b, u blizini objekta 6 Sl. 74/2

154. Vrh koplja listolikog oblika, sa blago naglašenim podužnim rebrom. Tulac nedostaje. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 12,2 cm.

Kv. D/2c Inv. br. 504 Sl. 74/3

Analogije: Kirpičnikov 1966, 15, t. II/7, IX/4 – tip IVa; Nikola 1974, 279, sl. 94/a, b; Vetnić 1983, 140, t. II/10, 11

Tip II

155. Vrh koplja kratkog piramidalnog bodila sa srazmerno dugim tulcem za nasad na drvenu motku. Rupica za zakivak pri kraju tulca. Gvožđe, kovanje. Dužina 11 cm, prečnik otvora na tulcu 2,5 cm.

Kv. F/8a Inv. br. 838 Sl. 74/4

Analogije: Kirpičnikov 1966, 12, t. VII/6, 7 – tip II

Tip III

156. Vrh koplja tankog četvorobridnog bodila koje postepeno prelazi u kratak tulac. Gvožđe, kovanje. Dužina 14 cm, prečnik otvora na tulcu 1,8 cm.

Kv. G/7b Inv. br. 220 Sl. 74/5

Analogije: Kirpičnikov 1966, 15–16, t. IV/10–13 – tip V; Čangova 1972, 93–94, sl. 75; Kurnatowska 1973, 94; Nikolova 1974, 281–282, sl. 95/b; Vetnić 1983, 140, t. II/18

Tip IV

157. Vrh koplja trobridnog bodila sa kratkim tulcem, na čijoj ivici je rupica za zakivak. Gvožđe, kovanje. Dužina 12,3 cm, prečnik otvora na tulcu 2,3 cm.

Kv. G/9 Inv. br. 872 Sl. 74/6

Analogije: Kirpičnikov 1966, 12–13, t. II/4, 6 – tip III; Nikola 1974, 281, sl. 96/v, g; Vetnić 1983, 140, t. II/4; Ruttkay, 1976, 300–301, Abb. 36 (tip III).

KOPLJIŠTE

158. Masivan levkast okov širokog ovalnog otvora, sa oštrim vrhom na donjem kraju. Služio je za postavljanje donjeg kraja drvene motke koplja. Gvožđe, kovanje. Visina 25 cm, prečnik otvora 10 cm.

Kv. C/3b Inv. br. 566 Sl. 74/7

Analogije: Vetnić 1983, 141, t. II/25; Jurišić 1991, 93, sl. 81; Cunjak 1999, 38, kat. br. 164, 165; Cunjak, Jordović 2002, 89, kat. br. 53

KORDA

159. Gornji deo sečiva korde – jednoseklog mača, sa pljosnatom drškom. Na dršci su kružni otvori za zakivke koji su držali oplatu – drvenu ili od kosti. Na prelazu iz drške u sečivo horizontalno je uglavljen graničnik koji ima oblik valjkastog klina sa T glavom povijenih krajeva. Sečivo je nasilno prelomljeno. Jedna ivica mu je oštra, a drugu, ravnu i širu, celom dužinom prati sa obe strane olučast žleb. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 38 cm, od toga dužina drške 12 cm a dužina sečiva 26 cm. Širina 4,4 cm, kod mesta preloma 3,8 cm.

Kv. E/8a, u blizini objekta 13 Inv. br. 243 Sl. 75/1

160. Središnji deo sečiva korde sa olučastim žlebom sa obe strane šire ivice. Fragment je na oba kraja odrezan oštrim metalnim sečivom. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 14,4 cm, širina 4,5 cm.

Kv. G/5b Inv. br. 472 Sl. 75/2

161. Vrh jednoseklog mača – korde, oštrog reza, sa žlebovima dužinom obe strane šire ivice. Pravilno je odsečen pomoću oštrog sečiva. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 20 cm, najveća širina 3,5 cm.

Kv. D/7b Inv. br. 660 Sl. 75/3

Analogije: Petrović 1976, 41–42; Kuzmanović 1984, sl. 20, kat. br. 29; Džambov 1991, 87, sl. 60a; Popović 1995, 75, sl. 33; Cunjak 1999, 146

GRANIČNIK KORDE

162. Graničnik u obliku klina pravougaonog preseka, sa trolišno formiranom glavom na kojoj su tri kružna otvora. Gvožđe, livenje. Dimenzije 4,5 x 4 cm.

Kv. C/6b Inv. br. 779 Sl. 75/4

163. Predmet sličan prethodnom, sa lučnom, dekorativno oblikovanom glavom. Kraj klina je prelomljen. Gvožđe, livenje. Dimenzije 4,3 x 3,7 cm.

Kv. E/5a Inv. br. 233 Sl. 75/5

164. Predmet sličan prethodnom, sa jednostavno formiranom glavom T oblika. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 4,5 x 4 cm.

Kv. D/8d, pepelište Inv. br. 55

165. Predmet sličan prethodnom, sa jednostavnom glavom T oblika. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 3,8 x 1,7 cm.

Kv. G/7b

Inv. br. 616

METALNI OKOVI KANIJE

166. Okov za gornji bočni deo kanije, olučastog oblika, sa dva prstenasta dela na krajevima spojena sitnim zakivcima. Gvožđe, kovanje. Dužina 19 cm, širina 5,6–6 cm.

Kv. C/4b, u blizini objekta 7 Inv. br. 461 *Sl. 75/6*

167. Okov za središni deo kanije od šire gvozdene trake suženih i povijenih krajeva, koji su na zadnjoj strani spojeni zakivkom. Na prednjem, širem delu je ukras u vidu izrezanog trolista. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dužina 7,8 cm, širina 5 cm.

Kv. C/6b Inv. br. 724 *Sl. 75/7*

168. Okov za središni deo kanije sličan prethodnom. Na prednjoj strani je stepenasto izrezan ukras. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dužina 6,2 cm, širina 4,6 cm.

Kv. G/7b Inv. br. 593 *Sl. 75/8*

169. Okov sličan prethodnom, sa stepenasto izrezanim ukrasom na prednjoj strani. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,6 cm, širina 4,7 cm.

Kv. C/3b Inv. br. 581

170. Okov sličan prethodnom. Na prednjoj strani je ukras u vidu dva lučna izreza. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dužina 4,2 cm, širina 4,4 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 774 *Sl. 75/9*

171. Okov sličan prethodnom, sa prednjom stranom ravnom, bez ukrasnih detalja. Gvožđe, kovanje. Dužina 5 cm, širina 4,5 cm.

Kv. G/9d Inv. br. 877

172. Okov sličan prethodnom, bez ukrasa na prednjoj strani. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,8 cm, širina 4,5 cm.

Kv. G/9d Inv. br. 878

173. Metalni vrh kanije od levkasto povijene pločice. Na gornjem kraju je otvor pravougaonog oblika, delimično deformisan, sa rupicom za zakivak, a donji kraj se završava kuglasto. Gvožđe, kovanje. Dužina 8,4 cm, širina otvora 2,5 cm.

Kv. E/9b

Inv. br. 88 *Sl. 75/10*

174. Metalni vrh kanije sličan prethodnom. Uz ivicu otvora je uzan horizontalan žleb, a ispod njega, na prednjoj strani je ukras u obliku izrezanog trolista. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dužina 8 cm, širina otvora 2,2 cm.

Kv. E/8a, kraj objekta 13 Inv. br. 243 *Sl. 75/11*

175. Metalni vrh kanije sličan prethodnom, sa rupicom za zakivak uz ivicu ovalnog otvora. Gvožđe, kovanje. Dužina 6,5 cm, širina otvora 3 cm.

Kv. E/5b Inv. br. 249

176. Metalni vrh kanije sličan prethodnom. Gornji otvor je pravougaonog oblika. Gvožđe, kovanje. Dužina 9,5 cm, širina otvora 3 cm.

Kv. F/3d, donžon Inv. br. 99

177. Metalni vrh kanije sličan prethodnom. Gornji otvor je ovalnog oblika, delimično oštećen, sa rupicama za zakivke uz ivicu. Gvožđe, kovanje. Dužina 10 cm, širina otvora 3 cm.

Kv. F/6b Inv. br. 681

178. Tri jače fragmentovana metalna vrha kanije, slična prethodnom po obliku. Jedan vrh potiče iz rova u kv. C/7, a ostala dva iz sloja šuta. Zbirka studijskog materijala.

Analogije: Constantinescu 1972, 98, pl. XI/16; Džambov 1991, 87, sl. 60/b

BOJNA SEKIRA

179. Masivna sekira širokog lepezasto formiranog sečiva koje postepeno prelazi u oštar vrh. Budući da nema ušice, sa drvenom držaljkom se spajala unakrsnim vezivanjem. U celini je grubo obrađena. Gvožđe, kovanje. Dužina 30 cm, širina sečiva 15,5 cm.

Kv. C/4d Inv. br. 392 *Sl. 75/12*

OPREMA KONJANIKA

180. Delovi oklopa

1. Dve fragmentovane pravougaone pločice za oklop, sa zakivcima kružne glave. Gvožđe, kovanje. Širina 3,4 cm, očuvana dužina 3,4 cm i 4,4 cm.

Kv. E/8b, objekat 14 Inv. br. 58a, b Sl. 76/1, 2

2. Fragmentovana pločica slična prethodnoj. Gvožđe, kovanje. Širina 3,5 cm, očuvana dužina 5,6 cm.

Kv. E/4c, palata Inv. br. 204 Sl. 76/3

3. Četiri fragmentovane pločice slične prethodnoj, koje su iste širine ali različito očuvane dužine. Na svakoj su po tri do četiri zakivka kružne glave. Gvožđe, kovanje. Širina 3,5 cm, očuvana dužina 5,6–6 cm.

Kv. C/5d, u blizini objekta 7 Inv. br. 580a–d Sl. 76/4

4. Dve pločice u celini očuvane, sa zakivcima ili otvorima za zakivke. Širina 3,9 i 4,6 cm, dužina 6,5 i 6,8 cm.

Kv. E/2b, ispred bedema donžona
Inv. br. 811a, b Sl. 76/5, 6

5. Pravougaona pločica slična prethodnim. Gvožđe, kovanje. Širina 4,8 cm, dužina 9,6 cm.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 524 Sl. 76/7

6. Pravougaona pločica sa tri očuvana zakivka i otvorom za četvrti. Gvožđe, kovanje. Širina 7,1 cm, dužina 10 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 606 Sl. 76/8

7. Sedam jače fragmentovanih pločica. Zbirka studijskog materijala.

Analogije: Medvedev 1959, 180, sl. 19; Kirpičnikov 1973, 18–19, sl. 6; Nikolova 1974, 301

MAMUZE

181. Mamuza lučno povijenih krakova koji se završavaju kružnim petljama. Na drugom kraju je viljuška – račvasta poluga sa točkićem, koji je imao osam vrhova (jedan nedostaje). Gvožđe, kovanje. Dužina merena sa točkićem 17,4 cm, razmak između krakova 9,8 cm.

Kv. C/7c, objekat 9 Inv. br. 103 Sl. 77/1

182. Delimično oštećena mamuza slična prethodnoj. Jedan krak nedostaje, a drugi se završava pravougaonom petljom za remen. Viljuška je kratka, sa očuvanim zakivkom za zvezdoliki točkić, koji nedostaje. Gvožđe, kovanje. Dužina bez točkića 12,4 cm, približan razmak između krakova 7,6 cm.

Kv. D/8a, između objekata 10 i 11 (kovačnice)
Inv. br. 95 Sl. 77/2

183. Mamuza jače povijenih krakova na čijim se krajevima nalaze kružne perforacije. Viljuška je osrednje veličine i nema točkića. Gvožđe, kovanje. Dužina 14,3 cm, razmak između krakova 7,8 cm.

Kv. C/3b Inv. br. 430 Sl. 77/3

184. Delimično očuvana mamuza sa kratkom viljuškom i točkićem na kome je 14 sitnih vrhova. Jedan krak nedostaje, a drugi se završava petljom. Gvožđe, kovanje. Dužina 14,7 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 751 Sl. 77/4

185. Dva lučno povijena kraka od dve različite mamuze. Na krajevima se završavaju kružnim petljama. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 8,9 i 9,2 cm. Zbirka studijskog materijala.

186. Zvezdoliki točkić za mamuzu, sa osam ravnomerno raspoređenih vrhova. Gvožđe, kovanje. Prečnik 6,5 cm.

Kv. H/6a Inv. br. 662 Sl. 77/5

187. Zvezdoliki točkić sa velikim brojem vrhova različite dužine. Predstavlja nedovršen ili neuspeo proizvod. Gvožđe, kovanje. Prečnik 7 cm.

Kv. D/9b Inv. br. 19/73 Sl. 77/6

Analogije: Kirpičnikov 1973, 58–59, sl. 37, 38/5, 6, tip V; Kurnatowska 1973, 106, fig. 6/1, 2; Nikolova 1974, 310, sl. 120; Ruttkay 1976, 350–351; Vetnić 1983, 144, t. VI/4–6; Constantinescu 1972, 96–97, pl. X; Bajalović–Hadži–Pešić 1977, sl. 64; Džambov 1991, 95, sl. 61/b; Ruttkay 1976, 350–351, Abb. 72/c

RAZVODNICI, PREĐICE, KOPČE

188. Alke kružnog ili ovalnog preseka. Gvožđe, kovanje.

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

1. Prečnik alke 4,2 cm. Kv. F/5d, palata	Inv. br. 525	Sl. 78/1	2. Sa očuvanim trnom. Dimenzije 5,2 x 4,5 cm. Kv. F/6b	Inv. br. 125	
2. Prečnik alke 2,4 cm. Kv. C/8d, objekat 11	Inv. br. 187		3. Sa očuvanim trnom. Dimenzije 6,5 x 5,8 cm. Kv. D/4c	Inv. br. 328	
3. Prečnik alke 2,5 cm. Kv. F/3d, donžon	Inv. br. 101		4. Sa očuvanim trnom. Dimenzije 4,9 x 4 cm. Kv. C/3b	Inv. br. 516	
4. Prečnik alke 3,4 cm. Kv. F/5c, palata	Inv. br. 543		5. Bez trna. Dimenzije 5,3 x 4 cm. Kv. F/3d, donžon	Inv. br. 101a	
5. Prečnik alke 5,5 cm. Dva identična primerka. Kv. D/8b, pepelište	Inv. br. 46		193. Pređica elipsoidnog oblika sa pravougaonim ispustom za kaiš. U preseku je segmentna. Trn nedostaje. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 4 x 2,4 cm. Kv. G/7b	Inv. br. 615	Sl. 78/6
6. Prečnik alke 2,8 cm. Kv. D/8c, objekat 11	Inv. br. 86		194. Kopča sa dvojnim okvirićem ovalnog oblika, segmentnog preseka. Na manjem okviriću su trn i pločica sa kukicom na kraju. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 5,4 x 2 cm. Kv. H/6a	Inv. br. 480	Sl. 78/7
7. Kružna alka nesastavljenih krajeva. Prečnik 4,6 cm. Kv. D/3a	Inv. br. 538		195. Pređice pravougaonog oblika, blago zaobljenih uglova, kružnog ili četvorougaoanog preseka. Gvožđe, kovanje. 1. Pređica sa očuvanim trnom na užoj strani. Dimenzije 4,9 x 7 cm. Kv. H/6a	Inv. br. 590	Sl. 78/8
8. Alka elipsoidnog preseka. Prečnik 3,4 cm. Kv. C/4d	Inv. br. 391		2. Slična prethodnoj, sa očuvanim trnom. Dimenzije 4,8 x 4,4 cm. Kv. C/5	Inv. br. 716	
189. Elipsoidna pređica kružnog preseka sa prečkom na sredini, na kojoj se nalazi trn. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 3,8 x 3,2 cm. Kv. D/9d, objekat 10 (kovačnica)	Inv. br. 31	Sl. 78/2	3. Trn nedostaje. Dimenzije 6,2 x 4,8 cm. Kv. F/7b	Inv. br. 132	Sl. 78/13
190. Mala ovalna pređica kružnog preseka, sa očuvanim trnom. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 2,9 x 2,6 cm. Kv. F/5d, palata	Inv. br. 542	Sl. 78/3	196. Pređice trapezoidnog oblika, sa trnom na užoj strani. U preseku su kružne ili segmentne. Gvožđe, kovanje. 1. Sa trnom na užoj strani. Dimenzije 6 x 5,2 cm. Kv. D/6a	Inv. br. 137	Sl. 78/9
191. Pređica kvadratnog oblika pravougaonog preseka, sa očuvanim trnom. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 2,5 x 2,5 cm. Kv. C/4d	Inv. br. 428	Sl. 78/4			
192. Ovalne pređice pravougaonog ili segmentnog preseka. Ravne su i neznatno sužene na mestu gde se nalazi trn. Gvožđe, kovanje. 1. Pređica sa očuvanim trnom i pravougaonim okovom za kaiš. Dimenzije 6,1 x 5,6 cm. Kv. F/5a, palata	Inv. br. 511	Sl. 78/5			

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

2. Slična prethodnoj. Dimenzije 5,5 x 5,2 cm.
Kv. F/6b Inv. br. 505 Sl. 78/10

197. Velike pravougaone predice sa trnom na sredini šire strane. Gvožđe, kovanje.

1. Pravougaona, neznatno sužena na prednjem delu. Dimenzije 7 x 4,5 cm.
Kv. F/8a, objekat 13 Inv. br. 15 Sl. 78/11

2. Slična prethodnoj, sa rupicama za kaiš na krajevima bočnih strana. Dimenzije 6,4 x 4,3 cm.
Kv. H/6a Inv. br. 589

198. Predice četvorougaoog oblika sa proširenom i zaobljenom prednjom stranom. Presek je kružan ili segmentan. Gvožđe, kovanje.

1. Trn nedostaje. Dimenzije 6 x 5,1 cm.
Kv. G/5a, palata Inv. br. 170 Sl. 78/12

2. Sa trnom na užoj strani. Dimenzije 4,5 x 4,2 cm.
Kv. C/5d Inv. br. 599

3. Trn nedostaje. Dimenzije 4,4 x 3,5 cm.
Kv. F/8a, objekat 14 Inv. br. 828

199. Predice trougaonog oblika, segmentnog ili pravougaonog preseka, sa trnom na užem kraju. Gvožđe, kovanje.

1. Dve predice istog oblika, neznatne razlike u veličini. Kratak trn sačuvan je samo na jednoj. Dimenzije: dužina 6,2 i 5,8 cm, najveća širina 3 cm.
Kv. E/4c, palata Inv. br. 150a, b Sl. 78/14, 15

2. Slična prethodnoj, sa delimično sačuvanim trnom. Dužina 6,5 cm, najveća širina 3 cm.
Kv. D/7a Inv. br. 72

3. Dve predice slične prethodnoj po obliku, ali osetno šireg prednjeg dela. Trn nedostaje. Dužina 5,4 cm, najveća širina 4,8 cm.
Kv. C/4d Inv. br. 343a, b

200. Predice petougaoog oblika, segmentnog preseka. Gvožđe, kovanje.

1. Predica sa delimično očuvanim trnom. Dimenzije 4,4 x 3,6 cm.
Kv. C/4b, objekat 7 Inv. br. 384 Sl. 78/16

2. Na predici nedostaje trn. Dimenzije 4 x 2,3 cm.
Kv. D/4a Inv. br. 474

Analogije: Neševa 1985, 195–196, sl. 56

KONJSKA OPREMA

ŽVALE

201. Tanja tordirana poluga pravougaonog preseka, sa alkama na krajevima. Gvožđe, kovanje, tordiranje. Dužina 15,2 cm.

Kv. F/4d Inv. br. 211 Sl. 79/1

Analogije: Kirpičnikov 1973, 17–18, sl. 4 – tip VI; Nikolova 1974, 310, sl. 121/a

202. Graničnik – poluga pravougaonog preseka, sa polukružnom petljom na sredini. Na istom mestu je deo žvale stanjenih i povijenih krajeva. Gvožđe, kovanje. Dužina 10,2 cm, širina 8,8 cm.

Kv. H/7c Inv. br. 653 Sl. 79/2

Analogije: Kirpičnikov 1973, 15–16, sl. 4,5; Nikolova 1974, 310, sl. 121/b, v; Popović 1999, 261, sl. 222/1, kat. br. 479

UZDE

203. Pravougaoni držač remena koji na bočnoj strani prelazi u polugu, na čijem kraju se nalazila još jedna slična pravougaona petlja. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 4,8 cm, širina 4,3 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 658 Sl. 79/3

Analogije: Nikolova 1974, 310–311, sl. 121/a; Popović 1999, 261, sl. 222/5, kat. br. 483

204. Krupna alka pravougaonog preseka, na jednom mestu proširena i perforirana. Na drugoj strani je prikačena poluga stanjenih i povijenih krajeva. Gvožđe, kovanje. Dužina 12,1 cm, prečnik alke 5,8 cm.

Kv. C/7c, objekat 9 Inv. br. 607 Sl. 79/4

Analogije: Kirpičnikov 1973, 16–17, sl. 4 – tip IV; Čangova 1972, 45, sl. 31; Nikolova 1974, 310, sl. 121/g; Čangova 1992, 183, sl. 155/5

205. Uzana šipka pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju oštećena a na drugom ovalno iskucana u trolisni završetak sa perforacijama po obodu i na sredini. Na gornjem delu šipke je pravougaoni držač za remen. Gvožđe, kovanje. Dužina 7,4 cm.

Kv. G/2b, između donžona i spoljašnjeg bedema
Inv. br. 854 Sl. 79/5

Analogije: Kirpičnikov 1973, sl. 5/1

206. Povijena šipka pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju kružno iskucana i perforirana a na drugom prelomljena. Na gornjoj, izvijenoj strani su dva pravougaona držača za remen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 11,2 cm.

Kv. C/8d, objekat 11 Inv. br. 96 Sl. 79/6

APLIKACIJE KONJSKOG OGLAVLJA

207. Aplikacija kopljastog oblika, na širem delu kružno i pravougaono proširena. Oba kraja se završavaju kukicama. Po ivici je talasasto opsećena i ukrašena sitnim perforacijama. Na gornjoj površini ukrasi su izvedeni punktiranjem. Gvožđe, kovanje, rezanje, punktiranje. Dužina 15,2 cm.

Kv. C/4d Inv. br. 367 Sl. 80/1

Analogije: Kirpičnikov 1973, 31, sl. 15

208. Aplikacija slična prethodnoj po obliku i načinu ukrašavanja, s tim što se sastoji iz dva dela spojena zakivkom. Vrh kopljastog kraja je oštećen, a drugi, četvorougaoi kraj završava se kukicom. Gvožđe, kovanje, rezanje, punktiranje. Očuvana dužina 9,1 cm.

Kv. C/3d Inv. br. 600 Sl. 80/2

209. Fragmenat aplikacije slične prethodnoj, sa jakim oštećenjima na površini ukrašenoj punktiranjem. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 6,3 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 513 Sl. 80/3

210. Fragmenat aplikacije kopljastog oblika, slične prethodnoj, sa perforacijama uz dekorativno opsećenu ivicu. Očuvana dužina 3,4 cm.

Kv. C/4a Inv. br. 361

211. Aplikacija – okov u obliku duže pravougaone, lučno povijene pločice koja je na jednom kraju oštećena a na drugom se dva puta sužava i kružno završava. Kružni završetak je talasasto opsećen i ima sitne perforacije po ivici. Po sredini cele aplikacije su tri kružna otvora za zakivke. Gvožđe, kovanje, rezanje, punktiranje. Očuvana dužina 12 cm.

Kv. G/8c, objekat 6 Inv. br. 807 Sl. 80/4

212. Zvezdolika aplikacija sa ovalnim ispupčenjem na sredini, gde se sa donje strane svojevremeno nalazio trn. Gvožđe, kovanje. Prečnik 2,8 cm.

Kv. H/6a Inv. br. 453 Sl. 80/5

213. Trokraka aplikacija sa kružnim otvorom na sredini. Gvožđe, kovanje. Prečnik 5,4 cm.

Kv. C/7b, objekat 9 Inv. br. 737 Sl. 80/6

BUKAGIJE

214. Deo bukagija za sapinjanje konja, sa prorezom na šupljem levkastom kraju u kome se nalazio mehanizam za zatvaranje. Na drugom kraju, stanjenom i formiranom u petlju, nalazi se početni deo lanca. Na istom mestu bile su još tri karike od lanca. Gvožđe, kovanje. Dimenzije 17,1 x 14 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 74/75 Sl. 81/1

Analogije: Szabo 1954, 138, Abb. 2/11; Herrmann 1965, Abb. 25; Müller 1975, 61–62, 75–76, Abb. 2/11, 12; Nikolova 1974, 247, sl. 69

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

215. Ključ za bukagije u obliku poluge pravougaonog preseka, koja je na jednom kraju stanjena i povijena u petlju a na drugom proširena i račvasta. Račvasti krakovi su pri vrhu povijeni. Gvožđe, kovanje. Dužina 17,7 cm.

Kv. G/6a Inv. br. 630 Sl. 81/2

Analogije: Szabo 1954, 138, Abb. 2/12

POTKOVICE

216. Konjska potkovicica lučnog oblika, sa nizom otvora za klinove četvorougaoonog ili ovalnog preseka. Gvožđe, kovanje.

1. Krajevi potkovicice se završavaju piramidalnim zadebljanjima. Dužina 12,2 cm, širina 12,3 cm.

Kv. D/9c, objekat 10 (kovačnica) Inv. br. 75 Sl. 81/3

2. Krajevi potkovicice se završavaju ravno. Dužina 12,8 cm, širina 11,4 cm.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 169 Sl. 81/4

3. Mali klin za potkovicice, kratkog tela i trougaono formirane glave. Gvožđe, kovanje. Dužina 4,4 cm.

Kv. D/7d Zbirka studijskog materijala Sl. 81/5

ALATKA

217. Poluga pravougaonog preseka, na jednom kraju formirana u petlju. Drugi, iskucan kraj ima povijene bočne ivice i završava se ostrim ugaonim sečivom. Služila je za čišćenje konjskih kopita pre potkivanja. Dužina 19 cm.

Kv. C/7b, objekat 11 Inv. br. 799 Sl. 81/6

PREDMETI ZA DOMAĆU UPOTREBU

NOŽEVI

218. Tip I – Noževi sa kratkim trougaonim trnom za nasad na dršku. Gvožđe, kovanje.

Ia – Noževi sa ravnim ivicama sečiva i trnom za nasad drške

1. Kv. F/2a, donžon

Inv. br. 17a

Dužina 14,2 cm

2. Kv. C/4d

Inv. br. 399

Dužina 9,1 cm

Sl. 82/2

3. Kv. F/4a, palata

Inv. br. 290

Dužina 12,3 cm

Sl. 82/3

4. Kv. C/4b, kraj objekta 7

Inv. br. 330

Dužina 11,1 cm

Sl. 82/4

5. Kv. F/2a, donžon

Inv. br. 17b.

Trn noža je oštećen.

Očuvana dužina 7,4 cm

6. Kv. E/6a

Inv. br. 139

Dužina 12,1 cm

7. Kv. G/7c

Inv. br. 191

Očuvana dužina 9,5 cm

Nedostaje vrh sečiva.

8. Kv. G/7c

Inv. br. 192

Dužina 8 cm

9. Kv. E/5a

Inv. br. 229a

Dužina 13,5 cm

10. Kv. E/5a

Inv. br. 229b

Dužina 13,6 cm

11. Kv. D/4b

Inv. br. 258

Očuvana dužina 9,5 cm

Vrh sečiva je fragmentovan

12. Kv. D/4b

Inv. br. 259

Dužina sečiva 10 cm

Trn nedostaje

13. Kv. C/4d, kraj objekta 7

Inv. br. 329

Dužina 11,8 cm

14. Kv. C/4a

Inv. br. 337

Dužina sečiva 12,5 cm

Trn nedostaje

15. Kv. C/4d

Inv. br. 365

Sačuvani su sečivo i deo trna u dužini od 11,7 cm

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

16. Kv. C/4a Inv. br. 390	Očuvana dužina 14,4 cm Vrh sečiva je oštećen	31. Kv. G/6d, objekat 4 Inv. br. 594	Očuvana dužina 8,3 cm Trn je fragmentovan
17. Kv. C/4c Inv. br. 408	Očuvana dužina 11,7 cm Oštrica sečiva je dosta istrošena, a vrh oštećen	32. Kv. C/6b Inv. br. 720	Očuvana dužina 7,7 cm Vrh sečiva je oštećen
18. Kv. H/6a Inv. br. 463	Dužina 12,5 cm	33. Kv. G/7c Inv. br. 768	Dužina 10,7 cm
19. Kv. G/5b Inv. br. 471	Očuvana dužina 9,6 cm Oštećen je kraj trna	34. Kv. H/7c Inv. br. 776	Dužina 11,4 cm
20. Kv. D/3c Inv. br. 491	Očuvana dužina 8,2 cm Nedostaje deo trna	35. Kv. G/7c Inv. br. 782	Dužina 11,5 cm
21. Kv. F/5d, palata Inv. br. 519a	Očuvana dužina 9,2 cm Vrh sečiva je oštećen	36. Kv. H/7a Inv. br. 789a	Dužina 15 cm
22. Kv. F/5d, palata Inv. br. 526	Dužina 13,5 cm	37. Kv. H/7c Inv. br. 789b	Očuvana dužina 10,3 cm Trn je fragmentovan
23. Kv. F/5b, palata Inv. br. 545a	Očuvana dužina 9,5 cm Trn je fragmentovan	38. Kv. G/6a Inv. br. 794	Očuvana dužina 8,3 cm Trn je fragmentovan
24. Kv. F/5b, palata Inv. br. 545b	Očuvana dužina 9,7 cm Trn je fragmentovan	39. Kv. C/6a, objekat 8 Inv. br. 741	Dužina 12,2 cm
25. Kv. C/4b, kraj objekta 7 Inv. br. 601	Dužina 8,6 cm	40. Kv. G/8b Inv. br. 813	Dužina 11,2 cm
26. Kv. C/5d Inv. br. 641	Dužina 12 cm	41. Kv. D/7a Inv. br. 865a	Dužina 11,4 cm
27. Kv. H/7a Inv. br. 653	Dužina 14,3 cm	42. Kv. G/8d Inv. br. 859	Dužina 11,1 cm
28. Kv. F/7, objekat 6 Inv. br. 683	Očuvana dužina 11 cm Trn nedostaje	43. Kv. F/8a, objekat 14 Inv. br. 833	Dužina 10,3 cm
29. Kv. C/5a Inv. br. 687	Očuvana dužina 14,4 cm Vrh sečiva je fragmentovan, a ceo nož deformisan	44. Kv. G/9c Inv. br. 873	Očuvana dužina 10,3 cm Trn je fragmentovan. Uz širu ivicu sečiva je uzan plitak žleb
30. Kv. F/7b, kraj objekta 6 Inv. br. 691	Dužina 14,2 cm		

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

45. Kv. F/4b
Inv. br. 279 Dužina 9,2 cm
Na početnom delu sečiva je uz širu ivicu uzan žleb
46. Kv. D/5b
Inv. br. 309 Dužina 11 cm
Uz širu ivicu sečiva je uzan žleb
- Ib – Gornja, šira ivica sečiva je pri vrhu povijena naniže.
1. Kv. D/3a
Inv. br. 335 Dužina 16,8 cm *Sl. 82/1*
2. Kv. F/8c
Inv. br. 825 Dužina 15,2 cm *Sl. 82/8*
3. Kv. E/4d, palata
Inv. br. 142 Očuvana dužina 14,4 cm
Trn je fragmentovan
4. Kv. C/4b
Inv. br. 383 Dužina 13,3 cm
- Ic – Donja ivica sečiva je ravna, a gornja se u drugoj polovini naglo sužava.
1. Kv. C/5d
Inv. br. 710 Dužina 15,2 cm *Sl. 82/6*
2. Kv. F/5d, palata
Inv. br. 519b Očuvana dužina 10,8 cm
Trn nedostaje *Sl. 82/7*
3. Kv. C/5c
Inv. br. 695 Dužina 13,5 cm
4. Kv. H/7a
Inv. br. 755 Dužina 13,1 cm
- Id – Donja ivica sečiva je ravna, a gornja je lučno povijena.
1. Kv. C/5c
Inv. br. 714b Dužina 13,8 cm *Sl. 82/5*
2. Kv. E/5c, palata
Inv. br. 117a Očuvana dužina 7,5 cm
Trn je fragmentovan *Sl. 82/10*
3. Kv. E/5a
Inv. br. 302 Očuvana dužina 6,9 cm
Trn je fragmentovan *Sl. 82/11*
4. Kv. D/8d, pepelište
Inv. br. 97 Dužina 18,1 cm
5. Kv. E/4d, palata
Inv. br. 149b Dužina 11,6 cm
6. Kv. F/3d, donžon
Inv. br. 7 Dužina 10,7 cm
7. Kv. D/4c
Inv. br. 176 Dužina 10 cm
8. Kv. D/3c
Inv. br. 509b Očuvana dužina 8,6 cm
Trn je oštećen
9. Kv. D/3c
Inv. br. 556 Dužina 10,8 cm
10. Kv. D/3a
Inv. br. 642 Dužina 11,7 cm
- Ie – Donja ivica sečiva je ravna, a gornja se približno na sredini naglo povija naniže.
1. Kv. E/4d, palata
Inv. br. 149a Dužina 9,4 cm *Sl. 82/9*
2. Kv. F/2b, donžon
Inv. br. 17c Dužina 9,5 cm
- 219. Tip II** – Noževi sa ravnim ili blago povijenim sečivom i širokom drškom, na kojoj su tri do četiri otvora za zakivke kojima se spajala oplata od drveta ili kosti.
1. Kv. C/4c
Inv. br. 409 Očuvana dužina 15,5 cm
Oštećen je kraj drške *Sl. 82/12*
2. Kv. E/4c, palata
Inv. br. 153 Dužina 19,5 cm
Sečivo noža je dosta istrošeno
Sl. 82/13

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

3. Kv. E/5c, palata
Inv. br. 117b Dužina 24 cm Sl. 82/14
4. Na dršci noža je sačuvana koštana oplata segmentnog preseka, koja je na kraju proširena i polukružno završena.
Kv. G/6a, kraj objekta 4
Inv. br. 595 Dužina 22,3 cm Sl. 82/15
5. Kv. C/5c, nedaleko od objekta 7
Inv. br. 714b Očuvano je sečivo dužine 16 cm
Trn nedostaje Sl. 82/16
6. Nož sa istrošenim sečivom i dobro očuvanom drškom.
Kv. E/4c, palata
Inv. br. 149c Dužina 16 cm Sl. 82/17
7. Kv. H/7
Inv. br. 687c Očuvana dužina 13,1 cm
Nedostaje deo drške Sl. 82/18
8. Kv. E/5a
Inv. br. 241 Očuvana dužina 11,5 cm
Nedostaje drška
9. Kv. E/7c
Inv. br. 294 Očuvana dužina 14,6 cm
Kraj drške je oštećen
10. Kv. C/4b, kraj objekta 7
Inv. br. 336 Dužina 19,3 cm
Nož je prelomljen i dosta oštećen
11. Kv. C/4b, kraj objekta 7
Inv. br. 336 Sačuvana je drška sa dva otvora
za zakivke, u dužini od 9,1 cm
12. Kv. D/8b, pepelište
Inv. br. 47 Očuvana dužina 9,9 cm
Nedostaje kraj drške.
13. G/9
Inv. br. 878 Očuvana dužina 9,2 cm
Oštećen je kraj drške.

STRUŠKE

220. Struška koju čine tanja ovalna ploča, talasasto opsečena po ivici, i duga drška četvorougonaog preseka, spojena sa pločom pomoću zakivka. Na gornjem kraju drška je povijena u petlju, na

kojoj je kružna alka. Vrh ploče je oštećen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 27,2 cm, najveća širina ploče 12 cm.

Kv. C/6b, objekat 8 Inv. br. 735 Sl. 83/1

221. Struška kašikastog oblika, iskovana od jednog komada gvožđa. Drška četvorougonaog preseka prelazi u ovalnu ploču, koja je pri kraju oštećena. Predmet je grubo izrađen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 14 cm, najveća širina ploče 7,2 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 604 Sl. 83/2

222. Tordirana drška struške, koja je na jednom kraju povijena u petlju, a na drugom, ovalno iskovanom, nalazi se ostatak zakivka kojim je bila spojena sa pločom. Ploča se nije sačuvala. Gvožđe, kovanje, tordiranje. Dužina 18,9 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 76 Sl. 83/3

Analogije: Čangova 1972, 86–87, sl. 68; Nikolova 1974, 212, 28, 29; Kuzmanović 1984, kat. br. 26; Brmbolić 1987, 31, 32, kat. br. 92

KRESIVA

223. Kresivo pravougonaog oblika, širokog čeonog dela i stanjenih, jednostavno povijenih krajeva. Gvožđe, kovanje. Dužina 6,9 cm, širina 2,8 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 706 Sl. 83/4

224. Kresivo u obliku latiničnog slova B. Čeoni deo je pravougonaog preseka, a krajevi su stanjeni, povijeni u petlje sa spiralnim završecima. Gvožđe, kovanje. Dužina 6,5 cm, širina 3 cm.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 300 Sl. 83/5

Analogije: Diaconu, Constantinescu 1960, fig. 42/5; Čangova 1972, 87–88, sl. 69/6; Nikolova 1974, 240, sl. 60; Diaconu 1977, 40, fig. 25/1; Brmbolić 2002, 128, kat. br. 226

225. Kresivo trougaonog oblika sa ravnim čeonim delom pravougonaog preseka i dugim stanjenim krajevima koji se pri vrhu spiralno uvijaju. Gvožđe, kovanje. Dužina 4,8 cm, širina 5,5 cm.

Kv. D/4c Inv. br. 317 Sl. 83/6

Analogije: Kolčin 1959, sl. 84/4–6; Neševa 1985, 169–170, sl. 9

POLJOPRIVREDNO ORUĐE

226. SRPOVI

1. Srp lučno povijenog sečiva sa trnom za drvenu dršku. Vrh sečiva je previjen. Gvožđe, kovanje. Dužina 34,5 cm.

Kv. D/8b, pepelište ispred kovačnice Inv. br. 52 Sl. 84/1

2. Srp sa lučnim, jače povijenim sečivom i delimično oštećenim trnom za drvenu dršku. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 33 cm.

Kv. E/9d, objekat 13 Inv. br. 107 Sl. 84/2

3. Srp lučno povijenog sečiva sa oštećenim vrhom i trnom za dršku. Oštrica sečiva je sitno nazubljena. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 17,6 cm.

Kv. E/7a Inv. br. 32 Sl. 84/3

4. Vrh sečiva srpa, očuvane dužine 13 cm. Gvožđe, kovanje.

Kv. G/7a, kraj objekta 6 Inv. br. 761

5. Fragmenat lučno povijenog sečiva srpa, očuvane dužine 11,5 cm. Gvožđe, kovanje.

Kv. D/8b, pepelište ispred kovačnice Inv. br. 48

Analogije: Kolčin 1959, 70–71, sl. 51; Beranova 1957, 102; Čangova 1972, 40, 41, sl. 27; Brmbolić 1987, kat. br. 34, 35; Brmbolić 2000, 41–42, kat. br. 50, 58; Barački 1960, 193, kat. br. 5, 33

227. KOSIRI

1. Kosir lučno povijenog sečiva koje prelazi u dugi trn za drvenu dršku. Gvožđe, kovanje. Dužina 13,5 cm.

Kv. H/6c Inv. br. 444 Sl. 84/4

2. Kosir kratkog lučno povijenog sečiva sa dugim trnom za dršku. Gvožđe, kovanje. Dužina 11,8 cm.

Kv. F/7b, objekat 6 Inv. br. 693 Sl. 84/5

3. Kosir lučno povijenog sečiva i dugog tankog trna za drvenu dršku. Gvožđe, kovanje. Dužina 14 cm.

Kv. E/9c, objekat 13 Inv. br. 57 Sl. 84/6

4. Kosir sličan prethodnom. Vrh sečiva je oštećen, a vrh trna povijen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 10 cm.

Kv. D/5d Inv. br. 301

5. Kosir sličan prethodnom. Trn je delimično oštećen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 8,9 cm.

Kv. D/5b Inv. br. 130

6. Kosir sličan prethodnom. Vrh sečiva je oštećen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 12,2 cm.

Kv. F/5c, palata Inv. br. 498

7. Kosir sličan prethodnom. Vrh sečiva je oštećen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 11,8 cm.

Kv. F/8a Inv. br. 826a

Analogije: Čangova 1962, 30, sl. 9/1; Čangova 1992, 14, sl. 5/6

228. STRUGAČ

1. Strugač lepezastog sečiva sa tulcem pravougaonog otvora za nasad drvene drške. Služio je za čišćenje poljoprivrednih i drugih alatki. Gvožđe, kovanje. Dužina 14,4 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 863a Sl. 84/7

Analogije: *Les outils* 1986, I, 83, 84; II, 269; Borisov 1989, 81, fig. 73; Brmbolić 1987, 29; Janković M. 1984, 153, sl. 8/1

229. AŠOV – RILJ

1. Metalni okov potkovičastog oblika za rilj (ašov). Ivica okova je oštra, a po unutrašnjoj strani je žleb za drveni deo alatke. Gvožđe, kovanje. Dužina 19,5 cm, najveća širina 15 cm.

Kv. C/7a, objekat 9 Inv. br. 798 Sl. 84/8

2. Fragmenat sličnog okova. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 12,5 cm.

Kv. F/9a, objekat 14 Inv. br. 319

3. Fragmenat sličnog okova. Očuvana dužina 11,8 cm.

Kv. D/5b

Inv. br. 129

Analogije: Kolčin 1959, 75, sl. 62; Čangova 1992, 11, sl. 2/1, 4, 5; Vitljanov 1992, 233–237, sl. 6; Popović 1999, 264, sl. 229/1, 2; Barački 1960, 193, kat. br. 29, 34

PRIBOR ZA RIBOLOV

UDICE

230. Udica ovalnog preseka sa oštrim zubom na donjem povijenom kraju. Petlja na gornjem kraju je oštećena. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 4,5 cm.

Kv. D/4d

Inv. br. 262

Sl. 85/1

231. Udica u gornjem delu četvorougaoog preseka, a u donjem ovalnog. Zub na povijenom kraju je delimično oštećen. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,7 cm.

Kv. F/8d

Inv. br. 826

Sl. 85/2

232. Udica četvorougaoog preseka, sa petljom na gornjem i oštrim zubom na donjem, povijenom kraju. Gvožđe, kovanje. Dužina 6 cm.

Kv. F/6b, u blizini objekta 17

Inv. br. 307a

Sl. 85/3

233. Udica slična prethodnoj. Dužina 6,5 cm.

Kv. F/6b, u blizini objekta 17

Inv. br. 307b

Sl. 85/4

234. Udica slična prethodnoj. Dužina 8,5 cm.

Kv. F/6b, u blizini objekta 17

Inv. br. 307c

Sl. 85/5

Analogije: Constantinescu 1956, 410, fig. 1, 4; Kolčin 1959, 77, sl. 64/1–4; Constantinescu 1972, 78, pl. I/19–25; Ercegović-Pavlović 1986, 15, sl. 3/7

TEGOVI KERAMIČKI

235. Tegovi za mrežu napravljeni od fragmentovanih opeka

1. Delimično oštećen teg četvorougaoog preseka, sa horizontalnim žlebom približno na sredini. Očuvana dužina 7,5 cm, širina 5 cm.

Kv. F/7d, u blizini objekta 17

Inv. br. 783b

Sl. 85/6

2. Teg višougaoog preseka, sa horizontalnim žlebom približno na sredini. Dužina 9 cm, širina 4,5 cm.

Kv. G/8

Inv. br. 804

Sl. 85/7

3. Teg sličan prethodnom, valjkastog oblika, sa horizontalnim žlebom na sredini. Dužina 9 cm, širina 5,8 cm.

Kv. G/7c, u blizini objekta 17

Inv. br. 783a

Sl. 85/8

4. Skupni nalaz 15 tegova sličnih prethodnim, različite dužine – od 7 do 11 cm.

Kv. F/7d, objekat 17

236. Tegovi od kamena

1. Teg od pljosnatog rečnog kamena sa perforacijom na gornjoj polovini i horizontalnim žlebom na obe strane. Dimenzije 4,5 x 5,2 cm.

Kv. F/7a

Zbirka studijskog materijala

Sl. 85/9

2. Teg od sličnog kamena, perforiran na jednom kraju. Dimenzije 4,7 x 4,3 cm.

Kv. F/7b

Zbirka studijskog materijala

PRIBOR ZA PREDENJE, TKANJE I ŠIVENJE

PRŠLJENCI

237. Tip I – Bikonični keramički pršljenci za vreteno, izrađeni od prečišćene gline

1. Pršljenak crvene boje pečenja. Prečnik 3,8 cm, visina 3 cm.

Kv. E/5a

Inv. br. 206

Sl. 86/1

2. Pršljenak sive boje pečenja. Prečnik 3,8 cm, visina 1,2 cm.

Kv. D/6d

Inv. br. 108

Sl. 86/2

3. Pršljenak sivocrvene boje pečenja, fino uglacane površine. Prečnik 2 cm, visina 1,2 cm.

Kv. H/7a

Inv. br. 753

Sl. 86/3

4. Pršljenak sivocrvene boje pečenja. Prečnik 2,1 cm, visina 1,2 cm.

Kv. E/7a Inv. br. 33 Sl. 86/4

5. Pršljenak crvenomrke boje pečenja. Prečnik 1,9 cm, visina 1,2 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 769 Sl. 86/5

6. Pršljenak sivocrvene boje pečenja. Prečnik 2 cm, visina 1,6 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 105

Analogije: Nikolova 1974, 203, sl. 18; Čangova 1992, 55, sl. 38–40; Neševa 1985, 198

238. Tip II – Bikonični pršljenci od kamena

1. Pršljenak od mrkog kamena fino obrađenih površina. Prečnik 1,7 cm, visina 1,1 cm.

Kv. G/9b Inv. br. 887 Sl. 86/6

2. Pršljenak od svetlosivog kamena fino obrađenih površina. Ukrašen je urezanim krugovima sa tačkicama u sredini. Prečnik 1,3 cm, visina 1,6 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 875 Sl. 86/7

Analogije: Neševa 1985, 198; Čangova 1992, 56

239. Tip III – Ravan kružni pršljenak, napravljen od fragmenta keramičkog suda

1. Pršljenak crvene boje pečenja. Prečnik 3,2 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 26 Sl. 86/8

2. Pršljenak crvene boje pečenja, napravljen od zeleno gledosane posude. Prečnik 2,6 cm.

Kv. E/8b, objekat 13 Inv. br. 118 Sl. 86/9

Analogije: Nikolova 1974, 203, sl. 17; Diaconu 1977, 38, fig. 23/10–15; Neševa 1985, 198, sl. 60/d

240. Zupci grebena

1. Dva zupca koja su na jednom kraju četvorougaoanog preseka, a na drugom su svedena u vrh valjkastog oblika. Gvožđe, kovanje. Dužina 11,8 cm i 12,1 cm.

Kv. E/4c Inv. br. 151 Sl. 86/10

2. Zubac sličan prethodnim. Dužina 12 cm.

Kv. E/8a Inv. br. 45 Sl. 86/11

3. Zubac sličan prethodnom. Dužina 12,7 cm.

Kv. E/5d Inv. br. 275 Sl. 86/12

4. Zubac sličan prethodnom. Dužina 14 cm.

Kv. D/8b Inv. br. 53 Sl. 86/13

5. Tri zupca, dužine 10,4, 11,5 i 12 cm, nađena na istom mestu.

Kv. E/5b Inv. br. 252

6. Jedanaest zubaca za grebene, dužine od 10,8 cm do 12,3 cm. Zbirka studijskog materijala.

Analogije: Čangova 1972, 88, sl. 70; Nikolova 1974, 201, sl. 16; Čangova 1992, 55, sl. 36/5; Borisov 1989, 96, fig. 98; Antonova 1995, 103–104

IGLE

241. Tip I

1. Tanko gvozdена igla kružnog preseka, sa elipsoidnom ušicom za konac na širem kraju. Dužina 7,5 cm.

Kv. C/4b Inv. br. 459 Sl. 86/14

2. Igla slična prethodnoj, oštećenog vrha. Očuvana dužina 9,3 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 631 Sl. 86/15

Analogije: Kolčin 1959, 64–65, sl. 51; Popović 1999, 266, sl. 231/2–6; Neševa 1985, 198, sl. 61

242. Tip II

1. Deblja gvozdена igla sa elipsoidnom rupicom za konac. U gornjem delu je četvorougaonog preseka, a u donjem ovalnog. Gvožđe, kovanje. Dužina 10,5 cm.

Kv. C/8d, objekat 11 Inv. br. 186 Sl. 86/16

2. Igla slična prethodnoj, dužine 15,2 cm. Gvožđe, kovanje.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 273 Sl. 86/17

Analogije: Kolčin 1959, 65, sl. 52; Popović 1981, 124, sl. 4; Neševa 1985, 198, sl. 61; Čangova 1992, 57, sl. 42/1, 2

243. Tip III

1. Koštana igla elipsoidnog preseka, oštrog vrha, fino uglučanih površina. Na širem kraju vidljiv je početak ušica. Kost, rezanje, glačanje. Očuvana dužina 6 cm.

Kv. E/9d, objekat 14 Inv. br. 94 Sl. 86/18

2. Vrh koštane igle duge 2,4 cm.

Kv. D/4 Zbirka studijskog materijala

Analogije: Popović, Ivanišević 1988, 142, sl. 14/3, 4; Popović 1999, 266, sl. 231/7–10; Constantinescu 1972, 79, fig. 41/12–14

244. Tip IV

Igla ovalnog preseka sa račvasto formiranim krajevima, koji su delimično oštećeni. Gvožđe, kovanje. Dužina 20 cm.

Kv. H/6a Inv. br. 476 Sl. 86/19

Analogije: Popović 1981, 124, sl. 4

ŠILO

245. Šilo četvorougaonog preseka, koje je na jednom kraju stanjeno za nasad drvene drške, a na drugom svedeno u valjkast oštar vrh. Gvožđe, kovanje. Dužina 9,6 cm.

Kv. F/4a Inv. br. 291 Sl. 86/20

246. Šilo četvorougaonog preseka, blago povijeno i na oba kraja svedeno u oštar vrh. Gvožđe, kovanje. Dužina 15,2 cm.

Kv. D/5d Inv. br. 311 Sl. 86/21

247. Šilo slično prethodnom. Dužina 16,3 cm.

Kv. F/4a Inv. br. 853 Sl. 86/22

Analogije: Kolčin 1959, 64, sl. 50/1–6

248. Cevasti delovi razboja

1. Cevčica od tanke gvozdene pločice sa dva oštra kratka zupca na vrhu. Drugi kraj je u obliku tulca elipsoidnog otvora, formiranog povijanjem bočnih ivica pločice. Gvožđe, kovanje. Dužina 5 cm, širina cevastog otvora 1,5 cm.

Kv. F/5d Inv. br. 527 Sl. 86/23

2. Predmet sličan prethodnom, sa delimično oštećenim zupcima. Dužina 3,4 cm, širina 2 cm.

Kv. G/6c Inv. br. 574 Sl. 86/24

3. Predmet sličan prethodnom, sa tri zupca na vrhu pločice i dobro očuvanim tulcem. Dužina 3,7 cm, širina 1,7 cm.

Kv. D/9b Inv. br. 280 Sl. 86/25

4. Predmet sličan prethodnom, sa tri zupca na vrhu pločice. Dužina 3,3 cm, širina 1,4 cm.

Kv. F/4c Inv. br. 28/73 Sl. 86/26

5. Predmet sličan prethodnom, dosta oštećen. Dužina 3,2 cm, širina 2 cm.

Kv. G/6c Inv. br. 574a

Analogije: Barnea 1967, 119, fig. 43/1, 2; Diaconu 1977, 39, fig. 22/7–13; Bichir 1965, 429, fig. 6/1; Jotov, Atanasov 1998, 84, kat. br. 89–99, t. XXV/89–99

NAPRSTAK

249. Deo koničnog naprstka sa sitnim udubljenjima na spoljašnjoj površini. Bronza, livenje. Dimenzije fragmenta: 2,7 x 1,4 cm.

Kv. E/4b, palata Inv. br. 292 Sl. 86/27

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Analogije: Nikolova 1974, 205, sl. 20; Neševa 1985, 198–199, sl. 63/b; Čangova 1992, 57, sl. 42/7

IGLENICA

250. Koštana iglenica cilindričnog oblika, sa više oštarih horizontalnih profilacija na površini. U gornjem otvoru je valjkast zatvarač sa loptastom drškom na vrhu. Na donjem kraju je žleb za vezivanje vrećastog dela iglenice od tkanine ili kože. Kost, rezanje, tokarenje. Prečnik 2,3 cm, visina 1,6 cm.

Kv. E/4c, palata Inv. br. 185 Sl. 86/28

Analogije: Hrubý 1957, 138, 140, sl. 3/2–4; Slivka 1983, 328, sl. 1/11

MAKAZE

251. Dvodelne makaze širokog sečiva, sa krupnim petljama za provlačenje prstiju. Petlje su ovalne, sa krajevima koji nisu sastavljeni. Obe polovine su spojene zakivkom. Gvožđe, kovanje. Dužina 14,2 cm.

Kv. C/7d, objekat 9 Inv. br. 722 Sl. 87/1

252. Makaze slične prethodnim, srazmerno širokog sečiva. Jedna petlja je oštećena. Gvožđe, kovanje. Dužina 10,4 cm.

Kv. F/2a, donžon Inv. br. 96 Sl. 87/2

Analogije: Beranova 1967, 571–572; Kolčin 1959, 60–63, sl. 47/1; Nikolova 1974, 205, sl. 22; Neševa 1985, 200, sl. 84/b–g; Čangova 1992, 56, sl. 42/3–6

ALAT ZA OBRADU KOŽE

253. Noževi lučnog sečiva, sa širokim strugačem na kraju drške

1. Nož sa dugim lučno izvijenim sečivom i drškom pravougaonog preseka, koja je na kraju lepezasto iskucana. Na dršci je ovalna alka kojom se učvršćivala drvena ili kožna oplata. Gvožđe, kovanje. Dužina 21,8 cm.

Kv. H/6a, u blizini objekta 4 Inv. br. 469 Sl. 88/1

2. Nož sličan prethodnom. Drška je tordirana i na njoj su dve ovalne alke. Vrh noža je oštećen. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 20,9 cm.

Kv. D/3c Inv. br. 503 Sl. 88/2

3. Nož sličan prethodnom. Na tordiranoj dršci je manja ovalna alka od povijene žice nesastavljenih krajeva. Gvožđe, kovanje. Dužina 25,8 cm.

Kv. G/5c Inv. br. 455 Sl. 88/3

4. Nož sličan prethodnom, ali bez alke na tordiranoj dršci. Gvožđe, kovanje. Dužina 24 cm.

Kv. E/4c, palata Inv. br. 152 Sl. 88/4

5. Tordirana drška noža sa lepezasto proširenim krajem. Sečivo nedostaje. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 10,5 cm.

Kv. F/5b, palata Inv. br. 520

6. Nož sličan prethodnim, sa tordiranom drškom. Oštećen je na oba kraja. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 13 cm.

Kv. C/3b Inv. br. 175

7. Nož sličan prethodnom. Oštećen je kraj tordirane drške. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 23 cm.

Kv. D/6a Inv. br. 127

8. Nož sličan prethodnom. Dužina 21,6 cm.

Kv. E/8a Inv. br. 69

9. Deo tordirane drške noža. Očuvana dužina 7,7 cm.

Kv. B/7, u rovu Zbirka studijskog materijala

Analogije: Babić 1986, 275, sl. 54/2, 3; Brmbolić 1987, kat. br. 71–77; Brmbolić 2000, 111–113, kat. br. 143–151; Vetnić 1983, 146, t. VIII/12–15

PEČATNE ALATKE

254. Pečatna alatka za ukrašavanje predmeta od kože. Na jednom kraju je tanja i ovalnog preseka – podešena za nasad drvene drške. Drugi kraj je četvorougaoonog preseka i završava se pravougaonom pločicom, na kojoj su ugravirane dve naspramno postavljene palmete. Bronza, livenje, graviranje. Dužina 4,8 cm, dimenzije pečatne pločice 1,9 x 0,7 cm.

♦ KATALOG ARHEOLOŠKIH NALAZA ♦

Kv. F/7b, objekat 6 Inv. br. 673 Sl. 88/5

fig. 27; Neševa 1985, 210, sl. 79/a, b; Brmbolić 1987, 25, kat. br. 55, 56

Analogije: Janc 1972/73, 89, sl. 1; Jež 1994, 112, sl. 3

255. Pečatna alatka za kožu, čiji je uži kraj u obliku klina podešen za drvenu dršku. Širi kraj je valjkastog oblika i na čeonj, ravnoj strani ima ugravirane koncentrične krugove sa udubljenjem na sredini. Bronza, livenje, graviranje. Dužina alatke 6,4 cm, prečnik valjkastog kraja 1,2 cm.

Kv. F/7b, objekat 6 Inv. br. 674 Sl. 88/6

256. Alatka za žigosanje u vidu ravne poluge četvorougao­nog preseka, koja se na jednom kraju potkovičasto račva. Na kraju račvastog dela je pločica izrezana u obliku ćiriličnog slova I. Izgleda da je služila za žigosanje žive stoke ili obeležavanje većih komada kože, odnosno krzna. Gvožđe, kovanje. Dužina alatke 12 cm, dimenzije pečatne pločice 4 x 2,8 cm.

Kv. G/7b Inv. br. 614 Sl. 88/7

ALAT ZA OBRADU DRVETA

SEKIRA

257. Sečivo sekire sa lučno oblikovanom oštricom. Ušice za držalju nedostaju. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 14,1 cm, širina oštrice 9,8 cm.

Kv. C/5b, u blizini objekta 8 Inv. br. 609 Sl. 89/1

258. Ušice sekire sa ovalnim otvorom za držalju. Sečivo nedostaje. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 9,6 cm, širina ušica 3,2 cm.

Kv. C/5b, u blizini objekta 8 Inv. br. 659 Sl. 89/2

259. Deo sečiva sekire sa lučno oblikovanom oštricom, bez očuvane ušice. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 4,9 cm, širina oštrice 5,4 cm.

Kv. G/9c Inv. br. 884 Sl. 89/3

Analogije: Kolčin 1959, 26, sl. 9/9, 10; Čangova 1972, 95, sl. 76/3; Barački 1960, 194, kat. br. 20; Diaconu 1977, 41,

260. Alatka (sekira) horizontalnog širokog sečiva sa lučno oblikovanom oštricom i grebenasto povijenim hrbatom. Na drugom kraju je deo oštećene horizontalne drške pravougaonog preseka. Gvožđe, kovanje. Dužina sečiva 18,2 cm, najveća širina 6,9 cm.

Kv. G/6d, objekat 3 Inv. br. 415 Sl. 89/4

DLETO

261. Široko trapezoidno dleto tankog lista i ravne oštrice, prelomljeno na gornjem delu. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 8,7 cm, širina oštrice 7,7 cm.

Kv. D/3a Inv. br. 176a Sl. 89/5

262. Dleto trougaonog oblika sa koso zasečenom oštricom. Gornji deo je sveden u vrh za nasad drške. Gvožđe, kovanje. Dužina 9,8 cm, širina oštrice 2,9 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 625 Sl. 89/6

263. Dleto izduženog trapezoidnog tankog lista oštećene oštrice. Na gornjem delu je dug trn za nasad drvene drške. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 18 cm, širina oštrice 3,6 cm.

Kv. G/6d, objekat 3 Inv. br. 413 Sl. 89/7

Analogije: Barački 1960, 193, kat. br. 16; Brmbolić 1987, kat. br. 65

264. Dleto trapezoidnog oblika, u gornjem delu pravougaonog preseka, sa delimično očuvanim trnom za nasad drške. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 7,2 cm, najveća širina 4,8 cm.

Kv. G/8a, u blizini objekta 15 Inv. br. 808 Sl. 89/8

Analogije: Čangova 1992, 35, sl. 25/3–5

265. Dleto – probojac u obliku masivnog klina četvorougao­nog preseka. Na gornjem debljem kraju površina je široko raskucana,

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

a donji kraj je sveden u uzano oštro sečivo. Gvožđe, kovanje. Dužina 18,9 cm, širina oštrice 1,4 cm.

Kv. D/9c, objekat 10, kovačnica Inv. br. 30 Sl. 89/9

266. Dva slična dleta otkrivena su na istom mestu kao i prethodno. Dužine 20,3 cm i 18,6 cm.

Kv. D/9c, objekat 10, kovačnica Inv. br. 30a, b

Analogije: Čangova 1992, 42, sl. 30/1

PROBOJAC

267. Probojac koji je u gornjem delu širok, pravougaonog preseka i ravno završen, a na donjem sveden u valjkast oštar vrh. Gvožđe, kovanje. Dužina 15,3 cm.

Kv. E/5d, palata Inv. br. 275 Sl. 89/10

268. Probojac sličan prethodnom, dužine 15 cm.

Kv. E/5d, palata Inv. br. 275a Sl. 89/11

269. Probojac sličan prethodnom, dužine 14,9 cm.

Kv. C/5c Inv. br. 126 Sl. 89/12

Analogije: Čangova 1992, 30–31, sl. 18/2; Popović 1999, 264, sl. 228/6–8

SVRDLO

270. Tip I

1. Svrđlo četvorougaonog preseka, koje je na jednom kraju iskucano u spiralno povijeno pero, a na drugom stanjeno za nasad drvene drške. Gvožđe, kovanje. Dužina 21,5 cm.

Kv. G/6b, u blizini objekta 4 Inv. br. 426 Sl. 89/13

2. Svrđlo slično prethodnom, manjih dimenzija. Gornji deo je fragmentovan. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 12,3 cm.

Kv. D/3c Inv. br. 508 Sl. 89/14

Analogije: Kolčin 1959, 38–39, sl. 21; Čangova 1992, 42, sl. 29/4–6; Brmbolić 1987, kat. br. 64

271. Tip II

Svrđlo četvorougaonog preseka, sa iskucanim i spiralno povijenim vrhom. Drška je trougaonog oblika, iskovana od istog komada gvožđa od koga je i radni deo alatke. Dužina 13,6 cm, širina drške 6 cm.

Kv. G/7b Inv. br. 801 Sl. 89/15

Analogije: Diaconu, Constantinescu 1960, 83, fig. 42/3; Constantinescu 1972, 79, pl. II/2, 4, 5; Neševa 1985, 207, sl. 76; Brmbolić 1987, kat. br. 68

RENDE

272. List trapezoidnog oblika za rende, sa oštrim sečivom kosog reza. Oštrica je delimično oštećena. Gvožđe, kovanje. Dužina 9 cm, širina oštrice 8,4 cm.

Kv. F/4a, palata Inv. br. 143 Sl. 89/16

273. List za rende slično prethodnom, sa izraženijom kosinom sečiva. Gvožđe, kovanje. Dužina 12,9 cm, širina oštrice 7,2 cm.

Kv. E/6b Inv. br. 308 Sl. 89/17

ČEKIĆ

274. Čekić koji je na jednom kraju račvast, podešen za vađenje klinova, a na drugom, čeonom je ravan, širok, kvadratne površine i blago iskucanih ivica. U otvoru za držalju uglavljene su dve šipke koje su imale funkciju okova. Vrh čekića je delimično oštećen. Gvožđe, kovanje. Dužina 11,6 cm, širina radnog dela 9,6 cm.

Kv. G/7a, pored objekta 6 Inv. br. 613 Sl. 89/18

Analogije: Kolčin 1959, 46–47, sl. 52/1; Kuzmanović 1984, 19, kat. br. 21; Nikolova 1974, 200, sl. 15; Neševa 1985, 200, sl. 65; Popović 1999, 263, sl. 228/12

ALATKA

275. Alatka povijenog tela koje se postepeno širi prema oštrom sečivu. Na drugom kraju je dugačak trn. Gvožđe, kovanje. Dužina 26,4 cm.

Kv. H/6a Inv. br. 576 Sl. 89/19

ALAT ZA OBRADU METALA

ČEKIĆ

276. Čekić čiji je jedan kraj sužen u blago zaobljen vrh, a drugi, čeoni je širok, ravne četvorougaone površine sa proširenim ivicama. Na najširem delu, približno na sredini, nalazi se otvor za držalju. Gvožđe, kovanje. Dužina 14 cm.

Kv. G/8a, između objekata 6 i 15 Inv. br. 613 Sl. 90/1

Analogije: Čangova 1992, 37, sl. 26/3

TURPIJA

277. Turpija pravougaonog preseka, na jednom kraju sužena i svedena u zaobljen vrh, a na drugom je kratak trn za nasad drške. Obe radne površine su oštećene, zbog čega se ne zapaža prvobitna gustina mrežastih zareza. Gvožđe, kovanje, rezanje. Dužina 8,5 cm, širina 0,8 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 773 Sl. 90/2

ZUMBA

278. Poluga četvorougaonog preseka, na jednom kraju ravna, sa proširenim ivicama, a na drugom trougaonog oblika, povijenih bočnih strana. Vrh je zatupast, četvorougaone površine. Gvožđe, kovanje. Dužina 8 cm.

Kv. G/7d Inv. br. 603 Sl. 90/3

279. Zumba slična prethodnoj. Zatupast vrh je ovalnog oblika. Gvožđe, kovanje. Dužina 8,7 cm.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 512 Sl. 90/4

Analogije: Babić 1986, 275, sl. 57/1; Čangova 1992, 38, sl. 26/5–10; Popović 1999, 264, sl. 228/17

NAKOVANJ

280. Nakovanj kružnog preseka, sa proširenom gornjom površinom koja je od duge upotrebe oštećena po ivici. Donji kraj nakov-

nja je fragmentovan. Gvožđe, kovanje. Očuvana visina 4,5 cm, prečnik glave 3,2 cm.

Kv. G/6c, objekat 2 Inv. br. 416 Sl. 90/5

TAS ZA VAGU

281. Tas čankastog oblika, šestougaonog otvora. Na svakom uglu oboda je sitna perforacija za provlačenje žice. Gvožđe, kovanje. Prečnik otvora 3,1 cm, visina 1,2 cm.

Kv. F/8c Inv. br. 832 Sl. 90/6

NOŽIĆ

282. Alatka – nožić kratkog sečiva, sitno nazubljene oštrice. Drška je duga, četvorougaonog preseka i polomljena na kraju. Gvožđe, kovanje. Očuvana dužina 8,7 cm.

Kv. C/4d Inv. br. 331 Sl. 90/7

GARNITURA ALATKI

283. Garnitura malih alatki međusobno spojenih zakivkom. Alatkne su izrađene od tanke uzane šipke pravougaonog preseka i na krajevima su oštećene. Prvobitno je svaka imala drugačiji završetak, podešen za izradu sitnijih predmeta. Gvožđe, kovanje. Najveća dužina 11,7 cm.

Kv. E/6c Inv. br. 520a Sl. 90/8

Analogije: Popović 1981, 120, sl. 4

KALUPI

284. Kalup od zelenkastosivog kamena četvorougaonog oblika, oštećen pri krajevima. Na jednoj strani je ispupčen i loše obrađen, a na drugoj ravan i fino uglacan. Na ravnoj strani je malo kružno udubljenje za izlivanje sitnih ukrasnih aplikacija, a uz jednu oštećenu ivicu vidljivi su početni delovi još dva slična udubljenja. Ploča ima na sredini kružni otvor za spajanje sa drugom polovinom kalupa. Kamen, rezanje, glačanje. Dimenzije ploče 6,2 x 5,9 cm.

Kv. F/6c Inv. br. 518 Sl. 90/9

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

285. Kalup od fragmenta crveno pečene opeke sa kružnim udubljenjem na ravnijoj strani. Služio je za izlivanje predmeta prečnika 4 cm, verovatno aplikacija. Dimenzije fragmenta 8 x 8 cm.
Kv. H/7a Inv. br. 786 Sl. 90/10

INGOT

286. Ingot od bronzne, sa jednom ravnom a drugom kalotastom površinom. U osnovi je kružnog oblika, izliven u čankastom kalupu. Bronza, livenje. Prečnik 14,8 cm, najveća debljina 3,3 cm, težina 2.240 grama.
Kv. G/5a, palata Inv. br. 157 Sl. 90/11

287. Deo ingota od bronzne koji je prvobitno imao isti oblik i veličinu kao prethodni. Veći deo je oštrom alatom svojevremeno odsečen. Bronza, livenje.
Kv. G/5a, palata Inv. br. 157a

288. Ingot od olova u obliku kružne pločice sa ovalnim otvorom na sredini. Olovo, livenje. Prečnik pločice 8,6 cm, težina 310 gr.
Kv. G/8c, u blizini objekta 6 Inv. br. 793 Sl. 90/12

289. Deo olovnog ingota čankastog oblika, na kome su vidljivi tragovi odsecanja, a na jednom mestu su i dva duboka reza. Veličina preostalog ingota 6,5 x 3,6 cm. Olovo, livenje.
Kv. G/7a Zbirka studijskog materijala

PREDMETI KULTNOG OBELEŽJA

IKONICE

290. Naprsna četvorougaona ikonica sa horizontalno probušenom ušicom. Sa obe strane je u plitkom reljefu poprsje arhandela Mihaela i sv. Nikole. Glinoviti škriljac, rezanje. Visina 4,1 cm, širina 3 cm.
Kv. D/3a, u blizini trema palate Inv. br. 174 Sl. 91/1, 102

291. Naprsna četvorougaona ikonica, probušena pri vrhu. Sa obe strane su u plitkom reljefu prikazane dopojasne figure sv.

Pantelejmona i nepoznate svetiteljke. Glinoviti škriljac, rezanje. Visina 3,6 cm, širina 2,8–3 cm.
Kv. D/7d Inv. br. 183 Sl. 91/2, 102

292. Fragmentovana četvorougaona naprsna ikonica. Na obe strane su delimično vidljive predstave svetitelja: na jednoj je Bogorodica sa Hristom, a na drugoj sv. Nikola. Glinoviti škriljac, rezanje. Dimenzije fragmenta 2,7 x 3,1 cm.
Kv. D/5a Inv. br. 671 Sl. 91/3

293. Gornji deo četvorougaone naprsne ikonice sa jezičastom uškom na vrhu, koja nije probušena. Ikonica je na jednoj strani ravna, a na drugoj je delimično vidljiv urezan krst. Glinoviti škriljac. Dimenzije fragmenta 2,1 x 2 cm.
Kv. G/7c Inv. br. 596 Sl. 91/4

294. Četvorougaona kamena pločica mrke boje, možda pripremljena za izradu ikone. Rečni kamen glačane površine. Dimenzije 2,8 x 2,4 cm.
Kv. E/5c Inv. br. 240 Sl. 91/5
Nedaleko od ove pločice otkrivena je još jedna manja, iste boje i od istog kamena. Zbirka studijskog materijala.

Lit. Banck 1965, 18, 19; Radojković 1977, 27–28, sl. 19, 20; Ista 1970, 19–30; Nikolaeva 1983; Cvetković 2002, 175–180.

KRST

295. Krst – aplikacija sa rupicama za zakivke kojima je bio prikovan za podlogu, verovatno drvenu. Olovo, rezanje. Dimenzije 9 x 6,7 cm.
Kv. G/6b, sloj gara kraj objekta 4 Inv. br. 407 Sl. 92/1

296. Krst nejednakih krakova, sa malom rupicom za vrpču na vrhu najmanjeg kraka. Olovo, rezanje. Dimenzije 4,2 x 3,9 cm.
Kv. D/5b Inv. br. 130 Sl. 92/2

Analogije: Marjanović-Vujović 1977, 1–20, kat. br. 80, 81, 83; Ista 1992, 23; Barački 1988, 175, sl. 11, 16, 17

AMPULA

297. Ampula za miro, kružnog tela i levkastog grlića, sa dve male naspramne drške. Na telu su predstave sv. Dimitrija i sv. Teodore u medaljonima. Oko medaljona su geometrijski ornamenti, a slični su i na grliću. Olovo, livenje. Visina 6,5 cm, prečnik tela 4,3 cm.

Kv. G/6d, objekat 3 Inv. br. 418 Sl. 92/3, 103

Analogije: Pisarev 1979, 46–49; Bakirtzis 1982, 524–529; *Byzantium at Princeton* 1986, 81, kat. br. 65

Publikovano: Minić 2003, 229–233

KADIONICA

298. Gornji deo viseće kadionice u obliku crkvene kupole, na kojoj su predstave krsta, krugova i drugih simbola izvedenih na proboj ili urezivanjem. Bronza, livenje, graviranje. Visina 10,5 cm, najveća širina 9 cm.

Kv. G/9b Inv. br. 888 Sl. 92/4

Analogije: Radojković 1978, 181, sl. 4; Ivković 1988, 106–115; Bajalović–Hadži-Pešić 1992, 218, sl. 1

SVEĆNJAK

299. Deo svećnjaka kopljastog vrha, sa dekorativno oblikovanom centralnom zonom. Na donjoj polovini su dva nodusa – jedan u obliku klupčeta a drugi višegaon. Ispod koničnog završetka je četvorougao ni ispust za uglavljanje u podlogu. Bronza, livenje. Visina 15,6 cm.

Kv. G/6b, objekat 4 Inv. br. 434 Sl. 92/5

Lit. Radojković 1978, 181–182, sl. 5

FIGURA PTICE

300. Figura ptice raširenih krila, sa četvorougao nim ispustom na dnu tela, kojim je bila uglavljena u podlogu, najverovatnije u poklopac kadionice. Bronza, livenje. Dimenzije 2,7 x 3 cm.

Kv. F/7b, u blizini objekta 6 Inv. br. 675 Sl. 92/6

Analogije: *Vizantijskij Herson* 1991, 209, kat. br. 223; Bénazeth 1992, 217

MAŠICE

301. Male mašice napravljene od tanke gvozdene šipke ovalnog preseka, povijenih krajeva. Služile su za gašenje sveća. Gvožđe, kovanje. Dužina 5,5 cm.

Kv. C/5b Inv. br. 702 Sl. 92/7

Analogije: Georgieva, Dimova 1967, 20, sl. 20a, 22; Nikolaova 1974, 236–237, sl. 55, 56; Kolčin 1959, 22

PINCETA

302. Pinceta napravljena od tanke pločice pravougaonog preseka, koja je povijena na sredini, gde je oblikovana petlja. Krajevi pincete su ravno odsečeni. Prema postojećim interpretacijama, služila je za stavljanje žara u kadionicu. Gvožđe, kovanje. Dužina 6,6 cm.

Kv. C/4a Inv. br. 460 Sl. 92/8

Analogije: Kolčin 1959, 22, tab. 3; Brmbolić 1987, 93; Cunjak 1998, 181, t. XIX/5, 6

NAKIT

PRSTEN

303. Karika prstena segmentnog preseka, sa naglašenom ovalnom glavom. Na ravnoj površini glave je predstava dvoglavog orla raširenih krila, sa krunom iznad glave. Ramena karike ukrašena su nizom paralelnih podužnih ureza. Bronza, livenje. Dimenzije 2,1 x 2,4 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 752 Sl. 93/1

Lit. Radojković 1969, 126–131

303a. Trakasta karika prstena prelazi u proširenu kružnu glavu na kojoj je predstava zvezdolikog oblika. Bronza, livenje. Dimenzije 1,9 x 2 cm.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Nivo kaldrme u unutrašnjem ulazu kapije Velikog grada.
Inv. br. C/6 Sl. 93/2

Analogije: Milošević D. 1990, kat. br. 26

PRIVESCI

304. Privesak dinjastog oblika, sa petljom na vrhu. Sastoji se od dve horizontalno spojene šuplje polovine, spolja pokrivene tankom uvijenom žicom koja obrazuje vertikalne redove. Bronza, presovanje, uvijena žica, na kojoj su mestimično vidljivi ostaci prevlake od srebra. Visina 2,2 cm, najveća širina 1 cm.

Kv. H/6a, u blizini objekta 4 Inv. br. 426 Sl. 93/3

305. Privesak u obliku krupne bikonične perle, sa otvorom po sredini. Izrađen je od kamena crne boje, fino obrađenih površina. Dimenzije 1,9 x 1,5 cm.

Kv. F/8a, u blizini objekta 14 Inv. br. 836 Sl. 93/4

306. Praporac loptastog oblika, sastavljen od dve horizontalno spojene polovine. Na mestu spajanja je horizontalno rebro, na vrhu gornje polovine je petlja za vešanje, dok je donja polovina krstasto razrezana. U unutrašnjem prostoru je metalna kuglica. Bronza, presovanje, rezanje. Prečnik 2 cm.

Kv. D/6d Inv. br. 131 Sl. 93/5

Analogije: Neševa 1985, 196, sl. 57

KARIČICA

307. Karičica od tanke žice kružnog preseka, nesastavljenih krajeva. Srebro. Prečnik 1,4 cm.

Kv. G/5a, uz južni zid palate Inv. br. 697 Sl. 93/6

LANČIĆ

308. Deo lančića od tanke upletene žice kružnog preseka. Bronza, pletenje. Očuvana dužina 10,8 cm.

Kv. F/8b Inv. br. 831 Sl. 93/7

309. Deo lančića sličan prethodnom. Bronza, pletenje. Očuvana dužina 9 cm.

Kv. D/5c Inv. br. 698 Sl. 93/8

DUGME

310. Dugme sastavljeno od dve pločice – donje ravne i gornje kalotaste – spojene ivicama. Na sredini donje pločice je petlja, a gornja je ukrašena venčićima spiralno uvijene žice. Venčići su raspoređeni po obodu, a u centralnom delu je jedan veći venčić sa granulom u sredini. Spiralno uvijena žica se nalazi i po ivici dugmeta. Bronza sa tragovima srebrne prevlake. Rezanje, presovanje, filigran, granulacija. Prečnik 1,8 cm.

Kv. F/5c, zapadni trem palate Inv. br. 251 Sl. 93/9

311. Dugme slično prethodnom, sa jače oštećenim ukrasima. Nedostaje deo centralnog venčića sa granulom, a petlja je deformisana. Bronza sa tragovima srebrne prevlake. Prečnik 1,7 cm, visina dugmeta bez petlje i granule 0,8 cm.

Kv. F/5a, palata Inv. br. 401 Sl. 93/10

312. Polovina loptastog dugmeta od tankog lima. Bronza, presovanje. Prečnik 1,1 cm, visina 0,6 cm.

Kv. D/3a Inv. br. 610 Sl. 93/11

PREDMETI OD KOSTI I ROGA

313. Valjkasta drška noža ili neke druge metalne alatke, grubo obrađene površine. Na širem kraju je plitak uzan žleb za trn alatke. Rog, rezanje. Dužina 9,1 cm.

Kv. C/3b Inv. br. 403 Sl. 94/1

314. Alatka od govedjeg roga sa tri oštra zupca na vrhu, formirana rezanjem. Na širem kraju rog je odsečen testerom. Dužina 6,1 cm.

Kv. H/7a Inv. br. 762 Sl. 94/2

315. Vrh govedjeg roga ukoso odrezan testerom. Dužina 8,3 cm.

Kv. D/7c Zbirka studijskog materijala Sl. 94/3

APLIKACIJE

316. Uzane pločice od kosti pravougaonog ili segmentnog preseka, fino uglačane gornje površine. Po sredini je niz rupica za sitne zakivke. Izrađene su od podužno sečenih životinjskih rebara. Svi primerci su na oba kraja fragmentovani.

1. Dve pločice očuvane dužine 7,4 i 8,3 cm, širine 1,1 cm.
Kv. C/4d Inv. br. 447 Sl. 94/4, 5

2. Dve pločice segmentnog preseka, očuvane dužine 7,2 i 5,2 cm, širine 1,3 cm.
Kv. C/6c, objekat 8 Inv. br. 730 Sl. 94/6, 7

3. Pločica segmentnog preseka, očuvane dužine 11,2 cm, širine 1,1 cm.
Kv. E/8c Inv. br. 93/75 Sl. 94/8

317. Uzana lučno povijena pločica pravougaonog preseka, sa sitnim rupicama za zakivke. Na gornjoj površini ukrašena je horizontalnim i kosim urezima. Kost, rezanje, glačanje. Očuvana dužina fragmenta 7,1 cm, širina 1 cm.

Kv. G/6b Inv. br. 478 Sl. 94/9

318. Fragmentovana pločica slična prethodnoj, ukrašena urezanim ornamentima u vidu niza rombova šrafiranih površina. Kost, rezanje, glačanje. Dužina fragmenta 4,8 cm, širina 1,1 cm.

Kv. G/5c Inv. br. 479 Sl. 94/10

Analogije: Stančeva 2000, 157–158, sl. 4–8.

319. Šira pločica fino obrađenih površina, sa podužnim žlebom po sredini. Na jednom kraju završava se ravno, a na drugom je fragmentovana. Na očuvanom fragmentu nema rupica za zakivke. Kost, rezanje, glačanje. Očuvana dužina 6,3 cm, širina 2,4 cm.

Kv. F/2d Inv. br. 824 Sl. 94/11

320. Kružna aplikacija sa ovalnim otvorom na sredini i sa sitnim rupicama za zakivke bliže obodu. Na bolje zaglačanoj strani ukrašena je radijalno raspoređenim urezima u okviru dva koncentrična kruga. Rog, rezanje, glačanje. Prečnik 3,8 cm.

Kv. G/7c Inv. br. 632 Sl. 94/12

PREDMETI OD KAMENA

321. Deo kamene ploče dobro obrađenih površina, sa pravilno izvedenim cilindričnim otvorom. Zbog velikih oštećenja, konačan oblik ploče i njena namena nisu poznati. Kamen pešćar, rezanje, poliranje. Dimenzije fragmenta 23 x 15,2 cm, debljina ploče 13,8 cm.

Kv. D/8b, sloj šuta Inventar plastike Sl. 95/1

322. Deo točila sa kružnim otvorom za osovinu. Na bočnim površinama vidljivi su tragovi upotrebe. Kamen pešćar sive boje. Dužina fragmenta 15,5 cm, približan prečnik 17,2 cm, debljina ploče 8 cm.

Kv. D/8a, između objekata 10 i 11
Inventar plastike Sl. 95/2

323. Deo brusa pravougaonog preseka, dobro uglačanih površina. Na oba kraja je fragmentovan. Kamen zelenkastosive boje, rezanje, glačanje. Očuvana dužina 4,4 cm, širina 2,2 cm.

Kv. E/9d, objekat 13 Inv. br. 89 Sl. 95/3

324. Brus od tanke pločice pravougaonog preseka, nejednake širine. Dobro je uglačan samo na jednoj strani, na kojoj je središnji deo više istrošen od upotrebe. Kamen zelenkastosive boje, rezanje. Dužina 12,4 cm, širina od 0,8 cm, na jednom kraju, do 2,2 cm na drugom.

Kv. C/3b Inv. br. 517 Sl. 95/4

325. Polovina pravilno oblikovane kugle uglačane površine, sa cilindričnim otvorom po sredini. Kamen zelenkastosive boje. Prečnik 5,6 cm.

Kv. F/5d, palata Inv. br. 510 Sl. 95/5

326. Gornja ploča kružnog žrvnja sa ovalnim otvorom na sredini. Donja površina ploče je ravna i neznatno ogrubljena, a gornja je blago ispupčena. Kamen pešćar svetlosive boje, klesanje. Prečnik 44 cm.

Kv. F/9b, uz unutrašnju ivicu bedema
Inventar plastike Sl. 95/6

OPEKE

Fragmenti opeka izrađenih u kalupu od dobro prerađene gline, crvene boje pečenja. Na širokoj ravnoj strani su reljefne predstave, čiji je negativ bio urezan na dnu kalupa. Predstave ne stoje uvek na sredini opeka. Opeke su nalažene u šutu kraj obrušenih bedema ili zidanih objekata u svim delovima Malog grada, kao i na svim dubinama kulturnog sloja.
Ranovizantijski period.

327. Fragmentovane opeke sa reljefnim pečatom u obliku jednostavnog krsta. Isti pečat konstatovan je na 9 fragmenata.

Sl. 105/1, 2

328. Reljefna predstava krsta u krugu konstatovana je na tri fragmentovane opeke.

Sl. 105/3

329. Predstava krsta čiji se krakovi granaju nalazi se samo na jednom fragmentu i loše je otisnuta.

Sl. 105/4

330. Predstava krsta čiji se krakovi završavaju krstasto konstatovana je na dva fragmenta.

Sl. 105/5

331. Reljefna predstava kruga podeljenog šestarom na više listolikih delova nalazi se na fragmentu samo jedne opeke.

Sl. 105/6

332. Reljefna predstava kruga podeljenog na više segmenata konstatovana je na fragmentu samo jedne opeke.

Sl. 105/7

333. Zvezda sa pet krakova urezana je u još nepečenu opeku.

Sl. 105/8

334. Delovi gornje polovine amfore izrađene od dobro prerađene gline žućkastocrvene boje pečenja. Na spoljašnjoj površini je premaz žućkastobeleg angobe i ornament izveden dubokim urezima guste češljaste alatke. Očuvana visina 19 cm.

Lokalitet Ukosa, ranovizantijski kulturni sloj.

Ranovizantijski period, VI vek.

Sl. 106/1

335. Fragmenat trbuha lonca izrađenog na ručnom kolu od gline sa sitnim peskom, sivocrvene boje pečenja. Spolja je ukras u vidu horizontalnih linija i sitnih kosih zareza.

Lokalitet Ukosa, srednjovekovni kulturni sloj.

X–XI vek.

Sl. 106/2

Analogije: Bikić 1994, 40–43, sl. 12/9; 13/4, 5

336. Fragmenat trbuha i ramena lonca izrađenog na ručnom kolu od gline sa sitnim peskom, sivocrvene boje pečenja. Spolja je ornament talasastih linija i ukošenih uboda izvedenih češljastom alatkom.

Lokalitet Ukosa, srednjovekovni kulturni sloj.

X–XI vek.

Sl. 106/3

Analogije: Bikić 1994, 40–43, sl. 12/10; 13/8

Medieval Stalac

MEDIEVAL STALAC

Summary

MEDIEVAL STALAC is situated in the area of the present-day township of Stalac, some twelve kilometres east of Kruševac (Fig. 1). It is commonly believed that it derives its name from lying at the *stave* (confluence) of the Zapadna (West) and Južna (South) Morava rivers. In the meantime, however, the rivers have changed their course, and now join some two and a half kilometres to the north of Stalac, at Sastavci, to form the Velika (Great) Morava River. Some have suggested that the name derives from the navigable Velika Morava and the boats sailing from the north and making a stop just beneath the fortress.

Situated on a small elevation in the northernmost stretches of Mojsinje Mountain, the medieval complex included a military stronghold, an outlying civilian settlement and a cemetery. Positioned strategically, it commanded the surrounding area and controlled access from virtually all directions: from the vast field between the two rivers in the north, from a major road leading from Sofia and Niš towards Belgrade in the east, from the Južna Morava in the south, and from the undulating ranges of Mojsinje in the west. Control over all the approach ways also ensured protection of the most important route leading, along the Zapadna Morava valley, to the Serbian capital at the time, Kruševac, and further into the heartland of Serbia.

The written sources, combined with the archaeological evidence, show that Stalac was built in the early 1370s, at about the same time as Kruševac. In the wake of the Battle of Maritsa in 1371, the heart of the Serbian state was relocated to Pomoravlje (the Morava drainage), the northern region of the former Serbian Empire. In the restored Serbian state under Prince Lazar an entire system of fortifications was de-

veloped in response to the new political circumstances and the country's global needs. Besides the existing fortifications, some new were built with the purpose of protecting the borders, major roads and economic centres. According to Konstantin Filozof (Constantine the Philosopher), the biographer of Despot Stefan Lazarević, Prince Lazar had built »other towns [fortresses]« besides Kruševac. Their names are not specified, but Stalać must have been among them. The first reference to it can be found in the donation charter of Prince Lazar recording his donation to the Monastery of Ravanica of, among other things, the revenue from the annual fair held at Stalać and the river crossing toll collected beneath the fortress. The charter is known from two copies, the Bologna one of 1376/7 and the Vrdnik one of 1380/1, which indicates that by that time Stalać had become a full-blown and well-known place.

The next reference to Stalać is contained in the donation charter of 1395 whereby Princess Milica with her sons Stefan and Vuk donates a number of estates to the Athonite monastery of St Panteleimon, including »the man Stanko from the town of Stalać«. This time Stalać is described as a town (or a fortified place), the same as Kruševac and a few other economic hubs of Serbia.

This powerful and important stronghold suffered damage as early as 1413. In the Sultan Mussa's campaign against Serbia, the Ottomans took several fortified towns, slaughtering or displacing their populations. According to the sources, Stalać sustained heavy damage in the attack and was set on fire. Legend has it that a hero offered brave resistance and eventually died in the fire. The consequences of the Ottoman invasion are described in the account of the French traveller

Bertrandon de la Brocquière, passing through in 1433. He recorded that the donjon and part of the ramparts were all that had been left of the once powerful stronghold of Stalać. His testimony shows that it was not restored after the 1413 Ottoman invasion. The main reason for abandoning the stronghold was that it lost its previous importance and initially intended role. It was active for no more than forty odd years. Life went on only in the outlying settlement, which Brocquière describes as a village and which has kept the original name Stalać till this day.

Suited to the terrain in size and shape, the fortification of Stalać is an irregular ellipse in plan. With a maximum length of 225 metres and a maximum width of 170 metres, it falls into the category of larger fortified places of medieval Serbia (Fig. 5, 26). It consists of three main parts: the donjon, Mali grad (castle) and the Veliki grad (fortress). Although the three form a whole enclosed with walls, each is laid out in such a way as to allow independent functioning and to take up all functions of a fortress if need be. The donjon was best fortified, intended both to bear the initial brunt of the attack and to function as the last-defence resort. Together with the Castle it formed a well-defended unit, and together with the Fortress, a powerful stronghold (Fig. 4).

The construction of the entire fortification did not take long, and a sequence of building phases has been shown by excavation. The first to have been built was the donjon, followed by the rampart encircling the entire area. The Castle was formed by partitioning the zone around the donjon and may be described as the last stage in the initial building phase.

The donjon is the most impressive element of the fortified complex (Fig. 6–9). It was built in its southern zone,

on an easily accessed site controlling the approach way from the Južna Morava. Nearly square in plan, it had five levels, including the ground-floor, and a gallery on the top. The floors between the levels were timber-built, the same as the now gone stairway in its interior. The donjon was accessed by a movable ladder on the northern side of the third level facing the inner ward. The entrance walls were frescoed with stylized motifs (Fig. 10, 11). The façades of the donjon also show traces of red paint in imitation of brick-built walls (Fig. 12, 13).

On the wall separating the Castle from the Fortress there was another quadrangular tower (Tower II), similar to the donjon but considerably smaller (Fig. 30, 31). It too was accessed from some of the now collapsed levels, and its entrance was decorated with the same painted motifs as the entrance to the donjon. Its ground-floor was designed as a passage connecting the Castle and the Fortress. Some serious threat must have prompted the buttressing of its outer salient points with walls, and soon after that the passage was blocked with stone and mortar of the same type as those used for the buttresses. At the same time, the eastern face of the tower received a flight of steps as a substitute for the blocked passageway. It enabled communication between the Castle and the Fortress through an opening in the wall (Postern), which is now lost. In that way, the Castle became even safer: by blocking the passage through the tower, the enemy force, cavalry included, was prevented from bursting in directly.

The fortification is encircled with a rampart starting from the donjon and ending in the zone of the main gate in the northern part of the Fortress. The rampart was built in the same way as the donjon, from stone and mortar with horizontal and vertical timber reinforcements. It had no foundations, which is one of the reasons why most of it has collapsed. In places where something of it has survived, it is observable that it was about 7.5 metres high. Near the donjon, it rose to a height of 9.6 metres, including the battlement in the form of a crenellated parapet (Fig. 8). In addition to the main rampart, about 2–2.10 metres thick, there was, in front of the donjon and partly the Castle, an outer rampart, narrower and almost twice as lower. It functioned as the front line of defence in a zone where the terrain was not

as steep and approach to the fortification easier. The bailey between the two ramparts was accessed by a masonry flight of steps and a high-set entrance east of the donjon. In front of the rampart ran a wide dry ditch, the same as along the partitioning wall of the Castle (Fig. 32).

Double ramparts were also constructed in the main gate zone, at the northern end of the fortification (Fig. 19–23). There the terrain abruptly becomes steep, in places even vertical. Therefore most of the outer rampart leans against the hillside, and the inner one has a scarp to support it. At the juncture points of the two ramparts there are smaller square towers defending the approach to the gate. They also functioned as lookouts as they provided a good view of the open land north of the fortification.

Each rampart had a gate, the outer being wider than the inner. They were set at an angle for more efficient defence, and connected with a stone-paved path. The inner gateway with its frescoed walls was more decorative (Fig. 25). Remains of a charred wooden door reinforced with iron bands have been discovered inside it (Fig. 70/18).

The main gate complex, with its double ramparts and a narrow corridor connecting it with the towers, finds no direct analogies in the military architecture of medieval Serbia. Apparently a spontaneous creation dictated by the terrain, it nonetheless functioned perfectly as a whole.

Apart from the entrance complex, no other parts of the Fortress have been investigated archaeologically. Only the Castle with its extensive walls has been fully exposed. Although its inner ward has been badly damaged by modern agriculture, it has been possible to identify its layout. Remains of several structures of different sizes, forms and purposes have been registered, laid out in a harmonious and rational manner. The most imposing was a large rectangular building functioning as the residence of the local lord. It was set in front of the donjon in such a way that it faced Tower II, or the entrance from the Fortress (Fig. 33–35). Although in a poor state of preservation, it appears that it was timber-built and had two levels. Broken stone and mortar was only used for the low socle. The residence had a porch on three sides. Its wooden columns were planted in wide square bases of stone, brick and mortar (Fig. 36). No partitions have been registered on the ground-floor level,

which leads to the assumption that the room served as a gathering place and for some communal affairs. The living quarters were on the upper floor, accessed from the porch by a flight of stairs, the bottom of which has been attested next to a column.

All other structures were arranged along the perimeter of the Castle, either leaning against the rampart or close to it (Fig. 33). All were timber-built, with two of them having a low socle of stone and reused brick. Their purpose has been loosely identified from the archaeological material discovered in their immediate vicinity or on floor levels. Two structures east of the residence were used for food preparation, and in one of them remains of a large dome-shaped oven have been attested (Structures 3 and 4). At the back of the residence was another oven, with a depression in its floor for a pottery vessel, and adjacent to the residence, an open hearth, where plentiful fragments of pottery and glass vessels have been found (Structures 5 and 7). Two buildings adjacent to the western rampart were used as stables and for storage (Structures 8 and 9), while the buildings adjacent to the northern rampart east of Tower II were used for living and storage (Structures 13 and 14). Those in the eastern section of the Castle were mostly workshops. Two smithies were next to one another in the northern part, one of them being housed in the unblocked part of Tower II (Structures 10 and 11). An important role was played by two pits. The smaller one, lined with hydraulic mortar, was used for storing fishing nets (Structure 17). The other, larger and adjacent to the eastern rampart, was a drainage pit, indispensable in the case of heavy rainfalls (Structure 19).

In the proximity of Tower II is a well cut deeply into the rocky soil. It still provides potable water (Structure 12). Obviously it was intended to supply the garrison with water in extreme situations such as war or a long siege, when Vodice, a natural spring at the bottom of the hill, west of the donjon, was difficult or impossible to access.

Decisive for the well-designed arrangement with each structure having an appropriate place was the size of the Castle's inner ward. In this well-organized whole, the purpose of the central zone was to enable free communication between the donjon and the residence on one side and with the Fortress on the other.

The cultural layer in the excavated sections of the fortified area uniformly overlays the subsoil and is covered with structural rubble. Only in a narrow zone along the eastern rampart of the Castle has been registered a very thin under-layer of lighter-coloured earth corresponding to the rampart in date. In addition to a small number of fragments of unglazed pottery, it has yielded a fourteenth-century hoard. The coins, however, were scattered over an area of about three square metres. In the same zone the two layers show no obvious interface. They reflect the entire period of the enclosure's existence, from the completion of its extensive ramparts to the fall of the stronghold. The cultural layer contains a wealth of various artefacts in use in the period, including the coinage circulating at the turn of the fourteenth and fifteenth centuries. In addition to Serbian, there also occur Hungarian coins. The fact that the period of occupation is limited to about forty years means that the archaeological material is also limited to this span of time. For medieval archaeology, it represents a well-dated stratigraphic assemblage which is very useful for other central-Balkan sites lacking such a well-defined chronological framework.

Pottery, for the most part fragmented, constitutes the largest group of archaeological finds. Some better-preserved pieces have enabled typological analysis the results of which are relevant to the entire material. Basic features of each category have been identified, which then has made it possible to differentiate between locally manufactured and imported products.

As in most settlements of medieval Serbia, kitchenware was most commonly used: pots, unglazed bowls, lids, bread casseroles (Figs. 41–49). Their shapes and most technological features favour the assumption about an older medieval pottery-making tradition, while the difference is reflected in their steadily improving quality, the use of the kick-wheel, mass production of similar or even identical shapes, but also in their ever-poorer ornamentation. Handled pots are frequently found, sometimes with an olive-green glaze and decorated with a white slip. To judge from the uniform quality of clay and the large amount of identical shapes, the kitchenware was manufactured locally, in the outlying settlement of Stalać or a nearby village gravitating towards the fortress.

Tableware occurs by far less frequently, but constitutes a very important feature of the local material culture. The shapes

are varied and the process of production involved finishing stages such as glazing and decorating. It is quite important that this luxury output is verifiably local as well. This is evidenced by some new shapes specific to the Stalać area, or some distinct ornaments absent from other sites, or some deformed and unfinished vessels. The latter provide the most telling proof, because unfinished or damaged products would not have been put to the market.

The commonest tableware includes bowls, plates, jugs and pitchers of various shapes and sizes. Common to all is that they have a good fabric, sometimes with small amounts of fine-grained sand, are wheel-thrown, fired in an oxidized atmosphere and quality glazed. Most are pale yellow, greenish-yellow, buff, light brown and light green, with occasional more intensely green and brown splotches. A small number are plain, but most were decorated by using the sgraffito or painting techniques before glazing.

The bowls have common shapes, characteristic of Byzantine luxury pottery, adopted in Serbia by mediation of the east-Balkan and Black Sea pottery-making centres (Figs. 50–52). A distinguishing shape is that of the bowl with a horizontal handle (Type II/10), so far the most frequent find on medieval Serbian sites. From their frequent occurrence on monastic settlement sites, their ritual purpose has been suggested. In all types of bowls decorative motifs, at times very simple, at others quite opulent and reminiscent of deep carving, fit the available inner surface in shape and arrangement. A similar observation goes for the plates, although they occur in small numbers (Fig. 53).

Containers for liquids such as pitchers and jugs occupy a special place in the tableware of Stalać, and for more than one reason (Figs. 54–62). They obviously come from the same potteries as bowls, as evidenced by some distinctive technological features, especially their fabric, the colour of glazed surfaces and a number of decorative motifs. It is a fact, however, that their amount at Stalać is almost equal to that of bowls, and that they occur in small numbers or not at all in the pottery material from other contemporary sites. As a matter of fact, they used to be manufactured by Byzantine, Bulgarian and Greek centres, but in significantly different shapes, with monochrome glazes or not glazed at all. As a result, the published reports have classified them as

kitchenware. The Stalać potters should be credited with having transformed them into high-quality luxury products endowed with an aesthetic and not only utilitarian value. This goes in particular for some shapes of jugs which reveal a combined influence of west-European forms and Byzantine modes of decoration.

The occurrence of different shapes of pitchers and jugs, their highly varied size and the presence of some elements, such as a nozzle, on some types of jugs, results from their varied functions: storage of smaller or larger amounts of liquids, particular beverages, the way of pouring the liquid, and smaller jugs may have been used as drinking vessels. For that reason, the same types in more or less the same size were produced serially. There are jugs designed as a pastime device. One, which has been reconstructed, has in its upper body a row of triangular openings cut out before firing and glazing. The handle is hollow, and the hollow continues into a groove running round the rim and ending in a short spout (Fig. 56/4). Only the lower part of the body could hold liquid, and in order to pour it out, the vessel had to be tilted back to make the liquid pass through the hollow handle and through the grooved rim and to the spout. If properly handled, the liquid is poured in small measured amounts. Such handling requires dexterity, and the vessel obviously served as a device for some sort of competition at table.

The makers of the Stalać tableware used a few basic sgraffito ornaments to create a variety of combinations. One of the most common motifs is the row of stylized vine scrolls and palmettes (Fig. 65/1, 2). It occurs on almost all shapes, from bowls to jugs and pitchers, occasionally as the only ornament, but usually in combination with other motifs. It had been adopted from Byzantine sources via Bulgarian pottery-making centres, but it was at Stalać that it reached its peak, owing to, among other things, an advanced use of templates. It also resulted in a regular rhythm of alternating scrolls and palmettes without much variation. Vessels with the motif carved freehand occur rarely. A freehand design is that of bands incised with hatched or cross-hatched lines (Fig. 65/3–5).

The medallion is another frequent motif occurring on almost all types of vessels. The simplest form consists of a compass-incised circle inscribed with a variously stylized floral motif. The compass was also used for incising stylized

flowers, sometimes with a large number of petals, but always regularly patterned. The medallions also occur in the form of a »wind rose« made with the compass, while the radiating lines ending in spirals were hand-incised (Fig. 66/1–9). Characteristic of the Stalać pottery is a stylized flower with the ends of its petals cut (Figs. 51/1, 59/14). The ornament was stamped and is close to the *champlevé* technique if the surface layer between the petals is removed.

Basically, the medallions are also a legacy of Byzantine glazed pottery, with the difference that they are more diverse and more decorative, especially when composed of several different motifs. They often reflect the potter's imaginative skill, but the influence of the architectural stone decoration in the medieval Serbian Morava style was not at all insignificant. In that regard, the wood carving of the period should also be taken into account, as well as the wall-painting for, for example, the rows of overlapping arched lines (Fig. 55/2, 4).

Of the *sgraffito* motifs, the tree of life holds a prominent place. In addition to a decorative, it also played a symbolic role (Figs. 54/1; 66/10, 11). It only occurs on jugs and pitchers, and mostly on the large-sized ones because of their larger available surfaces. Usually on the front or sides of vessels, it may be placed on a base or surmounted by a small cross. This ornament also occurs on Bulgarian medieval sites, but rarely or never in the form of stylization found on the Stalać pottery. At Stalać, the tree of life is simple, in the form of a fir twig, but much more often in the form of a large and very decorative leaf with dense coiled lobes. It occurs in an almost identical form on a jug from Novo Brdo, which may be assumed to have come from Stalać by trade.

Unlike the prevailing geometric and vegetal motifs allowing many and imaginative combinations, animal and human motifs are scarce. Fish and birds have only been registered on two vessels, the one with medallions containing peacocks placed back to back being particularly noteworthy (Fig. 51/9). Although unique, this bowl is not a piece of fine craftsmanship. The medallions are incised carefully but quite deeply, while the frieze of stylized vine scrolls is quite carelessly executed. The scrolls are varied in size and irregular in shape, and palmettes are occasionally omitted. This all indicates a local production, which is additionally favoured

by the holes in the footring for hanging the vessel. Such holes are observable on other vessel types occurring at Stalać in large numbers.

Human representations have been registered on a jug and a pitcher, in both cases combined with geometrical motifs (Figs. 55/4; 60/7). The vessel where a human head is surmounted by an incised cross presumably had a particular function, possibly religious. Attention should be drawn to two water vessels bearing fragmentary texts incised before firing and glazing. Unfortunately, they cannot be fully reconstructed (Figs. 58/5; 66/15). To judge from the surviving letters, those were either the potters' names or some sort of reference to the liquid they contained.

In addition to the *sgraffito* technique, the pottery was also decorated by painting in brown, dark brown and green on a lighter background. A smaller number of jugs and pitchers are painted with straight or spiral bands, shaded rhomboid fields, and one vessel bears the depiction of the tree of life (Fig. 57/4–7). The painted surfaces were covered with a thin colourless glaze, nowhere near in quality to the glossy glaze on the *sgraffito*-decorated vessels. Obviously, its purpose was not decorative, but it simply served as a protective coating over the ornament. This class of vessels came from a particular pottery which has not been located so far. During the fourteenth and early fifteenth centuries it supplied some urban and monastic settlements in what now is western Serbia, and it seems that the output of another one was intended for the inhabitants of the fortress of Smederevo in the first half of the fifteenth century. The thin colourless glaze is also characteristic of some jugs painted with a white slip (Fig. 57/1–3). These, however, are local products, as suggested by the large number of such vessels which are neither glazed nor ornamented.

Glassware finds are relatively few. Although the recovered material is highly fragmented, apparently the threaded and pruned drinking glasses of thin transparent glass were in common use (Fig. 67/1–3). Ribbed glasses were less frequent, and stemmed glasses have been registered in a single case (Fig. 67/4, 5). The first three types, characteristic of famous Murano glass, began to be produced at Dubrovnik from the turn of the fourteenth and fifteenth centuries. They came to Stalać from the Adriatic coastal centres, Dubrovnik

in particular, along the usual trade routes. The same routes were travelled by biconical bottles of the same quality as the glasses (Fig. 67/6–8). A fragmented fluted bottle neck shows that this type was not as widely used as the biconical type (Fig. 67/9). The fragment is cobalt blue, which is typical of Murano glassware, to which the stemmed piece is attributable too. A mosque lamp of Syrian origin, surviving in two fragments, found its way to Stalac either by trade or some other contact (Fig. 67/10).

Although it seems reasonable to assume that, in addition to earthenware and glassware, various wooden vessels were in use at Stalac, there is only circumstantial evidence to corroborate the assumption. In fact, the only finds are metal parts of wooden buckets such as handles, handle-holders which used to be nailed into the wood, and hoops. From the amount of such finds, buckets seem to have been widely used, and from an entirely preserved hoop and surviving handles, they seem to have been medium-sized, with a diameter of about 21 cm at the mouth and 33 cm at the bottom. Observable on the hoop are punctured ornaments and traces of red paint, which suggests that the bucket bodies might have been decorated in a similar manner.

A similar situation is with metal vessels. Only two smaller-sized lead vessels have been discovered, while larger vessels made of sheet iron have been inferred from small and quite deformed fragments (Fig. 68/1–3). These fragments mostly come from inside or around the well, the same as the bucket hoops.

Among all metal finds, construction nails of various sizes constitute the largest group. They mostly come from the zones where timber structures used to be, which also goes for latches, hinges, keys and parts of locks, some of which have survived almost intact (Figs. 70, 71).

To judge from the finds of weaponry, the garrison was well-equipped with all kinds of the then existing arms. The most numerous are metal arrowheads, this weapon having been widely used. They are of various shapes: leaf-shaped, rhomboid or barbed (Fig. 72). All types were simultaneously in use, and the differences in shape and size result from their different functions taking into account factors such as the force of impact, range, penetration of chain mail armour, and even wild game hunt. For the same purposes were used

spears with leaf-shaped, pyramidal, three-sided heads or with elongated and very thin tips, the size of which was proportional to the length of the shaft (Fig. 74/1–6). An object made of coarsely wrought iron with a wide funnel-shaped mouth was sunken into the ground and used as a spear holder (Fig. 74/7).

In addition to the bow and arrow, the crossbow, as an improved type of side-arms, was also in use. This is evidenced by a large number of missile heads with massive pyramidal tips and wide funnel-shaped sockets for wooden shafts, as well as some parts of the mechanism involved in drawing the string (Fig. 73). Most of these finds come from a zone along the rampart of the Castle, which suggests that in addition to the simple crossbow the composite type installed on the battlements was also in use.

Large two-edged swords have not been registered at Stalac. Instead, shorter single-edged swords with simple flat hilts were in use (Fig. 75/1–3). Such swords had no crossguards, but a simple stopper, whose function was also to make it easier for the user to draw the sword from its scabbard (Fig. 75/4, 5). Having been of wood or leather-coated wood, the scabbards have not survived. Instead, parts of their metal fittings, both decorative and functional, have been found (Fig. 75/6–11). All swords are fragmented, not broken but cut in half in order to be reused as scrap metal.

For the defence of fortresses various devices for hurling stone balls were used. The fact that most balls found at Stalac are of locally quarried gneiss suggests they were manufactured either in the fortress or in its outlying settlement. A smaller number made of sandstone are unfailingly larger and of finer craftsmanship. As there is no sandstone source in the vicinity, they must have been brought from some other place of production. They are always found in smaller fragments, which may be indicative of a battle.

The archaeological finds include parts of the soldier and horse equipment (Figs. 76, 77, 79). Several rectangular plates of thick sheet iron, part of the body armour, have been recovered, while spurs of the late Gothic type were an important element of the equestrian equipment. Some of the spurs seem to have been locally manufactured, as suggested by their improvised shape and the way in which they were fastened to footwear on the model of imported specimens.

Parts of reins show that different types were in use, ranging from simple to complex, allowing better command. On the other hand, decorative fittings for the headstall are largely uniform in terms of style (Fig. 80). This class of finds includes a number of buckles and loops for reins, several horse-shoes and fetters for hobbling the horse (Fig. 78, 81).

Although domestic trades and crafts were not exclusive to civilian settlements but were also practised in fortified enclosures such as Stalać, they are not always or adequately archaeologically documented. In addition to a large number of knives and other metal artefacts for everyday use, our attention is drawn to the presence of farming tools such as scythes and spades (Fig. 84/1–3, 8). They were certainly used for purposes other than those they were originally intended for. A smaller type of the pruning knife, however, must have been used in vine growing, and their number within the area of the Castle is a reliable proof that this activity played a significant role (Fig. 84/4–6). The finds of hooks and fishing net sinkers show that fishing significantly contributed to the diet, and the same probably goes for hunting given the registered amount of wild animal bones (Fig. 85). It is interesting that a pit lined with hydraulic mortar not far from the residence has yielded several net sinkers. Filled with water, the pit served for keeping the nets wet (Structure 17).

Domestic activities, such as sewing, spinning and weaving, have been attested by a small number of artefacts, which is expected given that the finds come from a fortress (Figs. 86, 87). Crafts have not left much trace either. Such finds mostly amount to tools, not very numerous, of which specialized knives with curved blades and stamping tools suggest leather working (Fig. 88). Far more numerous and diverse are wood-working tools (Fig. 89), while metalworking is attested by both tools and the remains of two smithies (Structures 10, 11). A very important find is that of four ingots, two lead and two bronze, one of each found intact (Fig. 90/11, 12).

Ritual objects are also important, to mention but small stone icons carved in relief and showing the busts of the Virgin, St Nicholas, St Michael, St Panteleimon and an unidentified female saint with two children (Fig. 91/1–4). They reflect the varying skills of their makers. Two are awkwardly carved with disproportionately depicted body parts, while the icon showing the Virgin and St Nicholas reveals a

more skilful and more careful hand. One fragmented icon, in the upper part of which a fragment of the incised cross is only discernible, seems to have been unfinished. This and the fact that they all are carved from the same kind of stone suggest that they came from a nearby monastic centre. This assumption is favoured by a few more icons retrieved from the Stalać area, most of which were carved in a similar, very basic manner.

A lead ampulla for the holy oil bearing the images of Sts Demetrios and Theodore was imported from Thessaloniki (Fig. 92/3), where such objects with similar or even identical images were produced at the church of St Demetrios, especially in the twelfth but also during the thirteenth century. Pilgrims carried them across the Christian world, including the Balkans. The ampulla arrived in Stalać only in the late fifteenth century, either tardily acquired in the place of its production or inherited from an earlier owner. It was carried as an amulet and protection against all manner of evils, and so was a small lead cross worn as a pendant (Fig. 92/2). Another lead cross was used as an appliqué, perhaps on a wooden cross (Fig. 92/1).

The upper part of a bronze thurible belongs to the relatively large collection of such finds from the territory of modern-day Serbia (Fig. 92/4). Although they are characteristic of the Gothic production of cult objects, German in particular, whence they came to the central Balkans, there are good grounds to assume that they used to be made in medieval Serbia too on the model of the imported ones. The imported goods of central-European provenance include the fragment of a bronze candlestick and the figure of a bird which used to adorn the thurible (Fig. 92/5, 6).

The finds of jewellery are quite rare and quite simple (Fig. 93). The only pieces of some luxury are the ring with the representation of the two-headed eagle, and two buttons, decorative rather than functional.

In spite of the fair verifiably held at Stalać, which was an occasion for various transactions, the archaeological material contains a relatively small number of artefacts that might have arrived in that way. Trade seems to have been centred on goods that could not leave any visible material trace, or perhaps their absence from the recovered material is attributable to incomplete excavation. From what has been found

so far it may be reliably inferred that the most intense trade relations were maintained with the Adriatic coastal towns, Dubrovnik in particular, whence glassware and, in part, weapons were imported. Trade with the northern neighbours, Hungary and other central-European countries, does not seem to have played a significant role regardless of the political situation in Serbia under Despot Stefan and his occasionally close relations with Hungary. To judge from the finds from Stalac, trade was limited to a very small range of goods. Apart from bronze cult objects characteristic of central Europe, worthy of note are a jug of kaolin clay produced in Hungary and small fragments of three beakers belonging to the same pottery production (Fig. 56/5).

The objects of the material culture do not indicate any trade with the southern neighbours. By the time Stalac became active, these lands had already been conquered by the Ottomans, which resulted in the decline of many crafts the products of which had used to be exported to the north. The importation of Byzantine pottery ceased, and the sporadic finds of verifiably Thessalonian origin might have found their way to Stalac at an earlier date.

Trade relations were most intense with Bulgaria. From larger settlements, usually urban, a varied assortment of goods was imported all through to the end of the fourteenth century, as suggested by some artefacts found at Stalac. It is best seen from tableware, not only from the imported pieces but also from their faithful copies. All this suggests that the population of Stalac largely relied on local production. The assumption is plausible given the well-developed crafts in Serbia at the time, and the country's overall prosperity largely based on its rich mineral resources. This also led to a lively domestic trade, between larger urban and economic centres. Some contacts are observable, for example, between Stalac and Novo Brdo, especially from earthenware decorated with sgraffito and painted ornaments, or between Stalac and the fortress at Prokuplje, where identical ceramic and metal products occur. In these cases, trade routes usually led from Stalac to other centres of consumption, especially for trade in luxury glazed pottery. A significant reason for setting up the local pottery-making production is the fine-quality clay extracted at the bottom of Stalac, which had led to a large brickyard as early as the period of Antiquity.

MEDIEVAL STALAC'
List of illustrations

- Fig. 1. Stalac' and its surroundings, detail of section, 1:50.000
- Fig. 2. Stalac', main tower–Donjon in the second half of the 19th century, after F. Kanitz
- Fig. 3. Stalac': a) plan of fortified enclosure; b) plan, elevation and section of Donjon, after A. Deroko 1950.
- Fig. 4. Aerial view of Stalac'; in the foreground: Castle (Mali Grad) after excavations
- Fig. 5. Stalac', site plan, contour map before excavations (1:2000)
- Fig. 6. Stalac', Donjon, plan and section (1:200)
- Fig. 7. Stalac', Donjon, section (1:200)
- Fig. 8. Stalac', Donjon, elevation with part of Little Town rampart and postern (1:200)
- Fig. 9. Stalac', Donjon before excavation and conservation: a) west side; b) collapsed south side (photo taken *ca* 1970)
- Fig. 10. Stalac', Donjon, elevations of entrance accessed at upper floor level with detail of fresco decoration, after A. Deroko
- Fig. 11. Stalac', Donjon, with remains of murals on entrance vault
- Fig. 12. Stalac', Donjon, west face with traces of painted brickwork
- Fig. 13. Painted imitation of brickwork on collapsed part of Donjon's south wall
- Fig. 14. Stalac', east rampart of the Castle, section of remains with details of foundations (1:40)
- Fig. 15. Stalac', Fortress (Veliki grad) rampart in the gate zone, exterior face with traces of parapet, crenels and rampart-walk
- Fig. 16. Stalac', Fortress rampart in the gate zone, inner face
- Fig. 17. Stalac', Fortress rampart in the gate zone, outer face (6–6) with lateral sections – elevations A and B (1:100)
- Fig. 18. Stalac', Fortress gate, plan (1:100)
- Fig. 19. Stalac', Fortress gate complex, plan with sections and elevations
- Fig. 20. Stalac', Fortress gate complex: a) section through outer gate (5–5); b) outer gate with section through inner and outer ramparts (3–3) (1:100)
- Fig. 21. Stalac', Fortress gate complex: a) scarp with section of outer rampart (2–2); b) side view of scarp with section through outer gate (4–4) (1:100)
- Fig. 22. Stalac', Fortress gate complex, section through outer and inner ramparts with scarp and position of inner gate (1–1) (1:100)
- Fig. 23. Stalac', Fortress gate complex with presumed Towers III and IV (1:500)
- Fig. 24. Stalac', Fortress outer gate, view from the bailey
- Fig. 25. Fragments of fresco decoration of the Big Town inner gate
- Fig. 26. Stalac', plan of fortified enclosure after excavations with partial reconstruction according to observed traces of ruined fortifications (1:2000)
- Fig. 27. Stalac', remains of Castle west rampart, inner face
- Fig. 28. Stalac', walled-up passage through Tower II connecting Castle and Fortress, after conservation
- Fig. 29. Stalac', Castle, postern adjacent to Donjon with remains of masonry stairs on outer side
- Fig. 30. Stalac', plan of passage through Tower II with walled-up entrances and stairs towards subsequently opened postern (1:100)
- Fig. 31. Stalac', Castle, remains of stairways up the rampart at either side of passage through Tower II (1:50)

- Fig. 32. Stalac, Castle, section through ditch in Squares B–C/7
- Fig. 33. Stalac, Castle with structural remains, plan after excavation
- Fig. 34. Stalac, Castle, remains of residence in front of the Donjon
- Fig. 35. Stalac, Castle, remains of residence with porch column, south-westerly view
- Fig. 36. Stalac, Castle, porch columns (1:40)
- Fig. 37. Stalac, Castle, porch columns, east side of residence, Square G/5 b–d (1:50)
- Fig. 38. Stalac, Castle, the well (Structure 12), plan, section and elevations (1:40)
- Fig. 39. Stalac, Castle, the well (Structure 12) during conservation works
- Fig. 40. Stalac, Castle, inner face and section of east rampart, with drain holes in Square H/6 a–c (1:50)
- Fig. 41. Pots – type: I/1 (1–5); I/2 (6–13) – scale 1:4
- Fig. 42. Pots – type: I/3 (1–5); I/4 (6); I/5 (7, 8); I/6 (9–17) – scale 1:4
- Fig. 43. Pots – type: I/7 (1); I/8 (2–7); I/9 (8); I/10 (9) – scale 1:4
- Fig. 44. Pots – type: I/11 (1–5) – scale 1:4
- Fig. 45. Stamped relief design on pot bottoms – (1); on bottom of glazed pitcher (2); incised mark on bowl bottom (3) – scale 1:2
- Fig. 46. Unglazed bowls – type: II/1 (1–3); II/2 (4); II/3 (5, 6); II/4 (7–10); lamp – type XII/1 (11) – scale 1:4
- Fig. 47. Lids – type: III/1 (1); III/2 (2, 3); III/3 (4, 5); III/4 (6); III/5 (7–9); III/6 (10); III/7 (11, 12); III/8 (13–16); III/9 (17) – scale 1:4
- Fig. 48. Amphoroid vessels – type: IV/1 (1); IV/2 (2) – scale 1:4
- Fig. 49. Bread casserole lids – type V (1, 2); iron levers for lifting casserole lids (3–5); bread casseroles – type: VI/1 (6); VI/2 (7–9) – scale 1:4
- Fig. 50. Glazed bowls – type: II/5 (1–5); II/6 (6); II/7 (7, 8); II/8 (9–14); II/9 (15) – scale 1:4
- Fig. 51. Glazed bowls – type: II/10 (1–4); II/11 (5); II/12 (6–9) – scale 1:4
- Fig. 52. Glazed bowls – type: II/13 (1); bowl bases (2–6) – scale 1:4
- Fig. 53. Plates – type: VII/1 (1, 2); VII/2 (3, 4); VII/3 (5); VII/4 (6) – scale 1:4
- Fig. 54. Jugs – type: VIII/1 (1–4) – scale 1:4
- Fig. 55. Jugs – type: VIII/2 (1–4); VIII/3 (5, 6) – scale 1:4
- Fig. 56. Jugs – type: VIII/4 (1, 2); VIII/5 (3); VIII/6 (4); VIII/7 (5) – scale 1:4
- Fig. 57. Jugs – type: VIII/8 (1, 2); VIII/9 (3); VIII/10 (4–7) – scale 1:4
- Fig. 58. Pitchers – type: IX/1 (1, 2); IX/2 (3–5) – scale 1:4
- Fig. 59. Pitchers – type: IX/3 (1–3); IX/4 (4–7); IX/5 (8–12); IX/6 (13–15) – scale 1:4
- Fig. 60. Pitchers – type: IX/7 (1–3); IX/8 (4); IX/9 (5, 6); IX/10 (7); IX/11 (8); IX/12 (9–11); IX/13 (12, 13) – scale 1:4
- Fig. 61. Pitchers – type: IX/14 (1, 2); IX/15 (3) – scale 1:4
- Fig. 62. Fragmented handles of jugs and pitchers – scale 1:2
- Fig. 63. Cups, beakers, glasses – Type: X/1 (1, 2); X/2 (3–6); X/3 (7); X/4 (8); X/5 (9); X/6 (10); X/7 (11); X/8 (12) – scale 1:4
- Fig. 64. Flasks – type XI (1–4) – scale 1:4
- Fig. 65. Ornaments on glazed vessels – scale 1:2
- Fig. 66. Ornaments on fragments of glazed vessels – scale 1:2
- Fig. 67. Glass vessels – drinking glasses (1–5); bottles (6–9); fragment of mosque lamp (10) – scale 1:2
- Fig. 68. Metal vessels (1–3) – scale 1:2
- Fig. 69. Metal parts of wooden vessels (1–9, 11–16) – scale 1:2; (10) – scale 1:10; chains (17, 19) – scale 1:2
- Fig. 70. Construction metal – trowel (1); nails (2–5); hinges (6–11); casings (12–14); fragmented levers (15, 16); socket for door-pivot (17) – scale 1:2
- Fig. 71. Construction metal: hinges (1, 2); latches (3–5); locks (6, 7); lock fragments (8–11); keys – type: I (12–14); II (15–17); III (18) – scale 1:2
- Fig. 72. Metal arrowheads – type: I (1–6); II (7, 8); III (9–11); IV (12–14); V (15, 16); VI (17); VII (18–21); VIII (22) – scale 2:3.
- Fig. 73. Crossbow parts: missile heads (1–6); bone core (nut) (7, 8); hook for drawing bowstring (9) – scale 2:3; stirrup (10); toothed wheel (11); toothed levers (12, 13) – scale 1:3

♦ SUMMARY ♦

- Fig. 74. Metal spearheads – type: I (1–3); II (4); III (5); IV (6) – scale 1:2. Spear butt cap (7) – scale 1:4
- Fig. 75. Single-edged sword: sword parts (1–3); stopper (4, 5); scabbard casing (6–9); scabbard tip (10, 11) – scale 1:2. Battle axe (12) – scale 1:4
- Fig. 76. Metal armour plates (1–8) – scale 1:2
- Fig. 77. Spurs (1–6) – scale 1:2
- Fig. 78. Buckles and cheek-pieces (1–16) – scale 1:2
- Fig. 79. Fragments of bits and bridle (1–6) – scale 1:2
- Fig. 80. Metal fittings for horse headgear (1–6) – scale 2:3
- Fig. 81. Fragment of fetters (1); fetters key (2); horseshoes (3, 4); horseshoe nail (5); tool for cleaning horse's hoofs (6) – scale 1:3
- Fig. 82. Knives – type: I (1–11); II (12–19) – scale 1:2
- Fig. 83. Steels and flints – steels (1–3) – scale 1:3; flints (4–6) – scale 2:3
- Fig. 84. Agricultural tools – sickles (1–3); pruning knives (4–6); scraper (7) – scale 1:3; shovel (8) – scale 1:4
- Fig. 85. Fishing tackle – hooks (1–5); ceramic sinkers (6–8); stone sinker (9) – scale 2:3
- Fig. 86. Spindle whorls – biconical (1–7), straight-sided (8, 9); card teeth (10–13); sewing needle (14–18); net needle (19); awls (20–22); loom parts (23–26); thimble (27); pincushion (28) – scale 2:3
- Fig. 87. Scissors (1, 2) – scale 1:2
- Fig. 88. Leather-working tools – knives (1–4) – scale 1:2; punches (5, 6) – scale 1:1, (7) – scale 1:2.
- Fig. 89. Wood-working tools – axes (1–4); chisels (5–8); chisel-punch (9); punches (10–12); drills (13–15); plane (16, 17); curved tool (19) – scale 1:3; hammer (18) – scale 1:2.
- Fig. 90. Blacksmith tools – hammer (1) – scale 1:2; rasp (2); punch (3, 4); anvil (5); pan of a scale (6); serrated knife (7); set of tools with damaged tips (8); moulds (9, 10) – scale 2:3. Bronze and lead ingots (11, 12) – scale 1:3
- Fig. 91. Chest icons (1–4); quadrangular stone plate (5) – scale 1:1
- Fig. 92. Lead crosses (1, 2); lead ampulla (3); thurible lid (4); candlestick fragment (5); figure of bird (6); tongs and pincers (7, 8) – scale 2:3
- Fig. 93. Jewellery and adornments – finger ring (1, 2); metal and stone pendants (3–5); silver chain link (6); neck chain fragments (7, 8); buttons (9–11) – scale 1:1
- Fig. 94. Bone and antler artefacts (1–12) – scale 2:3
- Fig. 95. Stone artefacts – slab with a circular opening (1); fragment of whetstone (2) – scale 1:5; grindstone (3, 4); ball (5) – scale 1:2; millstone (6) – scale 1:10
- Fig. 96. Stalać, Castle, graves in Trench 2 adjacent to west rampart (1:50)
- Fig. 97. Fortification at Trubarevo, plan
- Fig. 98. Fortification at Trubarevo, inner faces of north and east walls
- Fig. 99. Donjon – isometric restitution
- Fig. 100. Glazed bowls (1–2); plate (3)
- Fig. 101. Glazed jugs (1–3); pitchers (4–6); backer (7)
- Fig. 102. Pictorial icons
- Fig. 103. Laed ampulla
- Fig. 104. Stalać, Late Antique brick kiln at the bottom of medieval fortress, plan and sections
- Fig. 105. Stalać, fragments of Early Byzantine brick
- Fig. 106. Stalać, site Ukosa, fragments of Early Byzantine amphora (1); fragments of medieval pottery (2, 3) – scale 1:4
- Fig. 107. Stalać, site Ukosa, approximate plan of Early Byzantine fortress

BIBLIOGRAFIJA

SKRAĆENICE

Arch. Jug.	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
Glas SKA	Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd
Glasnik DKS	Glasnik Društva konzervatora Srbije, Beograd
Glasnik SAD	Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd
Glasnik SUD	Glasnik Srpskog učenog društva Beograd
Godišnik MSB	Godišnik na muzeite ot severna B'lgarija, Varna
Istorija SN	Istorija srpskog naroda, Beograd
Izvestija AI	Izvestija na Arheologičeskija institut BAN, Sofija
Izvestija VAD	Izvestija na Varnenskoto arheologičeskoto družestvo, Varna
Materiale	Materiale și cercetari arheologice, București
MIA	Materiali i issledovanija po arheologii SSSR, Moskva – Leningrad
NZ	Novopazarski zbornik, Novi Pazar
Saopštenja	Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Beograd
SCIV	Studii și cercetari de istorie veche, Bukurești
Vasnik VM	Vesnik Vojnog muzeja, Beograd
Zbornik MPU	Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, Beograd
Zbornik NM	Zbornik Narodnog muzeja, Beograd

Aladžov 1991 – Z. Aladžov, *Proučvanija v rhu starob'lgarskite znaci*. Razkopki i proučvanija XXII, Sofija 1991, 71–154.

Alexiev 1994 – J. Alexiev, *Formes et decoration de la céramique sgraffite de Tarnovo*, in: *La culture matérielle et l'art dans les terres Bulgares VIe–XVIIe s.*, Sofia 1994, 92–100.

Andelić 1973 – P. Andelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

Andelić 1975 – P. Andelić, *Un aperçu de la typologie du verre médiéval en Bosnie et en Herzégovine*, in: *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Beograd 1975, 167–213.

Angelov 1980 – N. Angelov, *Patriaršiskijat kompleks na Carevec prez XII–XIV vek*, in: *Carevgrad T'rnov 3*, Sofija 1980, 5–213.

Antonaras 1999 – A. Antonaras, *Two Venetian Vessels from Thessaloniki*, Museum of Byzantine Culture, Athens 1999, 30–40.

Antonova 1975 – V. Antonova, *Arheologičeski proučvanija na Šumenskata krepost (XII–XIV)*, Godišnik MSB knj. 1, Varna 1975, 17–32.

Antonova 1995 – V. Antonova, *Šumen i Šumenskata krepost*, Šumen 1995.

Arheološka nalazišta 2001 – Arheološka nalazišta na području generalnog plana Kruševac do 2021. godine, Kruševac 2001.

Arheološko blago Srbije 1983 – *Arheološko blago Srbije*. Iz muzejskih zbirki (D. Krstić, M. Veličković, G. Marjanović-Vujović), Beograd 1983.

Babić 1971 – B. Babić, *Trouvaille scellée de poterie de table byzantine à Skopsko Kale*, Arch. Iug. XII, Beograd 1971, 45–53.

Babić 1972 – B. Babić, *Crepulja, crepna, podnica – posebno značajan oslonac za atribuciju srednjovekovnih arheoloških nalazišta Balkanskog poluostrva Slovenima poreklom sa istoka*, Materijali IX, Arheološko društvo Jugoslavije, Prilep 1972, 101–113.

Babić 1974 – B. Babić, *Srednjovekovno kulturno bogatstvo na SR Makedonija* (katalog), Prilep 1974.

Babić 1986 – B. Babić, *Materijalnata kultura na makedonskite Sloveni vo svetlinata na arheološkite istražuvanja vo Prilep*, Prilep 1986.

Bajalović-Birtašević 1960 – M. Bajalović-Birtašević, *Srednjovekovna nekropola u Mirijevu*, Beograd 1960.

Bajalović-Hadži-Pešić 1975 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Influence du verre sur le façonnement de certains récipients en céramique*, in: *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Beograd 1975, 177–182.

Bajalović-Hadži-Pešić 1977 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Srednjovekovnom Beogradu u pohode*, Beograd 1977.

Bajalović-Hadži-Pešić 1978 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Roads and Time of Imports of Byzantine Pottery with Spiral Motifs into the Balcanis*, Arch Iug XIX, Beograd 1978, 64–67.

Bajalović-Hadži-Pešić 1979 – M. Bajalović-Hadži-Pešić, *O jednom omiljenom motivu srpskih srednjovekovnih grnčara*, Zbornik NM IX–X, Beograd 1979, 469–475.

Bajalović–Hadži–Pešić 1980 – M. Bajalović–Hadži–Pešić, *Dekorirana keramika Moravske Srbije*, Starinar XXX, Beograd 1980, 49–53.

Bajalović–Hadži–Pešić 1981 – M. Bajalović–Hadži–Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981.

Bajalović–Hadži–Pešić 1984 – M. Bajalović–Hadži–Pešić, *Nakit VIII–XVIII veka u Muzeju grada Beograda*, Beograd 1984.

Bajalović–Hadži–Pešić 1992 – M. Bajalović–Hadži–Pešić, *O nalazima nekih predmeta u gotičkom stilu na teritoriji Srbije*, Saopštenja XXIV, Beograd 1992, 217–222.

Bajalović–Hadži–Pešić 2003 – M. Bajalović–Hadži–Pešić, *Ornamentation of medieval Serbian Tableware – byzantine Heritage*, VIIe Congrès International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, Thessaloniki, 11–16 Octobre 1999, Actes, tiré à part, Athènes 2003, 181–190.

Bakirtzis Ch. 1987 – Ch. Bakirtzis, *Ampoules byzantines de Thessalonique*, L'Art de Thessalonique et des pays balkanique et les courants spirituels au XIVe siècle, Belgrade 1987, 205–209.

Bakirtzis, Papanikola–Bakirtzis 1981 – Ch. Bakirtzis, D. Papanikola–Bakirtzis, *De la céramique byzantine en glasure à Thessalonique*, Byzantino-bulgarica VII, Sofia 1981, 421–436.

Bank 1965 – A. Bank, *Vizantijskoe iskustvo v sobranijah Sovjetskovo Sojuza*, Moskva–Leningrad 1965.

Barački 1960 – S. Barački, *Grupni nalaz starosrpskog gvozdenog alata iz Vršca*, Rad Vojvodanskih muzeja 9, Novi Sad 1960, 186–195.

Barački 1988 – S. Barački, *Krstovi iz zbirke Narodnog muzeja u Vršcu*, Zbornik NM XIII–1, Beograd 1988, 171–176.

Baraschi 1977 – S. Baraschi, *Ceramica din asézarea XIII–XIV*, in: Pacuiul lui Soare II, Bucureşti 1977, 49–67.

Barišić 1974 – F. Barišić, *O poveljama kneza Lazara i patrijarha Spiridona*, Zbornik Filozofskog fakulteta XII–1, Beograd 1974, 357–377.

Barnea 1967 – I. Barnea, *Meşteşugurile locuitorilor din aşezarea feudala timpurie*, in: Dinogetia I, Bucureşti 1967, 69–98.

Barnea 1967a – I. Barnea, *Ceramica de import*, in: Dinogetia I, Bucureşti 1967, 229–276.

Barnea 1989 – I. Barnea, *La céramique byzantine de Dobruđa, X^e–XIIe siècles*, Recherches sur la céramique byzantine, BCH suppl. XVIII, Paris–Athènes 1989, 131–142.

Bătrina, Bătrina 1983 – L. Bătrina, A. Bătrina, *O mărturie arheologică despre relațiile internationale ale Moldavei în vremea lui Bogdan I*, SCIV 4, Bucureşti 1983, 326–333.

Belov 1941 – G. D. Belov, *Raskopki v severnoj časti Hersonesa v 1931–1933 gg.*, MIA 4, Moskva 1941.

Benaki Museum 1999 – D. Papanikola–Bakirtzis, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Athens 1999.

Bénazeth 1992 – D. Bénazeth, *L'art du métal au début de l'ère chrétienne*, Paris 1992.

Beranová 1957 – M. Beranová, *Slovenské žnové nástroje v 6.–12. století*, Památky archeologické XLVIII/1, Nitra 1957, 99–117.

Bichir 1965 – Gh. Bichir, *Quelques problèmes de XIII–XIV siècles dans la plaine Valaque à la lumière des fouilles de sauvegard du village de Bragadiru (dist. Zimnicea)*, Dacia IX, Bucureşti 1965, 427–439.

Bikić 1994 – V. Bikić, *Srednjovekovna keramika Beograda*, Beograd 1994.

Bikić 1996 – V. Bikić, *Prilog kulturnoj stratigrafiji manastira Svetih arhandela kod Prizrena*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 279–286.

Bikić 1999 – V. Bikić, *Glazed Pottery in the Central Balkans (11th–13th c.)*, Starinar XLIX, Beograd 1999, 145–154.

Bikić 2000 – V. Bikić, *Vizantijski import i uticaji među arheološkim nalazima iz naselja i nekropola u Srbiji (11–15. vek)* I, II, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Nije publikovana.

Bikić 2003 – V. Bikić, *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd 2003.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Blago manastira Studenice 1988** – *Blago manastira Studenice*. Katalog izložbe. Galerija SANU 63, Beograd 1988.
- Blagojević 1972** – M. Blagojević, *Manastirski posedi kruševačkog kraja*, in: Kruševac kroz vekove, Kruševac 1972, 25–48.
- Blagojević 1973** – M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1973.
- Blagojević 1982** – M. Blagojević, *Vrhovna vlast i državna uprava*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 109–127.
- Blagojević 1987** – M. Blagojević, *Krajišta srednjovekovne Srbije od 1371. do 1459. godine*, Istorijski glasnik 1–2, Beograd 1987, 29–42.
- Blagojević 1996** – M. Blagojević, *Župa Reke i »Dendra« Jovana Kinama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 35, Beograd 1996, 197–212.
- Bogdanović 1982** – D. Bogdanović, *Srpska književnost posle Kosova*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 128–143.
- Borisov 1989** – B. D. Borisov, *Đadovo I, Mediaeval Settlement and Necropolis (11–12th Century)*, Tokai 1989.
- Bošković 1980** – Đ. Bošković, *Mesto Kruševca u sistemu utvrđenih gradova srednjovekovne Srbije*, Starinar XXX, Beograd 1980, 7–11.
- Březinová 1997** – H. Březinová, *Doklady textilní výroby v 6.–12. století na území Čech, Moravy a Slovenska*, Památky archeologické LXXXVIII, Praha 1997, 124–179.
- Brmbolić 1985** – M. Brmbolić, *Nalazi srednjovekovnog oruđa iz manastira Namasije*, Zbornik Istorijskog muzeja Srbije 22, Beograd 1985, 5–16.
- Brmbolić 1987** – M. Brmbolić, *Oruđa XIII–XVII veka u srednjem Pomoravlju*, Paraćin 1987.
- Brmbolić 2000** – M. Brmbolić, *Srednjovekovna oruđa od gvožđa u Vojvodini*, Pančevo 2000.
- Brokijer 1950** – Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950.
- Bunardžić 2002** – M. Bunardžić, *Katalog arheoloških nalaza*, in: Sveti Georgije u Dabru, Priboj 2002, 127–206.
- Busuioc 1975** – E. Busuioc, *Ceramica de uz comun nesmalțuita din Moldova (secolul al XIV-lea pîna la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București 1975.
- Byzance 1992** – Byzance. *L'art byzantine dans les collections publiques francaises*, Paris 1992.
- Byzantine Glazed Ceramics 1999** – *Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito*, Athens 1999.
- Byzantium at Princeton 1986** – *Byzantium at Princeton* (Catalogue, ed. S. Ćurčić and St. Clair), Princeton 1986.
- Ceramic Art 1992** – D. Papanikola – Bakirtzis, E. Douterman Maguire, H. Maguire, *Ceramic Art from Byzantine Serres*, Chicago 1992.
- Charleston 1983** – R. J. Charleston, *New light of renaissance Glass in England*, Journal of Glass Studies 25, Corning, New York 1983, 129–133.
- Comșa 1961** – M. Comșa, *Cu privire la semnificatia marilor de olar din epoca feudala timpurie*, SCIV XII/2, București 1961, 291–305.
- Comșa 1967** – M. Comșa, *Torsul, tesutul, impletitul...*, in: Dinogetia I, București 1967, 98–122.
- Constantinescu 1956** – S. Constantinescu, *Pescuitul in baltile Dunarii in lumina sapaturilor arheologice de la Garvan (sec. X–XII)*, SCIV 3–4, București 1956, 407–419.
- Constantinescu 1972** – N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din cimpia romana in epoca lui Mircea cel Batrin*, București 1972.
- Cunjak 1988** – M. Cunjak, *Arheološka istraživanja kompleksa manastira Blagoveštenja*, Viminacium 3, Požarevac 1988, 25–44.
- Cunjak 1998** – M. Cunjak, *Smederevska tvrđava*, Smederevo 1998.
- Cunjak 1999** – M. Cunjak, *Srednjovekovno oružje i oprema ratnika u Srbiji* – arheološka istraživanja. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Nije publikovana.

- Cvetkov 1989** – V. Cvetkov, *Keramika*, in: Melnik I. Grad't u podnožieto na Slavova krepost, Sofija 1989, 120–159.
- Cvetković 2002** – B. Cvetković, *Dve kamene ikonice iz zbirke Zavičajnog muzeja u Jagodini*, Starinar LII, Beograd 2002, 175–180.
- Čanak-Medić, Bošković 1986** – M. Čanak-Medić, Đ. Bošković, *Arhitektura Nemanjinog doba I*, ed. Spomenici srpske arhitekture srednjega veka, korpus sakralnih građevina, Beograd 1986.
- Čangova 1962** – J. Čangova, *Srednovekovni or'dija na truda v B'lgarija*, Izvestija AI XXV, Sofija 1962, 19–55.
- Čangova 1962** – J. Čangova, *K'm proučvaneto na sgrafito keramika v B'lgarija XII–XIV v.*, Arheologija 2, Sofija 1962, 25–33.
- Čangova 1972** – J. Čangova, *Srednovekovnoto selišče nad trakij-skija grad Sevtopolis XI–XIV vek*, Sofija 1972.
- Čangova 1992** – J. Čangova, *Pernik III*. Krepostta Pernik VIII–XIV v., Sofija 1992.
- Ćirković 1964** – S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd 1964.
- Ćirković 1981** – S. Ćirković, *Ravanička hrisovulja*, in: Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici, Beograd 1981, 69–82.
- Ćirković 1982** – S. Ćirković, *Godine krize i previranja*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 47–63.
- Ćirković 1983** – S. Ćirković, *Dve srpske povelje za Lavru*, Hilendarski zbornik 5, Beograd 1983, 91–100.
- Ćirković 1984** – S. Ćirković, *Vladarski dvori oko jezera na Kosovu*, Zbornik likovnih umetnosti 20, Novi Sad 1984, 67–72.
- Ćorović-Ljubinković 1959** – M. Ćorović-Ljubinković, *Arheološka iskopavanja na Novom Brdu*, Starinar IX–X, Beograd 1959, 329.
- Ćorović-Ljubinković 1962** – M. Ćorović-Ljubinković, *Srpska srednovekovna gledišana keramika* (Srednovekovna keramika sa Novog Brda), Zbornik NM III, Beograd 1962, 165–186.
- Ćorović-Ljubinković 1965** – M. Ćorović-Ljubinković, *Fragments de Verres médiévaux trouvés à Novo Brdo*, Journées Internationales du Verre, Bruxelles 1965, 244, 1–6.
- Davidson 1952** – G. Davidson, *The Minor Objects*, Corinth XII, Princeton 1952.
- Davidson Weinberg 1981** – G. Davidson Weinberg, *The Importance of Greece in Byzantine Glass Manufacture*, in: Actes du XVe Congres International d'études byzantines II, Athens 1981, 915–918.
- Deroko 1950** – A. Deroko, *Srednovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950.
- Deroko 1985** – A. Deroko, *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednovekovnoj Srbiji*, Beograd 1985.
- Diaconu 1977** – P. Diaconu, *Activitati economice*, in: Pacuiul lui Soare II, București 1977, 33–48.
- Diaconu, Constantinescu 1960** – Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Cetatea Scheia (monografia arheologica)*, București 1960.
- Diaconu, Vilceanu 1972** – P. Diaconu, D. Vilceanu, *Pacuiul lui Soare I*, București 1972.
- Dinić 1962** – M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednovekovnoj Srbiji i Bosni II*, Beograd 1962.
- Dinić 1978** – M. Dinić, *Jugozapadna Srbija u srednjem veku*, in: Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 68–83.
- Dinić 1978a** – M. Dinić, *Braničevo u srednjem veku*, in: Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 84–112.
- Dončeva-Petkova 1970** – L. Dončeva-Petkova, *Trapeznata keramika v B'lgarija prez VII–IX vek*, Arheologija 1, Sofija 1970, 12–25.
- Dončeva-Petkova 1977** – L. Dončeva-Petkova, *B'lgarska bitova keramika prez ranmoto srednevekovije*, Sofija 1977.
- Dončeva-Petkova 1980** – L. Dončeva-Petkova, *Znaci v'rlbu arheološki pametnici ot srednovekovna B'lgarija*, Sofija 1980.
- Drobna, Durdik 1957** – Z. Drobna, J. Durdik, *Tracht, Webr und Waffen des späten Mittelalters (1350–1450)*, Prag 1957.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Dymaszevska 1980** – U. Dymaszevska, *Wies pełnosredniowieczna XII–XIV w.*, in: *Styrmen nad Jantra* (Bulgaria), Warszawa 1980, 247–284.
- Đorđević 1980** – S. Đorđević, *Maglič*, Raška baština 2, Kraljevo 1980, 329–333.
- Đorđević 1980a** – S. Đorđević, *Koznik*, Raška baština 2, Kraljevo 1980, 333–336.
- Đurić 1965** – V. Đurić, *Nastanak graditeljskog stila Moravske škole*, Zbornik za likovne umetnosti 1, Novi Sad 1965, 35–65.
- Đurić 1974** – V. Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974.
- Džambov 1991** – I. Džambov, *Srednovekovnata krepost kraj Sopot*, Plovdiv 1991.
- Ercegović-Pavlović 1977/80** – S. Ercegović-Pavlović, *Pazarište – localité Pečina, Serbie*, Novi Pazar, in: *Bulletin d'Association International pour l'Histoire du Verre N° 8*, Liège 1977/80, 236.
- Ercegović-Pavlović 1980** – S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XII, Beograd 1980.
- Ercegović-Pavlović 1986** – S. Ercegović-Pavlović, *Srednjovekovna naselja i nekropole u Boljetinu i Hajdučkoj Vodenici*, Đerdapske sveske 1, monografije, Beograd 1986.
- Ercegović-Pavlović, Minić 1986** – S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Site d'habitation médiéval à Velesnica*, Đerdapske sveske III, Beograd 1986, 289–301.
- Filipović 1951** – M. Filipović, *Ženska keramika kod balkanskih naroda*, Etnografski institut knj. 2, SANU, Posebna izdanja knj. CLXXXI, Beograd 1951, 1–185.
- Filipović N. 1971** – N. Filipović, *Princ Musa i šein Bedreddin*, Sarajevo 1971.
- Florescu 1958** – R. Florescu, *Ceramica feudala timpurie de la Capidava*, in: *Capidava I*, București 1958, 153–210.
- Forrer, Zschille 1891** – R. Forrer, R. Zschille, *Der Sporn in seinen Formenentwicklung*, Berlin 1891.
- Franz 1938** – M. A. Franz, *Middle Byzantine Pottery in Athens*, Hesperia VII, Athens 1938, 429–467.
- Fryda 1983** – F. Fryda, *Nálezy středověkého dřeva z Plzně*, *Archaeologia historica* 8, Brno 1983, 287–297.
- Gasparetto 1974** – A. Gasparetto, *La verrerie vénétienne et ses relations avec le Levant Balcanique au moyen âge*, in: *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Beograd 1974, 143–154.
- Genova 1981** – E. Genova, *Nikopolskoto s'krovišče XIII–XIV vek* (katalog), Sofija 1981.
- Genova 1983** – E. Genova, *K'snosrednovekovna keramika s risuvana ukrasa ot T'rnovo*, *Vekove* kn. 2, Sofija 1983, 66–70.
- Genova 1989** – E. Genova, *Keramikata ot srednovekovnata krepost Pleven*, *Izvestija NI VIII*, Sofija 1989, 53–76.
- Georgieva 1974** – S. Georgieva, *Keramikata od dvoreca na Carevec*, in: *Carevgrad T'rnov 2*, Sofija 1974, 7–186.
- Georgieva 1985** – S. Georgieva, *Gr'nčarstvo*, in: *Srednovekovnijat Červen I*, Sofija 1985, 133–165.
- Georgieva, Dimova 1967** – S. Georgieva, V. Dimova, *Zam'k't v srednovekovnija grad Červen*, *Izvestija AI XXX*, Sofija 1967, 5–26.
- Golubeva 1974** – L. A. Golubeva, *Grafiti i znaki prjaslic iz Be-loezera*, in: *Kultura srednevekovej Rusi*, Leningrad 1974, 18–22.
- Grujić 1955** – R. Grujić, *Ruska vlastelinstva po Srbiji*, *Istorijski časopis V*, Beograd 1955, 53–77.
- Han 1969** – V. Han, *Problemi oko porekla i stila srednjovekovnog stakla iz Srbije, Bosne i Hercegovine*, *Zbornik MPU 13*, Beograd 1969, 7–30.
- Han 1975** – V. Han, *Une trouvaille de verre syrien du XIV siècle en Serbie*, in: *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Beograd 1975, 91–99.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

- Han 1978** – V. Han, *Značaj nalaza stakla na Beogradskoj tvrđavi*, Godišnjak grada Beograda XXV, Beograd 1978, 169–176.
- Han 1980** – V. Han, *Neke karakteristike srednjovekovnog stakla na Balkanu*, Balcanica XI, Beograd 1980, 45–62.
- Han 1980a** – V. Han, *Nalazi srednjovekovnog i novijeg stakla u Polimlju*, Simpozijum »Seoski dani Sretena Vukosavljevića« VIII, Prijepolje 1980, 173–184.
- Han 1981** – V. Han, *Tri veka dubrovačkog staklarstva (XIV–XVI)*, Beograd 1981.
- Han 1983** – V. Han, *Srednjovekovna staklena čaša iz sela Trnave (Razmatranja o tipologiji čaša sa rebrima)*, Zbornik radova Narodnog muzeja XIII, Čačak 1983, 19–32.
- Hayes 1992** – J. W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, vol. 2. The Pottery, Princeton–Washington 1992.
- Hensel 1967** – W. Hensel, *Polska przed tyslacem lat*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Herrmann 1965** – J. Herrmann, *Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland*, Berlin 1965.
- Hilczerówna 1956** – Z. Hilczerówna, *Ostrogi polskie z X–XIII wieku*, Poznań 1956.
- Holl 1963** – I. Holl, *Középkori cserépedények a Budai Várpalotából (XIII–XV század)*, Budapest régéségei XX, Budapest 1963, 335–394.
- Holl-Gyürky 1986** – K. Holl-Gyürky, *The Use of Glass in Medieval Hungary*, Journal of Glass Studies 28, Corning, New York 1986, 70–81.
- Hrubý 1957** – V. Hrubý, *Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě*, Památky archeologické XLVIII–1, Praha 1957, 118–217.
- Ivković 1988** – Z. Ivković, *Kadionice i njihove likovne predstave u srednjovekovnoj Srbiji*, Raška baština 3, Kraljevo 1988, 103–118.
- Jakobson 1950** – A. L. Jakobson, *Srednjovekovij Hersones (XII–XIV vv.)*, MIA 17, Moskva 1950.
- Jakobson 1970** – A. L. Jakobson, *Rannesrednevekovie sel'skie poselenija jugo-zapadnoj Tavriki*, Leningrad 1970.
- Jakobson 1979** – A. L. Jakobson, *Keramika i keramičeskoe proizvodstvo srednevekovoj Tavriki*, Leningrad 1979.
- Janković Đ. 1974** – Đ. Janković, *Srednjovekovna grnčarija donjeg srpskog Podunavlja*, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 89–112.
- Janković M. 1974** – M. Janković, *The Ceramic Ware of the Lower-Danube Basin*, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 75–87.
- Janković M. 1984** – M. Janković, *Arheološka istraživanja u manastiru Tronoši*, Saopštenja XVI, Beograd 1984, 141–170.
- Janković M. et Đ. 1978** – M. et Đ. Janković, *Communication sur les recherches antérieures dans la ville Višesav pre de Tekija*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 155–167.
- Janković M i Đ. 1990** – M. i Đ. Janković, *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1990.
- Janc 1961** – Z. Janc, *Ornamenti fresaka iz Srbije i Makedonije od XII do sredine XV veka*, Beograd 1961.
- Janc 1972–73** – Z. Janc, *Jedna alatka iz XIV veka*, Zbornik MPU 16–17, Beograd 1972–73, 89–94.
- Janc 1974** – Z. Janc, *Kožni povezi srpske ćirilske knjige*, Beograd 1974.
- Janc 1977** – Z. Janc, *Ornamenti na zidnom slikarstvu*, in: Istorija primenjene umetnosti kod Srba I, Beograd 1977, 265–280.
- Jež 1994** – Ž. Jež, *Crkva u Gračanici*, Glasnik DKS 18, Beograd 1994, 109–113.
- Jeremić 2001** – M. Jeremić, *Brick Kilns in Sirmium*, Starinar L, Beograd 2001, 131–154.
- Jeremić 2006** – M. Jeremić, *Opeke Caričinog grada*, in: Niš i Vizantija. Zbornik radova IV, Niš 2006, 213–227.
- Jireček 1922, 1923** – K. Jireček, J. Radonić, *Istorija Srba I–IV*, Beograd 1922, 1923.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Jireček 1959** – K. Jireček, *Stojan Novaković, Srbi i Turci XIV i XV veka*, in: Zbornik Konstantina Jirečeka, Beograd 1959, 445–454.
- Josifova 1982** – M. Josifova, *Srednjovekovna keramika ot Kaliakra*, Arheologija 3–4, Sofija 1982, 58–71.
- Jotov, Atanasov 1998** – V. Jotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X–XI vek, do s. Kladenci, Tervelsko*, Sofija 1998.
- Jovanović 1988** – V. Jovanović, *Razmatranja o srednjovekovnoj nekropoli Lukovit – Mušat kod Loveča u Bugarskoj*, Starinar XXXVII, Beograd 1988, 111–132.
- Jovanović 1989** – V. Jovanović, *Staklena fiola sa Tabaciine na Pazarištu*, Glasnik SAD 5, Beograd 1989, 100–107.
- Jovanović 1995** – V. Jovanović, *Srednjovekovna tvrđava Bovan kod Aleksinca*, Glasnik DKS 19, Beograd 1995, 109–115.
- Jovanović 1995–96** – V. Jovanović, *Praporci u južnoslovenskim nekropolama*, Rad muzeja Vojvodine 37–38, Novi Sad 1995–96, 83–110.
- Jovanović, Minić, Ercegović-Pavlović 1990** – V. Jovanović, D. Minić, S. Ercegović-Pavlović, *Nekropole srednjovekovnog Trgovišta*, NZ 14, Novi Pazar 1990, 19–44.
- Jurišić 1983** – A. Jurišić, *Motiv volute i rozete na keramici sa užeg područja srednjovekovne Raške*, Saopštenja XV, Beograd 1983, 181–194.
- Jurišić 1989** – A. Jurišić, *Gradac. Rezultati arheoloških radova*. Beograd 1989.
- Jurišić 1991** – A. Jurišić, *Nova Pavlica*, Beograd 1991.
- Kalić 1978** – J. Kalić, *Was verstand man in den mittelalterlichen serbischen Stadten unter »Kula«*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 15–24.
- Kalić 1978a** – J. Kalić, *Srbija i Beograd početkom XV veka*, Godišnjak grada Beograda XXV, 1978, 97–105.
- Kalić 1982** – J. Kalić, *Snaženje Despotovine*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 88–99.
- Kanic 1991** – F. Kanic, *Srbija. Zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka I–II*, Beograd 1991.
- Katanić 1988** – N. Katanić, *Dekoratívna kamena plastika Moravske škole*, Beograd 1988.
- Kirpičnikov 1958** – A. N. Kirpičnikov, *Metatel'naja artillerija drevnej Rusi*, MIA 77, Moskva 1958, 38–47.
- Kirpičnikov 1966** – A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie 2*, Arheologija SSSR EI–36, Moskva–Leningrad 1966.
- Kirpičnikov 1971** – A. N. Kirpičnikov, *Drevnerusskoe oružie 3*, Arheologija SSSR EI–36, Leningrad 1971.
- Kirpičnikov 1973** – A. N. Kirpičnikov, *Snarjazenie vsadnika i verhnogo konja na Rusi IX–XIII vv.*, Arheologija SSSR EI–36, Leningrad 1973.
- Kolčín 1953** – B. A. Kolčín, *Masterstvo drevnerusskih kuznecov. Po sledam drevnih kul'tur*, in: Drevnaja Rus, Moskva 1953, 155–186.
- Kolčín 1959** – B. A. Kolčín, *Železoobrabotivajuščeje remeslo Novgoroda Velikovo*, Trudi novgorodskoj arheologičeskoj ekspedicii II, MIA 65, Moskva 1959, 7–120.
- Kolčín 1968** – B. A. Kolčín, *Novgorodskie drevnosti (derezjannie izdelija)*, Arheologija SSSR EI–55, Moskva 1968.
- Konstantin Filozof 1875** – *Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića, despota srpskog* (izd. V. Jagić), Glasnik SUD 42, Beograd 1875, 223–328.
- Konstantin Filozof 1936** – Konstantin Filozof, *Život despota Stefana Lazarevića*, Stare srpske biografije (prevod L. Mirković), Beograd 1936, 43–125.
- Kovačević 1967** – M. Kovačević, *Srednjovekovna tvrđava Kruševac*, Starinar XVII, Beograd 1967, 137–142.
- Kovačević 1980** – M. Kovačević, *Profana arhitektura srednjovekovnog Kruševca*, Starinar XXX, Beograd 1980, 13–29.
- Kovačević J. 1953** – J. Kovačević, *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd 1953.

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

- Kovačević-Kojić 1982** – D. Kovačević-Kojić, *Privredni uspon*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 100–127.
- Križanac 2001** – M. Križanac, *Srednjovekovno staklo iz katedrale svetog Tripuna u Kotoru*, Beograd 2001.
- Kurnatowska 1973** – Z. Kurnatowska, *Elementy uzbrojenia i oporzadzenia jezdzieckiego z wczesnosredniowiecznego grodziska w Styrmen w Bulgarii*, Slavia Antiqua XX, Warszawa–Poznań 1973, 87–124.
- Kurnatowska 1980** – Z. Kurnatowska, *Gród z czasów pierwszego państwa bulgarskiego IX–XI w. (faza II), Styrmen nad Jantra*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, 69–97.
- Kuzmanović 1984** – J. Kuzmanović, *Srednjovekovno utvrđenje*, in: Arheološka istraživanja Hisara (katalog izložbe), Prokuplje 1984, 13–37.
- Kuzmanović-Cvetković 1999** – J. Kuzmanović-Cvetković, *Srednjovekovno utvrđenje u Prokuplju*, Prokuplje u praistoriji, antici i srednjem veku, Prokuplje 1999, 179–194.
- Kvinto 1978** – L. Kvinto, *Srednjovekovni tubli s klejma i znaci ot c'rkvata »Sv. Dimit'r« v'v Veliko T'rnovo*, Arheologija 2, Sofija 1978, 40–57.
- Leonid 1868** – Arh. Leonid, *Stara srpska pisma iz ruskog manastira sv. Pantelejmona u Svetoj Gori*, Glasnik SUD knj. VII, sveska XXIV, Beograd 1868, 231–295.
- Les outils 1986** – *Les outils dans les Balkans du moyen âge à nos jours*, I Nomenclature et forme, éd. A. Guillou, Paris 1986.
- Ljubinković 1970** – M. Ljubinković, *Nekropola crkve sv. Petra kod Novog Pazara*, Zbornik NM VI, Beograd 1970, 169–249.
- MacKay 1967** – T. Stillwell MacKay, *More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth*, Hesperia XXXVI–3, Athens 1967, 249–320.
- Madas 1974** – D. Madas, *Arheološki radovi u manastiru Ravanici (1967–1971)*, Saopštenja X, Beograd 1974, 77–85.
- Madas 1979** – D. Madas, *Trial Researches at the medieval Town of Petrus*, Balcanoslavica 8, Prilep 1979, 37–45.
- Mađarsko zlatarstvo 1968** – *Mađarsko zlatarstvo* (katalog izložbe), Beograd–Zagreb 1968.
- Makarova 1967** – T. I. Makarova, *Polivnaja posuda. Iz istorii keramičeskogo importa i proizvodstva drevnej Rusi*, Arheologija SSSR EI–38, Moskva 1967.
- Maksimović 1977** – J. Maksimović, *Kamen*, in: Istorija primenjene umetnosti kod Srba I, Beograd 1977, 237–247.
- Maksimović Lj. 1983** – Lj. Maksimović, *Srbija i pravci vizantijskih pohoda u XII veku*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 22, Beograd 1983, 7–18.
- Manastir Mileševa 1995** – *Manastir Mileševa. Istraživanje i obnova* (O. Kandić, D. Minić, E. Pejović). Katalog izložbe. Beograd – Prijepolje 1995.
- Manojlović, Đorić 1989** – V. Manojlović, M. Đorić, *Srednjovekovna грнčarija sa lokaliteta Horreum Margi – Ravno – Čuprija*, Vesnik VM 33, Beograd 1989, 37–48.
- Marjanović-Vujović 1977** – G. Marjanović-Vujović, *Krstovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeja*, Beograd 1977.
- Marjanović-Vujović 1984** – G. Marjanović-Vujović, *Trnjane. Srpska nekropola (kraj XI – početak XIII veka)*, Beograd 1984.
- Matei 1963** – M. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orasului Suceava*, București 1963.
- Medvedev 1959** – A. F. Medvedev, *Oružie Novgoroda Velikogo*, Trudi Novgorodskoj ekspedicii II, MIA 65, Moskva 1959, 121–191.
- Medvedev 1966** – A. F. Medvedev, *Ručnoe metatelnoe oružie*, Moskva 1966.
- Megaw 1975** – A. H. S. Megaw, *An Early Thirteenth-Century Aegean Glazed Ware*, Studies in Memory of David Talbot Rice, 1975, 34–45.
- Megaw 1989** – A. H. S. Megaw, *Zeuxippus Ware Again*, in: Recherches sur la céramique byzantine, Paris–Athènes 1989, 259–266.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Mihaljčić 1982** – R. Mihaljčić, *Kosovska bitka*, in: Istorija SN II, Beograd 1982, 36–46.
- Milićević 1876** – M. Đ. Milićević, *Kneževina Srbija*, Beograd 1876.
- Milosavljević 1993** – B. Milosavljević, *Mačevi u zbirkama Vojnog muzeja*, katalog, Beograd 1993.
- Milovanović 1986** – D. Milovanović, *Umetnička obrada neplemenitih metala na tlu Srbije (od antike do 1690. godine)*, Beograd 1986.
- Milošević D. 1980** – D. Milošević, *Umetnost u srednjovekovnoj Srbiji od 12. do 17. veka* (katalog), Beograd 1980.
- Milošević D. 1990** – D. Milošević, *Nakit od XII do XV veka iz zbirke Narodnog muzeja*, Beograd 1990.
- Milošević G. 1997** – G. Milošević, *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1997.
- Minić 1974** – D. Minić, *Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica*, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 59–72.
- Minić 1977** – D. Minić, *Arheološka istraživanja srednjovekovnih seoskih naselja u Srbiji od X do XIV veka*, doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1977. godine. Nije publikovana.
- Minić 1978** – D. Minić, *Keramičke posude kao grobni prilozi na srednjovekovnim nekropolama u Srbiji*, Godišnjak grada Beograda XXV, Beograd 1978, 87–95.
- Minić 1980** – D. Minić, *Le site d'habitation de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XI, Beograd 1980.
- Minić 1980a** – D. Minić, *Prilog datovanju srednjovekovne keramike iz Kruševca*, Arheološka istraživanja Kruševca i Moravske Srbije, Starinar XXX, Beograd 1980, 43–47.
- Minić 1982** – D. Minić, *Staklena čaša iz srednjovekovnog Trgovišta*, NZ 6, Novi Pazar 1982, 19–21.
- Minić 1984** – D. Minić, *Porečka Reka, srednjovekovno naselje i nekropola*, Starinar XXXIII–XXXIV, Beograd 1984, 293–296.
- Minić 1984a** – D. Minić, *Ribnica – praistorijsko i antičko nalazište, srednjovekovno naselje sa nekropolom*, Starinar XXXIII–XXXIV, Beograd 1984, 259–263.
- Minić 1984b** – D. Minić, *Ostava nakita iz srednjovekovnog Trgovišta kod Novog Pazara*, NZ 8, Novi Pazar 1984, 23–37.
- Minić 1984–85** – D. Minić, *The Role of Stalać in Serbia of Prince Lazar*, Balcanoslavica 11–12, Prilep 1984–85, 147–152.
- Minić 1988** – D. Minić, *Spiralno uvijena žica na srednjovekovnom nakitu iz Srbije*, Starinar XXXVIII, Beograd 1988, 73–81.
- Minić 1989** – D. Minić, *Boca i kandila iz crkve 3 u Trgovištu*, NZ 13, Novi Pazar 1989, 59–69.
- Minić 1990** – D. Minić, *Srednjovekovno utvrđenje u Trubarevu*, Glasnik SAD 6, Beograd 1990, 140–145.
- Minić 1991** – D. Minić, *Ciglarska peć iz Stalaća*, Starinar XL–XLI, Beograd 1991, 309–315.
- Minić 1996** – D. Minić, *Nouvelle variante de boucles d'oreille médiévales à trois fraises en Serbie*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 169–175.
- Minić 1999** – D. Minić, *Circles Painted White Slip on Medieval Pottery in Serbia*, Starinar XLIX, Beograd 1999, 229–236.
- Minić 2000** – D. Minić, *Arheološki podaci o manastiru Žiči*, in: Manastir Žiča. Zbornik radova, Kraljevo 2000, 221–246.
- Minić 2003** – D. Minić, *Olovna ampula iz Stalaća*, in: Spomenica Jovana Kovačevića, Beograd 2003, 229–233.
- Minić, Ercegović-Pavlović 1986** – D. Minić, S. Ercegović-Pavlović, *Recherches archéologiques sur le site »Biljevina«*, Đerdapske sveske III, Beograd 1986, 304–307.
- Minić, Vukadin, Đorđević 1975** – D. Minić, O. Vukadin, S. Đorđević, *Srednjovekovni grad Stalać*, Raška baština I, Kraljevo 1975, 185–198.
- Mišić 1987** – S. Mišić, *Pobod sultana Muse na Despotovinu 1413. godine i istočna srpsko-turska granica*, Istorijski glasnik 1–2, Beograd 1987, 75–88.

- Mišić 1994** – S. Mišić, *Gajenje i prerada lana i konoplje u Srbiji XIV–XVI veka*, Istorijski časopis XXXIX, Beograd 1994, 47–57.
- Mirčev, Tončeva, Dimitrov 1962** – M. Mirčev, G. Tončeva, D. Dimitrov, *Bizone – Karvuna*, Izvestija VAD XIII, Varna 1962, 21–109.
- Moravska Srbija, ljudi i dela 1971** – *Moravska Srbija, ljudi i dela* (katalog), Kruševac 1971.
- Morgan 1942** – C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth vol. XI. The American School of Classical Studies at Athenes, Cambridge, Massachusetts 1942.
- Moutosopoulos 1972** – N. C. Moutosopoulos, *Fouilles de la basilique de saint Achillée dans l'île du meme nom du lac de la Petite Prespa*, Thessalonique 1972.
- Musianowicz 1959** – K. Musianowicz, *Potkowy konskie zrodlem do zagadenien handlu w okresie wczesnosredniowiecznym, Z otchlani wiekow XXV/4*, Wrocław–Poznań 1959.
- Müller 1975** – R. Müller, *Die Datierung der mittelalterlichen eisengerätfinden in Ungarn*, Acta Archaeologica XXVII/1–2, Budapest 1975, 59–102.
- Nekuda 1975** – V. Nekuda, *Pfaffenschlag*, in: *Zaniklá středověká ves u Slavonic*, Studia Musei Moraviae, Brno 1975.
- Nekuda 1985** – V. Nekuda, *Mstenice 1*, Brno 1985.
- Nekuda, Reichertová 1968** – V. Nekuda, K. Reichertová, *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*, Brno 1968.
- Nenadović 1963** – S. Nenadović, *Prilog proučavanju grada Resave*, Vesnik VM 8–9, Beograd 1963, 305–320.
- Neševa 1985** – V. Neševa, *Metaloobradovane, juvelirstvo, predadžestvo, šivačestvo, t'kačestvo i obuštartvo. Obrabotka na kost, d'rvoobradovane. Selskoto stopanstvo i ribolov*, in: Červen I, Sofija 1985, 166–216.
- Nikolaeva 1983** – T. V. Nikolaeva, *Drevnerusskaja melkaja plastika iz kamnja, XI–XV vv.*, Arheologija SSSR EI–60, Moskva 1983.
- Nikolescu 1960** – C. Nikolescu, *La céramique roumaine émaillée du Moyen-âge a la lumière des dernières recherches*, Byzantinoslavica XXI–2, Prague 1960, 260–273.
- Nicolle 1999** – D. Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era, 1050–1350, Islam, Eastern Europe and Asia*, London, Pennsylvania 1999.
- Nikolić D. 1956** – D. Nikolić, *Tipološki razvoj mamuze od XIV–XX veka, sa osvrtom na zbirku mamuza u Vojnom muzeju*, Vesnik VM 3, Beograd 1956, 61–79.
- Nikolić M. 1972** – M. Nikolić, *Karta Srbije Đakoma Kantelija da Vinjole iz 1689. godine*, Istorijski časopis XIX, Beograd 1972, 101–133.
- Nikolova 1974** – Ja. Nikolova, *Domašnjat bit i v'or'ženieto v dvoreca na Carevec spored arheologičeskija materijal*, Carevgrad T'rnov 2, Sofija 1974, 187–392.
- Novaković 1877** – St. Novaković, *Zemljište radnje Nemanjine*, Godišnjica Nikole Čupića Ia, Beograd 1877, 163–243.
- Novaković 1908** – St. Novaković, *Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka*, Glas SKA 76, Beograd 1908, 1–62.
- Novaković 1912** – St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Beograd 1912.
- Oggenova, Georgieva 1955** – L. Oggenova, S. Georgieva, *Raskopkite na manastira pod V'lkašina v Preslav prez 1948–1949*, Izvestija AI XX, Sofija 1955, 373–414.
- Oggenova-Marinova 1984** – L. Oggenova-Marinova, *Drebni nahodki, terakoti, skulpturi*, in: *Sevtopolis 1*, Sofija 1984, 159–227.
- Oto-Dorn 1971** – K. Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad 1971.
- Papanikola-Bakirtzis 1996** – D. Papanikola-Bakirtzis, *Medieval glazed Pottery of Cyprus: Paphos and Lapithos ware*, Thessalonique 1996 (rezime).
- Pavlović 1975** – D. Pavlović, *Prilog proučavanju slikanih dekoracija fasada srpskih srednjovekovnih crkava sa područja Zapadne Morave*, Raška baština I, Kraljevo 1975, 199–202.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Pavlović L. 1958** – L. Pavlović, *Dečanske ampule*, Zbornik MPU 3–4, Beograd 1958, 101–104.
- Pejović 1997** – E. Pejović, *Manastir Kalenić. Rezultati sondažnih arheoloških istraživanja*, Glasnik SAD 13, Beograd 1997, 223–231.
- Petković 1922** – V. Petković, *Manastir Ravanica*, Beograd 1922.
- Petričoli 1986/87** – S. Petričoli, *Nekoliko rijetkih primjeraka majolike 15. stoleća iz Zadra*, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split 1986/87, 183–193.
- Petrović 1957** – Đ. Petrović, *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, Vesnik VM 4, Beograd 1957, 125–151.
- Petrović 1966** – Đ. Petrović, *Neki podaci o izradi topovskih kugli u Srbiji i Bosni u XV u XVI veku*, Vesnik VM 11–12, Beograd 1966, 162–180.
- Petrović 1970** – Đ. Petrović, *Ratne sprave XIV veka prema dubrovačkoj arhivskoj građi*, Vesnik VM 16, Beograd 1970, 37–66.
- Petrović 1976** – Đ. Petrović, *Dubrovačko oružje*, Beograd 1976.
- Petrović 1977** – Đ. Petrović, *Oružje*, in: Istorija primenjene umetnosti kod Srba I, Beograd 1977, 123–137.
- Petrović 1996** – Đ. Petrović, *Oružje Srbije i Evropa XII–XIV veka*, in: Evropa i Srbija, zbornik radova, knj. 13, Beograd 1996, 143–164.
- Phillipe 1970** – J. Phillipe, *Le mond Byzantin dans l'histoire de la verrerie (V–XVI siècle)*, Bologna 1970.
- Pisarev 1976** – At. Pisarev, *Olovna ampula ot h'lma »Carevec« v'v V. Trnovo*, Arheologija 1, Sofija 1976, 46–49.
- Pletneva 1967** – S. A. Pletneva, *Ot kočevii k gorodam, Saltovomajackaja kultura*, Moskva 1967.
- Polla 1971** – B. Polla, *Kežmarok. Výsledky historicko-archeologického výskumu*, Bratislava 1971.
- Popesku, Constantinescu, Diaconu, Morintz 1959** – D. Popesku, N. Constantinescu, Gh. Diaconu, S. Morintz, *Santierul arheologic Tirgşor, Materiale şi cercetari arheologice VI*, Bucureşti 1959, 727–745.
- Popović 1978** – M. Popović, *La résidence du despot Đurađ Branković dans le chatelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 101–112.
- Popović 1981** – M. Popović, *Arheološka iskopavanja u manastiru Pavlovcima*, Saopštenja XIII, Beograd 1981, 115–125.
- Popović 1982** – M. Popović, *Beogradska tvrđava*, Beograd 1982.
- Popović 1989** – M. Popović, *Utvrdjenja Moravske Srbije*, in: Sveti knez Lazar, spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja 1389–1989, Beograd 1989, 71–87.
- Popović 1991** – M. Popović, *Arheološka istraživanja u Studenici II*, Glasnik DKS 15, Beograd 1991, 44–46.
- Popović 1992** – M. Popović, *Zapadna kapija Gornjeg grada Beogradske tvrđave*, Saopštenja XXIV, Beograd 1992, 179–192.
- Popović 1995** – M. Popović, *Užički grad*, Beograd–Užice 1995.
- Popović 1999** – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.
- Popović, Bikić 2004** – M. Popović, V. Bikić, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu*, Beograd 2004.
- Popović, Ivanišević 1988** – M. Popović, V. Ivanišević, *Grad Branicevo u srednjem veku*, Starinar XXXIX, Beograd 1988, 125–176.
- Popović I. 1988** – I. Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1988.
- Popović S. 1994** – S. Popović, *Krst u krugu*, Beograd 1994.
- Popović V. 1934** – V. Popović, *Putopis dr Brauna*, Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu VII/1–3, Novi Sad 1934.
- Premović-Aleksić 2003** – D. Premović-Aleksić, *Srednjovekovna bunčka na lokalitetu Kobiljka kod Sjenice*, in: Spomenica Jovana Kovačevića, Beograd 2003, 337–351.
- Radojković 1969** – B. Radojković, *Nakit kod Srba*, Beograd 1969.

- Radojković 1970** – B. Radojković, *Neki primerci vizantijskih kamenih ikonica*, Zbornik MPU 14, Beograd 1970, 19–30.
- Radojković 1977** – B. Radojković, *Sitna plastika u staroj srpskoj umetnosti*, Beograd 1977.
- Radojković 1977a** – B. Radojković, *Metal srednjovekovni*, in: Istorija primenjene umetnosti kod Srba I, Beograd 1977, 79–120.
- Radojković 1978** – B. Radojković, *Uvoz srednjovekovnih bakarnih i bronzanih predmeta iz Evrope na teritoriju Beograda i Srbije*, Godišnjak grada Beograda XXV, Beograd 1978, 177–184.
- Rašev 1979** – R. Rašev, *Za glinenite b'klici v srednovekovna B'lgarija*, in: Pliska – Preslav I, Sofija 1979, 206–210.
- Rašković 2002** – D. Rašković, *Ranovizantijski arheološki lokaliteti i komunikacije u širem kruševačkom okruženju*, in: Treća jugoslovenska konferencija vizantologa (Kruševac 10–13. maj 2000), Beograd–Krušavac 2002, 29–73.
- Rašković 2003** – D. Rašković, *Antičko oruđe od gvožđa u zbirci Narodnog muzeja Kruševac*, Kruševački zbornik 9–10, Kruševac 2003, 81–100.
- Rašković, Đokić 1997** – D. Rašković, N. Đokić, *Rezultati rekognosciranja antičkih nalazišta i komunikacija na području južnog Temnića*, Glasnik SAD 13, Beograd 1997, 135–146.
- Ribakov 1948** – B. A. Ribakov, *Remeslo*, in: Istorija kulturi drevnej Rusi, Moskva 1948.
- Rice 1930** – D. T. Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930.
- Riznić 1891** – M. Riznić, *Starine u planini Mojsinji i okolini*, Starinar VIII, Beograd 1891, 44–64.
- Romančuk 2003** – A. Romančuk, *Befunde der glasierten Keramik der spätbyzantinischen Zeit in Chersonesos; Ortliche Herstellung und Import*, in: VIIe Congrès International sur céramique médiéval en Méditerranée (Thessaloniki, 11–16. oktobr 1966), Athènes 2003, 101–114.
- Romano 1994** – I. Romano, *A Hellenistic Deposit from Corinth*, Hesperia 63–1, Athenes 1994, 57–114.
- Ruttkey 1975** – A. Ruttkey, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei*, Slovenska archeologia XXIII–1, Bratislava 1975, 119–216.
- Ruttkey 1976** – A. Ruttkey, *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur Ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II*, Slovenska archeologia XXIV–2, Bratislava 1976, 245–395.
- Sebestiyen 1932** – K. Sebestiyen, *A »Sagittis Hungarirum« – A Magyarok ijja es nyila (Bogen und Pfeil der alten Ungarn)*, Dolgozatok VIII, 1–2, Szeged 1932.
- Simić 1984** – G. Simić, *Golubački grad*, Starinar XXXIII–XXXIV, Beograd 1984, 71–86.
- Simić 1990–1991** – G. Simić, *Palata Golubačkog grada*, Saopštenja XXII–XXIII, Beograd 1990–1991, 77–101.
- Simić 1992** – G. Simić, *Despotova kula u Resavi*, Saopštenja XXIV, Beograd 1992, 63–79.
- Slavčev 1978** – P. Slavčev, *Za keramičnoto proizvodstvo v srednovekovnija Carevec*, Arheologija XX, kn. 4, Sofija 1978, 49–54.
- Slivka 1983** – M. Slivka, *Výrobky z kosti a parohu na Slovensku*, Archaeologia historica 8, Brno 1983, 327–346.
- Soteriou 1952** – G., M. Soteriou, *La basilique de st. Demetrius de Thessalonique*, Athenes 1952 (rezime).
- Spremić 1972** – M. Spremić, *Kruševac u XIV i XV veku*, in: Kruševac kroz vekove, Kruševac 1972, 9–24.
- Spremić 1982** – M. Spremić, *Početak vladavine Đurđa Brankovića*, Istorija SN II, Beograd 1982, 218–229.
- Srednjovekovni Stalac 1979** – *Srednjovekovni Stalac* (katalog), Kruševac 1979.
- Stančeva 1964** – M. Stančeva, *Srednovekovna sgrafito keramika ot Sofija*, in: Serdika I, Sofija 1964, 169–193.
- Stančeva 2000** – M. Stančeva, *Za kolčanite s ornamentirani kosteni aplikacii*. Oržie i snarjažennie prez k'snata antičnost i srednovekovieto IV–XV v., Acta Musei varnensis, Varna 2000, 155–160.

♦ BIBLIOGRAFIJA ♦

- Stanić 1980** – R. Stanić, *Srednjovekovne crkve u Stalaču i okolini*, Starinar XXX, Beograd 1980, 65–73.
- Stare, Vinski 1980** – V. Stare, Z. Vinski, *Kranj, nekropola iz časa preseljavanja ljudstev*, Ljubljana 1980.
- Stojanović 1890** – Lj. Stojanović, *Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici...*, Spomenik SKA III, Beograd 1890.
- Stojanović 1903–1905** – Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi I–VI*, Beograd 1903–1926.
- Stojanović 1927** – Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost XVI, Beograd – Sremski Karlovci 1927.
- Stojić, Čađenović 2006** – M. Stojić, G. Čađenović, *Arheološka građa Srbije, Kulturna stratigrafija praistorijskih lokaliteta u zoni stava Zapadne Morave i Južne Morave*, Beograd–Kruševac 2006.
- Stoll 1993** – H. J. Stoll, *Der Bühl von Jenalöbnitz – ein mittelalterlicher Burghügel in Ostthüringen*, Stuttgart 1993.
- Stričević 1955** – Đ. Stričević, *Hronologija ranih spomenika Moravske škole*, Starinar V–VI, Beograd 1955.
- Šercer 1972** – M. Šercer, *Staro oružje na motki*, Zagreb 1972.
- Szabo 1954** – Gy. Szabo, *A falusi kovacs a XV–XVI században (Der Dorfschmied in 15.–16. Jahrhundert)*, Folia archeologica 6, Budapest 1954, 123–145.
- Šelkownikov 1959** – B. A. Šelkownikov, *Polivnaja keramika Sarkela – Beloj Vėži*, MIA 75, Moskva–Leningrad 1959, 273–306.
- Škrivanić 1957** – G. Škrivanić, *Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Beograd 1957.
- Škrivanić 1963** – G. Škrivanić, *Ratna veština starih Slovena po svedočanstvu savremenih izvora*, Vesnik VM 8–9, Beograd 1963, 81–125.
- Škrivanić 1974** – G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1974.
- Škrivanić 1981** – G. Škrivanić, *Ravaničko vlastelinstvo*, in: *Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici*, Beograd 1981, 83–99.
- Špehar 2004** – P. Špehar, *Materijalna kultura ranovizantijskih utvrđenja na prostoru Đerdapa*. Magistarski rad odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Nije publikovan.
- Taylor, Megaw 1951** – J. du Plat Taylor, A. H. S. Megaw, *Cypriot Medieval glazed Pottery. Not for a Preliminary Classification*, in: *Raport of the Departement of Antiquities Cyprus 1931–1939*, Nikosia 1951, 1–13.
- Theodorescu 1970** – R. Theodorescu, *Despere periodizarea și unele aspecte ale artei metalelor pe teritoriul României în secolele IV–XIV*, in: *Pagini de veche artă românească*, București 1970, 7–95.
- Tezaure 1994** – *Tezaure din muzelle Orasului Chișinău secolele XVI–XVIII* (coord. V. M. Butnariu), Chișinău 1994.
- Timotijević 1986** – M. Timotijević, *Gotički viseći svećnjak iz manastira Dečana*, Saopštenja XVIII, Beograd 1986, 215–227.
- Tomčić 1975** – Lj. Tomčić, *Contribution a l'étude de la verrerie médiévale en Bosnie. Gobelet de Kakanj*, in: *Srednjovekovno staklo na Balkanu (V–XV vek)*, Beograd 1975, 183–186.
- Tomić G. 1979** – G. Tomić, *Gleđosana keramika sa lokaliteta Milentija*, Zbornik NM IX–X, Beograd 1979, 425–438.
- Tomić 1983** – P. Tomić, *Grnčarstvo u Srbiji*, Beograd 1983.
- Tomović 1974** – G. Tomović, *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974.
- Tomović 1996** – G. Tomović, *Srpske zemlje u evropskoj kartografiji do kraja XV veka*, in: *Evropa i Srbi. Međunarodni naučni skup održan 13–15. decembra 1995*, Beograd 1996, 189–198 i nap. 11.
- Toptanov 1992** – D. Toptanov, *Olovna ampula ot krepostta »Krasen« kraj Panagjurište*, in: *Prinosi k'm b'lgarskata arheologija I*, Sofija 1992, 240–242.
- Totev 1993** – K. Totev, *Kamenni ikoni ot srednovekovna B'lgarija*, Arheologija I, Sofija 1993, 10–19.

- Vaklinov, Stanilov 1981** – St. Vaklinov, St. Stanilov, *Kladenci, Rannosrednovjekovno b'lgarsko selište*, Varna 1981.
- Valtrović 1885** – M. Valtrović, *Hrisovulja kneza Lazara u Ravanici (Vrdniku)*, Starinar 2, Beograd 1885, 121–125.
- Vasić 1906** – M. M. Vasić, *Starosrpska nalazišta u Srbiji*, Starinar I, Beograd 1906, 39–88.
- Vasić M. 1972** – M. Vasić, *Stanovništvo kruševačkog sandžaka i njegova društvena struktura u XVI vijeku*, in: *Kruševac kroz vekove*, Kruševac 1982, 49–72.
- Vasić R. 1999** – R. Vasić, *Die Fibeln im Zentralbalkan*, Stuttgart 1999.
- Vavylopoulou-Charitonidou 1989** – A. Vavylopoulou-Charitonidou, *Céramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'hippodrome de Thessalonique*, in: *Recherches sur la céramique byzantine*, Bulletin de correspondance hellénique, supplément XVIII, Athènes–Paris 1989, 209–226.
- Vetnić 1983** – S. Vetnić, *Medieval weapons and implements deriving from the middle Morava Bassain*, Balcanoslavica 10, Beograd 1983, 137–157.
- Vinaver 1969** – V. Vinaver, *Period turske vladavine (XV–XVIII veka)*, in: *Novi Pazar i okolina*, Novi Pazar 1969, 159–194.
- Vitljanov 1992** – S. Vitljanov, *Osobnosti na njakoi zemedelski or'dija na truda v srednovjekovna B'lgarija*, in: *Pliska – Preslav 5*, Šumen 1992, 231–238.
- Vitljanov 1993** – S. Vitljanov, *Nakrajnici na strelji ot Pliska, Madara i Preslav*, in: *Pliska – Preslav 6*, Sofija 1993, 121–127.
- Vizantijskij Herson 1991** – *Vizantijskij Herson* (Katalog vistavki, red. I. S. Čučurov), Moskva 1991.
- Vukadin 1988** – O. Vukadin, *Utvrdjenje Ukosa*, Raška baština 3, Kraljevo 1988, 281–282.
- Vukadin 2000** – O. Vukadin, *Dve jame u crkvi Sv. Spasa u Žiči*, in: *Manastir Žiča. Zbornik radova*, Kraljevo 2000, 247–261.
- Vukadin, Minić 1980** – O. Vukadin, D. Minić, *Koznik*, Raška baština 2, Kraljevo 1980, 306–307.
- Vulović 1966** – B. Vulović, *Ravanica*, Beograd 1966.
- Vulović 1981** – B. Vulović, *Arhitektura Ravanice*, in: *Manastir Ravanica. Spomenica o šestoj stogodišnjici*, Beograd 1981, 19–32.
- Zalesskaja 1980** – V. N. Zalesskaja, *Gruppa svincovih ampul – evlogij in Thessaloniki*, Sovjetskaja Arheologija 3, Moskva 1980, 263–269.
- Zečević 2003** – E. Zečević, *Prilog proučavanju zdela sa vodoravnom drškom*, NZ 27, Novi Pazar 2003, 73–105.
- Zečević, Radičević 2001** – E. Zečević, D. Radičević, *Keramika Đurđevih Stupova*, NZ 25, Novi Pazar 2001, 23–68.
- Zirojević 1974** – O. Zirojević, *Tursko vojno utvrđenje u Srbiji*, Beograd 1974.
- Žeravica 1974** – Z. Žeravica, *Die Keramik des XI und XII Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen*, Balcanoslavica 3, Prilep 1974, 121–153.
- Žeravica 1979** – Z. i L. Žeravica, *Srednjovjekovno naselje u Popovici kod Negotina*, Starinar XXVIII–XXIX, Beograd 1979, 201–212.
- Žujović 1893** – J. Žujović, *Geologija Srbije I*, Beograd 1893.

Prilozi

Vujadin Ivanišević

STALAC – NALAZI NOVCA

TOKOM ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA Stalaca nađeno je 38 novčića koji najvećim delom pripadaju kovanjima iz druge polovine 14. i početka 15. veka. Od ovog broja samo 11 primeraka čine pojedinačni nalazi, dok ostatak od 27 novčića pripada rasutoj ostavi novca.

Pojedinačni nalazi su predstavljeni folisom Justina I (518–527), sa dva dinara cara Stefana Uroša (1355–1371), emisijom Vuka Brankovića (oko 1375–1396), dinarom kneza Stefana Lazarevića (1389–1427), zajedničkim kovanjem Lazara i Đurđa Brankovića (oko 1402–1410) i 5 denara ugarskog kralja Sigismunda (1387–1437). Iako se radi o malom broju nalaza novca iz sloja, oni predstavljaju važan pokazatelj cirkulacije novca u srednjovekovnoj Srbiji.¹

Posebno je značajno otkriće rasute ostave novca u sloju čije se pohranjivanje, na osnovu sastava, može datovati u razdoblje između 1375. i 1380. godine. Radi se, kako smo naveli, o 27 dinara koji najvećim delom pripadaju emisijama kneza Lazara (18) i o neodređenom kovanju iz njegovog vremena (4).

Ostatak ostave čini novac Vuka Brankovića (3) i Jakova (2). Radi se o jednoj od retkih ostava srpskog srednjovekovnog novca sklonjenog u razdoblju oko 1380. godine. Po

svom sastavu najbližija je depou nađenom u zaseoku Čuka sela Prekovac kod Gnjilana.² Za obe ostave novca karakteristične su retke emisije novca Vuka Brankovića i Jakova, sa predstavom šlema sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenutom nadesno, i predstavom štita sa tri kose trake u polju levo ili desno. Na reversu se nalazi višeredni natpis (kat. br. 23–27). Najbrojnija kovanja u ostavi predstavljaju dinari kneza Lazara, među kojima posebno mesto zauzimaju emisije kovnice Novo Brdo sa ukupno 10 primeraka. Radi se o jednom od glavnih kovanja kneza Lazara, koje je obeleženo brojnim siglama u vidu ptica (ždral?), grana, zvezdica i sl. Osim tih kovanja, vredi pomenuti i anonimnu emisiju srpskog novca koja se, na osnovu ostave iz Stalaca, kao i one iz Čuke, može opredeliti u vreme kneza Lazara (oko 1370–1389) (kat. br. 19–23). Natpisi na ovoj seriji srpskog novca nisu čitljivi.

♦ 1 Pomenimo nalaze novca na Novom Brdu: V. Ivanišević, V. Radić, *Kovnica srpskog srednjovekovnog novca u Novom Brdu*, u: V. Jovanović i dr., *Novo Brdo*, Beograd 2004, 222–247.

♦ 2 V. Ivanišević, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001, 147–155.

KATALOG

SKRAĆENICE

- Huszár L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn, Von 1000 bis Heute*, München 1979.
 MIBE W. Hahn, M. A. Metlich, *Money of the Incipient Byzantine Empire*, Wien 2000.
 NSS V. Ivanišević, *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2000.
 Pohl A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*, Budapest 1982.

Pojedinačni nalazi

POJEDINAČNI NALAZI

JUSTIN I (518–527) – Konstantinopolj

1. Folis

DNIVSTI–NVSPPAVC Poprsje Justina I na d.; nosi dijademu, oklop i paludamentum.

M, iznad †, l. †, d. ☉ ispod €; u odsečku CON MIBE 12.

15,04 g; C–8; mesto nalaza: unutrašnja kapija Velikog grada.

STEFAN UROŠ V (1355–1371) – neodređena kovnica

2. Dinar

Ϟϣ[.] – ϣϞ Car sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi okrenut licem, jaše nadesno. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

VR0[.]IIVSI–[...]RϞTO[.] Šlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenut nalevo ili nadesno.

NSS 09,01.

0,66 g; inv. br. 239; mesto nalaza: E/5a.

3. Dinar

[...] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

Car sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku? i dijadimi?, okrenut licem, jaše nadesno ili nalevo. U desnoj/levoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj/desnoj akakiju. U polju R?–(.)

NSS 09,24.

0,53 g; inv. br. 134; mesto nalaza: E/9a.

VUK BRANKOVIĆ (oko 1375–1396) – neodređena kovnica

4. Dinar

(.....) Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu bez naslona okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

(.....) Sv. Stefan sa nimbom i u dalmatiki stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži kadionicu, a u levoj jevanđelje.

NSS 31,05.

0,43 g; inv. br. 135; mesto nalaza: C/5d.

STEFAN LAZAREVIĆ (1389–1427) – neodređena kovnica

5. Dinar

02–22 Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu bez naslona, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

(..)(..)20 Šlem sa dva goveđa roga, okrenut nalevo.

NSS 42,12.

0,35 g; inv. br. 924; mesto nalaza: unutrašnja kapija Velikog grada.

LAZAR I ĐURĐE BRANKOVIĆ (oko 1402–1410)

– neodređena kovnica

6. Dinar

ἸϞ–(..) Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu bez naslona, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

ΓἸἸβ / ΓΙΟΡΓΒ/ΗΛΑΖΑΙ/Ρβ*

♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

Ostava novca

NSS 44,01.

0,99 g; inv. br. 890; mesto nalaza: D/6c.

SIGISMUND (1387–1437) – Kremnic

7. Denar

(...)GISVNGARIE Grb.

RON.SIG-ISRVNDI Dvostruki krst. U polju 3-R
Huszár 576; Pohl 117–9.

0,39 g; inv. br. 829; mesto nalaza: F/8.

NEODREĐENA KOVNICA

8. Denar

+REGISVNGARIE Grb.

RON.SIG-ISRVNDI Dvostruki krst.
Huszár 576; Pohl 117–43.

0,38 g; inv. br. 588.

9. Denar

+REGISVNGARIE.ETα Grb.

RON.SIG-ISRVNDI Dvostruki krst.
Huszár 576; Pohl 117–48?

0,52 g; inv. br. 477.

10. Denar

+Rα(.....)IE Grb.

(.....) Dvostruki krst.

Huszár 576; Pohl 117.

0,57 g; inv. br. 454.

11. Denar

(....)IS.VNGAR(..) Grb.

(.)ON.SIG-ISRVNDI Dvostruki krst.

Huszár 576; Pohl 117.

0,31 g; inv. br. 694.

OSTAVA NOVCA

KNEZ LAZAR (oko 1370–1389) – neodređena kovnica

1. Dinar

IC-XC Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju -Ϟ

K[...]b- ΠΑ3[...]b Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, sedi na prestolu bez naslona, okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,04.

0,89 g; inv. br. 617; mesto nalaza: G/6a.

2. Dinar

Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

[.]N3bΛ- ΠA3P-b Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji ispred prestola, okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,05.

0,88 g; inv. br. 634; mesto nalaza: G/6.

3. Dinar

Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju [?]-[?]

[.]3b[.]-[.]9A1A Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji ispred prestola, okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,05.

0,88 g; inv. br. 718; mesto nalaza: G/7c.

NOVO BRDO

4. Dinar

[.]OΛOΘOHT- .εGPAE[.]ε Hrist sa nimbom, u tunici, kolobionu i mandorli, stoji okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+CONTT[.]-[...]R[.] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju ?-*/ždral

NSS 24,14.

- g; inv. br. 577; mesto nalaza: F/7.

5. Dinar

ΠOΛOΘO[.]-[...]ΛPEΘS Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+CO[...]-P[...]. Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju ?-*/ždral

NSS 24,14.

0,76 g; inv. br. 618; mesto nalaza: G/7.

6. Dinar

ΠOΛOΘOHT-εG[...].ΛPE[.] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+CONTE[...]-[...] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju ./ždral-./*/ždral

NSS 24,14.

0,87 g; inv. br. 620; mesto nalaza: G/6a.

7. Dinar

IOΛOΘOHT[.]-[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+CONTT[.]-IεIIISHI Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju ždral-*/ždral

NSS 24,14.

0,71 g; inv. br. 663; mesto nalaza: G/7c.

8. Dinar

ΠOΛOΘOHT[.]-[...]GεS Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

[.....]Knez u sakosu, manijaku i dijadimi stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju ždral-*/ždral

NSS 24,14

0,77 g; inv. br. 683a; mesto nalaza: H/7c.

9. Dinar

[.]OΘOT- G[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+CONTE-[.....] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju grana-*/grana?

NSS 24,14

0,77 g; inv. br. 587; mesto nalaza: F/7.

10. Dinar

IOΛOΘO[.]-[...]ΛPE[.] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blago-

silja, a u levoj drži jevanđelje.

[...]ΠΤΘL-[...]ΡSIII Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju grana-*/*

NSS 24,14

0,83 g; inv. br. 672; mesto nalaza: G/7c.

11. Dinar

[...]ΟΟΗ-[...]ΛΡΘS Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

[...TΘL-[...] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju grana-*/*

NSS 24,14

0,77 g; inv. br. 637; mesto nalaza: G/6.

12. Dinar

[...]ΛΟΟΟΠΤ-[...] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

+[...]ΤΤI-[...] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju. U polju */?-*/*/*

NSS 24,14

0,77 g; inv. br. 690; mesto nalaza: H/7c.

13. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, stoji u mandorli, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje.

[.....] Knez, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,14

1,00 g; inv. br. 639; mesto nalaza: G/6.

NEODREĐENA KOVNICA

14. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju L-P

[.....] Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dija-

dimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,20

0,75 g; inv. br. 621; mesto nalaza: G/7c.

15. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju ?-?

[.....] Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,20

0,95 g; inv. br. 624; mesto nalaza: G/7c.

16. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju L-P

[.....] Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,20

0,83 g; inv. br. 633; mesto nalaza: G/6a

17. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju ?-P

[.....] Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,20

0,82 g – fragmentovan; inv. br. 636; mesto nalaza: G/6a.

18. Dinar

[.....] Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju L-P

[.....] Knez sa zatvorenom krunom, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 24,20

0,81 g; inv. br. 719; mesto nalaza: G/7.

VREME KNEZA LAZARA (oko 1370–1389)
– neodređena kovnica

19. Dinar

l̄(.)-ll̄ Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju ?-V

l̄(.)VCC-CI(...)Velikaš, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 50,02

0,97 g; inv. br. 622; mesto nalaza: G/7.

20. Dinar

l-(-) Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju R?-V

.lICIC-(-)VICI Velikaš, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 50,02

0,97 g; inv. br. 635; mesto nalaza: G/6a.

21. Dinar

(....) Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju R?-V

(.)IC(-)-ICV(...) Velikaš, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 50,02

0,91 g; inv. br. 638; mesto nalaza: G/6a.

22. Dinar

-(-) Hrist sa nimbom, u tunici i kolobionu, sedi na prestolu sa naslonom, okrenut licem. Desnom rukom blagosilja, a u levoj drži jevanđelje. U polju R?-V

(.)IV(-)-(-)ICV(...) Velikaš, u sakosu, manijaku i dijadimi, stoji okrenut licem. U desnoj ruci drži skiptar sa krstom, a u levoj akakiju.

NSS 50,02

0,83 g; inv. br. 676; mesto nalaza: F/7b.

VUK BRANKOVIĆ (oko 1375–1396) – neodređena kovnica

23. Dinar

[....]-B Šlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom okrenut nadesno. Levo od šlema je štit sa tri kose trake.

BbX(.)BdBAΓ(.)BbPNH//rNE3(..)/Λd3(.)b

NSS 31,01

0,63 g; inv. br. 619; mesto nalaza: G/7.

24. Dinar

[....]-B Šlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenut nadesno. Levo od šlema je štit sa tri kose trake.

(...)/(.....)B(.)b(...)//rNE3(..)/Λd3d(.)

NSS 31,01

0,61 g – fragmentovan; inv. br. 623; mesto nalaza: G/7e.

25. Dinar

[....] Šlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenut nadesno. Levo od šlema je štit sa tri kose trake.

(.)bX∅/B∅(...)/OBPNH//CN(.)z/bΛ∅z(.)

NSS 31,01

0,83 g; inv. br. 696; mesto nalaza: G/6.

JAKOV (oko 1380 – oko 1395) – neodređena kovnica

26. Dinar

□ I(-)-BΓ∅IŠlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenut nalevo.

□ IΛ∅/Λ∅B∅∅/PHNH/BΛ∅I∅

NSS 31,02

0,83 g ; inv. br. 689; mesto nalaza: H/7c.

27. Dinar

[....]Šlem sa čelenkom, velom, daščicom, rozetom i perjanicom, okrenut nalevo. Desno od šlema je štit sa tri kose trake.

(.)IΛ∅/Λ∅B∅(-)/HNH∅(-)/Λ(-)I∅

NSS 31,02

0,53 g; inv. br. 677; mesto nalaza: F/7b.

Marko Popović

KAPIJE SREDNJOVEKOVNOG STALAĆA analiza konstrukcija i sistema odbrane

PROUČAVANJA RAZVOJA FORTIFIKACIJA u srpskim zemljama srednjeg veka u značajnoj meri otežana su činjenicom da ostaci srednjovekovnih utvrđenja najčešće leže u ruševinama obraslim vegetacijom i zasutim šutom, pod kojim se jedva naziru trase bedema ili tragovi nekadašnjih kula. Vekovni procesi rušenja nastavljaju se i u naše vreme, i pored pokušaja da se ova svedočanstva prošlosti sačuvaju od daljeg uništavanja. To su činjenice sa kojima se već decenijama suočavaju naši istraživači. Tokom terenskih prospekija širih područja centralnog i zapadnog Balkana evidentirano je i kartirano više stotina lokaliteta sa ostacima starih utvrđenja, od kojih su samo pojedina, sa nešto bolje očuvanim ostacima fortifikacija, delimično dokumentovana. U pitanju su najčešće skice osnova, rađene prema vidljivim površinskim ostacima. Sasvim su retki dragoceni primeri srednjovekovnih fortifikacija koje su u većoj ili manjoj meri arheološki istraživane, poput Kruševca, Magliča, Koznika, Golupca, Ravanice, Resave, Užica ili velikih tvrđava u Beogradu i Smederevu. Toj skupini pripada i sistematski istraživani srednjovekovni Stalać, što je od posebnog interesa za proučavanje razvoja naših fortifikacija, budući da je nastao na početku razdoblja koje je obeležilo veliki napredak u razvoju srpske srednjovekovne vojne arhitekture.

Sredinom 14. veka, kao što je poznato, započelo je teško i sudbonosno razdoblje za onovremene srpske zemlje, kao i susedne države – Vizantiju i Bugarsku. Smrt cara Stefana Dušana nagovestila je početak velike krize, u kojoj se srpska država našla suočena sa jakim spoljnim neprijateljem, ali i snagama koje su je iznutra razjedinjavale. To je vreme kada Turci stupaju na tle Evrope sa ciljem da prodru do njenog središta. Njihova vojna moć zapretila je opstanku država Jugoslovene, a kasnije i Srednje Evrope, počevši od Vizantije pa do

ugarskog kraljevstva i dalje. Srpske zemlje, u središtu zbivanja, nalazile su se tako više od jednog stoleća na braniku hrišćanske Evrope. Osim borbom protiv spoljnog neprijatelja, Srbija se suočavala i sa unutrašnjim deobama i sukobima. Tekovine ranijih osvajanja brzo su iščezle, a nestankom Carstva bilo je ugroženo i jedinstvo srpskih zemalja. U borbi za opstanak presudnu ulogu imale su severne oblasti nekadašnje države, ujedinjene i organizovane pod vlašću kneza Lazara i njegovih naslednika.

U tim teškim vremenima poseban značaj dobija organizacija odbrane, sa tvrđavama koje predstavljaju jedan od njenih osnovnih činilaca. Čin osvajanja nije se mogao ostvariti bez zaposedanja utvrđenih uporišta odbrane, jer su jaka utvrđenja i sistemi fortifikacija na strateški značajnim položajima predstavljali garanciju opstanka države. Ovakve okolnosti bile su od presudnog uticaja na izgradnju utvrđenja u moravskim oblastima Srbije, što je uslovalo dinamičan razvoj srpske vojne arhitekture, koja upravo tokom druge polovine 14. i u prvim decenijama 15. veka ostvaruje svoja najbolja dela. Za razliku od običaja i potreba prethodnih epoha, u ovom razdoblju nova utvrđenja više se ne podižu samo na teško pristupačnim mestima, prirodno pogodnim za odbranu, već i na strateški važnim položajima u ravnijim predelima. Tu se kao bitan činilac pojavljuju i prvi gradovi, odnosno urbana središta kod kojih je u sistem odbrane trebalo da bude uključeno i civilno naselje ili njegov najznačajniji deo. Sve ove okolnosti neposredno su uticale na potrebu jačanja sistema odbrane gradova, uz iznalaženje novih i primenu znatno složenijih fortifikacionih rešenja, budući da stari način utvrđivanja više nije mogao u celini da zadovolji nove potrebe.¹ Proces koji se odvijao u moravskim oblastima obnovljene srpske države može se, zahvaljujući novijim istraživanjima, pratiti na primerima

nekoliko najznačajnijih utvrđenja. Među njima su od posebnog značaja saznanja do kojih se došlo u toku sistematskih arheoloških istraživanja srednjovekovnog Stalaća, izložena u ovoj monografiji, a na kojima ćemo se i mi zadržati u ovom prilogu.

Utvrđenje u Stalaću podignuto je na vrhu omanjeg brega, na značajnom strateškom položaju koji je kontrolisao prilaze ka Kruševcu i dolini Zapadne Morave sa pravca Carigradskog drumca, odnosno od Niša sa istoka i Beograda sa severa. Konfiguracija zaravni na vrhu brega, kako su to pokazali rezultati arheoloških istraživanja, predodredila je oblik osnove utvrđenja nepravilne elipsoidne forme, dužine oko 250–260, a širine 170–180 m.² Hronološki okviri života srednjovekovnog Stalaća pouzdano su određeni na osnovu analize istorijske građe i potvrđeni rezultatima arheoloških istraživanja, koji su detaljno izloženi u ovoj monografiji. Nastanak utvrđenja datovan je u razdoblje neposredno posle Maričke bitke (1371), ili šire – u sedamdesete godine 14. veka. Samo nekoliko decenija kasnije Stalać je zaposednut i razoren u toku pohoda turskog sultana Muse 1413. godine i od tada više nije obnavljan.

Pri analizi nastanka utvrđenja uočene su dve osnovne hronološki bliske etape. U prvoj je izgrađeno osnovno obziđe sa glavnom – donžon kulom, isturenom prema pristupačnijoj strani na jugu, i kapijom na suprotnom, severnom kraju. U drugoj etapi južni deo prvobitnog obziđa, odnosno branjenog prostora, izdvojen je izgradnjom posebnog bedema sa jednom kulom, u okviru koje se nalazila kapija. Ovom pregradnjom ostvarena je osnovna prostorna podela na glavno utvrđenje – »Veliki grad« i uporište poslednje odbrane – »Mali grad«. Navedeni nazivi kolokvijalnog karaktera, koji se tradicionalno koriste, ne ukazuju na stvarne funkcije unutrašnjih podela u okviru utvrđenja kao celine. To se posebno

odnosi na »Mali grad«, koji bi se mogao označiti starosrpskim terminom *kula* ili, uopšteno posmatrano, nazvati *citadela*.³ Međutim, kako su pokazali rezultati arheoloških istraživanja, unutrašnji sadržaj sa tragovima objekata, posebno reprezentativnog stambenog zdanja – palate, ukazuje na složeniju funkciju »Malog grada« i dozvoljava da taj prostor prepoznamo kao *zamak* u jednom rudimentarnom obliku.⁴ Za razliku od utvrđenja poslednje odbrane ili zamka, »Veliki grad« se funkcionalno, a samim tim i terminološki, teže može pouzdano odrediti. Skromni ostaci kulturnog sloja u okviru prostranog obziđa, koji se nisu mogli detaljnije istražiti, ostavljaju otvorenim pitanje o eventualnom postojanju urbanog naselja na tom prostoru. Bez odgovora za sada ostaje i pitanje da li je u okviru stalačkih bedema bilo uopšte predviđeno naseljavanje civilnog stanovništva ili je to bio samo prostor za smeštaj jake vojne posade koja je kontrolisala ovo značajno strateško mesto i branila pristup Kruševcu. Ukoliko je i postojala namera stvaranja utvrđene urbane naseobine, za šta je moglo biti povoda – imajući u vidu postojanje podgrađa u Stalaću, u podnožju brega prema obali reke, koje je posvedočeno u istorijskim izvorima – teško je zaključiti da li je ona mogla da bude ostvarena u razdoblju od samo četiri decenije, koliko je proteklo od nastanka do razaranja stalačkih

♦ 1 M. Popović, *Utvrđenja Moravske Srbije*, in: Sveti knez Lazar, Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja 1389–1989, Beograd 1989, 71–72.

♦ 2 Vidi sl. 26 na str. 40.

♦ 3 J. Kalić, *Was Verstand man in den mittelalterlichen serbischen Städten unter »Kula«*, Balcanoslavica 7, Prilep 1978, 15–24.

♦ 4 M. Popović, *Zamak u srpskim zemljama poznog srednjeg veka*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 43, 2006, 189–207.

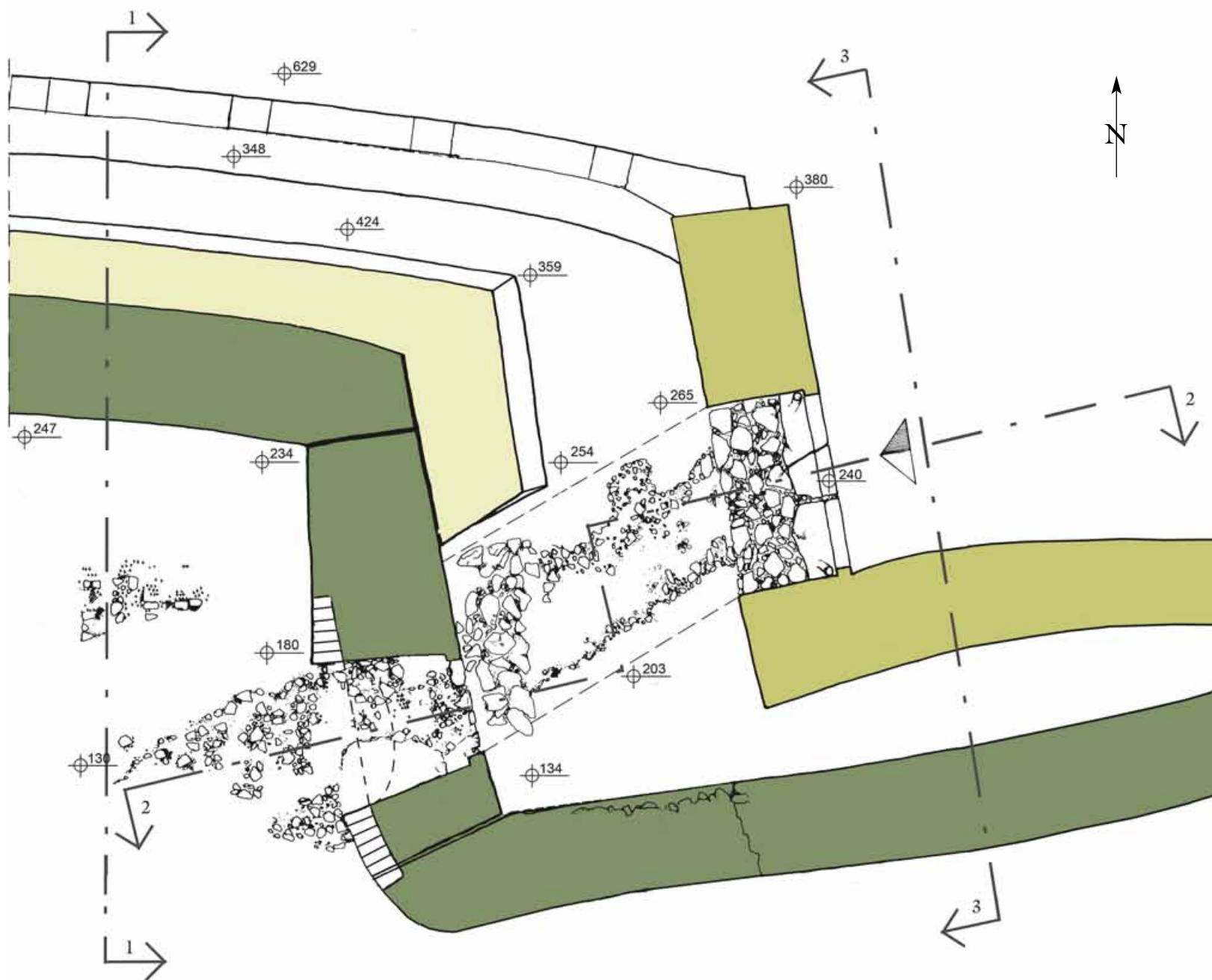
♦ SREDNJOVEKOVNI STALAC ♦

fortifikacija. Imajući sve ovo u vidu, teško je pouzdano reći da li bi se »Veliki grad«, kao deo celine stalačkog utvrđenja, mogao prepoznati u nazivima *Utvrdjeni grad Stalac sa zamkom* ili *Tvrđava Stalac sa zamkom*.

Ne zalazeći u celovitu analizu korpusa stalačkih fortifikacija, koje su detaljno obrađene u monografiji D. Minić i

O. Vukadin, zadržaćemo se samo na nekim detaljima za koje nam se čini da su od šireg interesa. U pitanju su kapije, odnosno analiza njihovog nekadašnjeg konstruktivnog sklopa i funkcija u sistemu odbrane, što bi trebalo da predstavlja doprinos ukupnom poznavanju razvoja fortifikacija u srpskim zemljama srednjeg veka.

Sl. 1. Kompleks kapije Velikog grada, restitucija osnove sa označenim presecima (R 1 : 100)

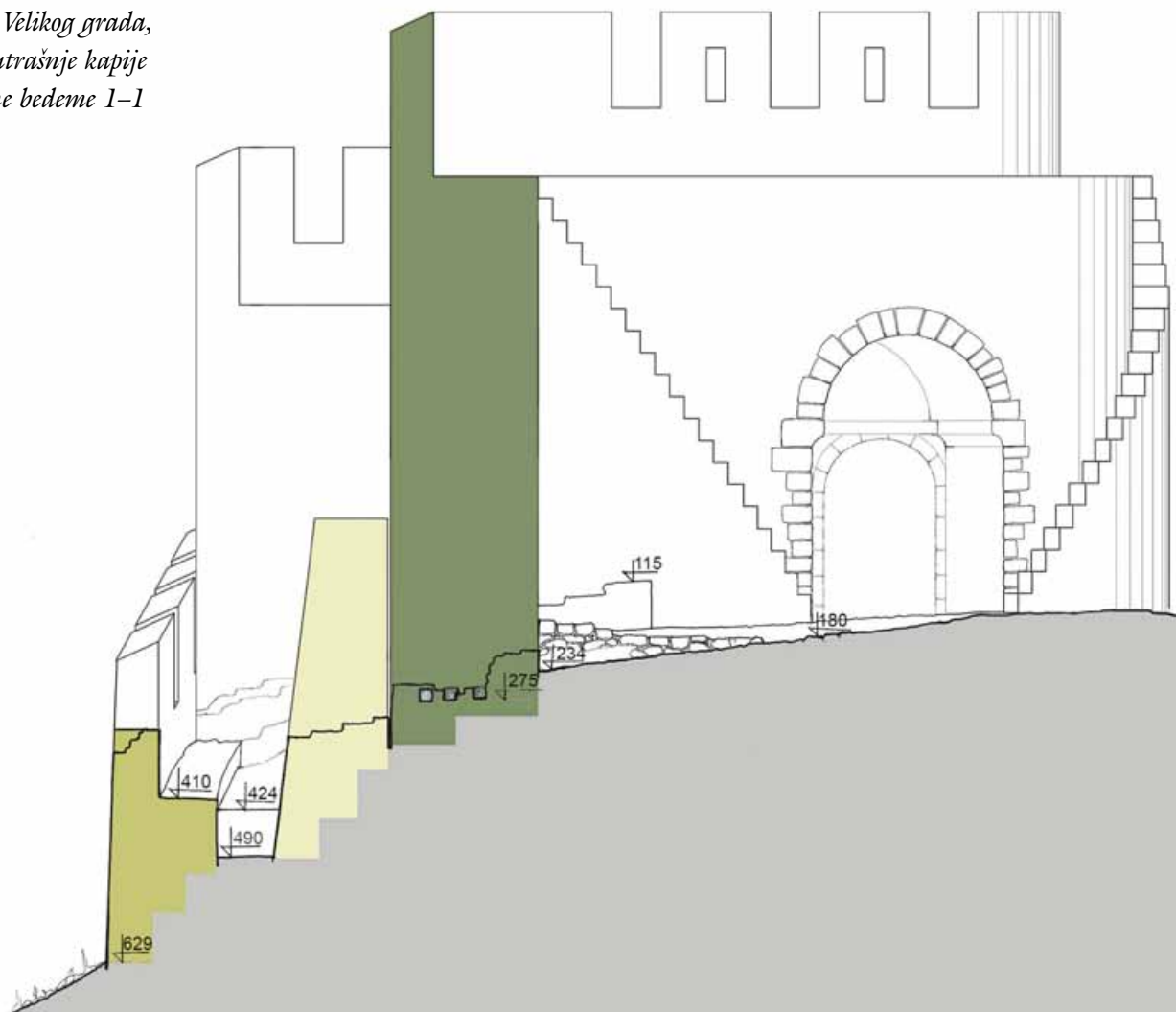

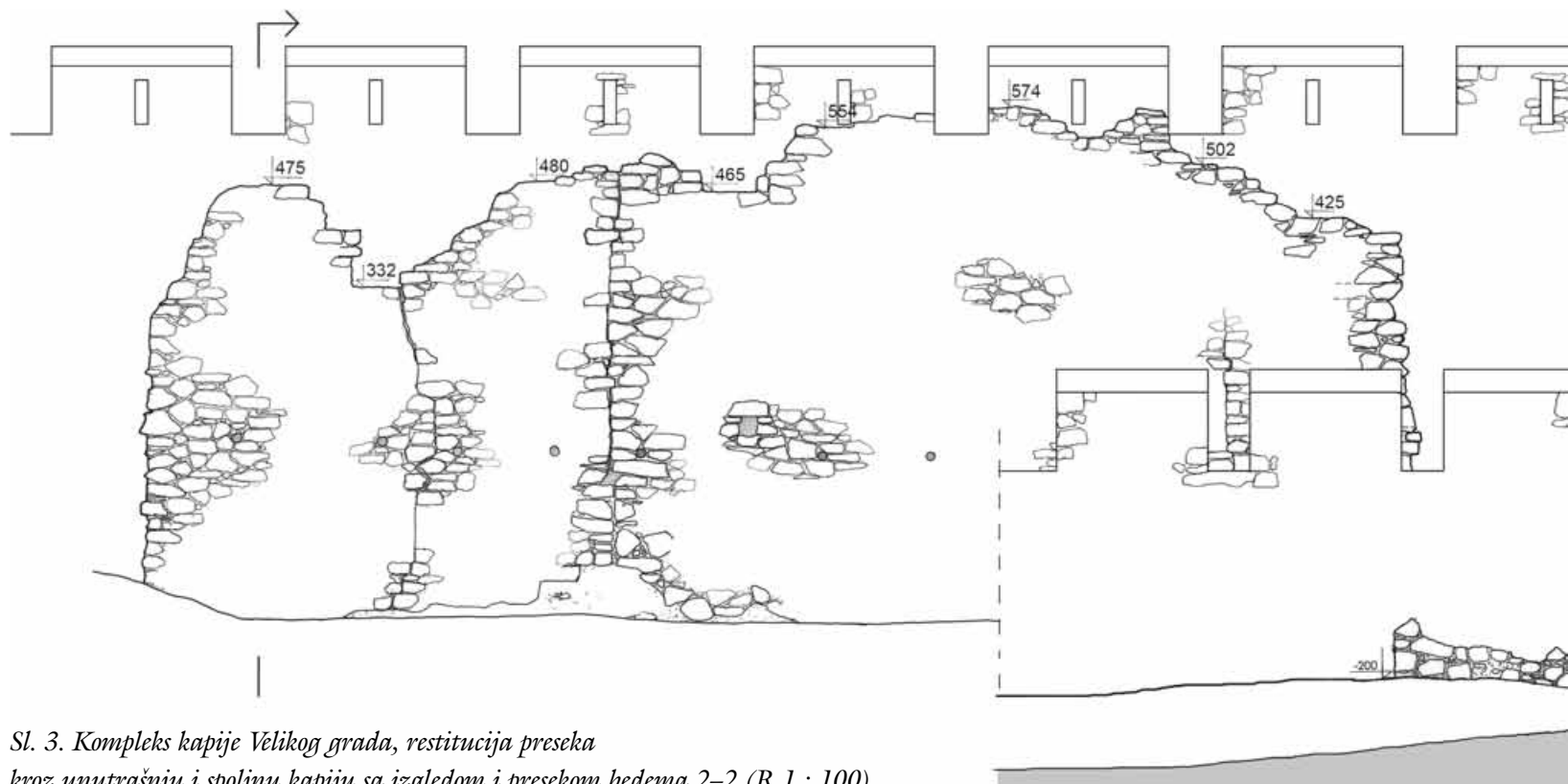
KOMPLEKS GLAVNE KAPIJE

Ulaz u stalačko utvrđenje nalazio se u severnom delu bedemskog obzida, na nešto teže pristupačnom položaju neposredno uz strmu liticu brega sa zapadne strane. Prilaz je bio od istoka, putem koji je celom dužinom usečen u padinu i čija je trasa jasno prepoznata u toku arheoloških istraživanja. Odbrani ulaza u utvrđenje bila je posvećena posebna pažnja. U pitanju je složen i dobro branjen kompleks sa dvojnim bedemima, koji je nastao sukcesivnim, hronološki bliskim gradnjama u okviru jedinstvenog koncepta. Sastoji se od unutrašnje kapije u okviru glavnog bedema i kapije na spoljnom bedemu (sl. 1).

Unutrašnja kapija, prema položaju i obliku svoje osnove, pripada takozvanom tipu ulaza između smaknutih krakova bedema. Naime, trase glavnog bedema na najsevernijoj tački utvrđenja su smaknute jedna u odnosu na drugu za oko 7 m. Taj međuprostor pregrađen je posebno zidanim delom bedema u koji je ugrađena sama kapija. Između završnih delova smaknutih krakova bedema i ovog pregradnog zidnog platna postoje jasne spojnice koje svedoče o posebnim deonicama, po svemu sudeći, istovremene gradnje. Širina glavnog bedema u Stalaću nije sasvim ujednačena – kreće se uglavnom od oko 2 do 2,10 m, odnosno 7 stopa, dok je istočni krak u neposrednoj blizini kapije nešto uži – ima oko 1,80 m ili 6 stopa. Deo bedema u koji je ugrađena kapija, a

Sl. 2. Kompleks kapije Velikog grada, restitucija izgleda unutrašnje kapije sa presekom kroz dvojne bedeme 1-1 (R 1 : 100)

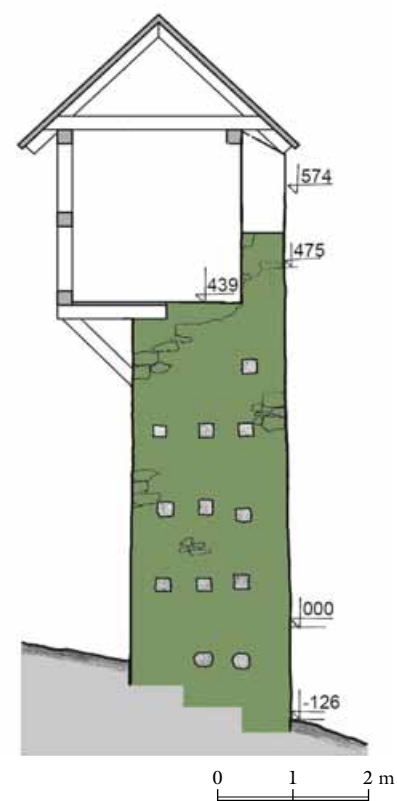
Sl. 3. Kompleks kapije Velikog grada, restitucija preseka kroz unutrašnju i spoljnu kapiju sa izgledom i presekom bedema 2-2 (R 1 : 100)

u ravni do koje su mu očuvani ostaci neposredno iznad nivoa tla, nejednake je širine. Kreće se od 2 do 2,60 m neposredno uz sam prolaz kapije. Na svim istraženim delovima moglo se uočiti da je glavni stalački bedem veoma plitko ukopan, odnosno da je građen gotovo bez temelja. Visina ovog bedema, sudeći prema jedinoj očuvanoj deonici u neposrednoj blizini kapije, nije prelazila 5 do 5,5 m, mereno do visine šetne staze. Iznad se nalazio parapet sa zupcima, pretpostavljene visine od 2 do 2,30 m. Zbog pada terena, a verovatno i nedovoljno ukopanih temelja, u jednoj poznijoj etapi ugao na spoju zapadnog kraka glavnog obzida i dela bedema sa kapijom osiguran je eskarpnim ojačanjem, čiju je nekadašnju visinu sada teško pretpostaviti.

I pored skromnih preostalih ostataka otkrivenih u toku arheoloških istraživanja, osnova unutrašnje kapije može da se sagleda dosta pouzdano. Zasvedeni prolaz kapije blago se sužavao od unutrašnjeg ka spoljnom licu bedema, od 2,50–2,60 m do 2 m, ne računajući dovratnike. O sada nepostojećim gornjim strukturama kapije do značajnih podataka došlo se u toku iskopavanja. U štu kojim je kapija bila zasuta,

kao i na okolnom prostoru, otkriveni su klinasto klesani kamni blokovi koji potiču od nekadašnjeg svoda. Posebno značajan nalaz sa ovoga prostora predstavljaju fragmenti fresko-maltera sa ostacima floralnih ornamentata, koji ukazuju na to da je unutrašnjost zasvedenog prolaza kapije bila živopisana, što predstavlja jedinstveno očuvano svedočanstvo te vrste na području srednjovekovnih srpskih zemalja.

Ispred glavnog bedema stalačkog utvrđenja u kompleksu fortificiranog ulaza nalazilo se i niže spoljno zidno platno sa odgovarajućom kapijom. Ova prednja linija odbrane bila je ograničena na severni deo utvrđenja i isključivo namenjena odbrani ulaza u utvrđenje. Ostaci spoljnog bedema arheološki su istraženi samo na delu neposredno uz kapiju. Dalji njegov pravac prema istoku, kako su istraživači razložno pretpostavili, završavao se jednom manjom kvadratnom kulom, čiji se tragovi naziru u konfiguraciji terena. Slična situacija je uočena i sa zapadne strane, gde se trasa spoljnog bedema završavala jednom isturenom, nešto većom kulom takođe kvadratne osnove. Slično glavnom bedemu, i spoljni je bio građen gotovo bez temelja, širine oko 1,40–1,60 m ili približno

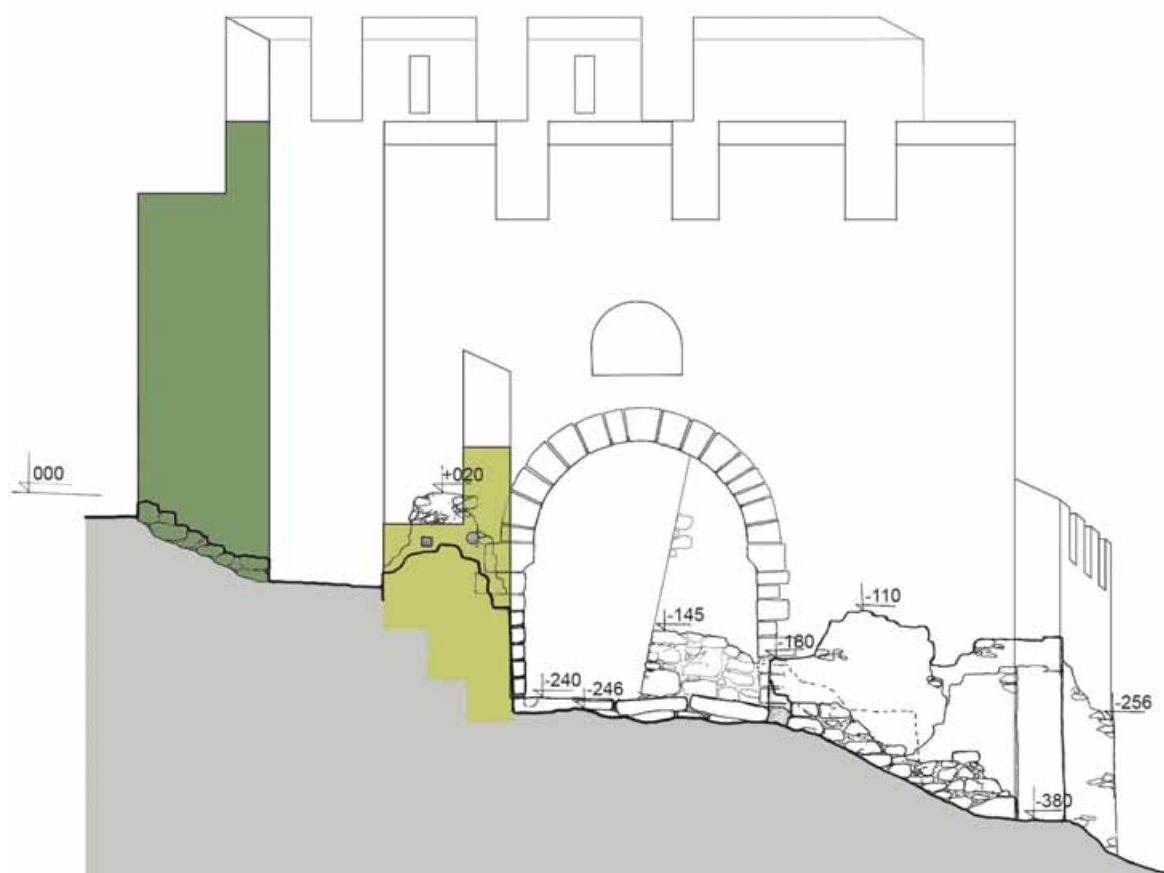
5 stopa. U odnosu na ravan tla izvan utvrđenja i na nivo šetne staze njegova visina je iznosila između 2,5 i 3 m, a uključujući parapet sa zupcima nije prelazila 5 m sa spoljne strane. Prema unutrašnjem skrivenom putu između bedema, usled pada terena, bila je znatno manja. Sama spoljna kapija nalazila se u nešto jačem delu bedema, debljine oko 2 m, a ostaci su joj očuvani do jednog metra visine. Sam prolaz kapije imao je širinu od 3,40 m, odnosno oko 11 stopa, i nije se nalazio u osi sa unutrašnjom kapijom, već je bio delimično pomeren ka zapadu. Sudeći prema nalazima klinasto klesanih blokova, pouzdano se može reći da je bio zasveden, ali nema tragova koji bi ukazivali da je bio i živopisan. Prag kapije sačinjavala su dva masivna profilisana kamena bloka sa kružnim udubljenjima na krajevima i kanalima za navlačenje osovina dvokrilnih vratnica. U oba ova udubljenja otkrivene su čan-kaste gvozdene čašice, koje su služile kao ležišta za vertikalne osovine vrata. Dobro očuvan pod u kapiji bio je od kamena položenog u malternu podlogu. Dalje prema unutrašnjoj kapiji vodila je kaldrmisana staza na podlozi od sitnog nabije-nog kamena. Nad pragom spoljne kapije očuvani su ostaci

dovratnika, debljine oko 25 cm, koji su definisali širinu nekadašnjeg portala od oko 3 m, odnosno 10 stopa.

Na osnovu navedenih podataka koje su pružila arheološka istraživanja i uz komparativnu analizu očuvanih primera kapija u okviru fortifikacija sa područja Moravske Srbije, moguć je pokušaj rekonstrukcije nekadašnjeg izgleda stalačkog ulaznog kompleksa. Kao što je rečeno, unutrašnja kapija nalazila se između smaknutih krakova bedema, u okviru zidnog platna debljine od 2 do 2,10 m, čija visina do šetne staze sigurno nije prelazila 6 m (oko 20 stopa). Uočeno povećanje debljine bedema uz sam prolaz kapije sa njene unutrašnje strane najverovatnije predstavlja trag, odnosno supstrukciju uskih stepeništa, za izlaz na šetnu stazu bedema, kako su to istraživači već ranije pretpostavili.⁵ Bilo bi to analogno rešenje onom čiji su tragovi otkriveni kraj ulaza u »Mali grad«, odnosno Zamak.⁶ O gornjoj konstrukciji kapije moglo bi se suditi prema neposrednim analogijama oblika

♦5 Vidi tekst na str. 32.

♦6 Vidi sl. 31 na str. 42.

Sl. 4. Kompleks kapije Velikog grada, restitucija izgleda spoljne kapije sa presekom kroz dvojne bedeme 3-3 (R 1 : 100)

i dimenzija osnove, kao i na osnovu nekih zakonomernosti koje su uočene prilikom proporcijских analiza očuvanih kapija u okviru utvrđenja Moravske Srbije. Naime, zapaženo je da postoji korelacija između širine prolaza kapija i visine njihovih portala, i to u približnim odnosima 1 : 1 ili 1 : 1,1, što bi u našem slučaju ukazivalo na visinu portala unutrašnje kapije od oko 2,40–2,50 m (oko 8 stopa). Sa druge strane, oblikom i dimenzijama svoje osnove stalačka unutrašnja kapija veoma je bliska nešto mlađoj Zapadnoj kapiji beogradskog Gornjeg grada.⁷ Ukoliko prihvatimo ovu paralelu, teme svoda naše kapije mogli bismo da pretpostavimo na visini od oko 3,90–4,00 m, ili oko 13 stopa (sl. 3 i 4).

Prag kapije nije očuvan, a od popločanja u njenom prolazu preostala je samo malterna supstrukcija. Zahvaljujući otkrićima do kojih se došlo u toku arheoloških iskopavanja, moglo se zaključiti da je unutrašnja kapija stalačkog utvrđenja imala dvokrilne drvene vratnice obložene trakastim gvozdanim pločama, koje su za drvenu podlogu bile pričvršćene masivnim klinovima.⁸

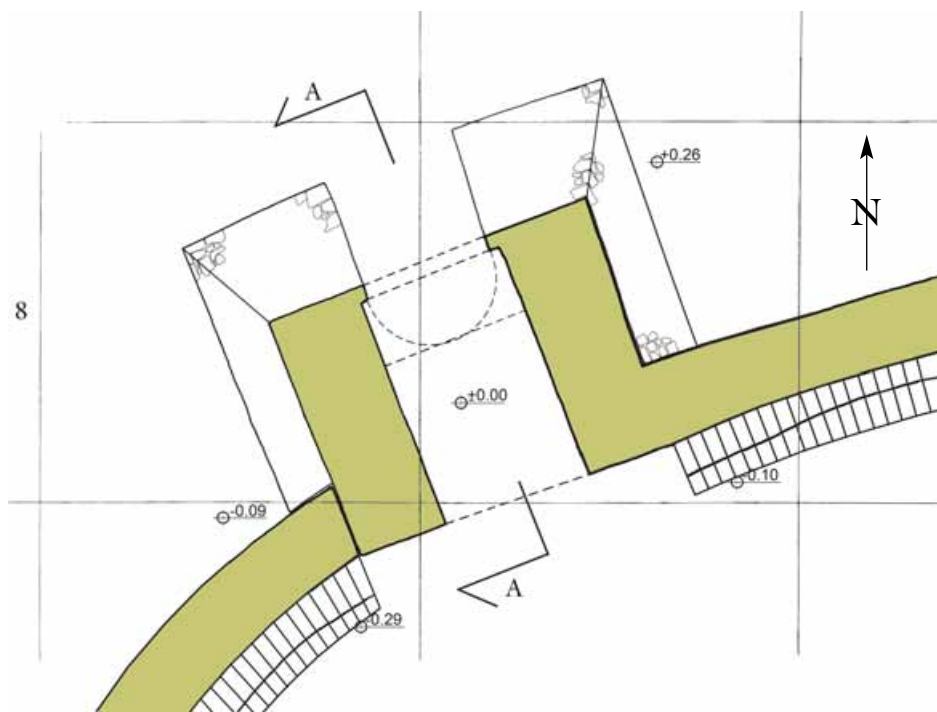
Spoljna kapija, koja se nalazila u okviru nižeg prednjeg bedema, bila je unekoliko drugačije konstrukcije, budući da je svojom visinom morala nadvišavati ravan šetne staze ovoga bedema (sl. 2). U tom smislu, ovde bismo mogli sasvim pouzdano prepoznati konstruktivno rešenje zastupljeno kod poznijih, sada bolje očuvanih, kapija na niskom spoljnom bedemu u Beogradu⁹ i Smederevu. Za naša razmatranja od posebnog je značaja spoljna kapija Smederevskog zamka, odnosno »Malog grada« (1428–1430),¹⁰ sa kojom je starija spoljna kapija u Stalacu, moglo bi se reći, u velikoj meri podudarna.

♦7 M. Popović, *Zapadna kapija Gornjeg grada Beogradske tvrđave*, Saopštenja XXIV, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1992, 177–192. Prilikom radova na obnovi kapije otkrivena je tačna visina nekadašnjeg svoda, koja je iznosila 4 m.

♦8 Vidi tekst na str. 36 i sl. 70/18 na str. 110.

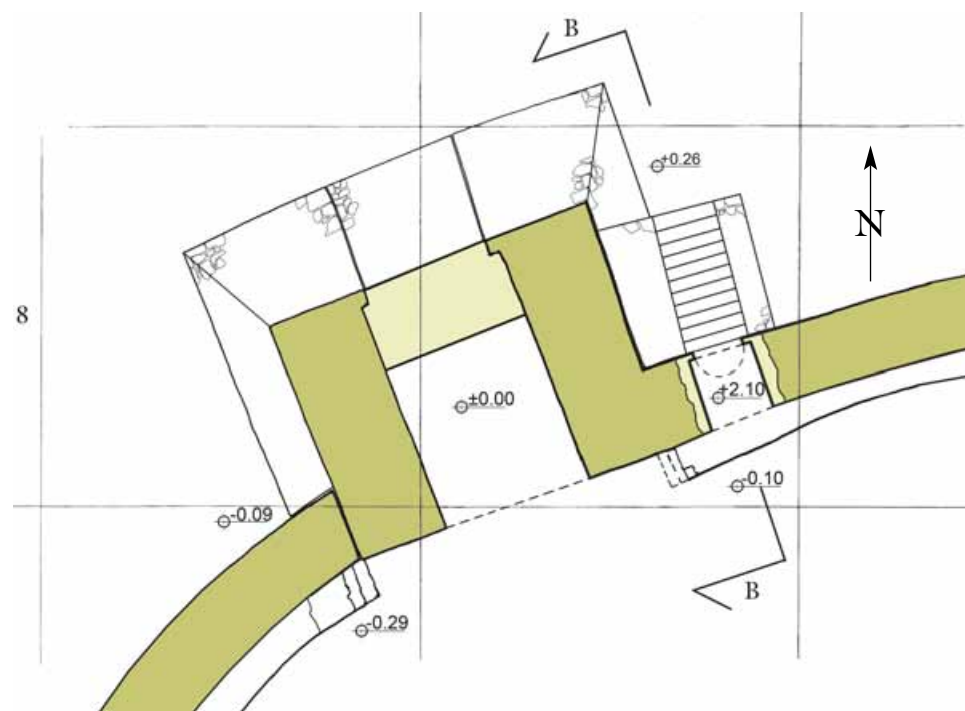
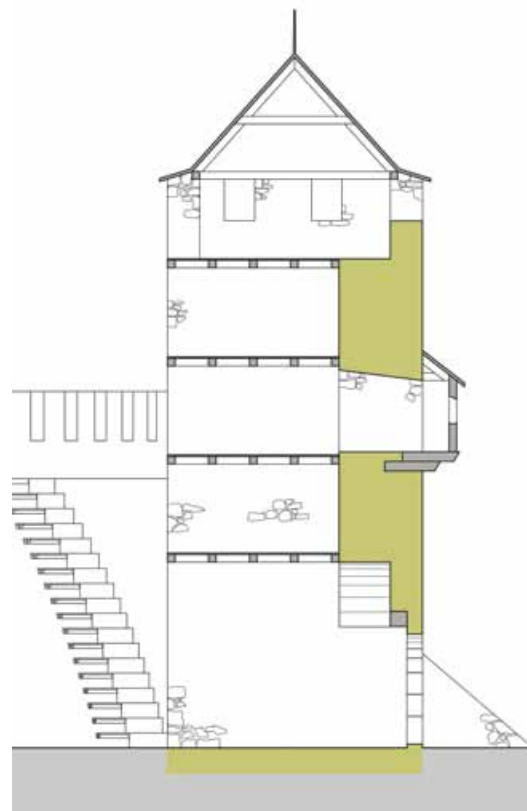
♦9 M. Popović, *Beogradska tvrđava*, 2006, 113–116.

♦10 M. Popović, *Kapije Smederevskog grada*, *Starinar* XXVIII–XXIX, 1979, 215–216, sl. 3.

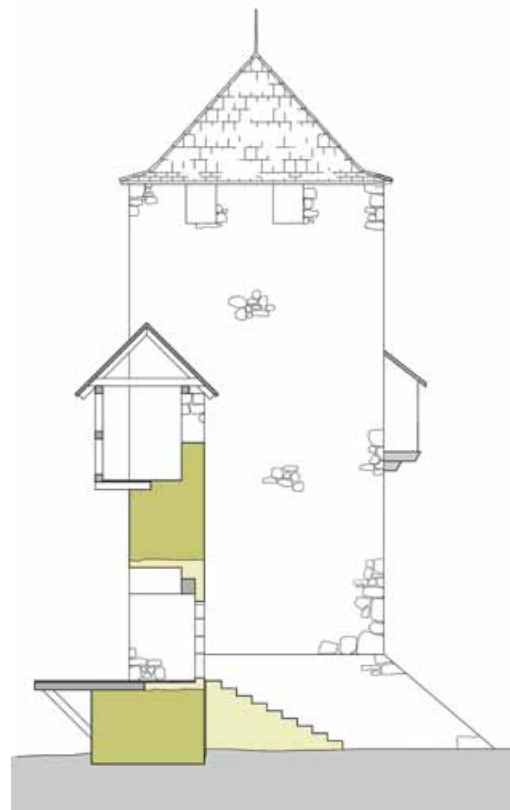

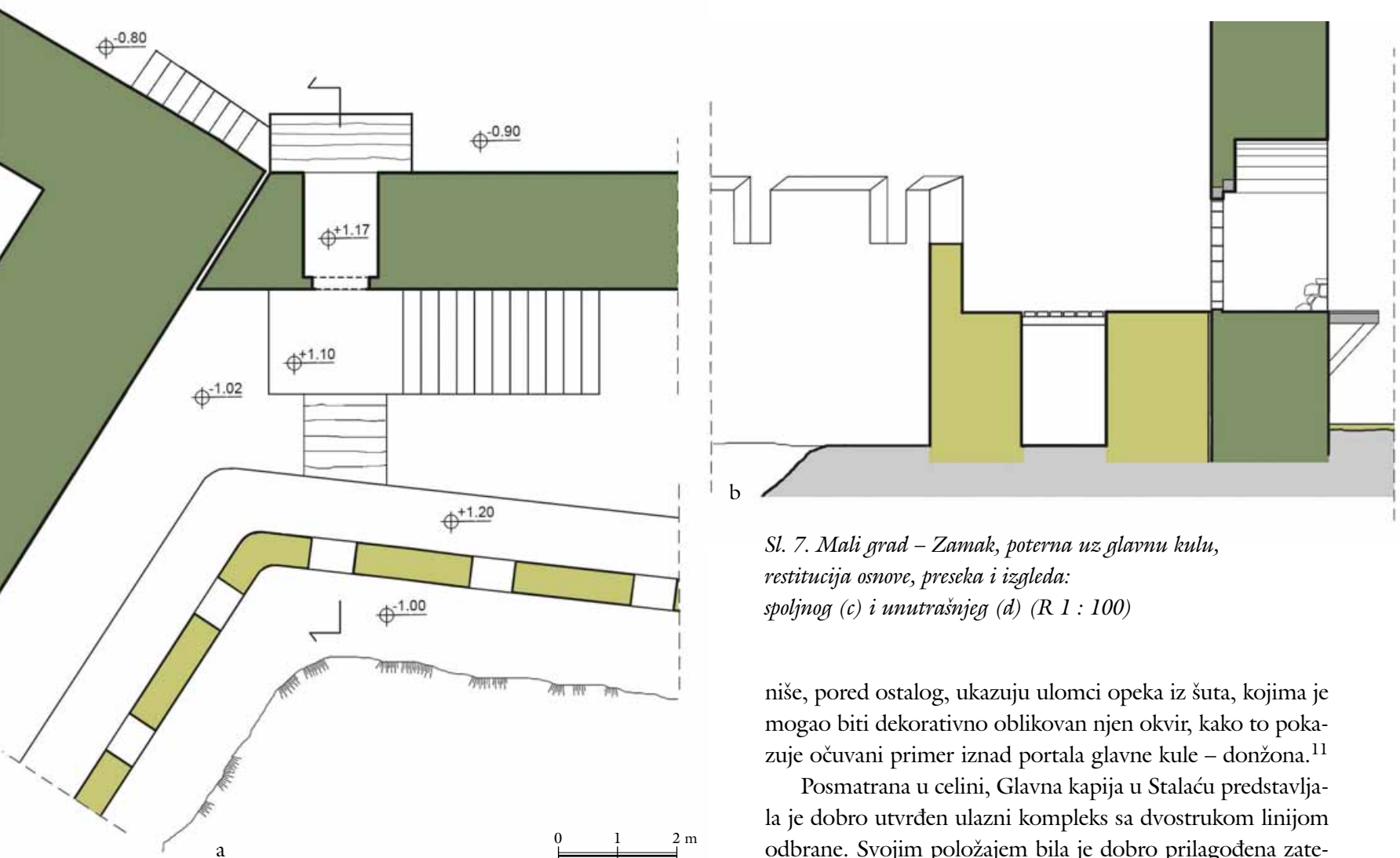
Sl. 5. Kula sa ulazom u Mali grad – Zamak, restitucija prvobitne osnove sa presekom (R 1 : 200)

0 2 4 m

Sl. 6. Ulaz u Mali grad – Zamak, poterna iz mlađe faze nakon zazidivanja kapije kroz kulu, restitucija osnove sa presekom (R 1 : 200)

Sl. 7. Mali grad – Zamak, poterna uz glavnu kulu, restitucija osnove, preseka i izgleda: spoljnog (c) i unutrašnjeg (d) (R 1 : 100)

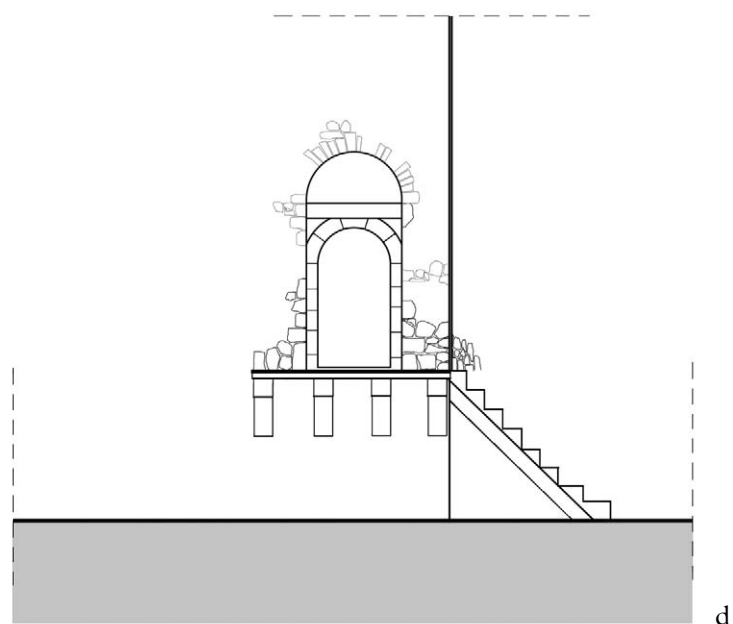
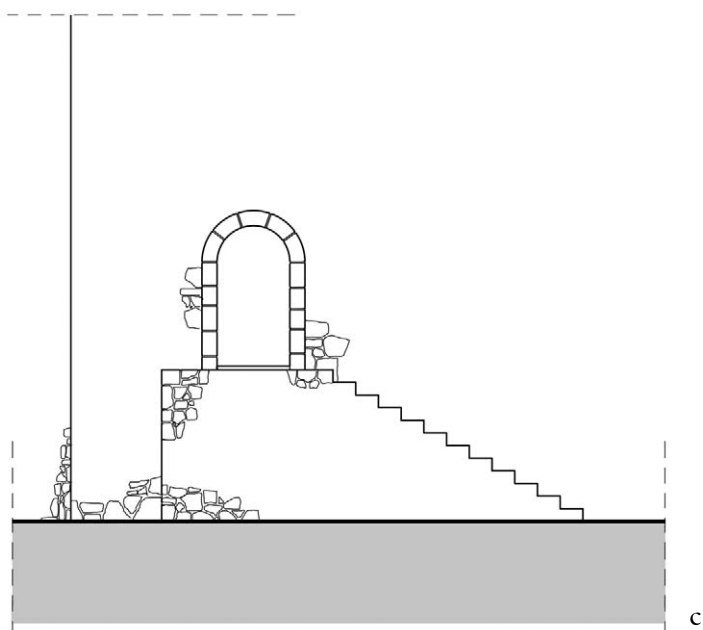
Spoljna kapija, slično unutrašnjoj, podignuta je između smaknutih krajeva. Na tom delu bedemsko platno je bilo povišeno u odnosu na krake spoljnog bedema, sa šetnom stazom, odnosno u ovom slučaju galerijom nad kapijom, ne nižom od 5,5 m, a računajući i krunište sa zupcima ukupna visina toga segmenta sa kapijom dosegala je gotovo 8 metara. Sam prolaz kapije, širine 3,40 m, bio je natkriven svodom, čije teme se nalazilo na visini od 4,40–4,50 m, odnosno na oko 15 stopa. Portal kapije između dovratnika širok je oko 3 m (10 stopa), a mogao je imati visinu od oko 3,40 m. Kao što je rečeno, kapija je zatvarana dvokrilnim vratnicama, koje su verovatno bile iste kao i one na unutrašnjoj kapiji. Nad portalom ove kapije, a po svemu sudeći i unutrašnje, nalazila se plitka niša za fresku sa likom zaštitnika grada. Na postojanje

niše, pored ostalog, ukazuju ulomci opeka iz šuta, kojima je mogao biti dekorativno oblikovan njen okvir, kako to pokazuje očuvani primer iznad portala glavne kule – donžona.¹¹

Posmatrana u celini, Glavna kapija u Stalacu predstavlja je dobro utvrđen ulazni kompleks sa dvostrukom linijom odbrane. Svojom položajem bila je dobro prilagođena zatečenom reljefu, čije su prednosti za odbranu bile ojačane sa još dve kule, koje su, nažalost, ostale neistražene. Useceni put uz padinu sa prilazom od istoka posada je lako mogla da kontroliše i brani kako sa isturene istočne kule (IV), tako i celom dužinom dvojnog bedema od ove kule do kapije. Uloga isturene, do sada neistražene, zapadne kule (III) u sistemu odbrane kapije za sada se ne bi mogla sasvim pouzdano razjasniti. Bočnim dejstvom sa ove kule moglo se braniti teže pristupačno prizemlje zapadnog bedema, ali za tu svrhu postojala su bolja i jednostavnija rešenja.

Glavna kapija srednjovekovnog Stalaca pripada sasvim osobenom tipu ulaza između smaknutih krakova bedema. Kao fortifikaciono rešenje ovakve kapije javljaju se, mada ne

♦11 Vidi sl. 10 na str. 25.

često, na kasnoantičkim i ranovizantijskim utvrđenjima.¹² Među srednjovekovnim utvrđenjima u srpskim zemljama za sada nema poznatih primera tog tipa kapije, a slično je i u drugim oblastima vizantijskog kulturnog kruga. Stoga ostaje otvoreno pitanje eventualnih stranih uticaja na prihvatanje jednog ovakvog rešenja. Skloni smo pomisli da je stalačkom neimarima ovakvu koncepciju ulaza u utvrđenje nametnula sama konfiguracija terena, na kojoj je uspeo da zamisli i, u skladu sa realnim mogućnostima, ostvari veoma dobro fortifikaciono rešenje.

ULAZ U »MALI GRAD« – ZAMAK

Kao što je ranije istaknuto, ubrzo nakon izgradnje osnovnog obzida srednjovekovnog utvrđenja u Stalaću, izgradnjom jednog pregradnog bedema izdvojen je južni deo branjenog prostora i pretvoren u Zamak sa rezidencijalnim kompleksom, koji je u isto vreme imao i funkciju uporišta poslednje odbrane. Novi bedem bio je nešto masivniji od zidnog platna glavnog obzida, a razlikovao se i po vrsti ugrađenog kamena.¹³ Imao je širinu oko 2,50–2,60 m, odnosno između 8 i 9 stopa, dok mu visina nije poznata. Može se samo pretpostaviti da je bila slična visini osnovnog bedema, koja je na očuvanom delu uz glavnu kulu, do ravni šetne staze, iznosila oko 7 m. U okviru pregradnog bedema nalazila se istovre-

meno građena kula sa kapijom kroz koju se ulazilo u Zamak. Sa bočnih strana prolaza kapije, u okviru unutrašnjeg lica bedema, nalazila su se dva simetrično postavljena uska stepeništa kojima se izlazilo na šetnu stazu.¹⁴

Kula na ulazu u Zamak je četvorougona osnove, dimenzija 9,10 x 6,90 m, odnosno 31 x 24 stope (sl. 5). U prizemnom delu kule nalazio se prolaz kapije kroz koji se iz glavnog prostora utvrđenja ulazilo u zamak. Prolaz je bio širine 3,80 m i imao je obrađene dovratnike u ravni sa spoljnim licem kule, kojima je definisana širina nekadašnjeg portala kapije od oko 3,40 m. Širina bočnih zidova kule koji omeđavaju prolaz u njenom prizemnom delu, od oko 2,50 m, jednaka je širini pregradnog bedema Zamka. Slične širine verovatno je bio i prednji zid kule. Četvrta strana kule, prema unutrašnjosti zamka, po svemu sudeći bila je otvorena, kao što je to bio najčešći slučaj među kulama srpskih utvrđenja, mada su istraživači zaključili da je i sa te strane postojao zid, što se ne bi pouzdano moglo dokazati samo nalazima urušene građe iz šuta.¹⁵ Ukoliko bi se prihvatilo rešenje zatvorenog tipa kule, što se prema nekim poznatim analogijama

♦ 12 M. Popović, *Tvrđava Ras*, 1999, 78–80, sa navedenim primerima.

♦ 13 Vidi tekst na str. 39.

♦ 14 Vidi sl. 31 na str. 42.

♦ 15 Vidi tekst na str. 39.

ne bi moglo isključiti, u njenoj unutrašnjosti ostali bi zatvoreni prostori na etažama, koji bi bili jedva dovoljni za smeštaj drvenih stepeništa. Znatno složeniji problem predstavlja pitanje da li je prolaz kapije bio zasveden celom dužinom ili samo u širini prednjeg zida kule. Ni jedna od ovih mogućnosti se ne bi mogla odbaciti, mada smo skloniji pomisli da je u pitanju bila druga mogućnost. Bez obzira na ove dileme, ostaje činjenica da je bar deo prizemlja kule bio zasveden i, kako su pokazali rezultati arheoloških istraživanja, ukrašen freskama, slično Glavnoj kapiji i ulazu u Donžon.¹⁶

Kula nad prolazom kapije, sudeći prema dimenzijama svoje osnove, izgleda da nije prelazila visinu od 15 metara, uključujući krunište sa zupcima. Unutrašnji prostor verovatno je bio podeljen drvenim međuspratnim konstrukcijama na tri etaže. Nad kruništem na vrhu kule mogao bi se zamisliti piramidalni četvorovodni krov. Po svemu sudeći, u ravni druge etaže na prednjem licu kule, iznad portala, mogla se nalaziti mašikula u funkciji direktne odbrane kapije. Ispred kule, kao i celog pregradnog bedema, nalazio se suvi rov na udaljenju od 3 do 5 m, uz koji je mogla postojati i prednja linija odbrane sa konstrukcijom od koso postavljenih palisada. Ispred kule sa kapijom valjalo bi zamisliti statični drveni most, budući da nisu otkriveni nikakvi tragovi koji bi ukazivali na sistem njegovog eventualnog podizanja.

Budući da je kula sa kapijom, uključujući i pregradni bedem, građena bez temelja, što je predstavljalo značajnu slabost, kako u konstruktivnom tako i odbrambenom smislu, verovatno se ubrzo posle njene izgradnje ukazala potreba za dopunskim ojačanjem. Tom prilikom kula je sa spoljne strane obzidana jednom konstrukcijom, čiji se izgled usled slabe očuvanosti sada može samo naslutiti. Zahvaljujući tragovima greda santrača koje su bile koso postavljene, moglo se zaključiti da je kula u ovoj etapi dobila eskarpno ojačanje, čime je u znatnoj meri poboljšana mogućnost odbrane.

Tip kapije u okviru ulazne kule, uobičajen među onovremenim evropskim fortifikacijama, na našem području predstavlja veoma retko rešenje. Položaj kapije uz kulu najčešće je rešenje među srpskim utvrđenjima, mada ni kapija između dve kule nije neuobičajena.¹⁷ Jedinu bližu analogiju stalačkom rešenju, u tipološkom i hronološkom smislu, predstavljala bi dograđena kula na ulazu u utvrđenje manastira Ravanice.¹⁸ Pozniji primer ulazne kule Beogradskog zamka,

sa specifičnom konstrukcijom pokretnog mosta, teško bi se mogao razmatrati kao moguća analogija.¹⁹

Datovanje dogradnje stalačkog utvrđenja, odnosno pregradnja prostora radi formiranja uporišta poslednje odbrane – Zamka, kao i ojačavanje kule sa kapijom, moguće je dosta pouzdano odrediti, kao što su to istraživači Stalaca već pokazali.²⁰ U pitanju su vremenski bliske sukcesivne etape gradnje, koje bi se sve mogle opredeliti u osmu deceniju ili sam početak devete decenije 14. veka, odnosno u razdoblje koje je prethodilo Kosovskoj bici 1389. godine. U izmenjenim prilikama poznijeg razdoblja sigurno je postojala potreba da se sistem odbrane Stalaca ojača. Na preostalim skromno sačuvanim ostacima stalačkih fortifikacija takav poduhvat mogao bi se uočiti samo na primeru pregradnji ulaza u Zamak.

U tom poznijem razdoblju zazidana je prvobitna kapija Zamka, a umesto nje probijena je i oblikovana manja poterna (sl. 6). Prolaz kapije pregrađen je jednim zidom u ravni sa portalom, čija je debljina od oko 2,30 m verovatno odgovarala debljini prednjeg zidnog platna kule. U isto vreme dograđena je i kosa ravan eskarpnog ojačanja na prostoru pred nekadašnjom kapijom.

Umesto zazidane kapije, za novi ulaz u Zamak probijena je i oblikovana poterna uz istočnu bočnu stranu nekadašnje ulazne kule. Tragovi ove poterne nisu očuvani, ali su otkriveni ostaci stepeništa kojim joj se sa spoljne strane prilazilo. U pitanju je prizidana konstrukcija sa očuvanim delovima gazišta nekoliko stepenika, koji pružaju mogućnost da se merenom analizom odredi nivo nekadašnjeg praga poterne, čiji je prolaz u odnosu na teren ispred bedema, kao i onaj u Zamku, bio povišen za oko 1,80 do 2 m. Sa unutrašnje strane bedema postojala je verovatno odgovarajuća drvena platforma sa stepeništem. Za razliku od položaja poterne i kote njenog praga, koji su pouzdano utvrđeni, o njenoj konstrukciji i izgledu može se suditi na osnovu posrednih podataka i bližih

♦ 16 Isto.

♦ 17 M. Popović, *Utvrđenja Moravske Srbije*, 84.♦ 18 S. Popović, *Krst u krugu*, Beograd 1994, 214–216, sl. 72.♦ 19 M. Bajalović–Hadži–Pešić, *Ulazni kompleks beogradskog Unutrašnjeg grada u vremenu od XII do XVII veka*, Saopštenja XVI, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1984, 67–83.

♦ 20 Vidi tekst na str. 39–41.

analogija sa poternom uz Glavnu kulu, o kojoj će dalje biti reči. Sudeći prema merama sačuvanim na ostacima prilaznog stepeništa, širina njenog prolaza bi se mogla pretpostaviti na oko 1,80 m, dok visina portala verovatno nije prelazila 2 m.

Zaziđivanje kapije i svođenje ulaza na znatno manju poternu, povišenu u odnosu na prilazno tlo, predstavljalo je pokušaj da se ojača odbrana Zamka. Kapija kroz kulu, koja je predstavljala reprezentativan i posebno dekorisan ulaz u rezidencijalni kompleks, bila je lako pristupačna i teška za odbranu. U nesigurnim vremenima učestalih turskih prodora, naročito u razdoblju posle Kosovskog boja, nametala se, bez sumnje, potreba da se umesto reprezentativnog ulaza, kroz koji se moglo proći na konju, formira skromniji i podesniji za odbranu. Izdizanjem kote prolaza u odnosu na okolno tlo ulaz je bio bolje zaštićen od dejstava opsadnih sprava, a manje vratnice postale su otpornije na pokušaj proboja.

POTERNA UZ GLAVNU KULU – DONŽON

U okviru prvobitnog obzida srednjovekovnog utvrđenja u Stalaću, za komuniciranje sa spoljnim prostorom, pored kapije na severu, izgrađena je i poterna na jugu, uz istočnu bočnu stranu Glavne kule. Njena funkcija je bila da omogući vezu između glavnog branjenog prostora i spoljne linije odbrane ispred Donžona. Naime, u toku arheoloških istraživanja utvrđeno je da se ispred Glavne kule u Stalaću prvobitno nalazila spoljna drveno-palisadna linija odbrane sa ukopanim rovom ispred.²¹ Nešto poznije, u vreme podizanja pregradnog bedema i izdvajanja branjenog prostora Zamka, prvobitna prednja linija odbrane zamenjena je nižim spoljnim bedemom, koji je obuhvatao prostor oko Donžona i deo ispred glavnog zidnog platna dalje prema jugoistoku. U toj situaciji zatečena poterna zadržala je svoju raniju funkciju.

Poterna se nalazi, kao što je rečeno, u dobro očuvanom delu glavnog bedema uz Donžon kulu, koji je bio uobičajene širine od 2,10 m, a prvobitne visine do ravni šetne staze od oko 7,80 m ili 26 stopa. Srednja širina prolaza poterne iznosi 1,20 m,²² dok je teme njenog svoda, građenog od klesanih kamenih blokova, na visini od 2,75 m. Portal poterne sa odgovarajućim zidom nije očuvan, ali su se do konzervatorskih radova mogli videti otisci povadenih dovratnika, a po svemu

sudeći i otisak unutrašnje drvene nadvratne grede.²³ Širina portala, po svemu sudeći, nije prelazila 0,90 m, dok je teme luka moglo biti na visini od oko 1,80 m u odnosu na ravan praga. S obzirom na širinu prolaza poterne, moglo bi se sasvim pouzdano zaključiti da je portal bio zatvaran jednokrlnim drvenim vratnicama. Nivo prolaza u poterni, kao što je to bio slučaj i sa poznijom poternom na ulazu u Zamak, povišen je u odnosu na nivo terena sa unutrašnje strane za oko 1,90 m, a sa spoljne strane za oko 2,10 m. Za prilaz poterni sa spoljne strane postojalo je zidano stepenište prislonjeno uz lice bedema,²⁴ dok je sa unutrašnje strane postojala slična drvena konstrukcija. Otvoreno je pitanje da li je ovo prizidano stepenište nastalo već u prvoj etapi građenja, zajedno sa poternom, ili je prizidano kasnije, u vreme podizanja spoljnog bedema. Skloni smo da poverujemo da ono predstavlja mlađu konstrukciju, povezanu sa građenjem prednje linije odbrane Zamka. Na to bi ukazivala i mogućnost da se sa zidane platforme ispred poterne preko jedne lake drvene konstrukcije pređe neposredno na šetnu stazu spoljnog bedema (sl. 7 a–b).

Posmatrane u celini, fortifikacije srednjovekovnog Stalaća oslikavaju ostvarenja i domete jedne etape u razvoju srpskog srednjovekovnog graditeljstva, koja je obeležena traganjima za boljim i usavršenijim sistemima odbrane. Slabosti graditeljskih rešenja i inovacije primenjene na stalačkom utvrđenju svedočanstvo su o počecima koji su nagovestili poznija, znatno usavršenija ostvarenja odbrambene arhitekture na području Moravske Srbije, poput Beograda, Resave i Smedereva.

Među značajnim inovacijama, kada su u pitanju onovremena srpska utvrđenja, na prvom mestu treba pomenuti veoma dobro smišljen i izveden dvostepeni sistem odbrane Glavne kapije. Pojava nižeg spoljnog bedema, poznata još od antičkih vremena, u Stalaću predstavlja jedan od najstarijih primera te vrste u srpskom vojnom graditeljstvu. U pitanju je

♦ 21 Vidi tekst na str. 28.

♦ 22 Prolaz poterne blago se sužava od unutrašnjeg lica bedema (1,26 m) ka spoljnom (1,17 m).

♦ 23 Prilikom radova na saniranju Glavne kule obnovljeni su i susedni bedemi. Tada su urušeni rubovi poterne prema unutrašnjoj i spoljnoj strani bedema prezidani. Nažalost, tom prilikom nije obnovljen spoljni portal, već su u prezidanoj masi njegovi tragovi izgubljeni.

♦ 24 Vidi sl. 29 na str. 41.

još uvek neusavršeno rešenje, kakvo se zapaža i u okviru istovremeno građenog ravaničkog utvrđenja, koje će već nepune tri decenije kasnije doći do punog izražaja kao dobro i usavršeno ostvarenje prilikom građenja beogradskih utvrđenja, posebno dvojnih bedema Gornjeg grada. Pojava kule sa kapijom na ulazu u stalački zamak takođe je predstavljala inovaciju, koja, međutim, u potonjem razvoju srpskih utvrđenja nije stekla širu primenu.

Osim dobrih rešenja, na stalačkim fortifikacijama zapažaju se i izvesne, jasno uočljive slabosti. Veoma dobro osmišljeno glavno obziđe, gotovo pravilne elipsoidne osnove prilagođene relativno pristupačnom terenu, nije uopšte ojačano potrebnim brojem kula. To je onemogućavalo ravnomernu odbranu prilaznog terena bedemskoj ogradi. Ima se utisak da stalački neimar nije bio dovoljno svestan toga da položaj utvrđenja sada više nije bio prirodno branjen nepristupačnim terenom, kako se gradilo u ranijim epohama. Ostaje da se domišljamo da je možda i u Stalacu, kao i u obližnjem Kruševcu, bilo zamišljeno da se u jednoj poznijoj etapi bedemska ograda ojača prizidivanjem 5–6 kula, što nije ostvareno.

Međutim, glavna slabost stalačkog utvrđenja ležala je u činjenici da je celokupna bedemska ograda, sa ulaznom ku-

lom Zamka i glavnom kulom, bila građena bez temelja. Na terenu koji je u padu bilo je samo zasecano stepenasto ležište za prvi red kamena neposredno ispod ravni tla. U takvoj situaciji nije se mogla postići ni osnovna stabilnost zidne mase bedema, a da ne govorimo o mogućnostima potkopavanja prilikom opsada. Sa druge strane, budući da se Stalac nalazi na trusnom području, bedemi bez ukopanih temelja mogli su se rušiti pri svakom nešto jačem zemljotresu, o čemu svedoči i stanje ruševina Glavne – Donžon kule. Takođe, veoma slaba očuvanost tragova bedema posledica je činjenice da su građeni bez temelja i da su se lako mogli rušiti. I na kraju, nećemo pogrešiti ako zaključimo da je upravo usled ove slabosti gradnje Stalac pretrpeo znatno veća razaranja prilikom turskog osvajanja 1413. godine od drugih tada zaposednutih i opustošenih utvrđenja. Njegovi bedemi su očigledno bili razoreni do te mere da se na obnovu više nije ni pomišljalo. O stepenu razaranja možda je najrečitije zapažanje Bertranda de la Brokijera, koji je 1433. godine, znači samo dve decenije kasnije, u razorenom Stalacu, za koji kaže da je nekada bio »jako i lepo utvrđenje« uočio da »još stoji uspravno jedan deo zida i jedna velika kula... a drugog ničeg nema jer je sve porušeno«. ²⁵

♦ 25 B. de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950, 128–129.

Marko Popović

THE GATES OF MEDIEVAL STALAĆ Structure and defensive system analysis

ONE OF THE FEW systematically investigated fortifications of medieval Serbia, Stalać draws its particular importance from the fact that it dates from the very beginning of a period marked by significant advances in medieval Serbian military architecture.

The stronghold was built on a low strategic elevation controlling the approach ways to Kruševac and the Zapadna (West) Morava valley from the Constantinople Road, from Niš in the east and Belgrade in the north. The irregular ellipse of its plan was dictated by the configuration of the flat hilltop. The chronological boundaries of medieval Stalać have been reliably established from the documentary evidence and additionally confirmed by archaeological excavation, the results of which are presented in detail in this monograph. The fortification is dated to the aftermath of the Battle of the Maritsa (1371) or, more broadly, to the 1370s. Just a few decades later, in 1413, Stalać was seized and destroyed by the Ottoman sultan Mussa I never to be restored again.

Analysis of the fortified enclosure has revealed two main and chronologically close construction phases. In the first phase the main enclosure wall was built, with a donjon on the more accessible southern side and a gate on the opposite northern end. In the second phase, the southern portion of the enclosure was separated by another wall with a gate surmounted by a tower. The partitioning resulted in the basic spatial division into the main defensive stronghold known as the »Big Forteress« (Veliki grad), and the last line of defence or »Little Forteress« (Mali grad), which may be described by the Old Serbian term *kula* (literally tower) or, more generally, as a *citadel*. Excavation has shown, however, that the contents of the »Little Forteress« as indicated by structural remains, especially of a representative residential building or palace, suggest a more complex function, allowing us to define it as a *castle* in a rudimentary form. In contrast to the last line of defence or Castle, the »Big Forteress« (Veliki grad) lends itself to unambiguous functional and, consequently, terminological definition. Meagre remains of the cultural layer within the enclosure leave the question of a possible intramural

urban settlement open. Unresolved is also the question as to whether the defended enclosure was meant for civilian settlement or simply as a strongly garrisoned fortress controlling a strategic point and defending the approaches to Kruševac, the capital city of Serbia at the time. Even if it had been intended as a fortified urban settlement, it is difficult to say whether the intention was feasible within no more than forty years between its construction and destruction. Without going into a detailed analysis of all fortifications of Stalać, we shall only look at some elements that seem to be of a broader significance. These are the gates and the analysis of their original structure and their role in the defensive system of Stalać, which should help understand the development of fortifications in the medieval Serbian lands.

THE MAIN GATE COMPLEX

The entrance to the stronghold of Stalać was in the north rampart, in a somewhat less accessible position adjacent to the steep hillside on the west. It was accessed from the east, by a road cut into the hillside, the course of which was easily traceable during excavation. The defence of the entrance was given special attention. This is a well-defended complex with double ramparts, built in successive and chronologically close phases and according to an integrated design. It consists of the inner gate in the main rampart and a gate in the outer rampart (Figs. 1–4).

From the archaeological evidence and comparative analysis of the surviving medieval gates in the Serbian lands a reconstruction of the original appearance of the gate complex may be attempted. The inner gate was set at the point the rampart makes a right-angle turn and then resumes its former course. The rampart is 2–2.10 metres (7 feet) thick and its height to the rampart-walk certainly did not exceed 6 metres (about 20 feet). The thickened rampart adjoining the passage on the gate's inner side seems to indicate the substructure of a narrow flight of stairs formerly leading to the rampart-walk. The upper portion

of the gate can only be conjectured from immediate analogies in the plan's shape and size, and from some regularities observed from proportion analysis of the surviving gates in medieval fortifications in the Morava valley. From the discoveries made by excavation it may be inferred that the inner gate had a two-leaf wooden door sheathed in iron bands fixed by massive nails.

The structure of the outer gate in the lower outer rampart would have been somewhat different given that it must have risen above the level of the rampart-walk (Fig. 4). It is therefore quite reliable to recognize in this design the solution employed for the later and better preserved gates in the low outer walls of Belgrade and Smederevo. In that section the curtain wall was higher than the outer rampart with its wall-walk or, in this case, the gallery above the gate. The gate had a two-winged door, probably the same as the inner gate. Above the portal of this gate, and apparently of the inner one too, was a shallow recess for a fresco of the patron saint. The Main Gate of medieval Stalać falls into a quite distinct group of entrances. Such gates occur, though infrequently, in Late Antique and Early Byzantine fortifications, but they have been registered neither among the known fortifications of medieval Serbia, nor in other parts of the Byzantine commonwealth. This raises the question of possible foreign influences. We tend to believe, however, that the topography naturally led the architect to come up with this design and that he carried out a very good solution within the bounds of possibility.

THE ENTRANCE TO THE CASTLE («MALI GRAD»)

Soon after the main enclosure wall was built, a partitioning wall was constructed to separate the southern portion of the enclosure, transforming it into a castle with residential buildings functioning as the last line of defence. This new wall was somewhat more massive than the main rampart, but probably of the same height of about 7 metres. The partitioning wall included a square tower gate giving access to the Castle. The interior face of the rampart at either side of the gate had a narrow and symmetrically set stairway leading to the rampart-walk (Fig. 5). The passage was partially or entirely vaulted and, as shown by excavation, decorated with frescoes, similarly to the Main Gate and the entrance to the Donjon.

The gate tower, to judge from the size of its plan, does not seem to have exceeded 15 metres in height, including the crenellated battlement. The interior was probably divided into three

timber-built levels. A pyramidal hipped roof above the battlement may be conjectured. On the face of the tower above the portal, at second floor level, there apparently was a machicolation to defend the gate. In front of the tower and the entire length of the partitioning wall ran a dry ditch, which may have been defended by a palisade of wooden stakes arranged obliquely. A stationary wooden bridge before the tower gate should be assumed, given that no evidence for a drawbridge has been found. In a later phase, the tower received a scarp to improve its defence.

The entrance in the form of a tower gate, usual in European fortifications of the time, is a very rare solution in medieval Serbia, where the gate usually adjoins a tower or is flanked by towers. The only typologically and chronologically close analogy is the tower added at the entrance to the monastery enclosure of Ravanica.

The additions to the stronghold of Stalać, that is the partitioning of the enclosure to form the last line of defence (Castle) and the strengthening of the gate tower can be dated quite reliably. These were successive building phases, all belonging to the 1370s or the very beginning of the 1380s, which is a period preceding the Battle of Kosovo in 1389. In the changed situation after the Battle the need must have arisen to strengthen the defensive system of Stalać. In the modestly surviving remains of its fortifications, such an undertaking is only recognizable in the walled-up entrance to the Castle.

Namely, at this later stage, the original Castle gate was walled up and an inclined scarp was added to it. The function of the walled-up gate was taken up by a smaller postern (Fig. 6) opened east of the former gate tower. The postern has not survived, but the discovered remains of a stairway by which it was accessed from the outside make it possible to use measurement analysis to establish its original floor level. The aperture was 1.80 m to 2 m above ground level on both sides. On the inner side of the rampart there probably was a wooden platform with stairs.

The blocking up of the gate and the reduction of the entrance to a high-set and much smaller postern was an attempt to boost the defences of the Castle. In times of insecurity, especially in the aftermath of the Battle of Kosovo, it must have been necessary to replace the representative entrance – which was easy to access and difficult to defend, and through which mounted men could storm in – with a less representative but more easily defensible one. Raised in relation to ground level, the entrance became better protected from siege weapons, and its smaller door was more resistant to the attempt to batter it down...

THE POSTERN ADJACENT TO THE DONJON

In addition to the main north gate, the original medieval enclosure wall included a southern postern east of the Donjon. It enabled circulation between the main defended enclosure and the outer line of defence in front of the Donjon. Namely, excavations have ascertained in front of the main tower a lower outer wall protecting the zone round the Donjon and the zone along the main curtain wall to the south-east.

As noted above, the postern was in the well-preserved section of the main rampart adjacent to the Donjon. The rampart is 2.10 metres thick and its original height to the wall-walk was 7.80 metres or 26 feet. The floor level of the postern, the same as that of the later postern giving access to the Castle, was about 1.90 metres above the ground level on the inner side and about 2.10 metres on the exterior side. The postern was accessed by masonry stairs resting against the face of the rampart, and a similar timber structure would have been on the inner side (Fig. 7).

On the whole, the defences of medieval Stalać reflect a stage in the development of Serbian military architecture marked by a search for better and more advanced defensive systems. Both weaknesses and innovations observable in the defences of Stalać testify to the beginnings of a development leading to much

improved architectural designs, such as Belgrade, Resava and Smederevo.

The significant innovations to be mentioned include the well-devised system of the Main Gate's double defences. A lower outer rampart, known since Antiquity, is one of the earliest such examples in Serbian military architecture. The design is still imperfect, however, the same as that of the coeval defences of Ravanica. Less than thirty years later, its perfected version was used for fortifying Belgrade, especially for the double ramparts of its Upper Town. The gate tower at the entrance to the Castle was also a novelty, but it was not to be widely accepted in later times.

Besides the good solutions, the fortifications of Stalać show some obvious weaknesses. The main enclosure wall was designed well, an almost regular ellipse conforming to the terrain, but it was not strengthened with the necessary number of towers. This means that not all the approaches to the rampart could be defended with equal efficiency. The architect does not seem to have been aware that the defence of the stronghold could not rely on the hitherto common advantage of a naturally inaccessible site. Perhaps Stalać, the same as nearby Kruševac, was supposed to receive another five or six towers at a later stage, but the plan failed because the stronghold was destroyed by the Ottomans as early as 1413.

LISTE OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. Gate complex of the Forteress (»Veliki grad«), restitution of plan with sections (1 : 100)
- Fig. 2. Gate complex of the Forteress, restitution of outer gate with section through double ramparts 3–3 (1 : 100)
- Fig. 3. Gate complex of the Forteress, restitution of section through inner and outer gates with elevation and section of ramparts 2–2 (1 : 100)
- Fig. 4. Gate complex of the Forteress, restitution of inner gate with section through double ramparts 1–1 (1 : 100)
- Fig. 5. Gate tower of the Castle (»Mali grad«), restitution of original plan and section (1 : 200)
- Fig. 6. Entrance to the Castle, later postern instead of walled-up gate tower passage, restitution of plan and section (1 : 200)
- Fig. 7. Castle, postern adjacent to main tower, restitution of plan, section and elevation (1 : 100)

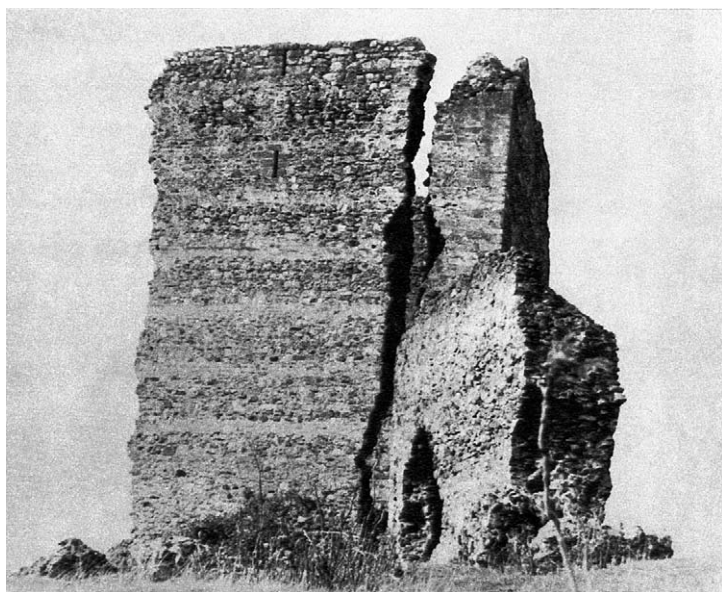
Slobodan Đorđević

KONZERVATORSKI PROBLEMI I RADOVI NA KONSTRUKTIVNOM OSIGURANJU KULE U STALAĆU*

KONSTRUKTIVNO REŠENJE stalačkog donžona je jednostavno i ne odlikuje se nekim značajnijim osobenostima koje ne bi bile uobičajene kod izgradnje utvrđenja u srednjem veku. Zidovi velike debljine su glavni elementi tog rešenja i, osim statičke, imaju i odbrambenu ulogu. Kroz zidove je na svakoj polovini spratne visine bio postavljen drveni roštilj – santrač. Međuspratne konstrukcije su činile jake drvene grede, približno kvadratnog preseka i veličine oko 20 x 20 cm, koje su bile na razmacima od oko 70 cm. Graditelj je pokazao dobar osećaj za konstrukciju prilikom njihovog dimenzionisanja, o čemu svedoči mala računaska provera prema pretpostavljenim uslovima korišćenja. Za gredu koja je potpuno ukleštena na oba oslonca uzeto je jednako podeljeno opterećenje od 300 kg/m², koje najpribližnije odgovara nameni koju je kula imala. Pri ovakvom opterećenju, uticaj momenta savijanja, koji je za grede s takvom statičkom šemom najveći kod oslonaca, može da primi greda poprečnog preseka 20 x 20 cm od hrastovine II, pa i III klase čiji su dozvoljeni ivični naponi pri savijanju 120, odnosno 100 kg/cm² – dakle, iste dimenzije koje je srednjovekovni graditelj već odredio. Podrazumeva se da je on iskustvom mogao da dostigne zadovoljavajuće rezultate, a naročito kod takvih, relativno jednostavnih konstrukcija, ali je zanimljivo to do koje mere se njegova rešenja poklapaju sa današnjim saznanjima pretočenim u tabele, pa i propise. O tome govori još jedna osobenost u rešavanju međuspratnih konstrukcija na kuli. Naime, grede međuspratnih konstrukcija menjaju pravac pružanja, odnosno oslanjanja kroz spratove. Tako su se grede iznad prizemlja oslanjale na severni i južni zid, zatim grede iznad prvog sprata na istočni i zapadni zid, pa tako redom sve do vrha kule. Na taj način je čitava građevina dobila na krutosti, iako su njeni jaki zidovi već dovoljno pružali u tom pogledu.

I pored tako znalački rešenih konstruktivnih i odbrambenih pitanja, kula je u naše vreme dospela u veoma loše stanje. Razlozi za to mogu da budu višestruki. Budući da je B. de la Brokijer video gotovo sasvim uništen grad svega dvadeset godina posle njegovog osvajanja, uzroci takvog uništenja možda mogu da se traže i u namernom, sistematskom rušenju koje su Turci bili odmah preduzeli. Grad sigurno nije morao toliko da se uništi radi samog osvajanja. U prilog tome govori i činjenica da u gradu nema nikakvih tragova turske kulture, što znači da ga Turci nikada nisu ni koristili. Vremenom je kamen iz njegovih zidina raznošen, a prostor koji je tvrđava zauzimala pretvoren je u njive i vinograde. Od donžon kule ipak su preostala tri zida, od kojih samo severni stoji vertikalno. Istočni i zapadni su od njega odvojeni ogromnim pukotinama, nagnuti su prema spoljnim stranama i pri vrhu odstupaju od vertikale za oko 70–80 cm (sl. 1). Od južnog zida ostalo je samo podnožje, do visine od najviše 1,5 m, koje je veoma iskošeno prema spoljnoj strani. Međuspratnih konstrukcija i santrača odavno nema, jer su sasvim istruleli. Na vrhu kule postoje znatno oštećeni hodna staza i ostaci užeg parapetnog zida, nad kojim su bile strelnice i zupci. Za tačan raspored zubaca i strelnica na kruni nema pouzdanih podataka.

Kula je bila u takvom stanju 1972. godine, kada se pristupilo ispitivanju stabilnosti radi preduzimanja mera za njeno obezbeđenje.¹ Osnovni zadatak sastojao se u proveru stabilnosti istočnog i zapadnog zida i u njihovom obezbeđivanju. Posle obavljene provere pokazalo se da su ta dva zida sasvim blizu granice stabilnosti pri najnepovoljnijim uslovima opterećenja. Neki jači zemljotres ili drugi nepovoljan sticaj okolnosti mogao je sasvim ozbiljno da dovede u pitanje opstanak tih zidova. Osim toga, temelji zidova kule su dosta plitko uko-

Sl. 1. Izgled istočnog zida kule pre konzervatorskih zahvata

pani – na svega 80 cm dubine. Postojala je ideja da se pristupi ispravljanju ta dva zida, s tim što bi se uz njihovo vraćanje u vertikalni položaj izvelo i potpuno obezbeđenje temelja. Međutim, od ove zamisli se dosta brzo odustalo, i to iz dva osnovna razloga: takav poduhvat bi bio tehnički prilično složen, a tako i skup, a, što je isto toliko važno, kula bi puno izgubila od one dramatične likovnosti koju joj upravo ta dva zida daju. Zato se pristupilo razradi druge ideje, koja je mnogo lakše mogla da se ostvari a da se pri tom izgled kule gotovo ništa ne promeni i čije se ostvarenje uz to takođe zasnivalo na savremenim tehničkim mogućnostima. Ova ideja je počivala na činjenici da su ta dva zida simetrično pokrenuta i da bi bilo dovoljno da se međusobno povežu kako bi se uzajamno držali. Povoljna okolnost je bila i to što su se

na nivou drugog sprata, odnosno ulaza u kulu prvobitne grede pružale upravno na ta dva zida i povezivale su ih. Pored toga, u visini greda postojale su u zidnoj masi šupljine od drvenog roštilja. Pošto je odlučeno da se međuspratne grede rekonstruišu od armiranog betona, ove šupljine su pružale odlične mogućnosti za njihovo ankerovanje. Statičkim proračunom međuspratne grede su dimenzionisane kao dvostruko armirane, MB 300, poprečnog preseka 18/22, sa po tri šipke $\varnothing 18$ u gornjoj i donjoj zoni, bez povijanja i prekidanja (sl. 2, 3). Čišćenje šupljina u zidovima izvedeno je pod pritiskom, pomoću vatrogasnog šmrka, te su one ispunjene konstruktivno, armiranim betonom radi već pomenutih ankerovanja glavnih greda. Posle betoniranja međuspratne grede su obložene drvetom. Istina, one su time dobile nešto veće dimenzije od prvobitnih, ali je to teško primetno s obzirom na visinu na kojoj se nalaze. Na taj način su ta dva nagnuta zida učvršćena, a tako dobijena međuspratna konstrukcija moći će kasnije da se koristi u okviru ostvarenja eventualnog projekta za prilagođavanje kule savremenim potrebama i namenama (sl. 4).

Kada je reč o mogućnostima za savremeno korišćenje kule, treba reći da su takve mogućnosti potpuno prisutne. One su uslovljene obnovom južnog zida kule koji se može rekonstruisati, jedino sa nesigurnošću u pogledu otvora koji su u njemu mogli postojati. Za rešenje krova kule, raspored i tačne

* Iz teksta *Srednjovekovni grad Stalać*, Raška baština 1, Kraljevo 1975, 197–198.

♦1 Zanimljivo je napomenuti da se te iste, 1972. godine, u septembru dogodio u Stalaću prilično jak zemljotres, tako da su mnoge kuće bile prilično oštećene. Izgleda da se tom prilikom dogodilo i izvesno pomeranje istočnog i zapadnog zida kule, mada veličinu tog pomeranja nije bilo moguće tačno utvrditi zato što nije postojala precizna dokumentacija o kuli.

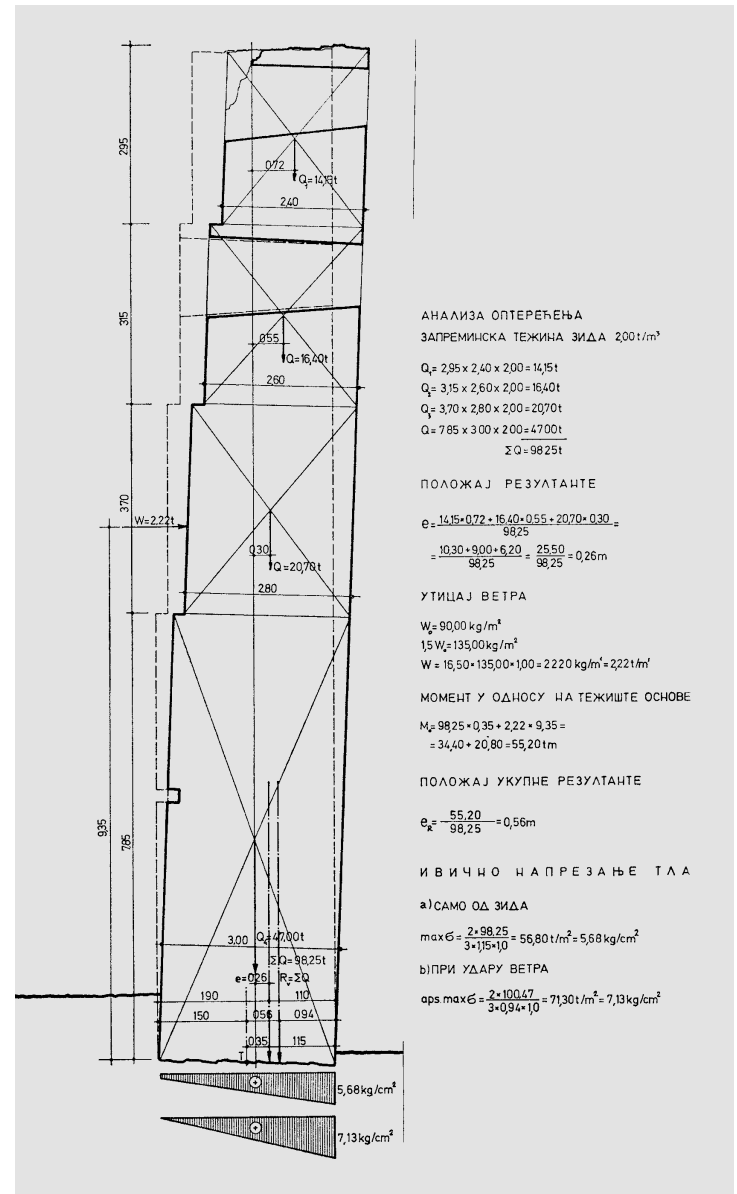

Sl. 2. Detalj armature

Sl. 3. Detalj spratne konstrukcije
u toku izvođenja konzervatorskih radova

veličine strelnica i zubaca na njenom vrhu, kao i za oblik stepenica za vertikalni saobraćaj kroz kulu takođe nema potpunih podataka. Međutim, rekonstrukcija ovih elemenata ipak bi mogla da se izvrši bez bitnih grešaka, ali pri tome bi obnovljene delove trebalo odvojiti od originalnih olovnim spoj-

Sl. 4. Statička analiza stabilnosti zida i opterećenja tla

nicama. Tako bi se dobila monumentalna građevina sa veoma raznovrsnim upotrebnim mogućnostima. Život koji bi joj se na taj način udahnuo, uz poštovanje načela koja kod spomenika kulture treba imati u vidu, sigurno bi mogao iz ove stare kule da izvuče nova, prijatna sazvučja.

Slobodan Đorđević

LES PROBLÈMES DE RESTAURATION
ET LES TRAVAUX DE CONSOLIDATION CONSTRUCTIVE Á STALAC

LA CONSTRUCTION la mieux conservée est le donjon. Cependant seul le mur nord de la tour subsiste en entier et solidement assis. Son mur sud est tombé et ses murs est et ouest sont penchés, probablement par suite d'un glissement du terrain et ne sont plus verticaux. Les analyses statiques ont montré que même ces deux murs menacent de s'écrouler. On a procédé à la protection de

l'édifice en reconstruisant la charpente portative à la hauteur du second étage, non pas en bois, comme elle avait été construite à l'origine, mais en béton armé recouvert de bois pour donner une impression adéquate. De plus l'on a effectué aussi d'autres interventions de moindre envergure sur la tour et les parties des murailles de la ville flanquant celle-ci.

LES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Vue du mur est de la tour avant les travaux de restauration

Fig. 2. Détail de l'armature

Fig. 3. Détail du plancher d'étage durant les travaux de restauration

Fig. 4. Analyse statique de la stabilité du mur et du support du sol

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

904:725.182] "653" (497.11)
725.182 "653" (497.11)

МИНИБ, Душица

Srednjovekovni Stalać = Medieval Stalać / Dušica Minić, Obrenija Vukadin. - Beograd : Arheološki institut ; Kraljevo : Zavod za zaštitu spomenika kulture, 2007 (Beograd : Alta nova). - 287 str. : ilustr. ; 24 cm. - (Monografije / Arheološki institut, Beograd = Monographs / Archaeological Institute, Belgrade)

Tiraž 1.000. - Str. 262-267: Stalać - nalazi novca / Vujadin Ivanišević. - Str. 268-283: Kapije srednjovekovnog Stalaća / Marko Popović. - Str. 284-287: Konzervatorski problemi i radovi na konstruktivnom osiguranju kule u Stalaću / Slobodan Đorđević. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 246-260. - Summary: Medieval Stalać.

ISBN 978-86-80093-53-6

1. Вукадин, Обренија [аутор]

а) Археолошки налази - Сталаћ - Средњи век б) Сталаћ - Тврђава - Средњи век

COBISS.SR-ID 145700364

ARHEOLOŠKI INSTITUT BEOGRAD
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE KRALJEVO

ISBN 978-86-80093-53-6

9 788680 093536

